

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 18

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2017

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədliyəv, akademik Teymur Kərimli, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Əzizxan Tanrıverdiyev, f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2017, № 18

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017

[www. filologiyameseleleri. net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

HÜSEYN ƏSGƏROV
Filologiya elmləri doktoru, professor
huseyn.esgerov@bakedu.gov.az

PEŞƏ-SƏNƏT LEKSİKASI, TERMIN VƏ ÜMUMİŞLƏK SÖZLƏR

Açar sözlər: Termin, ümumişlək söz, peşə-sənət leksikası, leksik qruplar, dilin leksik sistemi.

Keywords: term, generally used word, professional-trade vocabulary, lexical groups, lexical system of the language

Ключевые слова: термин, общепотребительное слово, профессионально-ремесленная лексика, лексические группы, лексическая система языка

Peşə-sənət leksikası ilə terminoloji leksikanı birləşdirən əsas cəhət hər iki qrupa daxil olan sözlərin məhdud işlənmə dairəsinə malik olmalarıdır. Terminlərdən elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində, peşə-sənət leksikası isə müəyyən sosial qrup və təbəqənin nitqində istifadə olunur. Bu mənada terminlərin və peşə-sənət leksikasının uyğun cəhətlərinin mövcudluğu reallıqdır. Bəzi dilçilər bu cəhəti nəzərə alaraq həmin qruplara daxil olan sözləri «xüsusi leksika» adı altında tədqiq edirlər. Dilin leksik sistemində peşə-sənət leksikası və terminoloji leksika ümumişlək sözlərlə korrelyasiya təşkil edir, çünki birincilərdən fərqli olaraq, ümumişlək sözlər istifadə olunma baxımından heç bir məhdudiyət tanımır. Ümumişlək sözlərdən terminlərə, terminlərdən isə ümumişlək sözlərə keçidin olması dilin bu leksik qatlarında daim yeniləşmənin olduğunu göstərir. Bəzi ümumişlək sözlər dilin sonrakı inkişafında termin statusu qazana bilirsə, bir çox terminlərin kütləviləşərək ümumişlək sözlər sırasına keçməsi də müşahidə olunur (8, s.129-130).

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın bütün inkişaf etmiş dillərində terminologiya dilin leksik sistemində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Müasir dövrdə inkişaf etmiş heç bir ədəbi dili elmi üslubsuz, elmi üslubu isə terminsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Buna görə də indiki dövrdə inkişaf etmiş ədəbi dillərin müasir səviyyəsini özündə əks etdirməyə cəhd göstərən hər hansı bir dilçilik nəzəriyyəsi terminologiyanın öyrənilməsi ilə bağlı problemlərin izahından yan keçə bilməz.

XX əsrdə elmlərin (xüsusən dəqiq və texniki elmlərin) sürətli inkişafı və diferensiasiyası nəticəsində yeni tədqiqat sahələrinin formalaşması müvafiq terminlərin yaranmasına səbəb oldu, çünki elmin, texnikanın inkişafı dildə yeni anlayışların ifadəsini zəruriləşdirir. Deməli, dildə olan terminlər əşyaların, proseslərin, obyektiv gerçəkliyin hadisələrinin və onların haqqındakı anlayışların adlarıdır. Azərbaycan dilçiliyində terminologiya məsələləri leksikanın digər sahələri ilə müqayisədə daha çox tədqiq olunmuşdur. Bu sahəyə həsr olunmuş əsərlərdə terminlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri, terminlərin geneoloji tərkibi, terminoloji sistemlərdə müşahidə olunan omonimlik, sinonimlik kimi hallar və onların aradan qaldırılması yolları, termin yaradıcılığının ümumi söz yaradıcılığı ilə əlaqəsi, ümumişlək sözlərin terminləşməsi və terminlərin ümumişlək leksik vahidlərə çevrilməsi, başqa dillərdən terminlərin alınması yolları kimi məsələlər geniş araşdırılmışdır.

Bununla bərabər, Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın bir sıra məsələləri hələ də mübahisəli şəkildə qalmaqdadır. Bu problemlər içərisində termin və ümumişlək söz məsələsi daha çox mübahisə obyektinə olmuşdur. Bu cəhəti nəzərə alan V.Z.Adilov yazır: «Termin və söz problemi dilçilikdə ən geniş fikir ayrılıqlarına səbəb olmuş problemlərdən biridir. Bu problemin öyrənilməsinə çoxdan diqqət yetirilsə də, terminlə ümumişlək söz arasındakı ümumi və fərqli cəhətlər hələ də tam şəkildə öyrənilməmişdir» (1, s.54).

Termin nədir və onu ümumişlək sözdən hansı xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirmək olar? Dilçilikdə termin anlayışında qeyri-müəyyənlik vardır. Bunu nəzərə alan M.Ismayılova yazır: «Terminologiyaya aid nəzəri ədəbiyyatların əksəriyyətində *termin* sözü ilə bağlı xülasəyə və ümumiləşdirici müddəalara rast gəlinir. Bilavasitə bu məsələyə həsr olunmuş məqalələrin də sayı az deyil. Bütün bunlara baxmayaraq, terminin təyin edilməsi üçün ümumi tərif verilmir. Alimlərin bir qismi termin anlayışı üçün definisiya verməyə cəhd göstərmiş (Reformatski, Lotte, Danilenko və b.), digər qismi termin adlandırılan sözlərlə ümumişlək sözlər arasındakı fərqlərə əsaslanmış (Qerd, Kuzkin, Qasimov, Adilov və b.), üçüncü qism isə öz tədqiqatlarında termin anlayışına işçi tərif verməklə kifayətlənmişdir (Kandelaki, Superanskaya və b.). Termin anlayışına belə münasibət terminoloji leksikanı ümumişlək leksikadan ayırma prosesində meydana çıxan çətinliklərlə bağlıdır. Terminin definisiyasına əsaslanmaqla ixtiyari sözün termin olub-olmaması haqqında həmişə qəti hökm vermək mümkün deyil. Bu fakt termin anlayışını təyin etmək üçün əlavə şərtlər qoymağı tələb edir» (5, s.21-22).

Dilçilik ədəbiyyatında terminlə ümumişlək sözlər aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətlər əsasında fərqləndirilir:

1. Terminlər üslubi cəhətdən neytral olduğu halda, ümumişlək sözlər bu xüsusiyyətə malik deyildir;

2. Ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq, terminlərdə modallıq xüsusiyyəti olmur;
3. Terminlər kontekstdən asılı olmur və heç vaxt mətni mənə daşımır;
4. Polisemantikliyə malik adi sözlərdən fərqli olaraq terminlər tək-mənalı olurlar;
5. Terminlər nominativ funksiya daşıyır;
6. Terminlər definitiv funksiyaya malikdir;
7. Terminlərə emosionallıq və ekspressivlik yaddır;
8. Terminlər müəyyən sahəyə aid olur;
9. Terminlərin öz sahəsində konkret definisiyası olur və bu definisiya müvafiq sahəyə məxsus anlayışlar zəminində qurulur;
10. Terminlər sistemləşdirici xassəyə malikdir;
11. Terminlər yaranma mənbələri, üsulları və vasitələrinə görə ümumişlək sözlərdən fərqlənir.

M.İsmayılova termini səciyyələndirən bu əlamətlərə birini də əlavə edir: «Ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq, terminlərin cümlədə işlənməsində distributiv məhdudiyyət özünü göstərir. Aydındır ki, *hidroksid qrupu, benzol, vektor, integral, ağırlıq mərkəzi, tranzistor* və s. terminləri ümumişlək sözlərə nisbətən daha az leksik vahidlə yanaşı işlətmək olur» (5, s.25).

Terminologiyaya həsr olunmuş əsərlərdə terminin nominativ funksiyası, başqa sözlə, elm və texnika ilə bağlı real gerçəklikdəki əşya, hadisə və prosesləri adlandırması xüsusi qeyd edilir. M.Qasımova görə, «Dil cəhətdən terminin funksiyasını adlandırma funksiyası, nominativ funksiya kimi müəyyənləşdirmək olar. Terminlər anlayışları, prosesləri, obyektiv gerçəkliyin hadisələrini və onlar haqqındakı anlayışları adlandırır» (6, s.9). Qeyd edək ki, nominativ funksiya ümumişlək sözlərə də xasdır, yəni ümumişlək sözlər də bizi əhatə edən real gerçəklikdəki əşya, hadisə və prosesləri adlandırır. Ümumən, termin dilin leksik vahidlərinin növlərindən biridir. Başqa sözlə desək, terminoloji məna söz mənasıdır. Termin yaradıcılığı bütövlükdə söz yaradıcılığında olan modellər əsasında və qanunauyğunluqlar çərçivəsində mümkün olur. Terminologiya dil daxilində ayrıca «dil» olmayıb, dilin insanların tələbatını ödəməyə qabil leksik - frazeoloji təbəqəsidir. Terminin ümumişlək sözdən əsas fərqi onun nominativ funksiya ilə yanaşı, definitiv funksiyaya da malik olmasıdır. Bu cəhət terminologiyaya həsr olunmuş bir çox əsərlərdə də öz əksini tapmışdır. Terminin definitivliyi ilə bağlı D.S.Lotte yazır ki, adi söz və söz birləşməsindən fərqli olaraq, termin məhdud və təsbit edilmiş məzmunla malik olmalıdır. Bu məzmun kontekstdən asılı olmayaraq, terminə məxsus olmalıdır, halbuki adi sözün mənası yalnız müəyyən kontekstdə, başqa sözlərlə birləşmədə müəyyənləşir (19, s.13).

Terminin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun anlayış ifadə etməsi, anlayış bildirməsidir. Terminin mənası elə onun tərifində ortaya çıxır. Lakin

terminin tərifini onun definitiv izahı ilə də əvəz oluna bilər. Bu məsələyə münasibət bildiren S.Sadiqova yazır: «Mətdən asılılıq yalnız termin definisiyaya malik olduqdan, yəni söz və söz birləşməsi xüsusi təyinat aldıqdan – terminləşdikdən sonra aradan götürülür. Formalaşma və definisiya qazanma prosesində isə termin hələ kontekstdən asılı olur. Yəni adi sözün və birləşmənin mətnə eyni mənada işlənmə tezliyinin çoxalması onun semantik sahəsində müəyyən bir mənənin xüsusiləşməsinə, dəqiqləşməsinə və onun ətrafında definitiv tərifin yaranmasına kömək edir. Deməli, adi sözün, söz birləşməsinin mənasının xüsusiləşməsi hər hansı bir sahəyə xüsusi təyinat almasında, yəni termin kimi formalaşmasında kontekst əvvəlcə böyük rol oynayır. Sonra termin mətn daxilindəki asılılıqdan azad olur və sistem müstəqilliyi – müstəqil xüsusi terminoloji mənə fenomenini qazanır» (10, s.15 -16).

Buradan aydın olur ki, terminlər kontekstdən asılı deyildir və ümumişlək sözlər kontekstlə bağlı termin kimi işlənmə bilməzlər. Əlbəttə, biz ümumişlək sözün mənələrindən birinin termin statusu qazanması və termin kimi işlənmə bilməsi imkanını təkzib etmək fikrində deyilik. Bu baxımdan F.M.Berezinin terminlə bağlı fikirlərini qeyd-şərtsiz qəbul etmək olmur. O yazır: «Belə fikirləşmək əbəsdir ki, guya terminlər elmi və nəzəri bilik yaranıb inkişaf etməyə başladığı vaxt meydana gəlmişdir. Həm keçmişdə, həm də bizim dövrdə hər bir peşə və hər bir əmək fəaliyyəti növü özünün terminologiyasını yaradır. Ümumişlək, başqa sözlə, qeyri-terminoloji leksikaya aid edilən bir çox sözlər (əsasən, isimlər) peşə nitqində termin mənəsi və funksiyası qazanır. Adi nitqdə *ağcaqayın, palıd, qarağac, şam* sözləri ümumişlək sözlərdir, botaniklərin və meşədoğrayanların nitqində isə onlar termindir. Gündəlik ünsiyyətdə *tavan, divar, mətbəx* adi, ümumişlək sözlər olsa da, memar və inşaatçıların nitqində onlar termindir. Eyni peşə (ixtisas) sahiblərinin terminlərdən istifadəsi birgə fəaliyyət prosesində ünsiyyəti təmin edir və fəaliyyətin effektivlik dərəcəsini yüksəldir» (13, s.264). Buradan aydın olur ki, F.M.Berezinin ümumişlək sözlərlə terminləri bir-birindən ayırmağın yalnız kontekstdən asılı olması fikrindədir. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, termin kontekstdən asılı deyildir və kontekstual mənə daşıya bilməz. Buna uyğun fikrə Ə.Rəcəblinin tədqiqatında da rast gəlirik. Göytürk dilinin leksikasını tədqiq edən müəllif termin və ümumişlək sözlərlə bağlı yazır: «Adətən, lüğət tərkibindəki sözləri iki qrupa ayırırlar: terminlər və dilin ümumişlək sözləri. Bu zaman iki məsələyə diqqət yetirmək lazımdır: 1.Lüğət tərkibinin terminlər və dilin ümumişlək sözlərinə ayrılmasını onun özününkü və özgəninki şəklində ayrılmasına heç bir dəxli yoxdur. 2.Eyni bir söz lüğət tərkibində həm termin, həm də dilin ümumişlək sözü kimi işlənmə bilər» (9, s.91-92). Buradan aydın olur ki, Ə.Rəcəbli də dilin leksik tərkibinə daxil olan sözün həm termin, həm də ümumişlək söz kimi işlənmə bilməsini

qəbul edir. Məsələ bundadır ki, əgər dildəki ümumişlək sözlər termin kimi işlənə bilirsə, onda dilin lüğət tərkibini termin və ümumişlək sözlərə ayırmağın heç bir əhəmiyyəti qalmır.

A.M.Qurbanov da terminlərin bu prinsiplərlə təyin olunmasının tərəfdarıdır. Terminləri «elm, texnika, siyasət və mədəniyyətə aid olan xüsusiləşmiş mənalı söz və ifadələr» kimi qəbul edən müəllif yazır: «Dilin lüğət tərkibini təşkil edən söz və ifadələr öz təbiətlərinə görə eyni xarakterə malik deyildir. Belə ki, bəzi sözlər xüsusiləşmiş məna kəsb edərək, xüsusi sahələrlə əlaqədar müəyyən anlayışı bildirirsə (*sait, samit, isim, fel...*), bəzi sözlər isə kainat və məişətə aid əşya adını, yaxud da insanın və digər canlıların bu və ya başqa cəhətinə məxsus əlamət, keyfiyyət, hal, hərəkət və sairəni (*gözəl, yaxşı, görmək, baxmaq, bilmək...*) bildirərək işlənir. Bu cəhətdən sözlər ümumi şəkildə iki cür qruplaşdırılır: adi sözlər, terminlər» (7, s.225-226). Müəllif daha sonra yazır: «Adi sözlərin hamısı nitq prosesində ancaq adi söz kimi qalmır. Bunların bəzisi dildə həm adi söz, həm də termin şəklində işlənir; məsələn: *sifət-sifət* (dilçilik termini), *quruluş-quruluş* (fəlsəfə termini), *iz-iz* (geologiya termini), *turşu-turşu* (kimya termini)» (7, s.226). Əslində burada söhbət çoxmənalı sözlərdən deyil, omonim sözlərdən gedir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə həmin leksik vahidlər aşağıdakı kimi təqdim olunur: «Sifət¹, is.[ər.]. 1. Üz ... 2. Bir şəxsi və ya şeyi başqalarından fərqləndirən hal, surət, keyfiyyət Sifət², is.[ər.] qram. Əşyanın əlamət və ya keyfiyyətini bildirən nitq hissəsi» (ADIL, III, s.83). Bizim fikrimizcə, ümumişlək sözlərin terminlər sırasına aid edilməsi yolverilməzdir. Azərbaycan dilçiliyində belə halla tez-tez qarşılaşmaq olur. Məsələn, M.Ş.Qasımov «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində işlənmiş *təpə, gədik, dəniz, düz, çay* kimi sözləri (16, s.67), S.Sadıqova isə yenə həmin abidənin dilində işlənmiş *otuz, qırx, bir, iki, üç, dörd* kimi sözləri termin hesab edir (10, s.47-48). Məlumdur ki, dilin leksik tərkibindəki bütün sözlər tematik baxımdan müəyyən qruplarda birləşir. Bu, sözlərin semantikasına ilə birbaşa bağlıdır. Sözüün hər hansı bir tematik qrupa aidliyini həmin sözüün termin səciyyəsi kimi qəbul etmək olmaz. Belə olarsa, onda dildəki bütün sözləri termin kimi xarakterizə etmək lazım gələr.

Terminin ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri onun müəyyən elm sahəsinə aid olmasıdır. Biz B.N.Qolovinin belə bir fikri ilə razıyıq ki, termin hər şeydən əvvəl elmi üslubun vacib elementi, elmin sərvətidir (17, s.72). Elmi dilin leksik sisteminin öyrənilməsi də bu qənaəti təsdiq edir. Elmi dilin leksik tərkibində iki əsas leksik qatın – ümumişlək sözlər və terminlərin varlığı heç bir şübhə doğurmur.

Peşə-sənət leksikası ilə terminlər arasında həm ümumi, həm də fərqli cəhətlər mövcuddur. Bu iki leksik qat arasındakı ümumi cəhətlərə əsasla-

naraq fərqli xüsusiyyətləri nəzərə almayan bir çox tədqiqatçılar peşə-sənət leksikasını terminlər kimi səciyyələndirirlər.

Peşə-sənət sözləri ilə terminlər arasında aşağıdakı ümumi cəhətləri göstərmək olar:

1. Həm peşə-sənət sözləri, həm də terminlər dilin leksikasına aiddir. Başqa sözlə, peşə-sənət sözləri də, terminlər də sözdür. Dilin leksik sistemində hər iki təbəqəyə aid sözlər kateqoriya təşkil edir.

2. Həm peşə-sənət sözləri, həm də terminlər nominativ funksiyaya malikdir və bizi əhatə edən gerçək aləmlə bağlı əşya, hadisə və prosesləri adlandırmağa xidmət edir.

3. Həm peşə-sənət sözləri, həm də terminlər tarixi kateqoriyadır. Belə ki, dilin lüğət tərkibinin bu leksik qatları dillərin inkişafının müəyyən dövründə meydana çıxır, cəmiyyətin və ona uyğun olaraq dilin sonrakı tarixi inkişafı zamanı formalaşır.

4. Həm peşə-sənət leksikası, həm də terminlər məhdud istifadə dairəsinə malikdir. Onlar bu baxımdan ümumişlək sözlərə qarşı dururlar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ümumişlək söz-termin korrelyasiyası özünün bariz xüsusiyyətləri ilə seçilsə, peşə-sənət sözləri - ümumişlək söz oppozisiyası müəyyən qədər nisbi səciyyə daşıyır. Terminlər elmi dilə, peşə-sənət sözləri isə müəyyən sosial qrupun nitqinə məxsusdur. Başqa sözlə, həm peşə-sənət leksikasının, həm də terminlərin cümlədə işlənməsində distributiv məhdudiyət özünü göstərir.

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin tematik qruplarının termin adı ilə təqdim olunması Azərbaycan dilçiliyində geniş yayılmış hadisədir.

Peşə-sənət leksikası ilə terminoloji leksika arasında aşağıdakı fərqləri göstərmək olar:

1. Terminlər elmi üsluba, elmi dilə xas olan leksik vahidlərdir, yəni elmi üslubu termsiz təsvür etmək çətindir. Peşə-sənət leksikası isə üslubi baxımdan neytraldır. Məlumdur ki, sözlər üslubi xüsusiyyəti nitqdə qazanır, başqa sözlə, sözün konkret nitq şəraitində istifadə olunması sözlərin üslubi xüsusiyyətlərini meydana çıxarır (12, s.242-243). Ədəbi dillərin leksik tərkibi üslubi baxımdan müəyyən qruplara ayrılır. Hər bir dilin lüğət tərkibində üslubi baxımdan neytral sözlərlə yanaşı, üslubi çalarlı sözlər də vardır. Nitqin bütün janr və üslublarında işlədilməsi mümkün olan sözlər neytral leksikanı təşkil edir. Belə sözləri şəirdə və nəsrədə, bədii və elmi mətndə, yazılı və şifahi nitqdə heç bir məhdudiyət qoymadan işlətmək mümkündür, çünki neytral leksikaya daxil olan sözlər əsas lüğət fonduna öz həqiqi mənasında daxil olur. Dilin neytral leksikası dildəki digər üslubları müəyyənləşdirmək üçün əsas rolunu oynayır. Başqa sözlə desək, dildəki bütün üslublar onunla müqayisədə müəyyənləşdirilir. Dilçilik ədəbiyyatında neytral leksika ilə müqayisədə iki üslub fərqləndirilir: yüksək üslub və aşağı

üslub. Bu baxımdan terminlər yüksək üsluba aiddir. Deyildiyi kimi, peşə-sənət leksikası üslubi baxımdan neytraldır, çünki peşə-sənət leksikasının tərkibində kifayət qədər ümumişlək sözlər olur. Peşə-sənət leksikasına daxil olan sözlərin az bir qismi isə neytral leksika ilə müqayisədə aşağı üsluba aid edilə bilər. Ayrı-ayrı areallarda peşə-sənət baxımından birləşən müəyyən sosial təbəqənin nitqində müşahidə olunan bəzi sözlər də buraya daxildir. Qırğız dilində ovçuluqla bağlı leksikanı tədqiq edən A.Biyaliyev bu münasibətlə yazır: «Elmi terminologiyayı mütəxəssislər yaradır. Ovçuluq terminologiyası isə (ovçuluqla bağlı leksika – H.Ə.) savadsız adamların şifahi nitqində özbaşına, elmi dünyagörüşü yaranmamışdan çox-çox əvvəl meydana çıxmışdır» (14, s.9).

2. Terminlərlə müqayisədə peşə-sənət sözləri daha qədimdir. Bu da terminlərin elmi dildə öz implikasiyasını tapması ilə birbaşa əlaqədardır. Terminlər elm yarandıqdan sonra meydana çıxır, yəni hər bir sahəyə aid termin həmin sahəyə aid elmi-tədqiqat işlərində işlənir. Termin kontekstdən asılı olmasa da, ilk dəfə kontekst daxilində yaranır. Hər bir yeni anlayış və onun adı ilkin işlənmə vaxtından müəyyən müddət keçdikdən sonra mütəxəssislər tərəfindən termin kimi qəbul olunur. Elmlə müqayisədə sənət insan cəmiyyəti tarxində daha qədimdir. Sənətin yaranması, onun heyvandarlıq və əkinçilikdən ayrılması ilə eyni vaxtda peşə-sənət leksikası da formalaşır. Məsələn, tədqiqatçılar Azərbaycanda metal istehsalına eramızdan əvvəl III minillikdə başladığını və burada yerli mis yataqlarından geniş istifadə edildiyini göstərirlər (4, s.9-26). S.Ağamalıyeva yazır ki, eramızdan əvvəl III-II minilliklərdə dulusçuluğun səviyyəsi ən yüksək nöqtəyə çatmışdı (20, s.9). Deməli, peşə-sənət leksikasının tarixi minilliklərlə ölçülür. Peşə-sənət leksikasının yarandığı dövrdə elmin (riyaziyyat, həndəsə, dilçilik və s.) və uyğun terminologiyanın yarandığını da iddia etmək, fikrimizcə, doğru olmazdı.

3. Peşə-sənət leksikası ilə terminlər bir-birindən genetik xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənirlər. Peşə-sənət leksikasına aid sözlər, əsasən, türk mənşəlidir və xalqın maddi mədəniyyəti, məişəti, gündəlik həyatı ilə bağlı anlayışları ifadə edir. Terminlər isə elmi-texniki anlayışları ifadə edir. Bu leksik təbəqənin tərkibində türk mənşəli sözlərlə yanaşı, kifayət qədər, hətta daha çox alınma sözlər olur. Alınmaların dil mənsubiyyəti də bu iki leksik təbəqəni bir-birindən fərqləndirir. Peşə-sənət leksikasındakı alınmalar, əsasən, ərəb və fars mənşəli olduğu halda, alınma terminlərin böyük bir qismi Qərbi Avropa mənşəlidir. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, terminologiyada beynəlmiləl terminlər xüsusi olaraq fərqləndirilir. (20, s.167; 3, s.121-123).

4. Terminologiyada dinamiklik vardır. Elmdə, texnikada, cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişikliklər, yeniliklər terminologiyada da öz əksini

tapır. Yeni anlayışları ifadə etmək üçün yaradılan yeni terminlər hesabına ayrı-ayrı sahə terminologiyaları yaranır. Peşə-sənət sahəsində istifadə olunan terminlər yüz illərlə həmin sahə ilə məşğul olan insanların nitqində işlənir və nəsil-dən-nəslə keçir.

5. Terminlər dilin inkişafında mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə dildə əmələ gələn yeni sözlərin əksəriyyətini terminlər təşkil edir. Terminologiya leksikanın ən çox «idarə olunan» hissəsidir. Başqa sözlə, terminlərin yaradılmasına və istifadəsinə nəzarət etmək mümkündür. Buna görə də ayrı-ayrı elmlərin terminologiyasının yaradılması, terminoloji praktika təkcə tətbiqi əhəmiyyətə malik olmayıb, eyni zamanda, insan cəmiyyətində təcrübə mübadiləsinin tələblərinə, dil vasitələrinin məqsədyönlü idarə olunan şəkildə uyğunlaşdırılmasına gözəl nümunədir. Azərbaycan dilində sait və samit terminlərinin *səsli* və *səssiz* terminləri ilə əvəz olunması, sonra da əksinə, səsli və səssiz terminlərdən *sait* və *samit* terminləri ilə əvəz olunmasını terminologiyaya nəzarətin nəticəsinə bir nümunə hesab etmək olar. Ümumiyyətlə, müasir dövrdə dillərin terminoloji sistemində xüsusi qurumlar nəzarət edir. Bu qurumlar terminlərin standartlaşması ilə məşğuldurlar.

Standartlaşdırma standartların hazırlanmasını, təyin edilməsini və təsdiqini nəzərdə tutan prosesdir. Bu prosesi həyata keçirmək məqsədi ilə standart üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək, standartlaşdırılan obyekt və elementlərin nümunələrini, etalonlarını hazırlamaq lazım gəlir. Bu, terminologiyanın standartlaşdırılmasına da aiddir. M.İsmayılovaya görə, terminin standart variantı aşağıdakı tələbləri ödəməlidir:

1. Linqvistik düzgünlük;
2. İstehsal prosesinə münasibətdə dəqiqlik;
3. Texniki dəqiqlik;
4. Anlayış uyğunluğu dəqiqliyi;
5. Diferensiallıq;
6. Təyinata görə ayrılma və xüsusiləşmə;
7. Sistemlilik;
8. Dil sistemi ilə uzlaşma;
9. Sahə daxilində işlənmə formasının qəbul olunma dərəcəsinin yüksəkliyi (5, s.217-218).

A.A.Reformatski standartlaşdırılan terminin linqvistik düzgünlüyü üçün aşağıdakı meyarları təklif edir: a) beynəlmillilik; b) anlaşılqlılıq; c) xüsusiləşmə; ç) dəqiqlik; d) birmənəlilik; e) vahidlik; ə) sistem daxili rabitəlilik; f) yuva təşkil etmə xüsusiyyəti; g) lakoniklik; ğ) progressivlik; h) substantivlik (20, s.187). H.Həsənova görə isə standartlaşdırılan termin aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: 1. Birmənəlilik; 2. Sistemlilik; 3. Qısalıq; 4. Linqvistik düzgünlük; 5. Tətbiq edilmə (2, s.121).

Terminlərdən fərqli olaraq, peşə-sənət leksikasına nəzarət etmək, onu standartlaşdırmaq mümkün deyildir və buna lüzum da yoxdur.

6. Peşə-sənət leksikası ilə terminlər arasında digər bir fərq ondan ibarətdir ki, peşə-sənət leksikasına məxsus sözün mənası yalnız izah oluna bilərsə, yəni danışanların sözdən real şəkildə istifadəsi əsasında sözün mənası müəyyən olunarsa, terminin mənası təyin olunmalıdır. Başqa sözlə, termin yalnız bu və ya digər anlayışı ifadə etmir, eyni zamanda anlayışın təyin olunması əsasında meydana çıxır. V.V.Vinoqradov bu münasibətlə yazır: «Məlumdur ki, söz hər şeydən əvvəl nominativ, yaxud definitiv funksiya yerinə yetirir, yəni ya dəqiq ifadənin (bu zaman o, adi işarədir), ya da məntiqi təyinatın vasitəsi olur (bu zaman o, elmi termdir)» (15, s.16). Buradan aydın olur ki, V.V.Vinoqradov termin üçün definisiyanın əsas olmasını xüsusi olaraq vurğulayır. Terminlərin anlayışları ifadə etməsini, hər bir anlayışın isə müəyyən definisiyaya malik olduğunu nəzərə alsaq, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, termin üçün definisiyanın varlığı zəruridir. T.L.Kandelaki terminin definisiyası ilə bağlı yazır: «Mütəxəssislərin sərəncamında terminləşdirilən anlayışın yazılı və ya şifahi şəkildə şərh edilən məzmunu olur. Definisiyada adlandırılan obyektin əhəmiyyətli əlamətlərinin toplusu əksini tapır. Bu əlamətlər içərisindən zəruri və kafi əlamətlər seçilir. Onlar ən yaxşı (ideal) halda terminin səs cildində də ifadəsini tapır» (18, s.8-9).

Deməli, peşə-sənət leksikası ilə terminlər arasında əsaslı fərqlərdən biri də terminlərin definisiyaya malik olmasıdır.

7. Terminlə peşə-sənət leksikasının fərqlərindən biri terminin ədəbi dilə aid olmasıdır. Termindən fərqli olaraq, peşə-sənət leksikası tək-cə ədəbi dil faktı deyildir. Peşə-sənət leksikasına daxil olan sözlərin müəyyən qismi lokal səciyyə daşıyır. Terminin isə lokal (məhəlli) səciyyəindən danışmaq qeyri-mümkündür. Məsələn, dulusçuluq leksikasına məxsus *badya*, *bardaq*, *dibçək*, *qəlib*, *çanaq*, *kürə*, *kül*, *ox*, *parç*, *odluq*, *sac*, *sürahi* kimi sözləri ədəbi dilə (sürahi tipli sözləri hətta poetik üsluba) aid etmək mümkündürsə, *bərə* «Ərkivanda dulus peçini qalamaq üçün oyuq», *qazanc* «dulus bıçağı», *ləngəri* «süd sərmək üçün dərin saxsı qab», *faşır* «yuyunmaq üçün saxsı ləyən» sözlərini ədəbi dil faktı hesab etmək çətindir. Eyni sözü peşə-sənət leksikasının digər məna qrupları barəsində də söyləmək olar.

8. Terminlərin tərkibində arxaizm və tarixizmlər olmur. Peşə-sənət leksikasında isə tarixən Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş, lakin müasir dövrdə istifadədən çıxmış bir sıra sözlər məhdud dairədə işlənməkdədir. Arxaizmlərin peşə-sənət leksikasında qalması peşə-sənət leksikasının mühafizəkar təbiəti ilə bağlıdır. Xalçaçılıq leksikasında naxış adları kimi işlənən *küpə*, *tana* «sırğa», *sığır* «inək», *piti* «yazı», *pitik* «məktub», «kitab» sözlərini buna nümunə göstərmək olar.

9. Məlumdur ki, terminologiyada sinonimlik qüsurlu cəhət sayılır, çünki sinonimlər terminologiyada xüsusi bir funksiya yerinə yetirmir, əksinə, elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində anlaşılmazlıq yaradır. Terminlərin unifikasiyası və standartlaşması prosesində onlardan daha müvafiq olanı qəbul edilir, digər variant və dubletlər standartdan kənara çıxarılır. Z.N.Verdiyevaya görə, terminoloji sistemlər nizama salınarkən, unifikasiya edilərkən sinonimlərin tamamilə ləğvinə deyil, məhdudlaşdırılmasına çalışmaq lazımdır, çünki «sinonim terminlərin elmi şərhinin yeknəsəqliyinin qarşısını alır» (11, s.70-71).

Sinonimlər eyni nitq hissəsinə aid olan sözlərdir və mənaca bir-birinə o qədər yaxındır ki, bu sözləri nitqdə düzgün işlətmək üçün onları bir-birindən fərqləndirən semantik və üslubi xüsusiyyətləri dəqiq bilmək lazımdır. Peşə-sənət leksikasında sinonimlik geniş yayılmış dil təzahürüdür, daha dəqiq ifadə etsək, sinonimlik peşə-sənət leksikasının xarakterik əlamətidir.

10. Terminlərdə emosionallıq, obrazlılıq, metaforiklik olmadığı halda, peşə-sənət leksikasında, qismən də olsa, bu cəhətlər öz əksini tapır. Məsələn, xalçaçılıqda naxış adı kimi işlənən *tazıqaçısı*, *pişikqıynağı*, *keçidabanı*, *saqqaldarağı*, *ilanəyrisi*, parça adı kimi işlənən *alışdım-yandım*, *hacımənəbax* sözlərində müəyyən obrazlılıq, metaforiklik vardır.

Beləliklə, terminlərlə peşə-sənət sözləri müəyyən cəhətdən bir-birinə uyğun gəlsə də, yuxarıda göstərdiyimiz əlamətlər əsasında onlar ayrı-ayrı leksik təbəqəyə aid olunmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Адиллов В.З. Термин вя сюз / Азәрбайҗан терминологийасы проблемляри. Бакы: АПИ-нин няшри, 1988, с.54-55.
2. Щясянов Щ.Я. Терминлярин стандартлашдырылмасы / Азәрбайҗан терминологийасы проблемляри. Бакы: АПИ-нин няшри, 1988 с.120-121.
3. Щясянов Щ.Я., Асланов А.Я. Дилин милли вя бейнялмилял терминологи системи / Азәрбайҗан терминологийасы проблемляри. Бакы: АПИ-нин няшри, 1988, с.121-123.
4. Ибрацимов Ф. Азәрбайҗанын орта яср шящярляриндя металишлямя сяняти (IX-XIII ясрляр). Бакы: Елм, 1988, 176 с.
5. Исмайылова М. Азәрбайҗан дили терминологийасынын лингвистик тящили. Бакы: Озан, 1997, 268 с.
6. Гасымов М.Ш. Азәрбайҗан дили терминологийасынын яаслары. Бакы: Елм, 1973, 186 с.
7. Гурбанов А.М. Мцасир Азәрбайҗан ядяби дили. Бакы: Маариф, 1985, 408 с.

8. Мящяррмяова Р.Ъ. Терминологии ващидлярин цмумишляк лексикайа кечмяси йоллары щаггында / Азярбайъан терминологийасы проблемляри. Багы: АПИ-нин нящри, 1988, с.129-130
9. Рьяябли Я. Эюйтцрк дилинин лексикасы. Багы: Нурлан, 2004, 428 с.
10. Садыгова С. Азярбайъан дилиндя физика-рийазийат терминологийасынын формалашмасы вя инкишафы. Багы: Елм, 1997, 191 с.
11. Вердийева З.Н. Терминологийада синонимлик мясяляси / Азярбайъан терминологийасы проблемляри. Багы: АПИ-нин нящри, 1988, с.68-71.
12. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. М.: Учпедгиз, 1957, 295 с.
13. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. М.: Просвещение, 1979, 416 с.
14. Биялиев А. Киргизские народные термины промысловой охоты: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Фрунзе, 1972, 26 с.
15. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). М.: Высшая школа, 1975, 614 с.
16. Гасымов М.Ш. Азербайджанская терминология / Развитие терминологии в языках союзных республик СССР. М.: Наука, 1987, с.67-92.
17. Головин Б.Н. Введение в языкознание. М.: Высшая школа, 1983, 231 с.
18. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. М.: Наука, 1977, 168 с.
19. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. М.: Изд.-во АН СССР, 1961, 158 с.
20. Реформатский А.А. Мысли о терминологии. Современные проблемы русской терминологии. М.: Наука, 1986, с.163-199.

ИХТИСАРЛАР

АДИЛ – Азярбайъан дилинин изащлы лщяты. 4 щилддя: Ы ъ., Багы: Азярб. ССР ЕА нящрийяты, 1966, 596 с.; ЫЫ ъ., Багы: Елм, 1980, 576 с.; ЫЫЫ ъ., Багы: Елм, 1983, 556 с.; ЫВ ъ., Багы: Елм, 1987, 544 с.

**Профессионально-ремесленная лексика, термины и
общеупотребительные слова**

Резюме

Статья посвящена вопросам места и разграничения профессионально-ремесленной лексики, терминов и общеупотребительных слов в лексической системе языка. В ней анализируются мнения лингвистов относительно этих лексических групп, выявляются общие и различительные черты их, а также специфические особенности, присущие каждой группе в отдельности. Анализом профессионально-ремесленной лексики, терминов и общеупотребительных слов с самых различных аспектов устанавливается, что они отличаются следующими особенностями: профессионально-ремесленная лексика стилистически нейтральна, древнее других названных групп слов и в основном имеет национальный характер, не допускает синонимии, тогда как термины употребляются только в научном стиле, динамичны, обладают такими качествами, как дефинитивность и системность, не зависят от контекста, лишены образности и метафоричности, а общеупотребительная лексика всегда связана с контекстом. Кроме того, в отличие от групп общеупотребительных слов профессионально-ремесленная лексика и термины имеют ряд общих черт: выполняют номинативную функцию, являют собой историческую категорию, имеют ограниченную сферу употребления.

Состав профессионально-ремесленной лексики неоднороден: часть ее представляет собой общеупотребительную лексику, а другая часть – лишь термины, употребляющиеся в профессионально-ремесленной сфере. Таким образом, формирование профессионально-ремесленной лексики можно рассматривать как результат социальной дифференциации, вызванной необходимостью удовлетворения требований, интересов отдельных социальных слоев общества. Эта лексика служит общению конкретного слоя общества.

Статья адресована специалистам, занимающимся вопросами лексикологии.

H.Acgerov

Professional-trade vocabulary, terms and generally used words

Summary

The article deals with the problem of the professional-trade vocabulary, terms and generally used words, their place and borders in the lexical system of the language. The article contains the analysis of the different linguists' conceptions about these lexical groups; their common and distinctive peculiarities are revealed and analysed on the basis of the concrete facts and examples. The analysis of the professional-trade vocabulary, terms and generally used words in the different aspects shows that the first one is neutral from the stylistic standpoint and more ancient, most of them are national; there is also synonymy among them; the terms concern the scientific style, they are dynamic, they don't depend on any context, they have no metaphorical or figurative peculiarities; but generally used words depend on context. At the same time unlike the generally used words professional-trade vocabulary and terms have nominative functions, they are historical categories and they function in the limited sphere.

In general the structure of the professional-trade vocabulary is heterogeneous, a certain part of this vocabulary is presented by the clear, well-known, daily used words; the other part consists only of the words of the concrete professional sphere. Thus formation of the professional-trade vocabulary in the language serve the certain social groups' interests, needs and they can be considered a result of social differentiation. This vocabulary serves the concrete strata's contacts.

The article is addressed to the specialists engaged in lexicology.

Rəyçi:

Nadir Məmmədli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

GARIBA MAMMADOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azerbaijan State Pedagogical University
mammadovagariba5@gmail.com

THE IMPORTANCE OF LISTENING IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Açar sözlər: dinləmə, bacarıq, dinləmə və danışma bacarığı, tədqiqat, qarşılıqlı dinləmə, gerçək (orijinal) məlumat

Ключевые слова: слушание, умение, навыки слушания и разговорной речи, исследование, взаимное слушание, точная информация.

Key words: Listening, skill, listening and speaking skills, research, reciprocal listening, original information

Listening is the valuable language input and the students can improve their listening skills through different stages. Listening provides the perfect opportunity to hear and understand speeches of different people, not only their teacher's (D.Nunan) During the English lessons or after school activities the students' listening to, either CD records or songs in English enables them to acquire perfect listening and speaking skills. While listening to an English speech they absorb it and it improves their pronunciation too. But it was not considered to be the most important matter to develop listening in all times. Before 1960's the second language learners had first of all to be able to speak and to perform different types of written procedures such as an official letter, brief context of a text, give some written information to somebody and so on. Besides, the learners as a second language users had to be able to give some information say about life, culture and answer the questions concerning these topics.

But after 1960's listening as a language means became very important. Emphasis on oral language skills gave it a boost. The idea of listening was introduced by famous linguists such as Asher in 1980's and developed by Krashen in 1988. After them the idea of listening as a valuable language means in a second language learning was drawn forward by some scientists as Gillion Brown who managed to demonstrate the developing oracy, which enables the second language learners to understand speech materials when heard. Listening is one of the main language means nowadays. The task is put before teachers taking into consideration the fact to use it regularly in foreign language teaching process.

Modern scientists who deal with the methodology of foreign language teaching made 2 divisions in listening: Extensive and intensive listening.

Extensive listening is a kind of process where foreign language teacher encourages students to choose themselves what they are intending to listen to. They do it for pleasure (listening to music, film etc.) and for their language improvement. The activity which is chosen for pleasure has a great effect on a student's language learning. Given kind of listening refers to the out of class activities. It can take place either at home or in a car or somewhere else. For example, on personal MP3 players as they travel from one point to another. However, in his short article about listening to the radio, Joseph Quinin advised students not to worry if they don't understand everything. They don't actually need to, and they're bound to take in a lot of language even if they are not aware of it. To make the most of this kind of input students should set themselves a simple listening task, adopt a relaxed posture and "lie down and doodle" while they listen (Luinin 2000; 14).

We must take into consideration that for extensive reading various types of activities such as coursebook CD-s, tapes or recordings are useful but they must fit the learner's level. Students can download broadcasts from different sources or they may listen to English language broadcasts online. Such as www.bbc.co.uk/radio. Such kind of task may seem challenging for lower level students of course. Here clearly marked materials fitting their level, topic and genre may be useful for effective listening with group of students. At my lessons we use for this purpose CDs on the book "Headway". Some CD-s of texts are taken from the book. When we learn about "Glustanbury festival" they prefer listening to songs from the festivals of different years. Here the newest students stand apart, however many others will profit from having the teacher give them reasons to make use of the resources available. The teacher can recommend certain CD-s get others to talk about their choices which they have enjoyed most.

After listening they can share their practice with others and vice-versa which gives them benefits in language learning and motivate them.

In second language learning intensive listening is as popular as extensive. Some teachers use hard disks or CD-s in order to practice their listening skills. Students get the maximum benefit from listening, then we should replay it two or more times, since with each listening they may feel more secure, they will understand more than they did previously (Field 1998a, 200b). But as the other means intensive listening has its advantages and disadvantages, too. One of the advantages is that while listening they hear other voices, not only teacher's which they've been accustomed. It gives them the opportunity "to meet" a range of different characters and

voices. It might be dialogues, extracts from plays or wide variety of situations.

On the other hand these audio materials are portable and readily available. Even student's mobile phone may be very useful for the purpose. The last reason which makes them available is that they are inexpensive.

They have also disadvantages like any other means. The class acoustics may be poor and all the students can't hear them equally or the recording may have some technical problems. Speed of the recording material may be fast and listeners can't catch meaning etc.

We should do our best in order to help the students get the maximum benefit from listening. The teacher should replay it two or more times, until the students feel more secure. As the researcher John Field suggests, students get far more benefit from a lot of listening than they do from a long pre-listening phrase followed by only one or two exposures to the listening text (Field 1998a, 2000b). We analyzed the forms of listening tasks as extensive and intensive and came to a point that "listening is assuming greater importance in foreign language classrooms. As Rost (1994, pp.141-142) points out listening is vital in the language classroom because it provides input for the learner. Without understanding input the right level of any learning cannot begin. Listening is fundamental for speaking. There are two views of listening in language pedagogy 1) bottom-up processing view and top-down interpretation view. We know that the smallest language units are phonemes to complete texts. The view develops as following: phonemic units are decoded and linked in order to form utterances and they make complete meaningful texts. In CD-s there are many phonemic drills, pronunciation of words, tapescripts on this purpose which help the language teachers to develop students listening and speaking skills. On the contrary top-down view suggests the listener construct (or reconstruct) the original meaning of the speaker using incoming sounds as clues. The recording for these purposes demands the listeners make sense of what they hear. The students' knowledge about the theme of the text and their relationships opinion to the situation or event must be developed. The books from Oxford and Cambridge introduce a number of listening tasks which are very valuable for second language teachers in listening process. They are for reciprocal listening which required the listener to take part in interaction, the other is non reciprocal where listener has nor an opportunity of answering back. It doesn't give the teacher the opportunity check or clarify understanding or checking comprehension. According to D.Nunan "a learner-centered dimension" can be lent to the listening class in one of to ways. First, tasks can be devised in which the classroom action is centered on the learner, not the teacher. In tasks exploiting this idea, students are

actively involved in structuring and restructuring their understanding of the language and in building their skills in using the language. Second, teaching materials, like any other types of materials, can be given to a learner. Center dimension by getting learners. Involved in the process underlying their learning and in making active contribution to the learning. He showed ways of achievement in listening as following.

1. Making instructional goals explicit to the learner
2. Giving learners a degree of choice
3. Giving learners opportunities to bring their own background knowledge and experience into the classroom.
4. Encouraging learners to develop a reflective attitude to learning and to develop skills in self-monitoring and self-assessment (Nuan D.1995).

With all these activities we come to a conclusion that in the second language learning listening is one of the main means of learning, through (side by side) understanding and speaking. Here the role of teacher is undeniable.

We need to create student engagement through the way we set up listening tasks. Teacher must build up the students' confidence by helping them listen better. It is better than checking or testing their abilities in listening. The teacher help them in difficulties and suggest them way out of them.

References

1. D.Nunanç Listening in language learning, USA, 2006
2. Anderson, A., & Lynch, T. (1988). Listening. Oxford: Oxford University Press.
3. Asher, J. (1988). Learning another language through actions: The complete teachers guidebook. 3rd ed. Los Gatos, CA: Sky Oaks Productions.
4. Brown, G. (1990). Listening to spoken English. 2nd ed. London: Longman.
5. Krashen, S. (1982). *Principles and practice in second language acquisition*. Oxford: Pergamon.
6. Mendelsohn, D. (1994). Learning to listen. San Diego: Domine Press.
7. Rost, M. (1994). Introducing listening. London: Penguin.

Q. Məmmədova

Xarici dilin öyrənilməsində dinləmənin əhəmiyyəti

Xülasə

Bu məqalədə xarici dilin tədrisində dinləmənin əhəmiyyətindən bəhs edilir. İkinci dilin öyrənilməsində vaxtı ilə danışmaq və yazının əsas götürülməsindən, oxu və dinləmənin isə arxa plana keçməsindən söhbət açılır.

Məqalədə həmin dövrlərdə danışıqın və yazının önə çəkilməsindən bəhs edilir. O dövrlərdə xarici dilin öyrənilməsində oxu və dinləmə ikinci dərəcəli vasitələr hesab edilirdi. 1960-cı illərdən başlayaraq bu tendensiya dəyişdi. 1980-cı ildən sonra dinləmənin xarici dilin öyrənilməsində vacibliyi ideyası dilçi alim C.Aşer tərəfindən təklif olundu.

Sonralar bu idea Kraşen tərəfindən davam etdirildi. 1990-cı illərdən sonra bu tendensiya Qilian Braun tərəfindən müdafiə olunaraq daha da inkişaf etdirildi. Məqalədə həmçinin müxtəlif dilçi alimlərə istinadən dinləmənin xarakterikası verilmişdir.

Dil öyrənmənin inkişafının müxtəlif mərhələlərində fərqli strategiyaların inkişafı izah edilmişdir. Biz həmçinin xarici dili öyrətməklə məşğul olan müəllimləri gərəkli metodik tövsiyələrlə təmin etməyə çalışmışıq.

Г.Мамедова

Значение слушания в обучении иностранных языков

Резюме

В статье говорится о значении слушания в обучении иностранных языков. Прежде особое внимание уделялось роли разговорной речи и письма в изучении второго языка. Этим оставляли в тени чтение и слушание. Которые имеют отнюдь немаловажную роль в обучении иностранных языков. Начиная с 1960-х годов прошлого века, происходит изменение в данной тенденции.

А после 80-х ученые языковеды Джейн Ашер и Крашен выдвигают новую идею, принимая чтение и слушание за основные аспекты в изучении иностранного языка. В 90-ые годы Гилиан Браун становится продолжателем данной идеи. Благодаря им нынче навыки слушания и устрой речи считаются важнейшими способами в обучении иностранных языков. Ссылаясь на труды разных лингвистов в статье дается, общая характеристика слушания и объясняются этапы его развития. В статье разясняются два направления в организации занятий по слушанию. В статье также предлагаются некоторые методические советы по данной теме в помощь учителям занимающимся обучением иностранных языков.

Rəyçi:

Rafiq Şabanov

filologiya elmləri namizədi, dosent

İNGİLİS DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlə, baş cümlə, budaq cümlə, nisbi əvəzlik, bağlayıcı

Key words: complex sentence, principal clause, subordinate clause, relative pronoun, conjunction

Ключевые слова: сложноподчиненное предложение, главное предложение, придаточное предложение, относительное местоимение, союз

Ünsiyyət prosesində nitq inkişaf etdikcə insanlar sadə cümlələrlə yanaşı, daha mənalı və rəngarəng mürəkkəb cümlələrdən istifadə etməyə başladılar. Belə ki, uzun cümlələr yorucu və çətin anlaşılan idi, sadə cümlələr isə bəsit səslənirdi. Nəticədə tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr əmələ gəldi. Araşdırmamız tabeli mürəkkəb cümlələrlə bağlıdır.

Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də tabeli mürəkkəb cümlələr mövcuddur və bu cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələrdən biri müstəqil, digəri isə ondan asılı olur – bu və ya başqa cəhətdən tamamlayır, izah edir. Bu qəbildən olan müstəqil cümləyə baş, tabe cümləyə və ya cümlələrə budaq cümlə deyilir. Budaq cümlələrin növünü müəyyən etmək üçün onların cümlə daxilindəki yerinə, tələb etdikləri suala və bağlayıcılara diqqət etmək lazımdır. İngilis dilində budaq cümlə baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlanır:

a) tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılarla, bağlayıcı və nisbi əvəzlik və ya zərflərlə;

Məsələn: I was out when she came.

It is strange that he didn't call.

I don't know what you mean.

b) bağlayıcısız (yəni intonasiya və ya söz sırasının köməyi vasitəsilə)

Məsələn: The book you gave me is very interesting.

Had I been there, I should have helped him. He said he would come in the evening.

Nümunələrdən göründüyü kimi ingilis dilində təyin, şərt və tamamlıq budaq cümlələri bağlayıcısız birləşə bilirlər.

Tərcümədə çətinliyə səbəb olan tabeli mürəkkəb cümlələri düzgün tərcümə etmək üçün onların tərkibindəki baş və budaq cümlələri tapmaq və budaq cümlənin növünü müəyyən etmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi ingilis dilində də budaq cümlələrin aşağıdakı növləri vardır:

1.mübtədə budaq cümləsi; 2.xəbər budaq cümləsi;3.tamamlıq budaq cümləsi;

4.təyin budaq cümləsi;5.zərflik budaq cümləsi.

Mübtədə budaq cümləsi (The subject clause)

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində mübtədə funksiyası daşıyan budaq cümləyə mübtədə budaq cümləsi deyilir. Mübtədə budaq cümləsi baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlanır.

1) bağlayıcılarla; that, if, whether;

2) bağlayıcı əvəzliliklərlə; who ,what, which, whowever,whatever;

3) bağlayıcı zərflərlə: when, where, how, why.

That he has made a mistake is strange. Onun səhv etməyi çox qəribədir.

Whether they will come today is not known yet. Onların bugün gəlməkləri hələ məlum deyil.

Who saved his life remained unknown. Onun həyatını kim xilas edib bilinmir.

What I know about it is a secret. Mənim bu haqda bildiyim sirrdir.

When we shall start is uncertain. Bizim nə vaxt çıxacağımız məlum deyil.

How this happened is not clear to anyone. Bunun necə baş verdiyini heç kəs bilmir.

Budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlersə onda baş cümlə formal **it** əvəzliyi ilə başlanır.

Məsələn, It is strange that he has made a mistake. Onun səhv etməyi qəribədir.

It is uncertain when we shall start. Hələ məlum deyil, biz nə vaxt çıxacağıq.

Mübtədə budaq cümləsi ilə baş cümlə arasında vergül qoyulmur.

Predikativ budaq cümləsi (The predicative clause)

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində predikativ funksiyası daşıyan budaq cümləyə predikativ budaq cümləsi deyilir.Predikativ budaq cümləsi baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlanır.

1) bağlayıcılarla: that, if, whether, as if;

2) bağlayıcı əvəzliliklərlə :who, what, which ;

3) bağlayıcı zərflərlə: when, where , how, why.

The suggestion was that no one should interfere. Təklif o idi ki, heç kim qarışmasın.

The question is whether they will be able to help us. Məsələ ondandır ki, onlar bizə kömək edə biləcəklərmi.

The trouble is that I have lost his address. Problem ondandır ki, mən onun ünvanını itirmişəm.

The result was that we had not gone there. Nəticə o oldu ki, biz oraya getmədik.

The weather is not what it was yesterday. Hava dünənki kimi deyil.

That is why I have come to you. Buna görə də mən sizə gəlmişəm.

Predikativ budaq cümlə ilə baş cümlə arasında vergül qoyulmur.

Tamamlıq budaq cümləsi (Object clause)

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində tamamlıq funksiyası daşıyan budaq cümləyə tamamlıq budaq cümləsi deyilir. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin fəllə ifadə edilmiş xəbərini tamamlayır. Məsələn,

He asked us what we thought of it. O, bizdən o haqda nə fikirləşdiyimizi soruşdu.

I don't know whether (if) he will come. Mən onun gələcəyini bilmirəm.

Tamamlıq budaq cümləsi bəzən felin şəxssiz formasına və ya sifətə aid ola bilər, onların mənasını tamamlayır.

Məsələn, I'll ask him to find out where they live. Mən ondan onların yaşadığı ünvanı araşdırmağı xahiş etdim.

I continued thinking why she was so embarrassed that day.

Mən onun niyə belə məyus olduğunu düşündüm.

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlanır.

1) bağlayıcılarla: that, whether, if, lest.

2) bağlayıcı əvəzliliklərlə: who, what, which.

3) bağlayıcı zərflərlə: when, where, how, why.

Məs, They laughed at what he said. Onlar onun dediyi hər şeyə gülürdülər.

He told me why he did not come. O, mənə nə üçün gəlmədiyini dedi.

Time will show if (whether) he is right. Onun haqlı olmağını zaman göstərəcək.

I know what he bought yesterday. Mən bilirəm o dünən nə alıb.

Today their doctor told them how one renews his health. Bugün onların həkimi sağlamlığı necə bərpa etməyi onlara danışdı.

He told us that he felt ill. O bizə dedi ki, xəstələnib.

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə heç bir vasitə olmadan ancaq yanaşma üsulu ilə də bağlana bilər. Məsələn, I am afraid I trouble you too much. Bağışlayın, mən sizi çox narahat edirəm.

I hope you are happy now. Ümid edirəm, siz indi xoşbəxtsiniz.

Tamamlıq budaq cümləsi ilə baş cümlə arasında vergül qoyulmur.

Təyin budaq cümləsi (The Attribute Clause)

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində təyin funksiyası daşıyan budaq cümləyə təyin budaq cümləsi deyilir. Təyin budaq cümləsi baş cümlədə isimlə , yaxud əvəzliliklə ifadə edilmiş hər hansı bir üzvə aid olur, onu təyin edir.

Məs, Here is the book that you have been looking for.

This is her whom you can believe.

Təyin budaq cümləsi baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlana bilər.

1) nisbi əvəzliliklərlə: who, whose, which, that, as; 2) nisbi zərflərlə: when, where, how, why.

Təyin budaq cümlələri iki cür olur:

1) Məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri (Limiting Attributive Clauses) ;

2) Təsviredici təyin budaq cümlələri (Descriptive Attributive Clauses)

Məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri təyin olunan sözü mənaca məhdudlaşdırır, dəqiqləşdirir və müəyyənləşdirir. Bu qəbildən olan təyin budaq cümlələri baş cümləyə ya nisbi əvəzliliklərlə (who, which, that), ya nisbi zərflərlə (when, where, how, why), ya da heç bir bağlayıcı olmadan bağlanır.

Məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümləsi ilə baş cümlə arasında vergül qoyulmur.

Məsələn, This is the house that I used to live in. Bu, mənim əvvəllər yaşadığım evdir.

He is the girl that we saw at the evening party yesterday. O, dünən bizim ziyafətdə gördüyümüz qızıdır.

I know a man who can help us. Mən bizə kömək edə bilən adamı tanıyıram.

I remember the day when we first went to school. Mən məktəbə getdiyimiz ilk günü xatırlayıram.

I heard about the doctor whom you mean. Mən dediyin həkim haqqında eşitmişəm.

He showed me the letter he had written. O, yazdığı məktubu mənə göstərdi.

Təsviredici təyin budaq cümlələri təyin olunan söz haqqında əlavə məlumat verir. Bu qəbildən olan təyin budaq cümlələri baş cümləyə

nisbi əvəzliliklərlə (xüsusən who və which) və nisbi zərflərlə(when,where,why) bağlanır.Məsələn,

The children who live in that house are my son's friends.O evdə yaşayan uşaqlar mənim oğlumun dostlarıdır.

The reason why he did not come is not clear.Onun gəlməməyinin səbəbi aydın deyil.

Təsviredici təyin budaq cümlələri baş cümlədən vergüllə ayrılabilir.

In the street I met some children, who showed me the way. Mən küçədə bir neçə uşaqla qarşılaşdım, onlar mənə yolu göstərdilər.

The boy,whom we met yesterday,studies at our university.Dünən görüşdüyümüz oğlan bizim universitetdə oxuyur.

Mübtədəyə aid olan təyin budaq cümləsi tərcümədə çətinlik törədir.Belə ki,o, baş cümlənin mübtədəsi ilə xəbərini bir-birindən ayrı salır və bununla da onlar arasındakı əlaqəni tez aydınlaşdırmağa mane olur. Belə hallarda səhvə yol verməmək üçün əvvəlcə təyin budaq cümləsini xəyalən bir anlığa atmaq, baş cümlənin məzmununu aydınlaşdırmaq, sonra hər iki cümləni (baş və budaq) birlikdə tərcümə etmək lazımdır.

Zərflik budaq cümlələri (Adverbial Clauses)

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində zərflik funksiyası daşıyan budaq cümlələrə zərflik budaq cümlələri deyilir. Zərflik budaq cümlələri baş cümləyə əsasən tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılarla bağlanır. Şərt budaq cümlələri isə baş cümləyə həm bağlayıcı ilə, həm də bağlayıcısız bağlana bilər. İngilis dilində əksər zərflik budaq cümlələri baş cümlədən həm əvvəl, həm də sonra işlənə bilər. Zərflik budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işləndikdə, ondan sonra adətən vergül qoyulur.

Məsələn, I would sell that house if I were you və yaxud If I were you , I would sell that house.

I did not go anywhere as the weather was cold və ya As the weather was cold I did not go anywhere.

Zərflik budaq cümlələrini bir çox dilçi-alimlər müxtəlif qruplara bölürlər: L.Barxudarov və D.Ştelling 9 növə, E.Şubin ,V.Sitel, B.İlyiş 8 növə, O.Musayev,T.Abasquliyev və D.Yunusov 9 növə ayırır.

Dilçi-alim O.Musayevin bölgüsünə əsaslanıb zərflik budaq cümlələrini aşağıdakı qruplara bölürük:

1) zaman budaq cümləsi; 2) yer budaq cümləsi; 3) səbəb budaq cümləsi ;

4) məqsəd budaq cümləsi; 5) şərt budaq cümləsi 6) güzəşt budaq cümləsi

7) nəticə budaq cümləsi; 8) müqayisə budaq cümləsi; 9) tərzihərəkət budaq cümləsi.

Zaman budaq cümləsi (The adverbial Clause of time)

Zaman budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində zaman zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki iş, hal, və hərəkətin zamanını bildirir. Zaman budaq cümləsi baş cümləyə when, till, untill, while, after, as soon as, since, before və s.zərflərlə bağlanır.Məsələn,

I was there before I came here.Buraya gəlməmişdən əvvəl mən orada olmuşam.

As I was going down the road, I met your sister. Küçədə gedərkən sizin bacınızı gördüm.

I won't leave until you come.Sən gəlməyəənə qədər mən getməyəcəyəm.

I'll buy the novel when it comes out. Roman çapdan çıxanda mən onu alacağam.

By the time you come, I shall be ready. Sən gələnə qədər mən hazır olacağam.

When I come back, I'll call you. Qayıdanda sənə zəng vuracağam.

Qeyd etmək lazımdır ki, baş cümləyə **when** bağlayıcısı ilə birləşən zaman budaq cümləsini **when** zərfləri ilə başlanan mübtədə, xəbər, tamamlıq və təyin budaq cümlələri ilə qarışdırmamaq üçün həmin cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlədəki yerinə və tələb etdiyi suala diqqət yetirmək lazımdır:

- 1.She was writing a letter when I came. (zaman budaq cümləsi)
- 2.When he will sell his house is not known.(mübtədə budaq cümləsi)
- 3.The question is when he will arrive. (xəbər budaq cümləsi)
- 4.I don't know when he will answer.(tamamlıq budaq cümləsi)
- 5.This is the day when we got married.(təyin budaq cümləsi)

Yer budaq cümləsi (The adverbial Clause of Place)

Yer budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində yer zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir. Yer budaq cümləsi baş cümləyə **where**, **wherever** bağlayıcıları vasitəsilə bağlanır.Məsələn,

She wanted to live where she was born.O, anadan olduğu yerdə yaşamaq istəyirdi.

Wherever he went, he was welcome.O, hara gedirsə getsin, onu yaxşı qarşılayırdılar.

They stopped where the road turned to the river. Onlar yolun çaya tərəf döndüyü istiqamətdə dayanmışdılar.

Baş cümləyə **where** bağlayıcısı ilə birləşən yer, mübtədə, xəbər, tamamlıq və təyin budaq cümlələrini düzgün fərqləndirmək üçün onların mürəkkəb cümlədəki yerinə və tələb etdiyi suala istinad etmək lazımdır:

1. We found him where he worked(yer budaq cümləsi)
2. Where she sings is known to everybody(mübtədə budaq cümləsi)
3. The problem is where we can get the money(xəbər budaq cümləsi)
4. Do you know where she studies?(tamamlıq budaq cümləsi)
5. This is the city where he lived(təyin budaq cümləsi)

Səbəb budaq cümləsi (The adverbial Clause of Cause)

Səbəb budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə daxilində səbəb zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin səbəbini bildirir. Bu növ budaq cümləyə because, since, as, for the reason, that, on the ground that, seeing that və s. kimi bağlayıcılarla bağlanır. Məsələn,

I'm late because I was very busy. Mən məşğul olduğum üçün gecikmişəm.

Since you feel tired, you should rest. Siz yorğun olduğunuz üçün dincəlməlisiniz.

He walked quickly for he was in a great hurry. O, tələsdiyi üçün tez-tez gedirdi.

As there were no porters, we had to carry the luggage ourselves. Orada yük daşıyanlar olmadığı üçün biz yükümüzü özümüz daşmalı olduq.

As bağlayıcısı ilə başlanan baş cümlədən əvvəl gələn səbəb və zaman budaq cümlələrini bir-birindən fərqləndirmək üçün tabeli mürəkkəb cümlənin ümumi mənasına və budaq cümlənin tələb etdiyi suala diqqət yetirmək lazımdır: Məsələn,

1. As I was ill I didn't take part in the expedition (səbəb budaq cümləsi)

2. As I was coming here, I met your brother.(zaman budaq cümləsi)

Belə budaq cümlələri onların mürəkkəb cümlədə tutduqları yerə görə fərqləndirmək mümkün deyildir, çünki hər ikisi baş cümlədən əvvəl gəlir.

Belə ki, **since** bağlayıcısı ilə başlanan səbəb və zaman budaq cümlələrini isə bir-birindən həm tələb etdikləri sual, həm də mürəkkəb cümlədəki yerinə görə fərqləndirmək olar. Səbəb budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl, zaman budaq cümləsi isə baş cümlədən sonra durur:

1. Since you have finished your work, you may go home.(səbəb budaq cümləsi)

2. It was eight hours since the children had left (zaman budaq cümləsi)

Məqsəd budaq cümləsi (The adverbial Clause of Purpose)

Məqsəd budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə daxilində məqsəd zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin icra məqsədini

bildirir. Bu növ budaq cümlələr baş cümləyə that, in order that, so that, lest. Məsələn,

Write to him at once so that he may know our plans. Ona dərhal yazın ki, bizim planlarımızı bilsin.

The teacher speaks slowly so that (in order that) his pupils may understand him.

Müəllim asta danışdı ki, şagirdləri onu başa düşə bilsin.

Write down all the new words from the text lest you should forget them.

Möbzudakı bütün sözləri yazın ki, yaddan çıxarmayasınız.

I'll ring her up lest she should forget about it. Mən ona zəng vuracağam ki, bunu unutmasın.

The invitations were sent out early **that** the delegates might arrive in time for the conference.

Dəvətnamələr tez göndərildi ki, nümayəndələr konfransa vaxtında gəlsin.

That bağlayıcısı ilə başlanan baş cümlədən sonra gələn məqsəd budaq cümləsi ilə tamamlıq budaq cümləsini qarışdırmamaq üçün bu cümlələrin tələb etdikləri suala və mürəkkəb cümlənin ümumi mənasına diqqət yetirmək lazımdır:

1. She said that she had to meet the delegates (tamamlıq budaq cümləsi)

2. He stopped that he could help us (məqsəd budaq cümləsi).

Nəticə budaq cümləsi (The adverbial Clause of Result)

Nəticə budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində nəticə zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin nəticəsini bildirir. Bu növ budaq cümlələr baş cümləyə **such... that, so...that bəzən isə so** (daha çox danışdığı dilində) bağlayıcıları vasitəsilə birləşir. Məsələn,

It was such a beautiful picture that nobody could pass by without noticing it.

O, elə gözəl şəkil idi ki, heç kəs onu görmədən ötüb keçə bilməzdi.

He was so embarrassed that he could hardly understand her.

O özünü elə itirmişdi ki, onu çətinliklə başa düşürdü.

The weather was so bad that the plane could not start. Hava o qədər pis idi ki, təyyarə uça bilmədi.

The snow blew in our faces so we could hardly see. Qar bizim üzümüə elə vururdu ki, biz güclə görürdük.

Müqayisə budaq cümləsi (The adverbial Clause of Comparison)

Məqsəd budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə daxilində müqayisə zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətlə budaq cüm-

lədəki hərəkətin müqayisəsini bildirir. Bu növ budaq cümlələr baş cümləyə than as, as...as, not so... as, as if, as though, the more...the more, the less... the less və s. bağlayıcıları vasitəsilə bağlanır. Məsələn,

I couldn't have done any more than they did. Mən onların etdiyindən artıq bir şey edə bilməzdim.

He works as quickly as I do. O, mənim kimi cəld işləyir.

The book is not so interesting as you think. Kitab sizin fikirləşdiyiniz qədər maraqlı deyil.

The more time you spend in the Crimea, the sooner you will recover.

Nə qədər çox vaxt Kırımda keçirsəniz, o qədər də tez sağalarsınız.

He looked very pale as if he was seriously ill. O, çox solğun görünürdü, elə bil ciddi xəstə idi.

Şərt budaq cümləsi (The adverbial Clause of Condition)

Şərt budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə daxilində şərt zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin icra şərtini bildirir. Bu növ budaq cümlələr baş cümləyə if, unless, on condition, supposing, provided bağlayıcıları vasitəsilə bağlanır.

Məsələn, If we start off now, we'll arrive there by dinner time. Biz indi çıxsaq nahar vaxtına kimi oraya gəlib çataırıq.

We can deliver the machine in December provided (that) we receive your order within the next ten days.

Biz maşını dekabr ayında çatdırı bilərik, bir şərtlə ki, siz sifarişinizi bizə yaxın on gün ərzində edəsiniz.

They will be glad if you go and see them. Sən onları gedib görsən şad olarlar.

You may take this book on condition that you don't keep it too long.

Sən bu kitabı çox saxlamamaq şərti ilə götürə bilərsən.

Şərt budaq cümləsi qeyri-real şərt bildirərkən, if bağlayıcısı atıla bilir.

Were I you, I would study abroad with great pleasure.

Mən sənin yerinə olsaydım, xaricdə böyük məmnuniyyətlə təhsil alardım.

Güzəşt budaq cümləsi (The adverbial Clause of Concession)

Güzəşt budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə daxilində güzəşt zərfliyi funksiyasında çıxış edir və baş cümlədə yürüdülmən fikrə qarşı duran və ya ona güzəştə gedən fikri ifadə edir. Bu növ budaq cümlə baş cümləyə though, although, as even if, even though, however, whoever, whatever, whichever və s. bağlayıcılarla bağlanır. Məsələn,

Though (although) it was only nine o'clock, there were few people in the streets.

Saat doqquz olduğuna baxmayaraq, küçədə az adam var idi.

Whatever I may do, he is never content. Mən nə edirəmsə edim, o heç zaman razı qalmır.

He went out in spite of the fact that he had a bad cold. Baxmayaraq ki, o bərk soyuqlamışdı, küçəyə çıxdı.

Whatever happens, she won't have it her own way. Nə olursa olsun, o istədiyi kimi bunu edə bilməyəcək.

However difficult sum it is, he will find its solution. Bu nə qədər çətin məsələ olursa olsun, o həllini tapacaq.

Tərzi - hərəkət budaq cümləsi (The adverbial Clause of Manner)

Tərzi - hərəkət budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində tərzi-hərəkət zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin necə, nə cür icra olunduğunu bildirir. Bu növ budaq cümlələr baş cümləyə **as** bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn,

He did everything as I told him. O, mənim ona dediyim kimi etmişdi.

She left the house as she had entered it. O, otağa girdiyi kimi eləcə də oradan çıxdı.

I will do as I like. Mən istədiyim kimi edəcəm.

You must know this question as he does. Sən də bu sualı onun kimi bilməlisən.

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə mənsub olsalar da, hər iki dildə tabeli mürəkkəb cümlələrin beş növü mövcuddur. Müqayisə olunan dillərdə budaq cümlənin növündən asılı olaraq budaq cümlə ya baş cümlədən əvvəl, ya da ondan sonra gələ bilər. İngilis dilində budaq cümlə baş cümləyə tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılarla bağlayıcı, nisbi əvəzlilik və ya zərflərlə və yaxud intonasianın köməyi ilə bağlanır. Azərbaycan dili zəngin olduğundan ingilis dilində budaq cümlələr ya olduğu kimi, ya da sadə cümlə, tabelsiz mürəkkəb cümlə kimi də tərcümə edilir.

Məlumdur ki, ingilis və Azərbaycan dilləri öz qrammatik quruluşuna görə bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Elə buna görə də ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən bir sıra qrammatik çətinliklərə təsadüf olunur. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün ingilis və Azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşundakı bəzi mühüm fərqləri bilmək lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev T. İngiliscədən Azərbaycan dilinə tərcümənin əsasları. Bakı, 2001
2. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 2003
3. Müasir Azərbaycan dili. 3-cü cild. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu . Bakı, 1981
4. Yunusov D. Compound and complex sentences in English. Tabriz ,2008
5. Yunusov D. A Guide to English Grammar. Bakı ,2008
6. Бархударов Л., Штеллинг Д. Грамматика английского языка. Москва, 1973
7. Грамматика английского языка: Морфология. Синтаксис: учебник / Н.А. Кобрина, Е.А. Корнеева, М.И. Оссовская, К.А. Гузеева. - СПб.: Лениздат; Союз, 2001.
8. Иванова, И.П. Теоретическая грамматика современного английского языка: учебник / И.П. Иванова, В.В. Бурлакова, Г.Г. Почепцов. - М.: Высшая школа, 1981.
9. Израилевич Е.Е., Качалова К.Н. Практическая грамматика английского языка. Москва, 2009.
10. Ильиш Б. Современный английский язык. Москва, 1971
11. Шубин Э., Сытел В. Грамматика английского языка. Москва, 1975

G.Rafibəyli

Compound complex sentences in English language and their ways of expression in Azeri

Summary

The article deals with the complex sentence in English language and its means of expression in Azeri language. The similarities and differences between the types of complex sentences in distinguished languages are investigated in the article. Though English and Azeri languages belong to the different language groups there are five types of subordinate clauses in both of them. The sentences with different types of subordinate clauses were selected from the books. Subordinate clauses are connected to the independent clause with a subordinating conjunction, relative pronoun, adverb or intonation. But sometimes object clauses, attributive clauses and adverbial clauses of condition connect to the principal clause with intonation.

According to its syntactic function and the word it refers to, the subordinate clause may be placed before, after, or in the middle of the

principal clause. Punctuation also depends on these factors. If closely connected, a clause may be joined without any punctuation mark.

As it is clear from the examples English subordinate clauses are expressed in our language as simple, composite and complex sentences.

Г.Рафибейли

**Сложноподчиненное предложение в английском языке и
способы его выражения в азербайджанском языке.**

Резюме

В статье рассматривается сложноподчиненное предложение в английском языке и способы его выражения в азербайджанском языке. Также исследуются аналогичные и различные свойства между придаточными предложениями в английском и азербайджанских языках. Несмотря на то, что эти языки принадлежат к различным языковым группам, в обоих из них существуют пять типов сложноподчиненных предложений. Из книг были выбраны предложения с различными типами сложноподчиненных предложений. Они связаны с независимым предложением с подчиненными союзами, относительными местоимениями, наречиями или интонацией. Но иногда дополнительные, определительные и обстоятельственные условные придаточные предложения соединяются с главным предложением с помощью интонации.

Придаточные предложение может стоять в начале, в середине или в конце сложноподчиненного предложения. Пунктуация также зависит от этих факторов. Если соединение тесно связано, предложение может быть соединено без знака препинания.

Судя по исследованию, английские сложноподчиненные предложения выражаются в нашем языке как простые, сложносочиненные и также как сложноподчиненные предложения.

Rəyçi: Abbas Abbasov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

ХАДИДЖА МУСАЕВА
доктор философии по филологическим наукам
Азербайджанский медицинский университет
xadica@mail.ru

РАБОТА С ПАРОНИМАМИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ

Açar sözlər: dil təlimi, paronimiya, paronomaziya, semantik təhlil

Ключевые слова: лингводидактика, паронимия, синонимия, паронимазия, семантический анализ

Key words: language didactics, paronyms, paronomasia, semantic analysis

Существуют лексико-семантические группы, вызывающие особую трудность в процессе обучения русскому языку. Многолетний опыт преподавания русского языка в Азербайджанском медицинском университете показывает, что паронимы составляют одну из таких лексических групп. Известно, что смешение паронимов в речи характерно даже для людей, хорошо владеющих языком. Для иноязычных студентов же это, возможно, наиболее распространенная ошибка.

Под паронимами мы понимаем однокорневые слова, которые обнаруживают близость как по морфологической структуре, так и по значению. Отсюда следует, что их смешение в речи закономерно. Смешение паронимов в речи, на наш взгляд, запрограммировано самой лексико-семантической системой языка. Иными словами, паронимы – это такие слова, которые трудно не смешивать в речи, их смешивают даже знатоки языка, очень часто их смешение носит совершенно механический характер. Например, к паронимам относятся такие слова, как *трагический* и *трагичный*, *драматический* и *драматичный*, *воинственный* и *воинствующий*, *архаический* и *архаичный*, *интеллигентный* и *интеллигентский* и т.п. Ясно, что семантические различия в таких лексических парах носят достаточно тонкий характер. Отсутствие семантической и стилистической дифференциации паронимов обнаруживается в речи носителей языка, в речи иностранцев паронимия составляет особый камень преткновения. Ясно, что в азербайджанской вузовской аудитории на занятиях по русскому языку изучению паронимов должно уделяться особое внимание. Фактически каждый раз преподаватель должен фиксировать внимание студентов на семантических и стилистических различиях между паронимами. Такого рода работа предполагает постоянный и последовательный семантический анализ.

Говоря о паронимах необходимо отметить неоднозначность и самих теоретических описаний данного явления. Обратим внимание на словарную статью, посвященную паронимам в «Словаре лингвистических терминов» О. С. Ахмановой. Словарь О. С. Ахмановой на протяжении очень долгого времени оставался чуть ли не единственным словарем лингвистических терминов. Обращает на себя внимание определение *паронимов* и *парономазии* в Словаре лингвистических терминов О.С.Ахмановой. Например, «ПАРОНИМЫ Слова, которые вследствие сходства в звучании и частичного совпадения морфемного состава могут либо ошибочно, либо каламбурно использоваться в речи» и «ПАРОНОМАЗИЯ (анноминация). Фигура речи, состоящая в (комическом или образном) сближении паронимов в речи, в стилистическом использовании звукового или семантического подобия употребляемых слов. *Русск.* Суд не на осуд, а на рассуд; Муж по дрова, а жена со двора» (1, 313). Таким образом, о значении здесь речь не идет, подразумевается только совпадение в звучании и частично морфемного состава. Как было отмечено выше, паронимия представляет собой факт лексико-семантической системы языка.

В Словаре В. Д. Стариченка также отмечается, что паронимы – это «близкие по звучанию и морфемной структуре слова, различающиеся значениями» (4, 424). В качестве примеров приводятся такие пары, как *дипломант* и *дипломат*, *орудие* и *оружие*, *секретарь* и *секретер*, *контракт* и *контракт* (4, 424-425), между которыми и действительно не никакой связи, кроме чисто внешней. Эти слова действительно невозможно спутать в речи, для того, что их смешивать, нужно не владеть языком.

Более точным, на наш взгляд, является определение, представленное в Словаре Т. В. Матвеевой: «отношение формально-грамматического и семантического сходства слов; значительное внешнее сходство однокоренных или связанных родственными корнями слов: соседский – соседний, земельный – земляной» (3, 295). Как видим, в данной статье вводится критерий семантического сходства, что очень важно. Кроме того, примеры, приводимые в этой статье, сильно отличаются от приводимых в других словарях. Причем отличие носит качественный характер. Лингводидактической проблемой становится разграничение именно такие лексических пар, как *соседский* и *соседний*, а вовсе не *секретарь* и *секретер*.

Следует отметить, что смешение паронимов имеет своеобразную программу в языке. Вот почему проблема смешения паронимов становится орфологической проблемой, так как именно наличие «программы ошибки» отличает данную проблему от обычного для культурноречевой и стилистической проблематики критерия точности употребления знаков. Любое слово может быть использовано в неточном значении, что встре-

чается довольно часто и становится причиной бесконечных недоразумений между говорящими. Но должно быть совершенно ясно, что в любом языке отсутствует какая бы то ни было запрограммированность на ошибочное употребление. В случае же паронимов такая программа имеется. Смещение паронимов обусловлено рядом факторов, среди которых необходимо назвать связь с одним и тем же корнем, пересечение семантических структур, отношение к одной и той же части речи. Очень часто семантическое различие паронимов довольно незначительно, хотя и существенно. Незначительность различий делает обычным их смешение, существенность различий – определяет это смешение как ошибку. Таким образом, паронимические словари вполне могут быть отнесены к орфологическим. При этом мы не должны забывать, что паронимы не должны считаться параллельными языковыми средствами, коррелирующими как норма/ненорма. Как уже отмечалось, некоторые исследователи относят к словарям трудностей и словари паронимов. В этом есть своеобразная логика, поскольку такая семантикостилистическая ошибка, как смешение паронимов, всегда обращала на себя внимание не только исследователей языка, но и его обычных носителей. Однако должно быть ясно, что языковая ситуация паронимии не несет в себе ничего необычного. Что же касается смешения паронимов, то здесь мы имеем дело с обычной неточностью словоупотребления, с незнанием точного значения слова. Тем более, что семантика паронимов, как правило, не находит достаточно четкого разграничения в словарях. Причем это характеризует как общие, так и специальные словари паронимов. Получается, что словарь паронимов отличается от общего толкового словаря только тем, что в нем паронимы приводятся в одной статье. Проблема неразграничения паронимов в принципе является общей проблемой неточного словоупотребления. Лишним свидетельством этого является сам факт существования паронимии и, более того, отождествление некоторыми учеными паронимии с паронимией.

Проблема паронимии или смешения паронимов одновременно и охватывается орфологической проблематикой и находится за ее пределами. На наш взгляд, в подобном утверждении нет ничего парадоксального и тем более нет ничего алогичного. Аргументом в пользу включения паронимии в сферу орфологической лексикографии является устойчивость и запрограммированность смешения паронимов. Аргументом против – является, как отмечалось выше, обычность проблемы неточного словоупотребления. Одним из критериев культуры речи, как известно, является точность употребления языковых средств. Таким образом, *точность употребления* как

критерий культуры речи вовсе не ограничивается словоупотреблением, использованием в речи лексических единиц. Это общее требование, связанное с воспроизведением единиц любого уровня: звуков, морфем, лексем, фразеологических единиц и даже устойчивых и воспроизводимых словесных комплексов, не являющихся собственно языковыми, а представляющими собой речевые тексты, в силу тех или иных особенностей закрепленными за определенными типовыми ситуациями и воспроизводимыми. Например, пословицами, крылатыми словами, притчами, анекдотами, афористическими четверостишиями и т.д. Основным требованием к использованию языковых единиц является употребление их в строгом соответствии с функцией и значением. Разумеется, асимметрия кода может привести и приводит к *скольжению знака по наклонной плоскости*, если использовать известное выражение С.И.Карцевского. Но совершенно не случайно, что и к подобному передвижению знака предъявляются требования, суть которых сводится к прозрачности логики транспозиции.

Орфологический словарь такого типа представляет характерные, устойчивые, предопределенные случаи неточного употребления слов русского языка. Что касается паронимов, то орфологический словарь должен рассматривать только те случаи, в которых смешение неизбежно. Трудно предположить, что люди, в той или иной степени владеющие языком, могут смешивать в речи такие слова, как *взбить* и *вбить*, *вбежать* и *взбежать*, *бородатый* и *бородастый*. Хотя очень часто подобного типа пары квалифицируются как паронимы. Другое дело, что в речи даже интеллигентных людей нередко смешиваются такие слова, как *адресант* и *адресат*, *трагический* и *трагичный*, *романтический* и *романтичный*, *анархический* и *анархичный*. Обилие такого рода смешений паронимов и стилистических ошибок чрезвычайно характерно для языка публицистики. Причина одна и состоит в том, что паронимы порой имеют очень тонкие семантико-стилистические нюансы, не улавливаемые носителями языка. Орфологический словарь, взявший на себя задачу дифференциации паронимов, обязан четко интерпретировать эти различия. Такого рода семантизация чрезвычайно полезна, поэтому роль орфологического словаря, анализирующего паронимы трудно переоценить. Такого рода словарь должен представлять собой весьма полезное введение в семантическую и стилистическую систему языка. Причем следует подчеркнуть, что орфологический словарь, описывающий различия между паронимами, должен отличаться от существующих словарей паронимов. Если обычные словари паронимов дают параллельно оба слова и соответствующие дефиниции, то орфологический словарь

должен дать сопоставительный семантико-стилистический анализ. Более того, такой словарь должен приводить стандартные контексты смешения и выявлять дистрибуцию, стимулирующую смешение слов.

Литература

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966.
2. Вишнякова О. В. Словарь паронимов. М.: Русский язык, 1984.
3. Матвеева Т. В. Полный словарь лингвистических терминов. Ростов-на-Дону: Феникс, 2010.
4. Стариченок В. Д. Большой лингвистический словарь. Ростов-на-Дону: Феникс, 2008.

X..Musayeva

Ali məktəbdə rus dilinin tədrisi prosesində paronimlər üzərində iş

Xülasə

Məqalə Azərbaycan ali məktəblərində rus dilinin tədrisi metodikasına həsr olunub. Diqqət mərkəzində paronimlər və onların tədris prosesindəki rolu dayanır. Paronimlərin problemi həm nəzəri, həm də praktik səpkidə aparılır. Nəzəri təhlil mövcud terminoloji lüğətlər üzərində aparılır. Praktik təhlil paronimik lüğət əsasında aparılır. Göstərilir ki, paronimlər təsadüfi oxşarlığa əsaslanmır. Paronimiya bir problem kimi dilin leksik-semantik sisteminin mahiyyətini əks edir. Ona görə də rus dilinin təlimi prosesində paronimlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Paronimlərin fərqləndirilməsi həmişə komponent-semantik təhlil tələb edir. Yalnız bu təqdirdə paronimik cütlüyün diferensial semləri üzə çıxarıla bilər. Digər hallarda isə paronimlərin fərqləri sadəcə duyulmur və fərqləndirilmə danışanların zövqlərindən asılı olur və onların dil hissiyyətlərini nümayiş etdirir. İş orasındadır ki, əksər hallarda danışan kütlə paronimlərin arasındakı fərqləri duymur və fikri onlardan dəqiq istifadə olunmadan ifadə edir. Nitqin ümumi məzmunu aydın olduğundan adətən danışanlar paronimlərin fərqləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermirlər. Məhz bu səbəbdən paronimlərin qarışdırılması semantik səhv yox, üslubi səhv kimi dəyərləndirilir.

The work with paronyms at russian classes at hei

Summary

The article deals with Russian language teaching methodology in Azerbaijani universities. At the center of attention are the paronyms and their role in the teaching process. The problem of paronyms is both theoretical and practical. Theoretical analysis is based on existing terminological dictionaries. Practical analysis is based on paronymic vocabulary. It is shown that paronyms are not based on casual similarity. Paronymy refers to the essence of lexical-semantic language as a problem. Therefore, special emphasis should be placed on paronyms in the Russian language teaching process. Differentiation of paronyms always requires component-semantic analysis. Only in this case, the differential segments of the paronymic pair may appear. In other cases, the differences between paronyms are simply not heard, and the difference is dependent on the taste of the speakers, and they demonstrate their language emotions. In most cases, the speaker does not hear the difference between the paronyms and expresses the meaning without precisely using them. The general content of the speech is clear that is ühy speakers does not pay particular attention to the differentiating of paronyms. For this reason, confusing paronyms is not a semantic error but a stylistic error.

Rəyçi: Sevda Kadiyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

СЕВИДЖ ГАСАНОВА
доктор философии по филологии
Азербайджанский Университет Языков
sevinjhasanova@yahoo.com

ЭВФЕМИЗМ КАК СРЕДСТВО РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ТОЛЕРАНТНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: эвфемизм, толерантность, маскировка, вежливость, культура

Açar sözlər: evfemizm, tolerantlıq, gizlətmə, nəzakət, mədəniyyət

Key words: euphemism, tolerance, disguise, politeness, culture

На протяжении всего процесса развития и эволюции человека, параллельно проходил различные стадии развития и сам процесс общения. С давних времен и по сей день люди стараются развивать язык, совершенствовать общение между родными, близкими, друзьями и коллегами по работе. Соответственно, на каждом этапе развития языковая система постоянно изменяется, люди постигают все новые конструкции и техники общения. Способность правильно преобразовать мысли в слова представляет собой сложный речемыслительный процесс и потому крайне важным является не только знание значения новых слов, но и правильное их употребление, адекватное апеллирование ими. Еще со времен древних греков эвфемизмы начали употребляться как средство для обозначения стилистического тропа, выполняющего роль словесного смягчения. Эвфемизмы представляют собою некий комплекс средств, направленный *на вербальное камуфлирование либо вуалирование* грубых, оскорбительных, уничижительных, некорректных высказываний или выражений в устной либо письменной речи [8, с.4]. Эвфемия является комплексным процессом, обладающим не только лингвистическим, но и социальным, психологическим, а также лингво-культурологическим аспектами, в совокупности формирующих один из важнейших компонентов адекватного общения в современных языках и культурах. Алгоритм процесса эвфемизации можно представить следующим образом:

1. Обнаружение лексической единицы с негативным денотатом
2. Оценка названия лексической единицы как неприемлемой, неприличной, грубой либо оскорбительной ;
3. Соотнесение данной лексической единицы с концептосферой, с системой ценностей, с ментальностью и общепринятыми стереотипами, присущими как говорящему, так и реципиенту;

4. Нахождение синонимичных лексических единиц обладающих способностью смягчать, вуалировать либо маскировать «неблагоприятную» суть явления;

5. Подборка и употребления адекватных эвфемизмов в зависимости от: контекста речи, собеседника- адресата, языковой ситуации и т.д.;

Неоспоримым фактом является и то, что в отличие от обычных лексических единиц, эвфемизмы вызывают неподдельный интерес, в силу их культурологического подтекста. Таким образом, исследуя эвфемизмы, необходимо, в первую очередь, анализировать не собственно эвфемистические фразы и выражения, а именно тот социальный и культурный процесс, в котором рождается необходимость в употреблении того или иного эвфемистического выражения. Стоит отметить, лингво-культурологический аспект эвфемизмов заключается в том, что они представляют собой некий показатель определенных стереотипов, преобладающих в данном обществе в данное отрывок времени. Соответственно, зачастую то, что считается вполне естественным в одних социальных условиях либо культурах, в иных, требует безусловных эвфемистических замен. Сравним например, эвфемистические синонимы концепта «жена» в русском, английском и азербайджанских языках:

жена- супруга, спутница жизни, мать семейства

wife- partner, spouse, better half, missis, lady

arvad – həyat yoldaşı, yoldaş, uşaqların anası, evdəki

В данной научной статье, мы рассматриваем эвфемизмы в лингво-культурологическом русле, а именно, с призмы преобладания в них неких гуманных, щадящих оттенков вербальной толерантности. Неоспоримым является тот факт, что эвфемизмы будучи, как их заслужено называют различные ученые, «особыми синонимами», «словесным вуалированием», «лексической косметикой языка», «лингвистическим камуфляжем» и прочим, являются продуктом эмпатии, т.е. жалости, сострадания и сопереживания адресанта к адресату - реципиенту.

Рассматривая эвфемизмы в русле эмпатии и толерантности, мы приходим к такому заключению, что данную группу можно условно разделить на тематические подгруппы, в которых негативный денотат заменяется более щадящей, нейтральной коннотацией.

1. *Эвфемизмы, смягчающие возрастную дискриминацию.*

Существует ряд эвфемизмов помогающих в борьбе с так называемым «ageism»-ом, т.е. возрастной дискриминацией человека, так, к примеру, прилагательное old (старый) – наиболее часто заменяемое слово и считается чуть ли не оскорблением в английском языке. Целесообразным считается использование более вежливых форм типа:

aged person, mature, seasoned ,senior (зрелый), advanced in years (в годах), having more life experience (больше жизненного опыта)
middlescence (от adolescence)- возраст от 40 до 65 лет.
third age, postmenopausal age - возраст старше 65 лет .

2. Эвфемизмы, смягчающие имущественную дискриминацию.

Эвфемизмы данного вида чаще встречаются в средствах массовой информации. Например, « the poor» (бедные) в печати было заменено:

the needy, the ill-deprived (необеспеченные) , the deprived (лишенные благ), socially deprived («социально обездоленный»), economically disadvantaged («экономически необеспеченный»), in reduced circumstances (в стесненных обстоятельствах), having temporary negative cash flow (человек с временно отрицательным потоком наличных), Вместо трущоба «slum) сегодня используют- substandard housing (жилищные условия ниже стандартных), economically depressed neighbourhood («экономически угнетенный район»), culturally deprived environment («культурно-обездоленная среда»).

3. Эвфемизмы, смягчающие расово - этническую дискриминацию.

Обращаясь или высказываясь о людях иной расы неподобающим образом, можно повлечь ряд проблем. Так ,например, слова «negro» ,« black» (чернокожий) заменено эвфемизмом member of the African diaspora (представитель африканской диаспоры), African-American, Afro-French и т.д.или использование выражения native american, indigenous person (абориген) вместо Indian (индеец)

Asian-American вместо Oriental, Hispanic вместо Latino, newcomer вместо foreigner и т.д.

4. Эвфемизмы, смягчающие физические недостатки.

Эвфемизмы данной группы охватывают большое количество эвфемистических выражений, так например, концепт «избыточного веса» породил целый ряд эвфемизмов, таких как: stout,corpulent, plus-sized, obese ,chunky, over-weight, full-figured, well-built, mature-figured, queen- sized, big-boned ,pleasantly plump, horizontally challenged заменяющих банальное и почти оскорбительное слово «fat».

Концепт инвалидности «invalid» маскируется из гуманных соображений, эвфемистическими лексемами как: disabled, differently-abled, physically challenged, handicapped ,cripple , wheel chaired,

Концепт безумия « insane, mad, crazy, psycho» - mentally-challenged, lunatic, shell-shocked, deranged, loony ,agonized, witless, demented, frantic

Short - vertically challenged, undersized, not tall

Наибольший научный интерес вызывают эвфемизмы, преобладающие в текстах средств массовой информации (СМИ), в

художественной литературе, рекламных текстах, потому как именно они наделяют нас возможностью судить об основных стереотипах и поведенческих нормах, присущих тому или иному обществу. Иными словами, они являются культурными фреймами, неотъемлемыми составляющими языковой картины мира данного конкретного языка. [4, с.79].

В современный период глобализации и унификации, одной из важных задач мировой общественности является решение проблемы, так называемой асимметрии социума. В том случае, когда человек не в силах разрешить либо искоренить причины того или иного неравенства или несправедливости в обществе, единственным выходом для него остается лишь попытаться, в той или иной степени облегчить участь своего слушателя - адресата.

Список использованной литературы:

1. *Алефиренко Н.Ф.* Проблемы вербализации концепта. Волгоград: Перемена, 2003. 96 с.
2. *Арутюнова НД.* Язык и мир человека. М.: Языки русской культуры, 1999. 896 с.
3. Болотнова Н.С. Эвфемизация в современном употреблении и языковая компетентность личности// Языковая компетентность. Новосибирск 1998.с.20-21
4. *Карасик В.И.* Язык социального статуса. М.: Ин-т языкознания РАН, 1992.330 с.
5. *Карасик В.И.* Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена,2002. 477 с.
6. Ковшова М. Л. Семантика и прагматика эвфемизмов. Краткий тематический словарь русских эвфемизмов. М., 2007.
7. Burrige K. "Euphemisms and language change. The sixth and seventh age. Lexis. Journal in English Lexicology 7, 2012, pp.67-90
8. Holder R.W. How Not To Say What You Mean: A Dictionary of Euphemisms, Third edition. Oxford University Press, 2002. 501p.

S.Qasanova

Evfemizm müasir ingilis dilində tolerantlıqlıq əks etdirən vasitə kimi Xülasə

Təqdim olunmuş məqalədə evfemizm müasir ingilis dilində tolerantlıqlıq əks etdirən leksik vasitə kimi tədqiq olunub. Məqalədə evfemizmlərin

sosial, psixoloji, mədəni və digər spesifik xüsusiyyətləri təhlil olunub. Dünyada baş verən qloballaşma prosesinin insanların qarşısına qoyduğu ən çətin məsələlərdən biri, dünyada mövcud olan “sosial asimmetriya” probleminin çözülməsidir. Sözü gedən simmetriyasızlığın həlli yollarını tapa bilmədikdə, insanlar onu, ən azından, nitq vasitəsi ilə qabartmamaqı, yumuşaltmaqı və digər insanların və ya əşyaların qüsurları və çatışmazlıqlarını bildirməməyi çalışmalıdırlar. Beləliklə, biz əminliklə, evfemizmləri müvəffəqiyyətli mədəniyyətlərarası ünsiyyətin mühüm xüsusiyyətlərindən olan nəzakətliyi, şəfqəti və tolerantlığı bildirən leksik vasitələr hesab edə bilərik. Xarici mədəniyyətinin öyrənilməsi xarici dillərin tədrisinin ayrılmaz hissəsidir və məhsul bu səbəbdən, evfemizmlərin öyrənilməsinə xüsusi ehtiyac duyulur.

S.Qasanova

Euphemism as a means of representation of tolerance in the modern English language

Summary

The article deals with the investigation of euphemism as a means of representation of tolerance in the modern English language. It also touches upon the specific features and different peculiarities of social, psychological and cultural aspects of the process of “euphemization”.

One of the main concerns of people in the contemporary period of globalization and unification is to solve the problems of the so-called “social asymmetry”. Provided that people are not capable of coping with the social inequality, they can at least try to verbally ease imperfections and shortcomings of other people or things. Thus, we can say that euphemisms are lexical units expressing empathy, tolerance and politeness, which are considered to be integral categories of successful intercultural communication. Learning of foreign culture is inseparable part of language education; therefore learning euphemisms should be compulsory in teaching foreign languages and culture.

Rəyçi: Amil Cəfərov
filologiya üzrə elmlər namizədi, dosent

FIZULİ MUSTAFAYEV
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
mustafayev.fizuli8@gmail.com

KİNO DİLİNDƏ SAİTLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ

Açar sözlər: saıtlər, tələffüz normaları, kino dili, kino ustaları, aktyor sənətkarlığı, kinossenari, rejissorun filmi, düzgün tələffüz, orfoepiya.

Ключевые слова: гласные, нормы произношения, язык кино, мастера кино, искусство актерства, киносценарий, фильма, фильм режиссера, правильное произношение, орфоэпия.

Key words: vowels, pronunciation norms, movie language, movie masters, actor's art, film script, film of filmmaker, correct pronunciation, orthoepy.

Zənnimizcə, kinoaktyorların Azərbaycan dilinin orfoepiya normalarına necə əməl etmələrini ətraflı öyrənmək, onlara düzgün istiqamət vermək üçün tələffüzdə dəyişikliyə uğrayan müxtəlif səslər üzərində dayanmaq faydalı olardı.

Məlumdur ki, “a” səsi arxa sırada, geniş və dodaqlanmayan açıq saıtdır. Sözüün əvvəlində, ortasında və sonunda işlədilir. “A” səsi bəzən “y” səşindən əvvəl “ı” ilə əvəz olunur. “I” səsi dar olduğundan tələffüzdə ahəng qanununun təsiri ilə “a” səşini “ı” səsi əvəz edir. Beləliklə də danışıq üzvlərinin gərginliyi azalır və nitqdə axıcılıq yaranır.

– Kolxoz böhran keçirir, camaatı dolandıra bilmir...

Öməroğlu qışqırdı:

- Elə sizin kimiləri dil verdiyi üçündü ki, camaat yavaş-yavaş qurşandı alverə... Bu söhbəti bir daha *açmıyacağam* (*açmıyacam*). Sözüüm burdaca bitdi”. (“Qəfil yanğın” bədii filmi – 1979, ssenari müəllifi Sabir Azəri)

Başqa bir misal:

Yuxarıdakı sözlərdə “ay” səs birləşməsi “ey” ilə əvəz olunur. Bu hal Azərbaycan ədəbi tələffüz normalarında vardır.

Belə hallarda “Axırınıcı aşırım” (1971), “Mehman” (“Qanun naminə”) (1968), “Gilas ağacı” (1971), “Ad günü” (1977), “Dağlarda döyüş” (1967), “Arşın mal alan” (1965), “Ulduz” (1964), “Şir evdən getdi” (1977) və sair filmlərdə rast gəlmək olur.

Bəzən a səşinin uzanması Azərbaycan dili sözlərində səs düşümü hadisəsi ilə əlaqədar olur. Buradakı y səşinin düşməsi nəticəsində həm birinci, həm də ikinci “a” uzun tələffüz olunur. Daha çox xalq danışıq dilində təsadüf edilən bu hadisədən kinoaktyorun nitqində obrazın xarakterinin açılması üçün bir

üslubi vasitə kimi istifadə olunur. Dilimizdə “ay” nidası “qız” sözü ilə bitişərək “ayqız”, “ağaz” şəklində (dialekt variantında) tələffüz olunur.

“Səkinə:

- Sən gələn yollara canım qurban, *ağız!*

Pərşan:

- Ay nənə, ay nənə, ay nənə qoy mən də üzündən öpüm.

Səkinə:

- Axırı gəldim, niyə belə durmusan, ay oğul, çıx yuxarı...

Qaraş:

- Maya? Nənə, tək deyiləm.

Qaraşın səsi:

- Gəl tanış ol. Anam, bacım.

Səkinə:

- Xoş gəlmisən, *ağız!* Qədəmlərin yüngül olsun! Soyun.”

(“Böyük dayaq” tammetrajlı bədii filmi. Ssenari müəllifi M.İbrahimov. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1962).

E (e) səsi məlum olduğu kimi, dar, dodaqlanmayan və ön sıra səsidir. Əsasən sözün əvvəlində və ortasında işlənir. Ədəbi tələffüz zamanı sözlərin tərkibindəki “e” səsində aşağıdakı fonetik dəyişikliklər baş verir: Bəzən “e” saiti xalq danışıq dilində olduğu kimi tələffüzdə “a” ilə əvəz olunur. Məsələn:

“Bağışdıyız, soruşmaq *(a)yib eyib* olmasın, siz kim üçün *(e)lçiliyə* gəlmisiniz?”

(“Evləri köndələn yar”, Azərbaycan telefilm, 1985).

“Ey, ay Nəbi dayı *h(a)yı(f) h(e)yif* ki, mal doxturluğu oxudum. Kaş oxumayaydım.”

(“Kişi sözü” bədii filmi, musiqili-lirik kinokomediya. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1987).

Bəzən də iki “e” saitinin arasında sonor səs işlənəndə “e” səsinin biri düşür. Məsələn:

“İmran şikəst oğlanlarla qucaqlaşmış ayrıldı. Avtobusa minhamində Pərvizlə Gunaya əl elədi. Pərvizlə Günay əllərini yellədilər.

İmran dedi:

- Əsgər dostlarımdan *telfun nomıra* alsam, mütləq zəng edəcəyəm.”

(“Ağ atlı oğlan” tammetrajlı bədii film. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1994. Ssenari müəllifi İsi Məlikzadə, Ənvər Əblucun iştirakı ilə).

Bildiyimiz kimi, “ə” dodaqlanmayan, geniş və ön sırada tələffüz olunan səsdir. “Ə” səsi sözün hər yerində işlənir. Bəzən “ə” səsi “a” səsi ilə əvəz olunur. “Ə”-nin “a” səsi ilə əvəz olunması dilin öz daxili qanunları əsasında əmələ gəlir.

“- Xoşbəxtlik pulda, *v(ə)zifədə* deyil, - Sahib səsləndi.

Pərviz isə əsəbləşərək:

- Bizim məmləkətdə pulu olmayanı adam yerinə qoymurlar...”

(“Ağ atlı oğlan” bədii filmi, ssenari müəllifi İsi Məlikzadə, Ənvər Əblucun iştirakı ilə. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1994).

“Yolunla düz get *ağaz*, bizlərlə işin olmasın.”

(Yenə orada).

“Mənim vağonumda *getsə(i)z* yaxşıdır, yoxsa işiniz əngəl ola bilər.”

(Yenə orada).

“Pərviz kefini pozmadan:

- Sahib sek(k)iz min manat borcludur.”

(“Ağ atlı oğlan” tammetrajlı bədii filmi, ssenari müəllifi İsi Məlikzadə, Ənvər Əblucun iştirakı ilə. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1994).

Sonu “ək”lə bitən müxtəlif isimlərdə “ək” əvəzinə “ey” tələffüz olunur.

“Öməröglü:

- Hər səhər təndirdə bişən *əpp(ey) y(i)məsəm* ölərəm *ax(i)*.

Yaqub:

- Bəsdir də, indi ki, camaatı dolandıra bilmirsiniz, imkan verin vaxt olanda kasıbçılığımızı *eliy(ey)*.

Öməröglü:

- Büyün qonşudan on kilo kartod alıb-satan sabah el-obaı satar. Alverçi üçün el-oba adında, doğma torpaq adında bir məfhum yoxdur! Çıxıb *ged(ey)* burdan.”

(“Qəfil yanğın” tammetrajlı bədii filmi, ssenari müəllifi Sabir Azəri, C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1979).

“- Nəbi!.. Nəbi!..

Cantaraq, dəliqanlı bir çoban başılovlu qaça-qaça gəldi.

- Nə var, ə, Vəli, nə olub yenə. Bir tikə *çör(ey)* ye, sonra danış!

- Nə *çör(ey)*verən var, nə də *yem(ey)*.

Qiyas bəy kök, peysəriyoğun bir hampaydı, belində gümüş xəncər, eyvanda *hikk(ey)lə* gəzirdi:

- Urus padşahının fərmanı qudurtdu sizi, ta böyük-küçük tanımırsınız! Bərk vurun, qoyun dana kimi böyürsün *köp(ey)* uşağı!”

(“Qaçaq Nəbi” tammetrajlı bədii filmi, ssenari müəllifləri Süleyman rüstəm, Əhmədağa Muğanlı. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1980).

“Səhərdən *ür(ey)im* bir tər *old(i)*, bir *ıçm(ey)* su da tapılmır yaylaqda – deyərək – Şirzad:

- Salaməleyküm çoban baba.

Çoban baba:

- Qoyun-quzuda azar-bezar olmadı, ay oğul, *k(ey)fim* kökdür. Qırxımı qurtarmış, qalxırıq yaylağa.”

(“Böyük dayaq” tammetrajlı bədii filmi, ssenari müəllifi Mirzə İbrahimov, kinoroman. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1962).

Misallardan da belə aydın olur ki, “y” səsinin tələffüz məxrəcinə görə ondan əvvəl qısa, qapalı saitlər işlənir. Bunu bəzi dialektizmlər də təsdiq edir.

Açıq uzun saitlərin “y” səsinin təsiri ilə qısa saitlərlə əvəz olunması haqda akademik M.Şirəliyev yazır: “(Y) səsi özündən əvvəl gələn geniş saiti dar saitə çevirir”, buna görə də şəkilçilərdə “y” səmindən əvvəl gələn geniş “a” səsi “y” səsinin təsiri altında dar “ı” səsinə keçir. Məsələn: *an(i)ya*, *alm(i)yacaq*, *başd(i)yar*, *bağl(i)yar*, *danl(i)yar*, *arab(i)ya* və s.” [1, 48].

“I” səsi arxa sıra, dar və dodaqlanmayan saitdir. Sözün ortasında və sonunda işlənir. Sözün ortasında (vurğusuz hecədə) bəzən “ı” səsi qısa “i” və “i” səsi kimi tələffüz olunur.

“Rəfiqə müəllimə:

- Asif... lövhə qarşısına...

Asif ayağa qalxır, amma getmək istəmir.

Rəfiqə müəllimə:

- Nəyi gözləyirsən, gəl dünənki dərsimizi təkrar elə.

Asif:

- Niyə ki?.. Sizin yadımızdan çıxıb?.. Sözümə görə *bağışl(i)y(i)n*...

Bütün sinif gülməyə başlayır. Rəfiqə müəllimə tərs-tərs uşaqlara baxır. Uşaqlar özlərini yığışdırırlar.

Rəfiqə müəllimə:

- Gülməli bir şey görmürəm... Gəl...”

(“Dərs” tammetrajlı bədii filmi. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 2015).

“Rəfiqə müəllimə:

- Uşaqlar, Asif çox zay şagird *çıxd(i)*, ziyan üstündən *z(i)yan*.

Asif:

- Cavab verirəm. İki işarənin cəminin kubu bərabərdir birinci işarənin kubu üstəgəl...”

(Yenə orada).

“Rəfiqə müəllimə:

- Uşaqlar, dərsə adam *balas(i)* kimi cavab verin. Mən sizə göstərmişdim *ax(i)*, cəmin kubunun formulası necə hesablanır. *Göstərmişdimm(i)*, Asif?

Asif:

- Bəli. *Yaxş(i)* oldu, yadıma saldınız. (Uşaqlar yenə gülüşürlər)”
(Yenə orada).

“Rəfiqə müəllimə:

- Sənə nə olub, Asif? Axı, keçən rüb sənin bütün qiymətlərin əlaydı?

Asif:

- *Bağışd(i)yüz* Rəfiqə müəllimə, deməyim *ay(i)b* olmasın, istəyirəm bu rüb qiymətlərim bir az rəngarəng olsun.

Orxan və Oqtay ürəkdən gülürlər.” (Yenə orada).

“Asif:

- *Çay(i)miz* da var, hazır çörəyimiz də. Bəs niyə oxumuruq? (Uşaqlar gülüşürlər)

Rəfiqə müəllimə:

- Çünki, tənbəlsiniz, başa düşürsünüzmü, əziz balalar...”

(Yenə orada).

“Bağışd(i)yin” sözündə axırıncı “i” səsi qısa deyilir. Birinci “i” səsinin isə “ı” səsi ilə əvəz olunması ahəng qanunu pozmuşdur. Həmin söz “bağışdıyn” şəklində deyilsə, daha yaxşı olardı. “Çıxdı” sözü haqqında da həmin sözləri demək olar. Sonrakı nümunədə isə “can(ı)nçün” sözündə vurğusuz “ı” səsi qısa tələffüz olunur. Vurğu “üçün” qoşmasının qısa forması olan “çün”ün üzərinə düşür. Nəticədə “ı” səsi qısa deyilir. “Bağışdıyız” sözündə axırıncı “ı” səsi vurğusuz və qısa eşidilir. Ədəbi dilimizdə bu söz hələlik iki variantlı “bağışdıyn” və “bağışdıyız” kimi tələffüz olunur.

“Oh!” nidası heyrətlə deyildikdə “h” səsi düşür və “o” səsi uzun tələffüz olunur. Bəzən də yerindən asılı olaraq “h” səsi olduğu kimi tələffüz edilir.

Sual cümlələrində “nə” sual əvəzliyi “olmaq” feilindən əvvəl işləndikdə, “nə” sözündən “ə” səsi düşür, olmaq feilindəki “o” səsi isə uzun tələffüz olunur.

“Xəlil tələm-tələsik qoltuğunda bir-iki kitab özünü küçəyə atdı. əlində çanta tutmuş Sayad onu görcək yenə də gülümsündü:

- Ə, *n(o)lub* ey? Deyəsən yenə keyfin kökdür?

Xəlil:

- Əlbəttə, *n(o)lmalıdı*. Mənim kefim həmişə yerindədir.”

(“Küçələrə su səpmişəm” tammetrajlı bədii filmi, ssenari müəllifləri İsi Məlikzadə və Nicat Feyzullayev. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1987-1996).

Bəzən ədəbi tələffüz normalarını kinorejissor və kinoaktyorlar məqsədli olaraq pozurlar. Surətin qırıq-qırıq, systemsiz, çətin anlaşılan bir nitqdə danışması şəxsiyyətin mənəviyyatını tamaşaçıya açıb göstərmək məqsədi ilə edilir.

“Telli:

- Ədə, qaraş *der* ki, mənim işim çoxdur. Qaraşa bax ha...”

(“Böyük dayaq” tammetrajlı bədii filmi. Kinoroman, ssenari müəllifi Mirzə İbrahimov. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1962).

“Salman:

- Sədr qağa, sən bəzi adamlara çox havadarlıq edirsən ha!

Rüstəm:

- Eşit, bil və agah ol, mənim kolxozda qomum zadım yoxdur.”

(Yenə orada).

“Salman:

- Maya *haricdən* gəlməyib axı, əsil bu yerlərin qızıdır.”

(Yenə orada).

Filmdə konoaktyorlar “ədə”, “dür”, “qomum” və “haricdən” sözlərini işlətməklə bir növ yaratdıqları obrazı gözlərimiz qarşısında canlandırırlar.

Bəzən də Bakı dialektində olduğu kimi “u” səsinin “i” səsi ilə əvəzlənməsinə də rast gəlirik.

“Xəlil küçə qapısını açıb həyəətə girdi. hələlik birotaqlı evin qabağında aynabənd və mətbəx tikilmişdi. Divara hələ mala vurulmamışdı.

Teybə:

- Deyəsən, kişi görülən işlərə *v(i)r(i)l(i)b* ha, - deyib, - öz-özünə köks ötürdü.”

(“Küçələrə su səpmişəm” tammetrajlı bədii filmi, II variant. Ssenari müəllifi İsi Məlikzadə və Nicat Feyzullayev. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1987-1996).

“Azarlamamısan ki, Xəlil, bəlkə bir hadisə baş verib?”

Xəlil otaqda var-gəl edib oturdu.

Xəlil:

- Bəna Həmidini tanıyırsan? *Gomb(i)l* Həmidini deyirəm.”

(Yenə orada).

“Teybə otağın ortasında, stolun üstündə paltarını ütüləyirdi:

- “Yaxşı ki, *ara(ğ) put(i)lkasını* sındırmışam. Yoxsa səhərdək içəcəkdin...”

(Yenə orada).

Kino dilində sözün sonunda “u” səsinin “i” səsi ilə əvəz edilməsinə də təsadüf olunur.

“Xəlil boğazını bir neçə dəfə arıtlayıb Teybəyə belə bir sual verdi:

- Kefim çox pis *old(i)*, de görüm bəna Həmidini tanıyırsan?.. Evin üstündən yıxılıb beli sınıb. Ölümçül haldadır.

Teybə:

- Arvadını *görd(i)m* danışdıranda dərhal rəngi *sold(i)*.”

(“Küçələrə su səpmişəm” tammetrajlı bədii filmi, ssenari müəllifi İsi Məlikzadə və Nicat Feyzullayev. C.Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyası, 1987-1996).

Müşahidələrdən belə məlum olur ki, Azərbaycan ədəbi dili orfoepiyasının normallaşmasında, dilimizin inkişafında mürəkkəb sözlərdən sadə sözlərə doğru inkişaf prinsipi əsasən şifahi nitqdə baş verir və buradan da tədricən yazıya keçir. Dildə yerinə görə deyilişi çətin olan sözlər getdikcə asanları ilə əvəz olunur. Sözlərdə olan səslər təkmilləşmiş musiqi alətlərinin simləri kimi daha asan sıralanmaya doğru gedir. Cümlələrdə sözçülüyə qarşı mübarizə aparıldığı kimi, şifahi nitqdə də tələffüz məxrəclərinə görə asan, uyğun olan sözlər seçilir. Sözlərin tərkibində heca daralması baş verir. Bəzən cümlədəki sözlərin səs tərkibləri də bir-birinə təsir edərək səs məxrəcini dəyişir. Belə olmasa, nitq ağırlaşar, danışanın fikri dinləyənə çətin çatar.

Ədəbiyyat

1. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962.
2. Ağayev F.M. Azərbaycan danışiq dili. Bakı, Maarif, 1987.
3. Bəşirova A. Azərbaycan dilində vurğu, Bakı. ADU, 1992.
4. Dəmirçizadə ə.M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, APU, 1969.

Bədii filmlər

1. “Qəfil yanğın” bədii filmi, 1979.
2. “Böyük dayaq” bədii filmi, 1960.
3. “Ölülər” bədii filmi, 1980.
4. “Qaçaq Nəbi” bədii filmi, 1980.
5. “Ağ atlı oğlan” bədii filmi, 1994.
6. “Bəxt üzüyü” bədii filmi, 1991.
7. “Kişi sözü” bədii filmi, 1987.
8. “Xoşbəxtlik qayğıları” bədii filmi, 1976.
9. “40-cı qapı” bədii filmi, 2009.
10. “Dərs” bədii filmi, 2015.
11. “Buta” bədii filmi, 2004.
12. “Küçələrə su səpmişəm” bədii filmi, 1987-1996.
13. “Qəzəlxan” bədii filmi, 1991.

F.Mustafayev

Pronunciation of vowels in movie language

Summary

The article pays much attention to development principle from difficult words to simple words in improvement of our language, normalization of orthoepy of Azerbaijani language.

It is mentioned that, words with difficult pronunciation in the language should be replaced with simple ones. As it is struggled against using many words in sentences, accordingly, it is considered appreciated to choose simple and appropriate words in oral speech. It is mentioned in the article that, orthoepy norms are as important in oral speech as orthographic rules in writing. While talking about orthoepy norms, three principles of normalization are also taken into consideration. It is considered appreciated to follow these principles in both internal rules of language and in movie language.

Ф.Мустафаев

Произношение гласных в языке кино

Резюме

В статье за основу берется принцип развития трудных слов в направлении простых слов в развитии языка, в нормализации орфоэпии азербайджанского языка. В языке принимается во внимание постепенная замена труднопроизносимых слов на более легкие. Так же как и ведется борьба с многословием в предложении, выбор при устной речи более легких, соответствующих по произношению слов принимается в качестве одного критерия.

В статье отмечается, нормы орфоэпии в устной речи имеют такую же значительную степень, какую имеет большая роль порядка орфографии в письменности. Говоря о нормах орфоэпии за основу берутся три принципа нормализации. Исполнение данного принципа принимается во внимание как в законах внутреннего развития самого языка, так и в языке кино.

Rəyçi:

Nadir Məmmədli

Filologiya elmləri doktoru, professor

MAHMUDAĞA QASIMOV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad
filialının “İxtisas fənləri” kafedrası
qasimov@mail.ru

CƏLİLƏBAD RAYONUNDA BƏZİ TOPONİMİK ADLARDA DİALEKTOLOJİ FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Açar sözlər: toponim, etnonim, dialektologiya, şivə, ləhcə, fonetika, orfoepiya, morfolojiya, sintaksis.

Ключевые слова: топонимы, этнонимы, диалектология, акцент, -диалект, фонетика, орфоэпия, морфология, синтаксис.

Key words: toponim, etnonim, dialectology, accent, phonetics, orfoepia, morphology, syntax.

Rayonun tarixini, oykonimlərini, etnonim və toponimlərini öyrənər-kən tədqiqat və araşdırma zamanı müəyən etdik ki, respublikanın müxtəlif ərazisində olduğu kimi Cəlilabad rayonunda da bəzi mövcud **toponimik adlarda dialektoloji fonetik xüsusiyyətlər** özünü göstərir.

1.Buna tələffüz zamanı sözdə “y”-“i” və “ü”-“i” əvəzlənməsi Hüseyn yeri//Hüseyn yeri (Vənlikdə), Hüseyn körpüsü//Hüseyn körpisi (Zopunda), Mirzəcan körpüsü//körpisi (Hacıismayılı ilə Hasılı kəndləri arasında), Seyid quyusu//Seid quyisi (Cəfərlidə), Kənd körpüsü//körpisi (Suluçəşmə və Babalıda), Şahalı körpüsü//körpisi (Kazımabadda), Yemən körpüsü//körpisi (Kürdlərdə), Güllü poca//Güllü pəcə və Qazan körpüsü//Qazan körpisi (Abışabadda), Pustaval körpüsü//körpisi (Petrovkada), Anikiyev körpüsü//körpisi (Bakı-Astara yolunda, Mişarçayın üzərində), Taxta körpü//Taxda körpi (Ağusəmdə), Qazan köşkü//köşki (Musalı ilə Zəhmətabad kəndləri yaxınlığında), Gürcü hamarı//Gürci hamarı (Alaşarda), Tülkülü təpə//Tülkili təpə (Abazallı və Şıxlarda), Ölübulaq//Ölibulağ (Təklədə), Örü yeri//Öri yeri (Çünəxanlıda), Hürü yeri//Hüri yeri (Həsənlidə), Güllü təpə//Güllü təpə (Fərzilidə), Ölü bulaq//Öli bulağ (Təklədə),

2.Sözün ilk və digər hecasında “v” samitinin düşməsi Plovlu//Plolu dağ (Yusiflidə), Plov təpəsi//Plo təpəsi (Dələlidə), Mövla bağı//Möla bağı, Mövla bulağı//Möla bulağı və Novruz bağı//Noruz bağı (Şatırlıda), Kövüzbulaq//Köüzbulaq kəndi, Dövlə//Dölə (Alaşarda), Ənov daşı//Əno daşı (İncillidə), Mövlaqululu//Mölaqululu nəslı (Suluçəşmədə), Abı qarovulu//Abı qaroulu (Ağusəmdə), Xosrov ənciri//Xosro ənciri (Cəfərlidə), Novlubulaq//Nolubulaq (Ləkində və Türkəllidə), Suvalsınan//Sualsınan (Pərdidə), Suvanmış ləpək//Suanmış ləpəy (Mirzəlidə), Qarovullar//

Qaroullar ərazisi (Türkellidə) Dövlətəlibəyli/Döletəlibəyli kəndi, Ağacan suvatı//suatı və Rza suvatı//suatı (Astanlıda), Çayqovuşan//Çayqouşan (Qamışlıgöldə), Suqovuşan//Suqouşan (Yeddibulaqda), Miralı suvatı//suatı (Ağsəmədə), Dərin selov//selo və Curuqqan selovu//selou (Fərzilidə), Qarovul təpəsi//Qaroul təpəsi (Xəlilabadda), Kəkovluq//Kəkoluq (Seyidbazarda), Yovşanlı dərə//Yo:şanlı dərə (Soltankənddə),...

3.Söz başında səs artımı (proteza) Orus ölən **bulağı** (Əliabadda), **Orus dərəsi** (Edişədə), Orus dağı (Xanəgahda), Rzalı//İrzalı çökəyi (Çünəxanlıda), Rəc bulağı//İrəc bulağı (Alaşarda), Rəcəb//İrəcəb bulağı (Göytəpədə), **Rzalı//İrzalı** kəndi,...

4.Sözdə səs artımı və **səs dəyişməsi** Ruhulla yeri//Urfulla yeri və Rufullalı//Urfullalı nəslı (Suluçəşmədə), Neflik//Nöyütlük//Nöütlük (Porsavada), Neft çalası//Nöüt çalası//Nöyüt çalası (Oğrubulaqda), Əzizalı qayası//Əzzalı qəyəsi (Məşəhdühəynlidə), Bərkəlatə//Bəhləta (Xəlillidə), Sevindik bulağı//Söyündüy bulağı (Həsənlidə), Manaf yurdu//Minaf yurdu (Allahverəndə), Əligüşad qoruğu//Əlküşat qoruğu (Bayxanlıda), Məscid yeri//Məçid yeri (Əsədlidə), Məscidaltı//Məçidaltı (Porsavada),...

5. -lıq, -lik, -luq, -lük leksik şəkilçisinin **-dığ, -dik, -duğ, -dük, -düy, -niğ, -rığ, -riy, -nik, -luğ** kimi işlənməsi Qaranlıq//Qarannığ çuxur və Seyrək palıdlıq//Seyrəy palıtdıq, Qarağaclıq//Qarağacdıq (Mirtəhməzlidə), Qamışlıq//Qamışdıq (Abazallıda), Palıdlıq//Palıtdıq (Petrovka və Qamışlıgöldə), Sonsuzluq//Sonsuzduğ (Cənganda), Gəndələşlik//Gəndələşdik (Adnalıda), Söyüdlük//Söyüddük (Abazallıda), Nərgizlik//Nərgizdik (Dövlətəlibəylidə), Kərpiclik//Kərpicdik (Zopunda), Nilişlik//Nilişdik (Burovarda), Narlıq//Narığ (Eçara, Sərhədabad və Yeddibulaqda), Darlıq//Darriğ (Burovarda), Tutluq//Tutduğ (Eçarada), İstiotluq//İstiotduğ, Turpluq//Turpluğ və Kaloluq//Kaloluğ (Zopunda), Dirlik//Dirriy, Birlik//Birriy, Vənlik//Vənnik kəndi,...

6. “l”-“d” əvəzlənməsi Səslənən //Səsdənən qaya (Zopunda),

7. “ı”-“i” əvəzlənməsi Abı//Abi körpisi (Musalıda), Abılı//Abili nəslı, (Cəfərlidə), Abış//Abiş bulağı (Abişabadda), Adış//Adiş dərəsi (Məşəhdühəynli və Qarağac kəndində), Ağış//Ağiş dərəsi, Bağış//Bağış yeri və Bağış//Bağış dərəsi (Həsənlidə), Alış//Aliş qobusu (Tahirlidə), Abı çuxuru//Abi çuxuru (Mədətlidə), Alış//Aliş bağı (Hasılıda), Hacı//Hacı dağı (Axtaxanada),

8. “d”-“t” və **-“l”-“d”** əvəzlənməsi Muxtar təpəsi//Muxdar təpəsi (Pərdidə), Mehdi//Mehti yurdu, Mehdi//Mehti təpəsi və Mehdi//Mehti şamı, (Suluçəşmədə), Mehdi//Mehti güneyi (Bəcrəvanda) Mehdili//Mehtili nəslı, Nifti//Nifdi çökəyi (Ocaqlıda), Palıdlı//Palıtdı kəndi, Məmədli//Məmətdi nəslı, Niftalı komatı//Nifdalı komatı (Məmmədrzalıda), Nifti bulağı//Nifdi bulağı (Zopunda), Taxta//Taxda (Cəfərxanlıda yer adı), Taxtabulaq//

Taxdabulağ (Darılıq kəndində), Kalba Astan şamı//Kalba Asdan şamı (Şorbaçıda),...

9. “f”-“t” əvəzlənməsi Aslanqıran//Astanqıran (Musalıda), Aslanabad//Astanabad kəndi, Aslanbəyov//Astanbəyov soyadı (Astanabadda),

10. “k”-“y” əvəzlənməsi Böyükdağ// Böyüdağ, Seyrək palıdıq//Seyrəy palıtdıq (Zopunda), Ləpək//Ləpəy (Eçarada), Üçüklük//Üçüylüy (Burovarda), Uzun ləpək//ləpəy, Yoncalı ləpək//ləpəy, Ələkçi yeri//Ələyçi yeri və Küllük//Küllüy (Zopunda), Çal ləpək// Çal ləpəy (Pərdidə), Kötükbulaq//Kötüybulağ (Musalıda), Bəylik//Bəyliy yer adı (Suluçəşmədə), Milçəkli yurd//Miçəyli yurd (Astanlıda), Kiçik kurqan//Kiçiy kurqan (Privolnoyedə)

11. “q”-“ğ” əvəzlənməsi Dördortağ//Dördortağ (Xanılıda), Daşlıq//Daşlıq//Daşdıq (Zopunda və Burovarda), Sumaqlıq//Sumağlıq (Türkelli və Sadatlıda), Bayraq təpəsi//Bayraq təpəsi (Privolnoyedə), Çanaqbulaq//Çanağbulağ (Soltankənd, Ləzran, Şatırlı və Ləkində), Qaçaq dərəsi//Qaçaq dərəsi (Dələlidə), Tutluq/Tutduq (Eçarada), Uçuq//Uçuğ (Güneyli-keçmiş Badamağac), Alçaqtəpə//Alçağtəpə (Sadatlı), Ocaq dağı//Ocağ dağı, Damcıbulaq//Damcıbulağ, Kaloluq//Kaloluğ və Korabulaq//Korabulağ (Zopunda), Sadıq bağı//Sadıq bağı və Sadıq şamı//Sadıq şamı (Suluçəşmədə), Qaşqameşə//Qaşğameşə//Qaşxameşə (Xanəgahda),...

12. “u”-“i” əvəzlənməsi Təzəabad quyusu//Təzəabad quyisi (Bayxanlıda), Xosu yeri//Xosi yeri, (Alaşarda), Quru dərə//Quri dərə (Oğrubulaqda), Məşhədi Şəhri quyusu//quyisi (Həsənlidə), Pürzə quyusu//quyisi və Seyid quyusu//quyisi (Cəfərlidə), Alı quyusu//Ali quyisi (Məşədvəllidə), Doşu obası//Doşi obası (Seyidbazarda), Şahalı quyusu//Şahali quyisi (Kazımabadda), Gen qobu//Gen qobi (Ləzran və Məşəhdhüseynlidə), Qurd qobusu//Qurd qobisi (Əliabadda), Rüstəm quyusu//Rüstəm quyisi və Nənəş quyusu//Nənəş quyisi (Astanlıda), Kuru dərəsi//Kori dərəsi (Türkellidə), Qulu bulağı//Quli bulağı (Seyidbazarda), Ceyran qobusu//Ceyran qobisi (Tahirliyə), Xudu körpüsü//Xudi körpisi (Ləkində), Qurd qobusu//Qurd qobisi (Əliabadda),...

13. “a”-“ə” əvəzlənməsi Araba//Ərəbə yolu (İncillidə), Sarıqaya//Sarıqəyə (Petrovka, Privolnoye, Bəcrəvan, Eçara, Həsənli, Zopun və Maşlıqda), Yoncalı poca//Yoncəli pəcə, Güllü poca//Güllü pəcə və Nilli poca//Nilli pəcə (Şatırlıda), Şirli poca//pəcə, (Əsədlidə), Qamışlı komaları//Qəmişli kümələri (Axtaxanada), Qala yeri//Qələ yeri (Qarğılıda), Yoncalı ləpək//Yoncəli ləpəy (Zopunda), Qaya bulaq//Qəyə bulağ (Vənlik və Çünzəlidə), Nadirli//Nədirli (Gülməmmədli kəndinin bir hissəsi), Qarama dərəsi//Qərəmə dərəsi (Zərbəlidə), Göy poca//Göy pəcə (Yeddibulaqda), Panavand//Pənəvənd (Ocaqlının Çuxurqışlaqdan sonrakı adı),...

14.“o”-“ü” əvəzlənməsi Komalar//Kümələr (Axtaxanada), Xudayar koması//küməsi və Atakişi koması//küməsi (Zopunda), Taxtalı koma//Taxtalı kümə (Alaşarda),...

15.“u”-“ı” əvəzlənməsi Mustafa bulağı//Mıstafa bulağı və Mustafa şamı//Mıstafa şamı (Suluçeşmədə),Musaxan bulağı//Mısxan bulağı (Fərzilidə), Musa şamı//Mısa şamı (Şatırlıda), Musaxan dərəsi//Mısxan dərəsi (Kürdlərdə), Quru dərə//Quri dərə (Süleymanbəylidə), Musa kolatı//Mısa kolatı (Məlikqasımlıda),...

16.“ə”-“i” və **“r”-“ı”** əvəzlənməsi Mirəli yeri//Miləli yeri (Ağbulaqda), Əncirli bulaq//İncilli bulağ (Zopunda), Əncirli dağ//İncilli dağ (Eçarada),

17.“ı”-“a” əvəzlənməsi Heydər xırmanı//xarmanı və Əli xırmanı//xarmanı (Zopunda), Xırman yeri//Xarman yeri (Zopun və Şatırlıda), Məhəmməd xırmanı//xarmanı (Ağbulaqda), Qırpxırman//Qırpxarman (Dələlidə)

18.“i”- “u” və **“f”-“b”** əvəzlənməsi Yusifli kəndi//Yusublu kəndi, Yusif körpüsü//Yusub körpüsü (Şatırlıda), Yusif bulağı//Yusub bulağı (Göytəpədə),...

19.qoşa “a” saitli sözlərdə **“h”** samitinin artırılması Camaat//Camahat öyrüşü (Suluçeşmədə),

20.sözün ilk hecasında, bəzən də sonunda “h” samitinin düşməsi Möhsüm//Mösüm gölü (Pərdidə), Şahverən bulağı//Şaverən bulağı (Rüstəməbadda), Pirhəsən təpəsi//Pirəsən təpəsi (Vənlikdə), Pirhəsən ocağı//Pirəsən ocağı (Bəcrəvanda), Şahverdi bulağı//Şaverdi bulağı (Ağbulaqda), Şahverən dərəsi//Şaverən dərəsi (Qarğılıda), Allahverən dağı//Allaverən dağı və Saleh bulağı//Sale bulağı (Məşədilərdə), Bəhlullu//Bəlullu nəslı (Xanəgahda), Gülsabah yeri//Gülsaba yeri (Zopunda), Məmmədsalah bulağı//Məmmədsala bulağı (Həziabadda), Ağasalah yeri//Ağasala yeri (Babaxanlıda), Mirsalah çuxuru//Mirsala çuxuru (Xanılıda), Məşhədi Baxşı yamacı//Məşədi Baxşı yamacı (Kövüzbulaqda), Əlipənəh dərəsi//Əlpənə dərəsi (Mirzəlidə), Ağahəsən qoruğu//Ağasən qoruğu (Musalıda),...

21.sözdə “y” samitinin düşməsi Şeyx Kazım//Şıx Kazım ocağı (Zopunda), Xətayi yeri//Xətai yeri (Eçarada), Seyid qəbri//Seid qəbri (Seyidbazarda), Seyid yeri//Seid yeri (Fərzilidə), Şeyx Məhəmməd yurdu//Şıx Məhəmməd yurdu (Fətullaqışlaqda), Seyid Rəcəbəli türbəsi//Seid Rəcəbəli türbəsi (Hamarqışlaqda), Teymur yeri//Temur yeri (Rüstəməbadda),...

22.sözün 2-ci hecasında “i”,“ı” saıtlərinin düşməsi Mirişəkən//Mirşəkən (Burovarda), Əzizalı//Əzzalı qayası (Məşhədhüseynlidə), Alışan bulağı//Alşan bulağı (Ağbulaqda), Şamılı//Şamlı,...

23.sözün ilk hecasında “x”-“kq” əvəzlənməsi Sarı yoxuş//Sarı yokquş (Çınarda), Əli yoxuşu// Əli yokquşu, Güdə yoxuş//Güdə yokquş və Uzun yoxuş//Uzun yokquş (Zopunda), Ağaverdi yoxuşu//Ağaverdi yokquşu və Musa yoxuşu//Musa yokquşu (Pərdidə), Şərbətli yoxuşu//Şərbətdi yokquşu

(Xəlilabadda), Körpüağac yoxuşu//Körpüağac yokquşu (Qarağac kəndində), Ağusəm yoxuşu//Ağusəm yokquşu (Cəlayirin cənub-qərbində),...

24.sözdə "ğ" nın "k" ilə əvəzlənməsi Ağquşluq//Akquşluq (Zopunda yer),

25.sözdə "e-a"əvəzlənməsi Quzey//Quzay (Burovarda ərazi), Onu da qeyd edək ki, **gəlik sözü** indiki zamanda **gəley** və bəzi kəndlərdə **gəlay** kimi işlənir.

26."g-k", və ya **"k-g"** əvəzlənməsi Geygal//Keygal (Burovar kəndi), İskəndər yeri//İsgəndər yeri (Rüstəməbadda),...

27."ə-e"əvəzlənməsi Əkizlər dağı//Ekizlər dağı (Dövlətəlibəylidə),...

28."-lar","-lər" cəm şəkilçisinin "-dar","-dər" və "rar" kimi işlənməsi Mərzlər//Mərzdər (Kürdlərdə), Kolatlar//Kolatdar (Zopunda), Əkizlər//Ekizdər dağı (Dövlətəlibəylidə), Tatlar//Tatdar, Kürdlər//Kürddər, Çalağacdar//Çalağacdar və Şotlar//Şotdar (Həsənli kəndində), Korlar//Korlar kəndi, Karlar//Karrar nəsil-tirəsi (Mikayılıda), Yerlərbəşi//Yerrərbəşi (Zopunda),...

29."-lı","-li", "-lü" leksik şəkilçisinin **"-di", "-di","-dü", "-rı", "ri", "-rü"** və **"-ni"** kimi işlənməsi Mirzəxanlı//Mirzəxannı nəslə, Salavatlı//Salavatdı nəslə, Dadaşlı//Dadaşdı nəslə, Alışlı//Alışdı nəslə (Məshədhüseynlidə), Abışlı//Abışdı nəslə (Zopunda), Abasxanlı//Abasxannı nəslə (Suluçəşmədə), Abaslı//Abasdı nəslə və Bağırılı//Bağırırı nəslə (Astanlıda), Gilərli//Gilərri, Nadirli//Nadirri kəndi, Bədirləli//Bədirləri, Tahirli//Tahirri, Şükürlü//Şükürrü, Mədətli//Mədətdi, Tutlu şam// Tutdu şam, Qarağacılı bulaq//Qarağacılı bulağ (Seyidbazarda), Söyüdü//Söyüdü kəndi, Sadatlı//Sadatdı, Gülməmmədli//Gülməmməddi, Babaxanlı//Babaxannı, Komanlı//Komannı, Şabanlı//Şabannı, Moranlı//Morannı kəndi, Cəfərxanlı//Cəfərxannı kəndi, Gəndələşli bulaq//Gəndələşdi bulağ, Cinni kəş//Cinni kəş, Cinni dərə//Cinni dərə, Yovşanlı dərə//Yovşannı dərə və Yemişanlı//Yemişannı dərə (Soltankənddə),...

30."-laq" leksik şəkilçisinin **"-dağ"** kimi işlənməsi Fətullaqışlaq//Fətullaqışdağ kəndi, Qası qışlağı//Qası qışdağı (Fətullaqışlaqda), Abasəli qışlağı//qışdağı (Darılıq kəndində), Hamarqışlaq//Hamarqışdağ kəndi, Qışlaq yeri//Qışdağ yeri (Ətcələrdə), Köhnəqışlaq//Köhnəqışdağ (Çinarda), Kosalı qışlağı//Kosalı qışdağı və Hacı Nəzər qışlağı//qışdağı (Alarda), Çuxur-qışlaq//Çuxurqışdağ (Ocaqlı kəndinin ərazisi),...

31.qoşa "m" samitli sözlərdə "m"-nın birinin düşməsi və sözdə **"d"-“t"** əvəzlənməsi Məmmədqulu yurdu//Məmətqulu yurdu (Zopunda), Məmmədkərim//Məmətkərim gölü (Zəhmətəbadda), Məmmədbağır//Məmət-bağır körpüsü (Məshədhüseynlidə), Məmmədcəfər çökəyi//Məmətcəfər çökəyi (Lallarda),...

32."ç"-“c" əvəzlənməsi Ətcələr//Ətcələr kəndi

33.sözdə "d" samitinin düşməsi Axundoba//Axunoba nəsil-tirəsi (Sabirabad kəndi), Mollahüseyn Axundəkən//Axunəkən (Alaşarda)

34.sözdə n samitinin düşməsi və **"g-y" əvəzlənməsi** Turşənglik//Turşəylik (Abışabadda), Pələng yeri//Pələy yeri (Alaşarda və Vənlikdə), Pələng daşı//Pələy daşı (Soltankənddə)

35.sözdə e-ı əvəzlənməsi Serıqlı qışlağı//Sırıqlı qışdağı (Alar kəndində)

36.sözdə m-n və **n-m əvəzlənməsi** Qənbər dərəsi//Qəmbər dərəsi (Pərdidə), Qənbər yeri//Qəmbər yeri (Rüstəməbadda), Anbar bulağı//Ambar bulağı (Sadatlıda)

37."a" saitlə başlayan bəzi sözlərin əvvəlində yerli şivədə **"h"** samitinin işlənməsi özünü göstərir: asan-[hasan], açar-[haçar], alağ-[halağ], elə- {helə} və s.

Ədəbiyyat

- 1.**M.Şirəliyev** "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları", "Şərq-Qərb", Bakı-2008
- 2."Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti", "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, Bakı-2007
- 3."Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti", IV cilddə, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1983
4. **T.İ .Hacıyev** "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi", I hissə, Bakı, "Elm", 2012
- 5."Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti", Lider nəşriyyatı, Bakı-2014
6. **M.S.Qasımov** "Cəlilabadın tarixi, etnonim və toponimləri", "Elm və təhsil", Bakı-2016

Г.Маммадага

Сəлilаbаd в названиях некоторых топонимик диалектологической фонетической специфики **Резюме**

Республика различных диалектов, акценты, один из - один из различий, орфоэпические выраженные черты самого шоу. В связи с этим, некоторые из имен на территории Джалилабадского района с точки зрения морфологической и синтаксической и орфографической - орфоэпических представляет интерес подняться. В этом случае, он выполнил четыре варианта; а также - s - s - л и - связанные словарный запас, - ы - ы грамматические суффиксы множественного числа в названиях различных форм самотворения. В самом деле, некоторые имена звучат рост, падение в звуке, так называемое состояние смещения голоса так далее. чтобы видеть. Перестановки, а также некоторые слова голосов в местном диалекте, «а» гласный в начале некот-

орых слов, начинающихся с «ч»согласного развития и так далее.-
Впервые, которые отражены на основе конкретных примеров.

Q.Mammadaqa

In the name of certain toponimik dialektoloji fonetik

Summary

Different dialects and poems of our Republic - different from each other, orfoepic pronunciation. From this point of view, some of the toponyms present in the Jalilabad region are orfoepic and orthogonally interested in morphological and syntactical terms. This case has four options; As well as the lexic, sounds themselves in various forms in the formation of the toponyms of the grammatical elements in the region. Even some of the toponyms can also be used to increase sound, noise, sound displacement, and so on. It is possible to see. In some words, voice overlays, some of the local words, starting with the "a" vowel, the "h" consonant at the beginning, and so on. For the first time, he has come up with concrete examples of concrete examples.

Rəyçi: Məsud Məmmədov
filkologiya elmləri doktoru, professor

CEYRAN PİRAVDİYEVA
ADU
cpiravdiyeva@mail.ru

DEYKSİS NƏDİR?

Açar sözlər: deyksis, diskurs, referens, zaman deyksisi, məkan deyksisi, şəxs deyksisi, əvəzlik

Key words: deixis, discourse, reference, time deixis, place deixis, person deixis, pronoun

Ключевые слова: дейкис, дискурс, временной дейкис, пространственный дейкис, персональный (личный дейкис), местоимение

Deyksis anlayışı dil vahidlərinin elə bir sinfinə aid edilir ki, onlar situasiya və ya diskurs kontekstinin elementlərinə işarə etmək üçün işlədilir. Bunlara həm danışiq iştirakçıları, həm də cari danışiq hadisəsinin məkanı və zamanı daxil edilir. Deyksis kateqoriyası dil kommunikasiyasının ən mühüm kateqoriyalarına aid olur. Deyksisin universallığı onunla ölçülür ki, danışiq prosesi deyktik vahidlərsiz təsəvvür olunmur: söyləm məkan və zamana işarə etmədən reallaşa bilməz. Müasir dilçiliyin antroposentrik paradigması belə hesab etməyə icazə verir ki, deyksis dil eqosentrizminin özünəməxsus təbii yaranmasıdır, belə ki danışan tərəfindən istənilən söyləm və ya nitqin yaranması onun kommunikativ-koqnitiv təcrübəsinin məhsuludur.

Deyksis yunan mənşəli sözdür və mənası cümlədə adı çəkilən əşya və obyektlərə mövqe bildirmək, işarə etmək deməkdir. Bu işarənin yerinə yetirilməsi linqvistik strukturda deyktik ifadə adlanır. Deyksis bir növ istinaddır. Bu istinadın təbiəti, onun kommunikativ funksiyaları, dildə işlənməsi uzun müddət linqvistlərin diqqət mərkəzində olub. Deyksis sözü etimoloji olaraq göstərmək, işarə etmək mənasını verdiyi üçün çox vaxt *this/* və *that/* işarə əvəzlilikləri ilə eyniləşdirilir.

Dilçilikdə adətən deyksisin ənənəvi olaraq 3 növündən bəhs edilir: şəxs, məkan və zaman deyksisi. C. Yül şəxs deyksisinə (*I, me, you, him*) kimi şəxsə istinad edən elementləri, məkan deyksisinə isə (*here, there, this, the*) kimi məkana istinad edən elementləri və zaman deyksisinə isə (*now, then, last week*) kimi temporal semantikalı sözləri aid edir (3,79). Ç.Filmor “Deyksis haqqında Santa Kruz mühazirələrində” deyksisin 2 növünü də bu bölgüyə əlavə etmişdir: ictimai deyksis və mətn (diskurs) deyksisi (6,123). O həmçinin, deyksisin söyləmin mövcud olduğu fiziki kontekstdə (situasiyada) şəxsə, eləcə də, zaman və ya məkan xüsusiyyətlərinə birbaşa istinad edən dil elementlərindən ibarət olduğunu bildirir (6,134). O, bu

kateqoriyanın fəlsəfi kateqoriya olan indeks ifadə anlayışı ilə eyni səciyyə daşdığını qeyd edir və xüsusi olaraq diskursda anaforik və kataforik əlaqəliliyə xidmət etdiyini göstərir. Lakin diskurs deyksisinin sosial deyksis, yəni kommunikasiya prosesinin iştirakçıları (ötürücü və qəbuledici) ilə bağlı olduğu vurğulanır.

Deyksisin tədqiqi ilə bağlı O. Yespersenin də rolunu qeyd etmək lazımdır. O, işlənməsi və başa düşülməsi danışıqdan və digər kommunikativ koordinatlardan asılı olan dil vahidlərini səciyyələndirmək üçün “şifter” anlayışını təklif etmişdir. Bir qədər sonra başqa terminlərlə analoji ideyaları E. Benvenist inkişaf etdirmişdir. Daha sonralar “şifter” anlayışı R. Yakobsonun “Şifterlər” adlanan məşhur məqaləsində öz əksini tapmışdır. R. Yakobson qrammatik kateqoriyaları şifterli (yəni deyktik) və qeyri-şifterli olaraq iki qrupda fərqləndirmişdir. Misal üçün : dillərdə zamanın semantikasını ilə bağlı 2 qrammatik kateqoriya mövcuddur: zaman v1 növ. Onlardan birincisi zaman – deyktik kateqoriya (şifterli) sayılır, digəri isə yox. Göstərilən terminoloji tutuşdurma, bir tərəfdən, deyksis probleminə xüsusi bucaqdan baxmağa xidmət edir, digər tərəfdən isə həmin linqvistik anlayışların məzmun eyniliyinin aşkarlanmasına imkan vermir. Deyksis nəzəriyyəsinin yaradılması istiqamətində ilk addım deyktik elementlərin ayrı bir semioloji söz sinfinə aid edilməsi meyarlarının formalaşdırılmasından ibarətdir.

Bir çox dilçilər tərəfindən tərəfindən deyksisin 5 növü qəbul edilir:

1) deyktik leksik dil vasitələrinin nüvəsini şəxs deyksisi kateqoriyasına aid sözlər təşkil edir. Bu kateqoriyanın əsasında reallığın obyektlərinin, yəni dil məlumatını göndərən, onu qəbul edən, nitq aktında iştirak etməyən və nitq yaradıcılığı prosesində ünsiyyətdə olanlar tərəfindən dərk edilən şəxs və ya predmetin kommunikasiya aktında rolu ilə bağlı səciyyəsi durur. İngilis dilində bu münasibətlər şəxs əvəzliliklərinin (I, you, he, she, it, we, you, they) mikrosistemi, onlarla leksik-qrammatik paradiqmatik münasibətlərdə olan qayıdış (myself, yourself, himself, herself, itself, ourselves, yourselves, themselves) və yiyəlik (my, your, his, her, its, our, your, their) əvəzlilikləri ilə reallaşır.

N. Kirvalidze qayıdış və yiyəlik əvəzliliklərini şəxs deyksisi kateqoriyasına aid edir. (2,98). Qayıdış əvəzliliklərinin (myself, yourself, himself, və s.) semantikasını fel refleksivliyinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bu refleksivlik həmin əvəzliliklərin işarə etdikləri predmetin funksional-semantik sinkretikliyi törədir. Sinkretiklik korrelyativ şəxs əvəzliliklərinin deyktik əlamətlərinin və fel refleksivliyinin differensial əlamətlərinin birliyi ehtiva edir. Nəticədə qarşılıqlı münasibətdə olan adlar arasında koreferentlik əlaqəsi yaranır.

2) məkan deyksisi informasiyanı göndərəninin və qəbuledənin şərti məkanı, yeri haqqında informasiyanı kodlaşdırır. Məkan deyksisində informasiya müxtəlif nitq hissələri vasitəsilə həyata keçirilir. Bu daha çox yer bildirən zərflər (here, there) və işarə əvəzlilikləri (this, that, these, those) vasitəsilə reallaşır.

3) zaman deyksisi hərəkət və hadisənin, eləcə də insanın zaman müstəvisində oriyentasiyasında münasibətdə gerçəkliyin əlaqələndirmə mərkəzi kimi çıxış edən nitq yaradıcılığının aktual anına hər hansı bir obyektinin mövcudluğunun zaman aspektini səciyyələndirir. Zaman deyksisi dildə müxtəlif yollarla reallaşır: birincisi, zaman bildirən zərflər vasitəsilə həyata keçir. Bunlar ingilis dilində aşağıdakılardır: now, then, soon, recently, today, yesterday və s.

4) ictimai deyksis kommunikasiya aktında iştirakçıların ictimai statusunu ifadə edir. Buraya daha çox, hərbi və ya diplomatik rütbə (general, ambassador), vəzifə adı (minister, chairperson) və digər deyktik mahiyyətə malik ifadələr aiddir.

5) nəhayət, diskurs mətni əlaqəli edən semantik bütövün ayrı- ayrı hissələrinin asılılığının başa düşülməsini asanlaşdırır və bu asılılığı informasiya göndərəninin gördüyü şəkildə eksplisit tərzdə aşkara çıxır. Deyksis ilə bağlı məsələləri nəzərdən keçirərkən, insanlara və əşyalara istinad üçün sözlərdən istifadənin sadə bir problemi olduğu qənaətinə gəlmək olar. Bununla belə aydındır ki, öz-özlüyündə sözlər deyil, danışan və yaxud yazan nəyə isə istinad edir və beləliklə, istinad və yaxud referensiya danışan və yaxud yazana , qulaq asan və yaxud oxuyana hər hansı bir hadisə və ya əşyanı müəyyənləşdirmək imkanı verən bir fəaliyyət kimi qəbul edilir. C. Yulun fikrinə görə, əşya və ya hadisə ilə bilavasitə əlaqədədirlər. Lakin bəzən biz hər hansı bir şəxsin adını bilmədən də ona istinad edə bilirik. Məsələn, qonşuluqda sürətlə və səsküylə motosiklet sürən birisi “Mr. Kawasaki” adlandırılmışdır. Yəni, həmin motosikletin adından onu sürən şəxsi adlandırmaq üçün istifadə edilir. Bu proses isə inferensiya adlandırılır. Inferensiya mətni qəbuledənin mətnarxası və dil formaları ilə verbal şəkildə ifadə olunmayanlar haqqında onun dil və ya dünya haqqında bilikləri əsasında gəldiyi fikir prosesidir. Onun mahiyyəti mətni ötürən tərəfindən deyilən və yaxud yazılanın nəzərdə tutulmalı olan ilə əlaqələndirilməsi üçün istifadə edilən əlavə informasiyanın çıxarılmasından ibarətdir. Bu prosesi belə bir nümunənin təhlili ilə izah edirlər: *// enjoy listening to Uzeyir Hajibeyov/* tipli cümlələrdə söhbət istinad obyektini olan məşhur bəstəkardan deyil, onun hər hansı bir əsərinə qulaq asmaqdan gedir. İnsanın ətraf dünya haqqında kifayət qədər bilikləri əsasında diskursda konkret kommunikativ situasiya üçün müvafiq olan faktları seçmək qabiliyyəti inferensiya prosesinin uğurunu şərtləndirir . Göründüyü kimi, inferensiya diskursda eksplisit şəkildə ifadə olunmamış biliklərin saf-çürük

edilməsidir və bu prosesə təkan verən mənbə söz, həm də cümlə, bəzi hallarda isə bütöv mətn ola bilər. Lakin əlbəttə ki, mətnin həcmnin kiçik olması inferensiyanı təmin edən amilin müəyyənləşdirilməsini asan edir. Bu mənada deyktik elementlərin gəbulədən üçün müstəsna əhəmiyyəti vardır. Mətnin komponentləri arasında çox sıx leksik –qrammatik əlaqə vasitəsi kimi müşahidə olunan deyktik təzahürlər mətnin mövcud olduğu kontekstual situasiya ilə uyğunlaşır. Mətni qəbulədən bu deyktik elementləri, onların mövcud olduqları situasiyanın relevant (müvafiq) təzahürləri ilə uyğunlaşdırılması vasitəsilə düzgün qəbul etməsə, əlbəttə ki, mətni anlaya bilməz. Deyktik sözlərin semioloji rakursda tədqiqi onların nitqdə real funksiya daşmalarının və həmin dil vahidlərinin mətn – diskursu formalaşdırma vasitəsi kimi xüsusiyyətlərinin müxtəlif aspektlərinin hərtərəfli tədqiqini təşviq etməlidir. Bu istiqamətdə deyktik əvəzliliklərin (deyktik mikrosistemin nüvəsi kimi) diskursun struktur – semantik bütövlüyündə oynadığı rolun tədqiqi ön plana keçir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, N. Kirvalidze deyktik vasitələrin mətnyaratma xüsusiyyətlərini ingilis dili materialı əsasında tədqiq etmiş və əsasən şəxs deyksisini diqqət mərkəzində saxlamışdır. . Onun fikrincə “*I*” şəxs deyksisi mətn və ya diskursda düşüncənin eqosentrik ötürülməsi zamanı daha aşkar görünür(2,132). Məsələn: */The accident happened on a Friday afternoon, as I was driving home. The traffic was moving quickly along the Santa Tereza freeway and my own little Volkswagen was running well, although it's fifteen years old. I was feeling good. I'd just solved a difficult case, and I had a cheque in my handbag for four thousand dollars./ (Hadisə cümə günlərindən birində günorta baş verdi, bu zaman **mən** evə gəldim. Nəqliyyat Santa Tereza şosesilə cəld hərəkət edirdi, mənim balaca volkswagenim də baxmayaraq ki, 15 yaşı var idi, çox yaxşı şütiyüdü. **Mən** özümü çox yaxşı hiss edirdim. - **Mən** yenicə çox çətin bir prosesi həll etmişdim, və **mənim** əlimdə çantamda dörd min dollarlıq çek var idi).*

Bu mətnin təşkilədiçi mərkəzi kimi çıxış edən “*I*” bütöv diskursiv məkanı öz ətrafında birləşdirir. Belə bir vəziyyətdə “*I*” deyktik elementinin funksional imkanı diskurs səviyyəsində genişlənir və onun hissələri arasında əlaqəlilik yaranır. Ümumiyyətlə, “*I*” deyksisi ilə mətndəki təhkiyənin növü arasında ikitərəfli əlaqə mövcud olur: təhkiyənin nitqdə reallaşmasını, yalnız nitq subyektini müəyyən etmiş, həmçinin nitq formaları da subyekt haqqında təsəvvürə yol açaraq onun obrazını yaradır. Nəticədə bütöv “*I*” deyksisi müxtəlif semantik laylara bölünür və bu bölgü mütləq təhkiyənin bir zaman müstəvisindən digərinə keçidi ilə müşayiət olunur. Beləliklə, deyktik “*I*” elementindən müxtəlif semantik layların ayrılması həmin elementin subyektiv istinad xəttində yerdəyişməsi ilə baş verir. Diskursda “*I*”- nowhere sıfır istinad nöqtəsi “*I*” olur. Bu deyksis özündə müəyyən koqnitiv informasiya daşıyır. Mətnin koordinatının dəyişməsi ilə “*I* –there-

then” müstəvisində “*T*” nitq predmetini özündən ayırır. Müvafiq olaraq, deyktik “*T*” propozisional təyinatın subyektı və yaxud propozisiyanın özünün subyektı kimi çıxış edir. Mətnin özünü bu cür bürüzə verməsi zamanı diskurs çoxsaylı iyerarxik quruluş kimi “*T*” deyksinin ətrafında formalaşır. Belə quruluş “*T*” deyktik elementini onun müxtəlif təzahürlərində hadisənin inkişafının hər bir müstəvisində fərdiləşdirir. Nəticə etibarilə müvafiq referentin aşkarlanması yalnız diskursda baş verir. Məqaləmizin sonunda belə nəticəyə gəlirik ki, deyksis təkcə dilin morfoloji deyil, həm də funksional aspektini əhatə edir və danışq aktı iştirakçılara işarə edilməsinə, söyləm obyektinin uzaqlıq dərəcəsinə, verilən faktların müvəqqəti məhdudlaşdırılmasına xidmət edir. Deyksis dil ifadələri və əlamətlərinin istifadə yoludur və onun şərh söyləm anının, onun iştirakçılarının, məkanının və ya zamanının fiziki koordinatlarına istinadın asılıdır. Dilçilikdə bu vasitələr deyktik ifadələrlə şərh olunur. Deyksis hər bir dildə ünsiyyətin vacib vasitəsidir. Bu səbəbdən onu dil universalı adlandırmaq olar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Лауонз Д. Введение в теоретическую лингвистику / Перевод с англ. В.А.Звегинцева. М.: Прогресс, 1978, 543 с.
2. Кирвалидзе Н.Т. Дейктические средства в системе современного английского языка и их роль в организации текста: Автореф. Дис....докт. филол. наук. М.,1991, 49 с.
3. Brown P., Yule G. Discourse Analysis. Cambridge, 1988, 283 p.
4. Русакова Н.В. Семантические особенности темпоральных слов в описательном тексте [Текст] // Филологические чтения, посвященные 110-летию академика В.В. Виноградова: Сб. ст. Улан-Удэ: Изд-во Бурятского госун-та, 2005, с.22-34
5. Giles, H. . Ethnicity markers in speech. Ed. K.R.Scherer and H. Giles. Social Markers in Speech. Cambridge: Cambridge University Press. 1979, 311p.
6. Fillmore C.G. Santa Cruz Lectures on deixis. Bloomington: Indiana University Linguistics Club, 1971, 268 p.
7. Слюсарева А.А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. М.: 1986, 214 с.
8. Смирнийкий А.И. Об особенностях обозначения направления движения в отдельных языках // Иностранные языки в школе, 1953, №2, с.36-44.

9. Крылов С.А. К типологии дейксиса [Электронный ресурс]. Режим доступа: www. URL: <http://www.orel3.rsl>. – 24.05. 2008, 138-148 с.

10. Солганик Г.Я. Стилистика современного русского языка и культура. М.: Флинта 11. Виноградов

В.А. Дейксис // Лингвистический энциклопедический словарь; Гл. ред. В. Н. Ярцева. М.: Сов.энциклопедия, 1990, с. 558

ДЖ.Пиравдыева

Что такой дейксис?

Резюме

Эта статья о понятии дейксиса и о его традиционных видах. В этой статье обсуждается значение и понятие слова дейксис (персональный, временной, пространственный и др.). Дейксис - это важное поле лингвистики. Также в этой статье отмечены мнения многих ученых о разных видах дейксиса. В статье ещё рассматриваются основные понятия и оппозиции дейксиса в английском языке. Данная статья имеет целью показать, какие дейктические слова отражают определенную систему понятий. Автор статьи исследует дейктические элементы в составе лексических и грамматических значений. В этой статье отмечается оригинальная форма дейксиса и его виды: персональный дейксис, временной дейксис и пространственный дейксис. Разные мысли учёных рассматриваются в связи с понятием дейксиса.

J. Piravdiyeva

What is deixis?

Summary

This article deals with the concept of deixis and its traditional types. Deixis is an important field of linguistics. In linguistics, deixis refers to words or phrases. Words or phrases requiring contextual information in order to convey any meaning are deictic. The article has got the aim to show what deictic words reflect the certain system of concepts. The author touches upon the deictic elements in the composition of lexical and grammatical meanings in this article. Article touched upon various matters such as the origin of the word deixis and its different types like person deixis, time deixis, place deixis etc. Different approaches of the scientists to the concept of the types of deixis were also mentioned in this article.

Rəyçi:

Şəfaqət Mahmudova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ARİF KAZIMOV
ADPU
arifkazimov@mailcom

**AZƏRBAYCAN TAPMACALARININ FONETİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(Fonetik hadisə və qanunlar üzrə)**

Açar sözlər: fonotaktika, labializasiya, delabializasiya, tapmaca, strukturu, tipologiya, karlaşma, cingiltiləşmə.

Ключевые слова: фонотактика, лавиализация, делавиализация, загадка, типология, структура, глухота, звонкость.

Key words: phonotactics, labialization, delabialization, riddle, structure, typology, devocolization, clonging.

Milli tapmacalarımızın fonetik bazasını təşkil edən faktorlardan biri də fonetik hadisələrdir. Tapmacalarımızın dilinin səs quruluşu müxtəlif çeşidli fonetik hadisələrlə zəngindir. Həmin hadisələrin bir qismi (karlaşma, dodaqlanma, incələşmə və s.) keyfiyyət dəyişməsinə səbəb olursa, digər qismi də (səsdüşümü, səsartımı) kəmiyyət dəyişməsi ilə nəticələnir.

Məlumdur ki, fonetik hadisələrin yaranma səbəbi də müxtəlifdir, təkcə qənaət prinsipi boşalma, bərkimə, əvvəzlənmə kimi tendensiyalara, onlar da öz növbəsində çeşid-çeşid fonetik hadisələrin törəməsinə imkan açır.

Fonetik hadisələrin əksəriyyəti bir-birinə əks olan hadisələri əhatə edir. Məsələn, uyğunlaşma-fərqləşmə, kipləşmə-novlaşma, qalınlaşma-incələşmə və s.

Tapmacalarımızın dilində fonetik hadisələrin bəzisi çox, bəzisi isə az yayılmışdır.

Novlaşma və kipləşmə hadisəsi.

Tapmacalarımızın dilində novlaşma hadisəsi samitlərdə kipləşmə mərhələsinin aradan götürülməsi ilə baş verir. Belə ki, novlaşma yarımçıq, yaxud tam şəkildə baş verir. Kipləşən samitlərin affikatlaşması yarımçıq novlaşmadır: **d > ç, t > ç, k > c, k > ç.**

Tam novlaşmada isə kipləşən samit kipləşmə əlamətlərini tam itirir: **d > z, t > ç, q > ğ, k > x, k > y, c > j, b > f, p > f və s.**

Azərbaycan tapmacalarının dilində novlaşma hadisəsi geniş yayılmışdır. Məsələn,

b > f.

**Aşağı eldən yuxarı,
Cığa teldən yuxarı,**

Aşığ bir şey görüf
Dizi beldən yuxarı. (qarışqa)

Otayıda Usuf durur,
Qulağını qısıf durur. (qayçı)

b > f
Bizdən sizə dımbılım pıs. (ələk)

ç > i
Hini hini kəhər at,
Hini gözəl kəhər at,
Ayağında kıl sijim
Duyunu gözəl kəhər at. (beşik)

g > v
Altı taxta, üstü taxta,
Oturub bir ağ otaxda,
Koyun dəgil otlayır
Toyux dəgil yumurtlayır. (tısbağa)

q > ğ
Ərəb gerər irizi yox,
Yulgun yanar közü yox,
Zirzəmidə işləmiş
Ağzı qara gözü yox. (zəli)

Ağamın bir donu var katdamağ olmaz.¹
O kədər pulu vardı şanamağ olmaz. (səma və ulduzlar)

Tapmacalarımızın dilində aktiv olan **novlaşma hadisəsi** dilin qədim çağlarında da aparıcı fonetik hadisələrdən olmuşdur. Ona görə də Azərbaycan dilinin səs quruluşunda novlaşma hadisəsinin rolu böyükdür. Belə ki, samitlər sisteminin təşəkkülündə bu fonetik hadisə əsas vasitələrdən biri kimi iştirak etmişdir.

Məsələn, dilimizdə sonradan yaranan **v, f, j** samitləri daha çox novlaşma hadisəsi ilə bağlıdır.

Novlaşma hadisəsi müxtəlif tipologiyalı dillərdə universal mahiyyət daşıyır. Tapmacalarımızın dilində **kipləşmə** hadisəsi isə az yayılmışdır və daha çox “analogiya” ilə bağlı ortaya çıxır. Məsələn, tapmacalarda rast gəldiyimiz **vəfat > bafat, fıkır > pıkır** tipli dəyişmələr ona görə baş verir

ki, sonralar yaranmış **v, f, j** samitləri yaxın qəlibli doğma samitlər (**b, p, c**) şəklində deyilir, yəni doğma vərdiş analogiya ilə davam etdirilir.

Karlaşma və cingiltiəşmə hadisəsi.

Müasir Azərbaycan dilində cingiltiəli samitlərin hamısı müəyyən fonotaktik mövqedə karlaşır, yalnız sonorlar və yeni yarandığı üçün işlənmə yeri məhdud olan “**j**” samiti bu hadisədən kənarda qalır. Azərbaycan tapmacalarının dilində sözəvvəli, sözortası və sözson mövqələrdə özünü göstərən karlaşma hadisəsi fonetik qanun səviyyəsində fəaliyyət göstərir və bu əvəzlənmələri əhatə edir. **b > p, v > f, d > t, z > s, ç > c, k > k, z > k, ğ > x.**

Karlaşma hadisəsi tarixi abidələrin dilində, o cümlədən milli tapmacalarımızın dilində qabarıq nəzərə çarpır. Məsələn, **bıçaq > pıçaq, bişirir > pişirir, budağ > putağ.**

Uzun bir dövrü əhatə edən Azərbaycan tapmacalarındakı karlaşma qanununun qaynağı fikrimizcə, praturk dövrünə aiddir. Prof. F.Cəlilov bu barədə yazır: “Qrammatologiya baxımından, qədim türk runik əlifbasındakı bəzi kar samitlərin işarəsi müvafiq cingiltiəli samitin işarəsindən törəmişdir. Bu da karlaşma prosesinin əlifbanın yarandığı dövrdə davam etdiyini göstərir”.⁴ Onu da qeyd edək ki, sözsonu karlaşma bütün türk dillərində özünü göstərir. Lakin sözəvvəli mövqedə karlaşma türk dillərini bir-birindən fərqləndirən əlamət kimi çıxış edir. Belə ki, türk dillərinin yayıldığı areal üzrə, yəni qərbdən şərqə getdikcə karlaşma aktivləşir, hətta bəzi türk dillərində sözəvvəli mövqedə cingiltiəli samit qalmamışdır. Bu fakt göstərir ki, karlaşma hadisəsi sözəvvəli mövqedə çoxdan başlanmışdır və şərqə gedən türk dili tafların çoxu karlaşmanı aktiv keçirən dialektlərdən ibarət olmuşdur. Belə tayfaların Orta əsrlərdə Azərbaycana qayıtması Azərbaycan dilinə bütövlükdə təsir edə bilməsə də, tapmacaların dilində müəyyən iz buraxmışdır.

Azərbaycan tapmacalarının dilinin səs quruluşunda karlaşma əsas fonetik qanunlardan biri olduğu halda, onun əksi olan cingiltiəşmə hadisəsi zəif inkişaf etmişdir. Cingiltiəşmənin fonotaktik mühiti də məhduddur.

Tapmacaların dilində də ədəbi dildə olduğu kimi iki kipləşən kar samit yanaşı gələndə ikincisi cingiltiəşir.

**İlancix-ilancix,
Göydə gözər ilançix,
Hər kəs onu tap basa,
Bacısı qara qarıncix. (iynə)**

Əslində bu dəyişmə fərqləşmə (dissimilyasiya) fonetik hadisəsinin cingiltiəşmə ilə nəticələnməsidir: **üstə > üsdə...**

Yol üsdə yoğun arvad. (qarışqa, təndir)

İki sait arasında kar samitin cingilti­ləşməsi bəzi türk dillərində (xakas, altay) morfonoloji qayda olsa da, Azərbaycan dilində bu hadisənin paradıqması məhduddur. Yalnız feillərdə təsirlik əlaməti kimi işlənən –t morfemi intervokolda cingilti­ləşir. **Oxut** → **oxudar** // **oxudan**, **böyüt** → **böyüdə** // **böyüdücü** // **böyüdə** və s. Belə t/d əvəzlənməsi indi assematik kök morfemi halına düşmüş fellərdə də əks olunmuşdur. **dağıt** // **dağıdar**, **qayıt** // **qayıdır**, **unut** // **unudur** və s. Əslində burada da uyğunlaşma (as­semmilyasiya) hadisəsi cingilti­ləşmə ilə nəticələnmişdir və bu dəyişmə Oğuz qrupu türk dilləri üçün xarakterik haldır. Məsələn, **get-gedə (azərbaycan) git-gidə (türk, qaqauz)**.

İntervokalda cingilti­ləşmə hadisəsi sözsonu mövqedə karlaşmış samitlə­rə də aiddir: **ağaç-ağaça**, **bulut-buluda**, **kitap-kitabı** və s.

Əslində buradakı samitlərin cingilti­ləşməsindən deyil, söz sonunda karlaşmasından söhbət getməlidir.

Göründüyü kimi Azərbaycan dilində karlaşma hadisəsi müxtəlif fonotaktik şəraitdə, cingilti­ləşmə hadisəsi isə məhdud şəraitdə baş verir.

Bir çox türk dillərində sözün əvvəlində kar samitin işlənməsi həmin dillərdə karlaşma hadisəsinin qədimdə daha aktiv olduğunu göstərir. Lakin bəzi türkoloqlar bu faktı əksinə yozurlar. Ona görə də türkologiyada kar başlanğıcı nəzəriyyəsi dərin kök salmışdır. Prof. F.Cəlilov yazır: “Türkoloji tədqiqatlarda “kar başlanğıc” fikrinin tərəfdarları çox olsa da, həmin fikir sübut olunmamışdır, nöqsanlı cəhətlərindən tənqid edilmişdir”.⁴

Eksperimental fonetika ilə məşğul olan dilçilər bilir ki, sözünü mövqedə kar samit cingilti­ləşə bilməz, amma cingiltili samiti də karlaşa bilər. Ona görə də praaərbaycan və pratürk formalarını bərpa edərkən sözün əvvəlində müvazi işlənən kar və cingiltili samitlərdən praforma üçün cingiltili variant seçilməlidir.

Səsdüşümü və səsartımı hadisəsi.

Novlaşma, kipləşmə, karlaşma, cingilti­ləşmə yalnız samitlə­rə aid idisə, səsdüşümü və səsartımı hadisəsi həm samit, həm də saitləri əhatə edir.

Səsdüşümü hadisəsinin səbəbi fonetik mahiyyət daşıyır. Belə ki, səsdüşümü ilə ilkin fonetik quruluşunu itirən morfem get-gedə dildə yeni fonetik çildini möhkəmlədir və çox vaxt da əvvəlki variantla yeni allomorf arasında mənə fərqləşməsi yaranır. Səsdüşümü hadisəsi tapmacaların dilində o cümlədən tapmacaların dilində geniş yayılmışdır. Məsələn, **(j) iti**, **so(n)ra**, **əm(i)oğlu**, **çatı(q)**, **ayrı(q)**.

Yüzü (özü) yeməli –içi geyməli (şam)

Vaxtilə səsdüşənin hadisəsinə məruz qalmış **alpar, oltur, gəltir** tipli feillər indi **apar, otur, gətir** şəklində işlənir ki, bu da fonetik dəyişmənin morfem asemantikləşməsi ilə nəticələndiyini aydın əks etdirir.

Tapmacaların dilində səsdüşümü hadisəsinə nisbətən səsartımı az yayılmışdır. Səsartımı hadisəsi daha çox alınma sözlərdə özünü göstərir: **(u) rus, ...**

El yatar,
Urus yatar,
Meyit oturur (camış buynuzu)

Tapmacaların dilində **y** artımı morfonoloji El yatar, Urus yatar, Meyit oturur (camış buynuzu) xüsusiyyət kəsb etmişdir. Köklə şəkilçi arasında sait yığımının qarşısı **y** artımı ilə alınır: **su (y) u, de (y) im** və s. Bu paradigma zaman və hal şəkilçilərinə aiddir.

Daralma və genəlmə.

Türk dillərində **gen//dar** sait paralelliyi geniş yayılmışdır və bu paralellik leksik şəkilçilərdə daha çox özünü göstərir. Genəlmə və yaxud daralma ilə yaranan şəkilçi allomorfları semantik diferensiallaşma üçün geniş imkan açır və türk dilləri bu imkandan istifadə edərək şəkilçilər sistemini zənginləşdirmişdir. Daralma fonetik hadisəsi tapmacalarımızın dilində **a > ı, a > e, a > y, ə > ü, ə > i, o > y, ö > ü** dəyişmələrini əhatə edir: **boğçaya (baxçıya) ...**

Çay aşığı ləpəliyin,
Çay yuxarı, ləpəliyin,
Nə əti var, nə sümüyü (kəpənək)

Bizim evdə bir kişi var,
Balalarını başına yıgıb zırhazır ağlıyır. (samovar)

Göründüyü kimi **y** samiti özündən əvvəlki **gen** saiti daraldır, yəni kombinator dəyişmə baş verir.

Diaxronik baxımdan daralma Azərbaycan dilində zəif bəzi türk dillərində isə aktiv olmuşdur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki **qol, yol, on, od, göz, göy** və s. şəklində işlənən yüzlərlə söz tatar, başqırd. (**kul, yul, un, yut, uk, küz, kük**) yaxud (**ıy, ıl, it**) çuvaş (**xur, xura, urpa**) dillərində dar saitlə işlənir. Qədim xəzərlərin qalığı hesab etdiyimiz qubalıların dialektində də daralma geniş yayılmışdır: **yurğan, turpaq, quca, uba, utuz, ilçi** və s.

Genəlmə fonetik hadisəsi türk dillərində az yayılsa da Azərbaycan dilində o cümlədən tapmacaların dilində **e > ə** dəyişməsinin böyük rolu olmuşdur. Belə ki, bu dəyişmə vaxtilə səs quruluşunda “ə” allafonunun

fonemə çevrilməsinə və saitlər sistemindəki simmetriyanın qurulmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan dialektlərində həmin genəlmə paradigması daha geniş yayılmışdır: **dəyil, həylə, çəvir, pənil, nəfit** və s.

İncələşmə və qalınlaşma.

Azərbaycan tapmacalarının dilində incələşmə hadisəsi geniş yayılmışdır. Belə ki, **ətlaz, əyaz, qərdeş, qəmçi, yəşil** və s. bu kimi sözlərlə dilortası və dil önü samitlərdən əvvəl sait incələşməsi baş verir.⁵

Azərbaycan dilində qalınlaşma hadisəsi həm kombinator dəyişənə həm də areal mahiyyətli dialekt xüsusiyyəti şəklində özünü göstərir. Prof. E.Əzizov düzgün olaraq göstərir ki, dialekt xüsusiyyətli qalınlaşmanın səbəbi qədim fonetik xüsusiyyətin saxlanmasına olan meyillə bağlıdır. Belə qalınlaşma Zaqatala, Qax, Şəki arealı üçün daha xarakterikdir: **keçal, yunqul, supurqa**. Analogiya ilə hətta alınma sözlərdə də qalınlaşma baş verir. Məsələn, **kohna, dars, nazar** və s.

Bəzi şəkilçilərdə (**-maq, -ıq, -aq**) yalnız qalın saitin işlənməsi müxtəlif dialektlərdə özünü göstərir: **bulmax, uçmax, yıdix, diyax, gidax** və s.

Azərbaycan dilindəki bir çox söz çuvaş dilində qalın saitlə işlənir:

Azərbaycan dilində **-tər, kəs, ər, əl**

Çuvaş dilində **-tar, kas, ar, al** və s.

Dodaqlanma (labializasiya və dodaqsızlanma delabializasiya)

Azərbaycan tapmacalarının dilində dodaqlanma hadisəsi **a > o, a > u, ı > u, ə // e > ö, ə > ü, u > ü** əvəzlənmələri ilə baş verir. Dodaqlanma kombinator dəyişmədir.

Tapmacaların dilində dodaq samiti olan **v** səsindən əvvəl **a** saiti **o**-laşır. Burada uyğunlaşma hadisəsi dodaqlanma ilə nəticələnir **avçı > ovçu, ovıç > ovuc, alav > alov, buxav > buxov**.

Dodaqlanma daha çox uyğunlaşma meyili ilə bağlıdırsa, dodaqsızlanma fərqləşmə hadisəsi ilə əlaqədardır:

Dodaqlanma Bakı dialektinə xas tapmacaların dilində daha çox **o** –laşmanın (**bobat, doban, yovaş**). Quba dialekti isə **u** –laşmanın (**cuvan, paxul, yarpız, baluğ** və s.) əks etdirir.

Fonotaktikanın tənzimlənməsində həm dodaqlanan, həm də dodaqsızlanma hadisəsi müəyyən rol oynayır. Məsələn, **ev > öv > öy** dəyişmələrinə fikir versək, görürük ki, burada əvvəlcə dodaqlanma (**ev > öv**), sonra dodaqsızlanma (**öv > öy**) hadisəsi baş vermişdir. Birinci dəyişmədə uyğunlaşma meyili, ikinci dəyişmədə və fərqləşmə meyili üstün olmuşdur, çünki dodaqlanma ilə ortaya çıxan **öv** birləşməsi fonotaktikada ağırlıq törətdiyindən inkişaf davamı etmiş və dodaqsızlanma ilə fonotaktikadakı gərginlik aradan götürülmüşdür: yəni **v > y** dəyişməsi ilə gərginlik boşalmışdır.

Uyğunlaşma və fərqləşmə.

Uyğunlaşma hadisəsi əslində müxtəlif fonetik dəyişmələrdə realizə olunur, yəni yerdəyişmə, cingiltiləşmə, karlaşma, dodaqlanma və sair fonetik hadisələrin müəyyən paradiqması uyğunlaşma meyili ilə bağlıdır. Uyğunlaşma hadisəsi Azərbaycan xalq tapmacalarının dilində daha çox sonor samit iştirak edən birləşmədə baş verir: **anbar** > **ambar**, **yaşlı** > **yaşdı**.

Bir təndirim var, yandıqcan

Yoğunnar, kəsdikcən uzanar. (quyu)

Ağac başında unnu dağarcıq. (iydə)

Uyğunlaşmanın istiqaməti bəzən vurğudan asılı olur. Məsələn, vurğu – **rl** –birləşməsində **-r** samiti olan hecaya düşürsə, onda **-rr-** dəyişməsi deyil, **-ll-** dəyişməsi baş verir. **Gəlirlər** > **gəllilər**, **qatarlar** > **qatarrar**. Göründüyü kimi **-rl-** distribusiyasının fellərdən **-ll-**, isimlərdə isə **-rr** uyğunlaşması vurğudan asılıdır.

Yerdəyişmə (metateza) ilə nəticələnən uyğunlaşma hadisəsi də fonotaktikanın tənzimlənməsinə yardım edir. Məsələn, titrək **r** samiti kipləşən samitlərdən sonra çətin tələffüz olunduğu üçün yerini dəyişir. **Köprü** > **körpü**, **ökrən** > **örkən** və s.

Fərqləşmə hadisəsi də tapmacaların dilində müxtəlif dəyişmələrlə müşayiət olunur. Məsələn, iki kipləşən cingiltili samitin birincisi karlaşır (**dokquz**) iki kipləşən kar samitin ikincisi cingiltiləşir (**hətda**), oxşar heca yığımındakı səsdüşümü (qaplologiya) da fərqləşmə meyili ilə bağlıdır. (**qəbirsannıg**) və s.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. V. Xuluflu “Tapmacalar”, Bakı, 1928, səh. 23, 39, 65, 93, 19, 52, 14, 67, 72.
2. A. Axundov “Azərbaycan dilinin fonetikasi”, Bakı, 1984, səh. 226.
3. M.Şirəliyev “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları”, Bakı, 1986, səh. 40,41.
4. F.Cəlilov “Azərbaycan dilinin morfologiyası”, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1988, səh. 52, 53, 26-33.
5. E.Əzizov “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası”, Bakı, 1999, səh. 12.
6. H.Zeynalli “Azərbaycan tapmacaları” (tapmacalar, bağlamalar), Bakı, 2013, səh. 25, 43, 39, 37, 59.

Arif Kazimov

**Phonetic features of Azerbaijani riddles
(On rhonetic event and law)**

Summary

Sound structure of language of our riddles is rich with various kinds of phonetic events. If a part such events (devocalization, labialization, palatalization etc) is subjected to quality changes, other part is resulted with quantity change (sound reduction? sound increase). Some of phonetic events in the language of our riddles were disseminated iot and some were disseminated less. Novelty event in the language of our riddles is occurred by elimination of moderation level in consonants. Novelty event has universal significance in various typological languages.

Labialization event the language of Azerbaijani riddles is occurred by substitution of $a > o$, $a > u$, $i > u$, $ə / e > ö$, $ə > ü$, $i > ü$.

In comparison with literary language? If labialization in the language of riddles is connected mostly with adaptation tendency? de- labialization is connection with differentiation event.

Ариф Казымов

**Фонетические особенности Азербайджанских загадок
(по фонетическим правилам и реалиям)**

Резюме

Если отличие от литературного языка лабиализация на языке загадок больше всего связано с тенденцией согласования, то делабиализация связана с процессом отличия. Звуковое строение языка загадок обогащено фонетическими реалиями различного вида. Если часть этих реалий (глухота, лабиализация, звонкость и другие) приводит к качественным изменениям. Некоторые из фонетических реалий на языке загадок распространены больше, тогда как другие меньше.

Процесс звонкости на языке загадок происходит с устранением этапа твердости согласных. Процесс звонкости носит универсальную суть на языках с различной типологией.

Процесс лабиализации на языке азербайджанских загадок происходит с чередованием $a > o$, $a > u$, $i > u$, $ə / e > ö$, $ə > ü$, $i > ü$.

Rəyçi:

Buludxan Xəlilov
Filologiya elmləri doktoru, professor

MƏSMƏ ZÖHRAB-MƏCİD
Azərbaycan Dillər Universiteti
e-mail.zmasmalive.@ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ AĞIZ KOMPONENTLİ FRAZEOLÖİİZMLƏRİN FRAZEOLÖYARATMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: frazeoloji vahid, tematik qruplar, semantika, şəkildəyişmə

Key words: phraseological units, thematic groups, semantics, modification

Ключевые слова: фразеологизм, тематические группы, семантика, модификация

İngilis və Azərbaycan somatik frazeologizmlərinin müqayisəli tədqiqi onların öz ətrafında tematik qruplar formalaşdırma imkanlarını üzə çıxarır və hər iki dilin somatik frazeoloji qrupları arasında xeyli oxşarlıq və ekvivalentliklər aşkara çıxarmağa şərait yaradır. Bu cəhətlər təkcə dil faktları ilə izah edilmir, burada xalqın psixologiyası və mədəniyyəti də nəzərə alınmalıdır. Somatizmlərin frazeoyaratma və sözyaratma məhsuldarlığının semantik həcmi ilə bu somatizmin individin (insan) şüurunda mövcud olması arasındakı birbaşa əlaqəni üzə çıxarır. Somatizmlərin semantikasının təhlili nəticəsində ingilis və Azərbaycan dillərindən toplanmış materiallara əsasən, onları müqayisə etmək istəyi olduqca təbii və məntiqlidir. Bu müqayisə nəticəsində individin şüurunda somatizmlərin semantikasi haqqında hansı məlumatın olması, öz növbəsində somatizmlərin semantikasını aydın edir.

İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin təhlili göstərir ki, bu sahədə dillər arasında xeyli oxşarlıqlar vardır. Bu oxşarlığı, demək olar ki, bir çox dünya dillərinə də şamil etmək olar.

İfadə yaratmaqda insan faktoru böyük rol oynayır, çünki frazeoloji ifadələrin əksəriyyəti insanla, onun fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə bağlıdır. Bu faktorlar kommunikasiyanın ən mühüm amilidir. Ş. Ballinin dediyi ki, insan şüurunun əzəli qeyri-kamilliyi insanın onu əhatə edən hər şeyi canlandırmağa can atmasında da özünü göstərir. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeoloji vahidlərin strukturu müxtəlifdir. Onlar strukturca dəyişə bilir, modifikasiyaya uğrayır, başqa şəklə düşür. Hər iki dilin somatik frazeologizmləri iki və daha çox sözlərin birləşməsi əsasında yaranır. Komponentlərin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsinə görə bunların bir qismi söz birləşməsi şəklində, bir qismi isə qrammatik cəhətdən formalaşmış cümlə quruluşunda işlədilir. Somatik frazeoloji vahidlər üslubi məqamlarda müxtəlif formalara düşə bilər. Dildə somatik frazeoloji vahidlər müxtəlif formalarda işlədildiyinə görə bu cür frazeologizmləri strukturca iki qrupa ayırmaq olar.

Ekvivalentlik frazeologizmlərin strukturunun dillərarası eyniliyi kimi nəzərdə tutulur. Bu zaman strukturun leksik dolğunluğu və vahidin stilistik xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Ekvivalentliyin müəyyən edilməsində semantik, leksik və struktur amilləri əsas götürülür və bu ekvivalentliyin aşağıdakı növlərini ayırmağa imkan verir:

1. Tam somatik frazeoloji ekvivalentlər—Bu növə semantikasını, üslubi çalarları və leksik cəhətdən eyni olan İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeologizmləri daxildir.

2. Qismən-natamam somatik frazeoloji ekvivalentlər. Bu qrup somatik frazeologizmləri bir neçə qrupa bölmək olar:

- a) leksik cəhətdən eynilik təşkil edən, semantikasına görə fərqlənənlər;
- b) semantikasına, üslubuna görə eynilik təşkil edən, lakin leksik cəhətdən cüzi fərqlənənlər;
- c) semantik, leksik və üslubi cəhətdən qismən fərqlənənlər;

3. Somatik frazeoloji analoqlar.

1. Tam somatik frazeoloji ekvivalentlər: İngilis və Azərbaycan dillərinin bu növ somatik frazeologizmlərinin semantikasını, üslubi çalarları və leksik tərkibi eynilik təşkil edir. Məsələn, bir kəsin gözünü açmaq—to open smb's eyes to smth.; əl-ayağını bağlamaq—to bind hand and foot; qaş-qabağını sallamaq—to knit one's brows; özünü ələ almaq—to take oneself in hand və s.

2. Qismən-natamam somatik frazeoloji ekvivalentlər. İngilis və Azərbaycan dillərinin somatik komponentli frazeologizmləri leksik cəhətdən eyniləşsələr də semantikasına görə fərqlənir. Məsələn, to lose one's head—başını itirmək. Bu somatik frazeologizmin semantik tutumu ingilis dilindəkindən genişdir. Belə ki, Azərbaycan dilində bu somatik frazeologizm bir neçə mənada işlənir:

- 1) düşünmədən, baş işlətmədən bir şey etmək; özünü itirmək;
- 2) pis yola düşüb, pis adamlarla oturub-durmaq, onlara qoşulmaq, onların əlində alət olmaq;
- 3) bir şeyə aludə olub çətin vəziyyətə, bəlaya düşmək.

Bu frazeologizmin ingilis dilində isə ancaq “lose one's head—başını itirmək” kimi mənası vardır. Somatik komponentli İngilis və Azərbaycan frazeologizmləri semantikasına, üslubuna görə eynilik təşkil edib, leksik cəhətdən cüzi fərqlənir. Məsələn, Azərbaycan dilində “bir ayağı qəbirdə olmaq” somatik frazeologizmi ingilis dilində “one foot in the grave” somatik frazeologizminə uyğun gəlir və eynilik təşkil edirlər. Bu qrupa daxil olan frazeologizmlərin digər cəhətləri özünü aşağıdakı kimi göstərirlər:

3. Somatik frazeoloji analoqlar. Somatik frazeoloji analoqlar deyəndə, biz, İngilis və Azərbaycan dillərinin semantikasına və üslubuna görə bir-biri ilə oxşar olan elə frazeologizmləri nəzərdə tuturuq ki, onların semantikasına və üslubuna görə tam və ya qismən eynilik təşkil edir.

Əksər dillərdə əsas frazeotematik qruplar arasında böyük oxşarlıq və yaxınlıq olduğu aşkar olunur. İngilis və Azərbaycan dillərindəki somatik frazeoloji vahidlərin tematik qruplarının təhlili belə təsnifat səpgisində bu dillər arasındakı ümumi-oxşar məqamların çox olduğunu göstərir. “Ağız” danışmaq, qida qəbul etmək kimi həyati əhəmiyyətli funksiyalara cavab verən orqan olduğundan frazeoloji birləşmələrin tematik rəngarəngliyinin də “ağız” somatizminin əsas leksik mənası ilə bağlı olacağını güman etmək olar. Bu frazeologizmlər içərisində ingilis dilində ən geniş yayılanı və məhsuldar olanı **mouth** somatizmi ilə yaranan frazeoloji birləşmələrdir. **Mouth** somatizmi ağız danışmaq, qida qəbul etmək kimi həyati əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirən hissəsi olduğundan frazeoloji vahidlərin tematik rəngarəngliyinin də **mouth** əsas leksik mənası ilə bağlı olacağına bir daha sübutdur.

Mouth-ağız komponentli frazeoloji birləşmələrin rəngarəngliyi ilk növbədə həmin somatizmin insan həyatındakı funksiyasından asılıdır. Bunlar, əsasən, elə obrazlı metaforik ifadələrdir ki, onlar insanın ağızla bağlı funksiyaları əsasında yaranır. Bu somatizmin frazeoyaratma fəallığı onun semantikasından da asılıdır. Belə ki, somatizm daha yüksək fəallığa malikdir. Belə frazeoloji birləşmələrin yaranma prosesini aydın təsvir etmək üçün onun yaratdığı tematik qruplara nəzər salaq:

Mouth-ağız komponentli frazeoloji birləşmələr aşağıdakı ümumi tematik qruplara bölünür :

1. **Nitq fəaliyyəti.** Nitq fəaliyyəti ilə bağlı prosesləri bildiren somatik frazeologizmlər ekspressivliyin ifadəsi planında ən zəngin söz qruplarından biridir. Çünki insan nitqi fərdin daxili aləmi ilə sıx bağlıdır və onun özünü aparması, emosional vəziyyəti, ətraf mühitə, insanlara və s. münasibətinin də ifadə vasitələrindən biridir. Bu tematik qruplara aşağıdakılar daxildir:

a) danışmaq prosesində danışmaq orqanı mənasında :

“Ağız” danışmaq orqanı mənasında:

“çox danışmaq”, həm də müsbət mənada. Məsələn,

to give it mouth---gözəl, bəlağətlə danışmaq; to put words in (into) smb’s mouth—bir kəsi danışdırmaq, to speak with full mouth—ağız dolusu danışmaq, yaxud da to speak with one mouth—bir səsle, yekdilliklə danışmaq. Burada frazeologizmin əsasını onun semantikasi ilə bağlı konnotativ aspekt hesabına bir qədər mürəkkəbləşmiş dəyişkən söz birləşməsinin hərfi mənası təşkil edir. Məsələn, **to keep one’s mouth shut (ağızını yummaq)** ; **to stop someone’s mouth (bir kəsin ağızını yummaq)**, **to take the words out of someone’s mouth (bir kəsin ağızından söz almaq)**, **to open one’s mouth-(ağızını açmaq)** ; **to give mouth to smth. (nəyəsə ağız vermək, və ya nəyə-sə dil vermək, söhbəti gücləndirmək).**

“çox danışmaq” mənası, eyni zamanda həm də mənfi mənada bir kəsin zəhləsini tökərək nəyisə dönə-dönə demək. Məsələn, to have a big mouth—boşboğazlıq etmək, çənə vurmaq, özünü öymək ; to flap one’s mouth -- boşboğazlıq etmək, çənə vurmaq; to open full mouth – söyüşmək, abrını vermək; to shoot off one’s mouth—ağzını allah yoluna qoymaq, bir kəsi yorma, dilini danışmaqdan qabar etmək və s.

“Ağız” danışq orqanı mənasında:

“Ağız” lovğalanmaq mənasında: **to have a big mouth—lovğa-lovğa danışmaq** və s.

Nitqin xarakteri, incəliyi mənasında: **from mouth to mouth (ağızdan ağıza), to stop someone’s mouth (susdurmaq) ; with one mouth (bir ağızdan), to keep one’s mouth shut (ağzını yummaq)** və s.

2. İnsanın emosional vəziyyəti, əhval-ruhiyyəsi ilə bağlı proseslər : to make a mouth (narazılıq əlaməti kimi ağzını əymək) ; to curl one’s mouth – ağzını büzmək; to open wide one’s mouth—ağzı açılı qalmaq; down in the mouth—qəm-qüssə; down in the mouth— qəmginlik və s.

3. Davranış ilə bağlı proseslər : it doesn’t lie in his mouth to – özünü belə aparmaq ona yaraşmır.

4. Döymə, vurma prosesləri: to make curl one’s mouth – ağzını dağıtmaq, əzişdirmək, ağız-burnunu əzişdirmək, ağzının-burnunun qanını bir-birinə qatmaq.

5. Nitq fəaliyyətinin olmaması ilə bağlı proseslər : **keep one’s mouth shut (ağzını yummaq)** və s .

6. İnsanın xarakteri ilə bağlı proseslər : **not to have a tongue in one’s mouth** (ağzında dili olmamaq, utancaq) ; to be long tongued in one’s mouth (ağzı yırtıq olmaq, xəbərçi) ; one’s tongue is dried in one’s mouth-- ağzında dili qurumaq, qorxmaq.

7. Ağzın bir portret cizgisi kimi səciyyələndirilməsi. With a crooked// twisted mouth (ağzı əyri olmaq).

İngilis dilindəki *mouth* tərkibli aşağıdakı frazeologizmlər lakunardır:

‘What the hears thinks, the mouth speaks’—Dil yanılar, sözün düzünü deyər frazeoloji cümlənin tərkib hissələrinin ekspressivliklə bağlı konnotativ aspektin əlavə edilməsi hesabına öz leksik mənasını qismən dəyişmişdir. Nəticədə bütün ifadə *mouth* komponentinin leksik mənası ilə əlaqəni itirmədən yeni ekspressiv emosional çalar almışdır ki, bu da hərəkətin qətilyində , onun bitkinliyində öz əksini tapmışdır.

--*söz deyə bilməmək mənası.* Bu zaman *mouth* komponenti danışmaq prosesinin metaforik əvəzi kimi çıxış edir: to hold one’s mouth (tongue) --- ağzına su almaq; to close one’s mouth—ağzını mumlamaq, dilini qarnına qoymaq. Bu somatik frazeoloji birləşmələrdə ilkin dəyişkən birləşmənin

semantikasının bütün ifadənin mənası, tərkibində frazeoloji birləşmənin mənasına bütövlükdə

mouth komponentinin aparıcı mövqeyini saxlaması ilə müşayiət edilən hərfi köçürmədir.

Göründüyü kimi, ağız komponentli frazeologizmlərə yüksək məhsuldarlıq xasdır. Bu zaman yaranan əksər hallarda öz semantik quruluşunu yaratmaq üçün “mouth” somatizminin mənalarından hər hansı birini ifadə edir.

The list of Literature

1. Насијева Ә. İngilis və Azərbaycan dillərinin somatik frazeologiyasında mimika və jest semantikasi, АМЕА, Тədqiqlər, Baku, 2004 , № 4
2. Шанский Н. Фразеология современного русского языка, М., Просвещение, 1982.
3. Seyidəliyev N., Qurbanova T. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı 2003.
4. Longman Dictionary of Phrasal verbs. Special edition, Longman Group. M. 1988
5. Partridge E.A. Dictionary of Cliches, London, 1978.

M.Zohrab-Majid

Frazeocreating properties of phraseological units with the mouth-component in the English and Azerbaijani languages

Summary

The analysis of phraseological units both in the English and Azerbaijani languages proves that there are a great deal of similarities between these two languages. As the structure of phraseological units both in the English and Azerbaijani languages is quite different they are liable to change, undergo modification and diverse forms. Phraseological units that exists in these languages are created on the basis of two or more words. The article also touches upon semantic, lexical and structural factors for identifying equivalents, and it is explained with the language examples. Human factor plays a great role for the creation of set-expressions and a large number of phraseological units in the English and Azerbaijani languages. Although some phraseological units are similar lexically they are different for their semantics. Phraseological units with the mouth-component are such metaphorical expressions that they come into being on the basis of mouth functions of humans. The whole expression creates a new expressive-emotional shade without losing a connection with the lexical meaning of the

component-mouth. In order to describe creation process of phraseological units it is necessary to know the thematic groups made by them. Because of style phraseological units in the English and Azerbaijani languages may fall into different forms.

М.Зохраб-Маджид

Особенности фразообразования фразеологизмов с компонентом «mouth» в английском и азербайджанском языках

Резюме

Данная статья посвящена проблеме фразеологизмов с компонентами **mouth** в английском и азербайджанском языке, которые близки по происхождению и значению. В тоже время они могут быть различными по значению и использованию делятся на лексические, синтаксические и другие фразеологические единицы. Большую роль в образовании фразеологических выражений играет человеческий фактор, т.к. большинство фразеологических выражений связано с человеческой деятельностью в той или иной области. Несмотря на то, что с лексической точки зрения соматические фразеологизмы сходны, с семантической они отличаются. «**Mouth**» компонентные фразеологические единицы такие образно-метафорические выражения, которые образуются в результате ротовой функции человека. Активность фразообразования соматизмов также зависит от его семантики. В целом, выражение теряя лексического смысла компонентов, создаёт экспрессивно-эмоциональную окраску в речи. Чтобы представить ясную картину образования фразеологических единиц, нужно знать об образованных ими тематических группах. Структура фразеологизмов в английском и азербайджанском языке бывают различным и они могут изменять, такие модификации в английском и азербайджанском языке гораздо больше и они активно используются в речи. В зависимости от стиля соматических фразеологизмов, они могут видоизменяться.

Rəyçi: Çingiz Qaraşarlı
Filologiya elmləri doktoru, professor

СААДАТ АСЛАНОВА
АУЯ
aslanova-saadat@mail.ru

ПОНЯТИЕ “ ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА” В ЯЗЫКОЗНАНИИ

Açar sözlər: dil daşıyıcısı, özünü düşünmə, dünya mənzərəsi, şərh etmək, dil kollektivi.

Ключевые слова: носитель языка, самосознание, картина мира, интерпретировать, языковой коллектив.

Key words: native speaker, self-consciousness, world view, interpret, language community.

Языковая картина мира, исторически сложившаяся в обыденном сознании данного языкового коллектива и отраженная в языке совокупность представлений о мире, определенный способ концептуализации действительности. Понятие языковой картины мира восходит к идеям В. фон Гумбольдта и Л. Вайсгербера о внутренней форме языка. Каждый человек имеет субъективный образ некоего предмета, который не совпадает полностью с образом того же предмета у другого человека. Объективироваться это представление может только, прокладывая «себе путь через уста во внешний мир». Слово, таким образом, несет на себе груз субъективных представлений, различия которых находятся в определенных рамках, так как их носители являются членами одного и того же языкового коллектива, обладают определенным национальным характером и сознанием.

Заслуга Л. Вайсгербера заключается в том, что он ввел в научную терминологическую систему понятие «языковая картина мира». Это понятие определило своеобразие его лингвофилософской концепции наряду с «промежуточным миром» и «энергией» языка.

Основными характеристиками языковой картины мира, которыми её наделяет Л. Вайсгербер, являются следующие:

1. языковая картина мира - это система всех возможных содержания: духовных, определяющих своеобразие культуры и менталитета данной языковой общности, и языковых, обуславливающих существование и функционирование самого языка,

2. языковая картина мира, с одной стороны, есть следствие исторического развития этноса и языка, а с другой стороны, является причиной своеобразного пути их дальнейшего развития,

3. языковая картина мира как единый «живой организм» чётко структурирована и в языковом выражении является многоуровневой. Она определяет особый набор звуков и звуковых сочетаний, особенности строения артикуляционного аппарата носителей языка, просодические характеристики речи, словарный состав, словообразовательные возможности языка и синтаксис словосочетаний и предложений, а также свой паремиологический багаж. Другими словами, языковая картина мира обуславливает суммарное коммуникативное поведение, понимание внешнего мира природы и внутреннего мира человека и языковую систему,

4. языковая картина мира изменчива во времени и, как любой «живой организм», подвержена развитию, то есть в вертикальном (диахроническом) смысле она в каждый последующий этап развития отчасти нетождественна сама себе,

5. языковая картина мира создает однородность языковой сущности, способствуя закреплению языкового, а значит и культурного её своеобразия в видении мира и его обозначения средствами языка,

6. языковая картина мира существует в однородном своеобразном самосознании языковой общности и передается последующим поколениям через особое мировоззрение, правила поведения, образ жизни, запечатлённые средствами языка,

7. языковая картина мира какого-либо языка и есть та преобразующая сила языка, которая формирует представление об окружающем мире через язык как «промежуточный мир» у носителей этого языка,

8. языковая картина мира конкретной языковой общности и есть её общекультурное достояние.

Язык - факт культуры, составная часть культуры, которую мы наследуем, и одновременно ее орудие. Культура народа вербализуется в языке, именно язык аккумулирует ключевые концепты культуры, транслируя их в знаковом воплощении - словах. Создаваемая языком модель мира есть субъективный образ объективного мира, она несет в себе черты человеческого способа миропостижения, т.е. антропоцентризма, который пронизывает весь язык.

Данную точку зрения разделяет В.А. Маслова: «Языковая картина мира - это общекультурное достояние нации, она структурирована, многоуровневая. Именно языковая картина мира обуславливает коммуникативное поведение, понимание внешнего мира и внутреннего мира человека. Она отражает способ речемыслительной деятельности, характерной для той или иной эпохи, с ее духовными, культурными и национальными ценностями» [1, с. 7].

Понятие наивной языковой картины мира, как считает В.В Красных «представляет отраженные в естественном языке способы

восприятия и концептуализации мира, когда основные концепты языка складываются в единую систему взглядов, своего рода коллективную философию, которая навязывается в качестве обязательной всем носителям языка [2, с. 39].

Языковая картина мира, как отмечает Г.В. Колшанский, базируется на особенностях социального и трудового опыта каждого народа. В конечном счете, эти особенности находят свое выражение в различиях лексической и грамматической номинации явлений и процессов, в сочетаемости тех или иных значений, в их этимологии (выбор первоначального признака при номинации и образовании значения слова) и т.д. в языке «закрепляется все разнообразие творческой познавательной деятельности человека (социальной и индивидуальной)», которая заключается именно в том, что «он в соответствии с необозримым количеством условий, являющихся стимулом в его направленном познании, каждый раз выбирает и закрепляет одно из бесчисленных свойств предметов и явлений и их связей. Именно этот человеческий фактор наглядно просматривается во всех языковых образованиях как в норме, так и в его отклонениях и индивидуальных стилях» [3 с. 33].

Современные авторы картину мира определяют как «глобальный образ мира, лежащий в основе мировоззрения человека, то есть выражающий существенные свойства мира в понимании человека в результате его духовной и познавательной деятельности» [4, с.21]. Но «мир» следует понимать не только как наглядную реальность, или окружающую человека действительность, а как сознание-реальность в гармоничном симбиозе их единства для человека.

Картина мира представляет собой центральное понятие концепции человека, выражает специфику его существования. Понятие картины мира относится к числу фундаментальных понятий, выражающих специфику человеческого бытия, взаимоотношения его с миром, важнейшие условия его существования в мире. Картина мира есть целостный образ мира, который является результатом всей активности человека. Она возникает у человека в ходе всех его контактов и взаимодействий с внешним миром. Это могут быть и бытовые контакты с миром, и предметно - практическая активность человека. Так как в формировании картины мира принимают участие все стороны психической деятельности человека, начиная с ощущений, восприятий, представлений и заканчивая мышлением человека, то очень сложно говорить о каком-либо одном процессе, связанным с формированием картины мира у человека. Человек созерцает мир, осмысливает его, ощущает, познаёт, отражает. В результате этих процессов у человека возникает образ мира, или мировидение.

«Отпечатки» картины мира можно обнаружить в языке, в жестах, в изобразительном искусстве, музыке, ритуалах, этикете, вещах, мимике, в поведении людей. Картина мира формирует тип отношения человека к миру - природе, другим людям, задаёт нормы поведения человека в мире, определяет его отношение к жизни.

Что касается отражения картины мира в языке, то введения понятия «картины мира» в антропологическую лингвистику позволяет различать два вида влияния человека на язык - влияние психофизиологических и другого рода особенностей человека на конститутивные свойства языка и влияние на язык различных картин мира - религиозно-мифологической, философской, научной, художественной.

Язык непосредственно участвует в двух процессах, связанных с картиной мира. Во-первых, в его недрах формируется языковая картина мира, один из наиболее глубинных слоёв картины мира у человека. Во-вторых, сам язык выражает и эксплицирует другие картины мира человека, которые через посредство специальной лексики входят в язык, привнося в него черты человека, его культуры. При помощи языка опытное знание, полученное отдельными индивидами, превращается в коллективное достояние, коллективный опыт. Каждая из картин мира, которая в качестве отображаемого фрагмента мира представляет язык как особый феномен, задаёт своё видение языка и по-своему определяет принцип действия языка. Изучение и сопоставление различных видений языка через призмы разных картин мира может предложить лингвистике новые пути для проникновения в природу языка и его познание.

Языковая картина мира - это отражённый средствами языка образ сознания - реальности, модель интегрального знания о концептуальной системе представлений, репрезентируемых языком. Языковую картину мира принято отграничивать от концептуальной, или когнитивной модели мира, которая является основой языкового воплощения, словесной концептуализации совокупности знаний человека о мире. Языковую, или наивную картину мира так же принято интерпретировать как отражение обиходных, обывательских представлений о мире. Идея наивной модели мира состоит в следующем: в каждом естественном языке отражается определённый способ восприятия мира, навязываемый в качестве обязательного всем носителям языка. Р.И. Павиланис языковую картину мира называет наивной в том смысле, что научные определения и языковые толкования не всегда совпадают по объёму и даже содержанию. Концептуальная картина мира или «модель» мира, в отличие от языковой, постоянно меняется, отражая результаты познавательной и социальной деятельности, но отдельные фрагменты языковой картины

мира ещё долго сохраняют пережиточные, реликтовые представления людей о мироздании.

Как уже было отмечено выше, восприятие окружающего мира отчасти зависит от культурно-национальных особенностей носителей конкретного языка. Поэтому с точки зрения этнологии, лингвокультурологии и других смежных областей наиболее интересным является установление причин расхождений в языковых картинах мира, а эти расхождения действительно существуют. Решение такого вопроса - это выход за пределы лингвистики и углубление в тайны познания мира другими народами. Существует огромное множество причин таких расхождений, но только несколько из них представляются видимыми, а поэтому - основными. Можно выделить три главнейших фактора или причины языковых различий: природа, культура, познание. Рассмотрим эти факторы.

Первый фактор - природа. Природа - это, прежде всего внешние условия жизни людей, которые по-разному отражены в языках. Человек даёт названия тем животным, местностям, растениям, которые ему известны, тому состоянию природы, которое он ощущает. Природные условия диктуют языковому сознанию человека особенности восприятия, даже таких явлений, каким является восприятие цвета. Обозначение разновидностей цвета часто мотивируется семантическими признаками зрительного восприятия предметов окружающей природы. С тем или иным цветом ассоциируется конкретный природный объект. В разных языковых культурах закреплены собственные ассоциации, связанные с цветовыми обозначениями, которые и совпадают в чём-то, но и в чём-то отличаются друг от друга.

Второй фактор - культура. «Культура - это то, что человек не получил от мира природы, а привнёс, сделал, создал сам» [5, с. 51]. Результаты материальной и духовной деятельности, социально-исторические, эстетические, моральные и другие нормы и ценности, которые отличают разные поколения и социальные общности, воплощаются в различных концептуальных и языковых представлениях о мире. Любая особенность культурной сферы фиксируется в языке. Также языковые различия могут обуславливаться национальными обрядами, обычаями, ритуалами, фольклорно-мифологическими представлениями, символикой. Культурные модели, концептуализированные в определённых наименованиях, распространяются по миру и становятся известны даже тем, кто не знаком с культурой того или иного народа. Этой проблеме в последнее время посвящается очень много специальных работ и исследований.

Что касается третьего фактора - познания, то следует сказать, что рациональные, чувственные и духовные способы мировосприятия

отличают каждого человека. Способы осознания мира не идентичны для разных людей и разных народов. Об этом говорят различия результатов познавательной деятельности, которые находят своё выражение в специфике языковых представлений и особенностях языкового сознания разных народов.

Гносеологические, культурологические и другие особенности языковой концептуализации тесно связаны между собой, а их размежевание всегда является условным и приблизительным. Это относится как к отличиям способов номинации, так и к специфике языкового членения мира.

Следует учесть, что восприятие той или иной ситуации, того или иного объекта находится в прямой зависимости также и от субъекта восприятия, от его фоновых знаний, опыта, ожиданий, от того, где располагается он сам что непосредственно находится в поле его зрения. Это, в свою очередь, даёт возможность описывать одну и ту же ситуацию с разных точек зрения, перспектив, что, несомненно, расширяет представления о ней. Каким бы субъективным не был процесс «конструирования мира», он, тем не менее, самым непосредственным образом предполагает учёт самых различных объективных аспектов ситуации, реального положения дел в мире; следствием же этого процесса является создание «субъективного образа объективного мира»

При оценке картины мира следует понимать, что она - не отображение мира и не окно в мир, а она является интерпретацией человеком окружающего мира, способом его миропонимания. «Язык - отнюдь не простое зеркало мира, а потому фиксирует не только воспринятое, но и осмысленное, осознанное, интерпретированное человеком» [6, с.95]. Это означает, что мир для человека - это не только то, что он воспринял посредством своих органов чувств. Напротив, более или менее значительную часть этого мира составляют субъективные результаты осуществлённой человеком интерпретации воспринятого. Поэтому говорить, что язык есть «зеркало мира», правомерно, однако это зеркало не идеально: оно представляет мир не непосредственно, а в субъективном познавательном преломлении сообщества людей.

Как видим, существует много интерпретаций понятия «языковая картина мира». Это обусловлено существующими расхождениями в картинах мира разных языков, так как восприятие окружающего мира зависит от культурно-национальных особенностей носителей конкретного языка. Каждая из картин мира задаёт своё видение языка, поэтому очень важно различать понятия «научной (концептуальной) картины мира» и «языковой (наивной) картины мира».

Список Использованной Литературы

1. Маслова В.А. Славянская фразеология. -М.: «Высшая школа», 1980, с 7.
2. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. - М.: ИТДГК «Гнозис, 2002. с. 39.
3. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. - М.: Наука, 1990.с. 33.
4. Постовалова В.А. Проблема смысла художественного текста. - Новосибирск, 1992.с. 21.
5. Манакин А.И. Основы фразеологии русского языка. Л.:Наука, 1977, с. 51.
6. Кубрякова А.В.. Курс фразеологии современного английского языка: Учеб. для институтов и фак. иностр. яз. М., Дубна, 1996.с. 95.

S.Aslanova

Dilçilikdə “dünyanın dil mənzərəsi” anlayışı.

Xülasə

Dünyanın dil mənzərəsi –müəyyən dil kollektivinin şüurunda dünya haqqında tarixən formalaşmış və dildə öz əksini tapmış təsəvvür və anlayışların məcmusu- həqiqətin konseptuallaşdırılmasının müəyyən üsuludur. Dünyanın dil mənzərəsi istənilən dil cəmiyyətinin mədəniyyət və düşüncə tərzinin özünəməxsusluğunu müəyyən edən “mənəvi” və eyni zamanda dilin özünün mövcudluğunu və fəaliyyətini şərtləndirən “dil” məzmunlarını özündə birləşdirən sistemdir. Həmçinin, dünyanın dil mənzərəsi bir tərəfdən dil və etnosun tarixi inkişafının nəticəsi, digər tərəfdən isə onların gələcək inkişafının özünəməxsusluğunun səbəbidir. O, dəqiq struktura malik və dil ifadəsi baxımından çoxsəviyyəlidir. Dünyanın dil mənzərəsi səs və səs birləşmələrinin xüsusi yığının, dil daşıyıcısının artikulyasiya aparatının quruluş xüsusiyyətlərini, nitqin prosodik özəlliklərini, lüğət tərkibini, dilin söz düzəltmə imkanlarını və eləcə də söz birləşmələrinin və cümlələrin sintaksisini müəyyən edir. Digər sözlərlə, dünyanın dil mənzərəsi kommunikativ davranışı, təbiətin və insanın daxili aləminin başa düşülməsini və dil sistemini şərtləndirir.İstənilən “ canlı orqanizm” kimi dünyanın dil mənzərəsi də daim dəyişərək inkişaf edir və dünyagörüşü, davranış qaydaları və həyat təzi vasitəsilə gələcək nəsillərə ötürülür.

The concept “linguistic view of the world” in Linguistics

Summary

Linguistic view of the world – the totality of conceptions (ideas) about the world historically established in the ordinary consciousness of a given language community and reflected in the language – is a certain way of conceptualization of the reality. Linguistic view of the world is a system of all possible contents: “spiritual”- defining the originality of culture and mentality of a given language community and “linguistic”- stipulating the existence and functioning of the language itself. On the one hand, linguistic view of the world is the consequence of the historical development of the ethnos and the language. On the other hand, it is the cause of the future development of their distinctive way. Linguistic view of the world is clearly structured and has many levels. It defines a particular set of sounds and sound combinations, peculiarities of the structure of the articulation organs of a native speaker, prosodic characteristics of speech, vocabulary, word-formative means of a language and the syntax of word combinations and sentences. In other words, linguistic view of the world conditions total communicative behavior, comprehension of the outer world of the nature and the inner world of a person and the language system. It is changeable and like any other “living organism” is subject to development and is passed on from one generation to another through peculiar world outlook , rules of behavior and mode of life.

Rəyçi: Hüseynova İradə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

СЕВИНДЖ САМЕДОВА
АМУ
sevinc@mail.ru

О РОЛИ СЛОВАРНОЙ РАБОТЫ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Açar sözlər: tədris prosesi, qayda, üsul, leksik, nitq fəaliyyəti, danışq nitq vərdiqləri, inkişaf və formalaşma, öyrənmə fəallığı, çalışma.

Ключевые слова: учебный процесс, форма, метод, лексика, речевая деятельность, навыки разговорной речи, формирование и развитие, активность обучения, упражнение.

Key words: educational process, forms, methods, lexis, oratoral activity, informal ortaroyal habits, development and formation, learning activity, exercise

Преподавание русского языка в Азербайджанском медицинском университете ведется на основании учебника русского языка для студентов-медиков (1), в котором отбор, систематизация и методическая интерпретация языкового и речевого материала осуществлены на основе принципов функционально-коммуникативной лингвистики и коммуникативно-деятельностной методики. Учебник разработан согласно требованиям, предъявляемым к русскому языку как иностранному для студентов-медиков.

Методические задачи, реализуемые в учебнике, определяются основной целью обучения, сформулированной в учебно-тематическом плане кафедры, что включает: формирование у студентов-медиков профессионально-коммуникативной компетенции (умений общения в учебной и социально-профессиональной макросферах) на основе принципов взаимосвязанного обучения основным видам речевой деятельности, текстоцентрического подхода и т.д.

Учебник состоит из 44 занятий, сгруппированных по темам, включающих блоки актуальных и наиболее интересных для данного контингента учащихся тем. В каждом уроке данного учебника представлены предтекстовые задания, направленные на формирование языковой компетенции, притекстовые задания, тексты, а также послетекстовые задания, основная цель которых – формирование коммуникативных умений. Завершает урок блок заданий для самостоятельной работы.

В данном учебнике также нашли отражение учебно-познавательные тексты, диалоги, формулы речевого этикета, тексты по специальности,

по которым уже в течение ряда лет ведется обучение русскому языку студентов азербайджанского сектора медицинского университета.

Отличительной чертой данного учебника является практическая направленность на освоение языка и речи. В рамках урока учебника работа организована следующим образом: пополнение и активизация словарного состава, составление диалогов по данным ситуациям, умение извлекать новую и нужную информацию из текста, умение составлять предложения с грамматическими конструкциями, совершенствование навыков пересказа текста, перевод предложенного фрагмента и т.д.

На всех этапах обучения языку в медицинском университете ведется формирование языковых навыков овладения необходимыми лексическими единицами (общенаучными и узкоспециальными терминами и сочетаниями), а также формирование грамматических навыков, что предполагает усвоение: а) основных схем и моделей построения коммуникативных единиц (макротекста, микротекста, предложений-высказываний, диалогических единств); б) механизмов, обеспечивающих их смысловую и формальную корректность; в) механизмов, обеспечивающих оперирование этими единицами в соответствии с основными целями, условиями общения и коммуникативными установками говорящего.

В каждом уроке нашли отражение реальные предложения-высказывания, функционирующие в текстах учебника. Данные предложения-высказывания осуществляются с помощью комплексных речевых образцов, включающих модели классов предложений и образцы их вербального применения.

В учебнике представлена система заданий, целью которых является обучение продукции письменных текстов, актуальных для данного контингента обучаемых. Одним из основных направлений работы преподавателей русского языка при обучении студентов азербайджанского сектора является рационально организованная словарная работа, содержание, виды и формы которой должны быть разнообразны.

Изучение русского языка, общение на нем начинается с усвоения и активизации в речи учащихся определенного словарного минимума, содержание которого определяется с учетом конкретной темы, ситуации, а также целевой установки, реализуемой в процессе общения.

В процессе обучения студенты должны правильно воспринимать на слух и произносить слова и конструкции активного усвоения, выполнять задания преподавателя, отвечать на заданные вопросы, понимать вопросы и уметь отвечать на них простыми нераспространенными и простыми распространенными утвердительными, отрицательными, проти-

вительными, различительными и перечислительными конструкциями, побуждать друг друга к действию с употреблением обращения и т.д.

Эффективность уроков русского языка в азербайджанском секторе во многом зависит от правильной дозировки лексического материала на занятиях и количества лексических единиц, предназначенных для усвоения на одном уроке. Количество слов, отводимых для изучения на одном занятии должно творчески подбираться преподавателем в зависимости от ряда причин – наличия или отсутствия речевой среды, общего уровня развития и речевой подготовленности учащихся, целей, задач и этапа обучения, содержания и объема изучаемого текста.

Важнейшей структурно-семантической единицей языка является слово, которое представляет собой основной строительный материал для конструирования связных диалогических и монологических высказываний различного стиля, как в устной, так и в письменной форме.

Слово, как отмечал академик В.В.Виноградов, “является вместилищем, средоточием значений, отражающих в своей смысловой связи присущие ему принципы сочетания, сопоставления и объединения идей, эмоций, предметов, процессов, признаков, качеств, отношений, оно является вместилищем предметных значений, из которых слагается система социально-языковой семантики» (2).

В процессе проведения словарной работы не только пополняется лексический запас студентов, также формируются и новые причинно-следственные связи, углубляется понимание ими усвоенных ранее слов, закрепляются приобретенные и развиваются новые умения, навыки восприятия и воспроизведения связных высказываний различного типа, повышается общекультурный уровень их развития и т.д.

Специфика же словарной работы в том, что обучающиеся должны научиться «... правильно и сознательно произносить слова; составлять слова из правильно произносимых звуков, понимать слово, автоматизировать и включать его в словарный фонд; составлять из знакомых слов словосочетания, сознательно их усваивать и, целенаправленно повторяя, автоматизировать, составлять предложения из автоматизированных слов и словосочетаний...» (3).

Особый упор должен делаться на формирование у студентов коммуникативных умений, умений монологической и диалогической речи, в связи с чем в систему заданий по составлению диалогов и тематических бесед вводится языковой материал, представленный необходимыми структурными и содержательными разновидностями актуальных дискурсивных взаимодействий, характерных для учебной макросферы.

Достижение поставленных целей при обучении языку, как показывает практика, может быть обеспечено в результате правиль-

ного определения целей, задач, места словарной работы в общей системе работы по развитию русской речи студентов-азербайджанцев, а также оптимального выбора наиболее эффективных видов и форм словарной работы, дифференцированных применительно к каждому этапу обучения предмету.

Активное, осознанное владение языком требует постоянного, последовательно-системного пополнения словарного запаса учащихся, поэтому последовательный, системный характер проведения словарной работы позволит обеспечить эффективность обучения студентов-азербайджанцев русскому языку, развить их познавательную и эмоционально-волевою активность.

Список использованной литературы:

- 1.Тамилла Халилова. Русский язык. Баку, «Elm və təhsil»,2014, 352 стр.
- 2.Виноградов В.В. Современный русский язык. М.,1948, с.4
- 3.Каралова Г.З. Система работы по формированию навыков русской устной речи, АКД, Баку, 1998, с.18-19

S.Ə.Səmədova

Rus dilinin tədrisində lüğət işinin rolu haqqında

Xülasə

Məqalə Azərbaycan bölməsi tələbələrin tədrisində lüğət işinin əhəmiyyətinə həsr olunub.Məqalədə qeyd edilir ki, rus dilinin öyrənilməsi prosesində müəllimin əsas məqsədi tələbələrin mütaliə inkişafına, onun xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsinə kömək etməkdir. Burada terminoloji leksikasının öyrənilməsi və çalışmaları böyük rolu var. Müəyyən dərstdə öyrənilən söz və söz birləşmələri, əlaqəli mətn əsasında tərtib olunmuş çalışmaları müəllimin məqsədlərinə cavab verir.

Müəllif mətnlərin əsasında müxtəlif çalışmaları sistemi təklif edir. Burada lüğət işinin rolu danılmazdır. Bu həm mətndən əvvəl, həm mətnlə bərabər və mətndən sonra olan tapşırıqlardır. Tibb universitetin tələbələrinin tibbi terminlərin öyrənilməsi elmi üslubun xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsinə kömək edir. Müəyyən dərstdə öyrənilən lüğət əsasında tərtib olunmuş çalışmaları müəllimin məqsədlərinə cavab verir. Müəllif müxtəlif çalışmaların əhəmiyyəti haqqında danışır.

**“The teaching of the Russian language dictionary work on the role”
Summary**

Article “The teaching of the Russian language dictionary work on the role” about the role of the Russian language teaching dictionary. In the article student teaching dictionary, the authors noted that the study of the Russian language students in the reading process, the main purpose of the teacher development, to help the development of its properties. The terminology vocabulary plays an important role in learning and studies. Lesson learned certain words and word combinations, linked text meets the objectives on the basis of studies teacher.

The author of various studies on the basis of a system of medical texts offer. The terms played a significant role. This is the text before and after text and text tasks equally. The development of the scientific method to study the properties of the medical students of the university helps medical terms. The lesson learned vocabulary exercises based on specific goals to meet the teacher. Author of different offers and that the dialogue should be given special attention to the lessons, which will allow new vocabulary and strengthen again.

Rəyçi: Sevda Kadiyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

HƏQİQƏT MEHDİYEVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
haqiqat@mail.ru

ALMAN DİLİNDƏ FEİL BƏHSİNİN TƏDRİSİ ZAMANI RAST GƏLİNƏN TİPİK SƏHVLƏRİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: feil, şəxsiyyət, say, feilin zaman kateqoriyaları, məsdər, modal feillər, feli sifət I və II

Key words: the verb, person, number, tense categories of the verb, the indefinite, modal verbs, participle I and II

Ключевые слова: глагол, лицо, числительное, категории времен глагола, неопределенная форма глагола, модальные глаголы, причастие I и II.

Fel grammatikanın çətin bölmələrindən biridir. Alman və Azərbaycan dillərinin fel sistemindəki fərq, həm grammatik, həm də leksik planda müqayisədə özünü göstərir. Felsiz cümlə qurmaq, fikir söyləmək mümkün deyil. Alman dili fellərinin bütün kateqoriyalarının Azərbaycan dilində qarşılığı olmasına baxmayaraq, onların bu dildə mənimsənilməsi azərbaycanlı tələbələr üçün çətinlik törədir.

Şəxs və kəmiyyət kateqoriyası.

Alman dilində şəxs kateqoriyası yalnız felə xas olan bir kateqoriyadır. Alman dilində başqa nitq hissələri şəxs kateqoriyasına malik deyillər. Azərbaycan dilində şəxs kateqoriyası ismə, sifətə, saya və əvəzliyə xasdır. Məsələn :

İsim

Mən həkiməm. Mən xəstəyəm.

Sifət

Sağlamam. Xəstəyəm.

Say

Birinciyəm. Beşinciyəm.

Əvəzlik

Onlardır. Odur.

Alman dilində şəxs və kəmiyyət ifadə etmək üçün şəxs əvəzliyi, şəxs sonluğundan istifadə edilir. Məsələn:

Ich schreibe – Mən yazıram.

Er schreibt – O yazır.

Wir schreiben – Yazırıq.

Ich gehe – Mən gedirəm.

Er geht – O gedir.

Wir gehen – Gedirik.

Azərbaycan dilində şəxs əvəzliliklərinin işlənməməsi alman fellərinin təsriflənməsində azərbaycanlı tələbələrinin şəxs əvəzliliklərinin unudulmasına səbəb olur. Məsələn:

Yazıram – I şəxs tək

Yazır - III şəxs tək

Yazırıq – I şəxs cəm

Gedirəm – I şəxs tək

Gedir – III şəxs tək

Gedirik – I şəxs cəm

Azərbaycan dilində şəxsin göstəricisi felin axırında işlənir. Məsələn:

İndiki zaman

mən yazıram biz yazırıq

sən yazırsan siz yazırsınız

o yazır onlar yazırlar

Keçmiş zaman

mən yazırdım biz yazırdıq

sən yazırdın siz yazırdınız

o yazırdı onlar yazırdırlar

Alman dilində fellərin indiki zamanda şəxs sonluqlarının omonimliyi müşahidə olunur: Məsələn:

III şəxsin təkində və II şəxsin cəmində -t, I və III şəxsin cəmində -en sonluqları

er schreibt

ihr kommt

wir kommen

sie kommen

Bu hal Azərbaycan dilinə xas deyil. Alman dili fellərinin Präterit-də (keçmiş zaman formasından biri) I və III şəxsin təkində şəxs sonluğunun olmaması tələbələr üçün çətinlik törədir.

ich kam

er, sie, es kam

ich fragte

er, sie, es fragte

Modal fellərin indiki zamanda işlədilməsi də çətinlik törədir.

ich will wir wollen

du willst ihr wollt

er, sie es will sie wollen

Alman və Azərbaycan dillərindəki fellər zamanı ifadə etmək üçün müxtəlif qrammatik formalara malikdirlər.

Alman dilində 6 zaman forması var: indiki zamanı ifadə etmək üçün 1 forma, keçmiş zamanı ifadə etmək üçün 3 forma, gələcək zamanı ifadə etmək üçün isə 2 forma vardır.

Präsens (indiki zaman) iş və hərəkətin onun haqqında danışılan vaxt baş verdiyini göstərməklə yanaşı, qeyri-müəyyən zamanında göstərir.

Ich lese – Mən yazıram.

Warte, bald antwortest du auch. – Gözlə, tezliklə sən də cavab verərsən.

Er fordert eine Antwort. – O, cavab tələb edir.

Präterit (keçmiş zaman) keçmişdə baş vermiş hərəkətləri göstərmək üçün işlənir. Bu zaman forması keçmişdə davam edən hadisənin nəqlini bildirmək üçün işlədilir. Präterit Azərbaycan dilinə həm nəqli, həm də şühudi keçmiş formasında tərcümə olunur. Məsələn:

Das kranke Kind schlief heute früh ein.

Xəstə uşaq bu gün tez yuxuya getdi.

və ya

Xəstə uşaq bu gün tez yuxuya getmişdi.

Perfekt – (keçmiş zaman) müəyyən bir hadisənin indiki zamanda nəticəsini göstərməklə bərabər hərəkətin bitdiyini göstərir:

Gestern hat der kranke Mann plötzlich über Schmerzen in dem Knie geklagt.

Dünən xəstə kişi qəflətən dizindəki ağrıdan şikayətləndi.

Plusquamperfekt – (keçmiş zaman) bir hərəkətin başqa bir hərəkətə nisbətən daha əvvəl baş verdiyini və hərəkətin nəticəsinin keçmişdə baş verdiyini göstərir:

Nachdem der Arzt den Kranken untersucht hatte, verschrieb er ihm eine Arznei.

Həkim xəstəni müayinə etdikdən sonra ona dərman yazdı.

Futurum gələcək zaman formasıdır. Mürəkkəb zaman formasıdır.

Der Arzt wird den Kranken untersuchen.

Həkim xəstəni müayinə edəcək.

Hər iki dildə indiki zaman forması sadədir, keçmiş zaman forması həm sadə, həm də mürəkkəb, gələcək zaman forması isə alman dilində mürəkkəbdir. Keçmiş zamanın mürəkkəb forması hər iki dildə köməkçi sözlər vasitəsilə düzəlir. Azərbaycan dilində köməkçi fel sonluq şəklində birləşdirilir. Məsələn: idi - dı, di, du, dü şəklində düşmüşdür: oxuyurdu, işləyirdi, gedirdi və s.

Bu zaman formasını tələbə mürəkkəb zaman forması kimi tanımır, ona görə də alman dilində mürəkkəb zaman formalarının işlədilməsi ona çətin gəlir. Əgər alman dilində keçmiş zaman formaları hərəkətin bitmiş və

ya bitməmiş olduğunu deyil, zamanların ardıcılığını ifadə edirsə, Azərbaycan dilində keçmiş zaman formalarının bir çox mənaları var: bitmiş və bitməmiş hərəkət, uzaq keçmiş, hərəkətin konkretliyi, hərəkətə münasibət və s. Bu fərqlər alman dilinin zaman formalarının işlədilməsində çətinlik törədir.

Infinitiv və Partizip II (məsdər və partisiplər)

Bu formaların həm düzəldilməsi, həm də işlədilməsi Azərbaycan tələbələri üçün çətinlik törədir. Məsdərin mənasını onun sentetik funksiyası müəyyənləşdirilir. Alman dilindəki cümlələrdə məsdər və ya məsdər tərkibi dəyişən fellə işlədilərək mürəkkəb felin xəbər əmələ gətirir. Bu zaman felin “zu” hissəciyi ilə və “zu” suz işlədilməsini fərqləndirmək lazımdır.

Çoxlu səhvə səbəb olan bu xusisiyyət Azərbaycan dilində yoxdur. Məsdər və ya məsdər tərkibi funksiyasında yalnız “zu” hissəciyinin işlədilməsində deyil, həmçinin söz sırasında da çətinlik törədir. Alman dilində felin məsdəri I və III şəxsin cəmi, eləcə də felin ehtiram forması eyni formada olduğundan məsdər əksərən “zu” əlaməti ilə birlikdə işlədilir.

Ich beginne den Text zu lesen.

Mən mətni oxumağa başlayıram.

Ich höre ihn singen.

Mən onun oxumağını eşidirəm.

Hər iki dildə məsdər forması var. Məsdər felin şəxsisiz formasıdır. Məsdər hərəkətin yerinə yetirilməsini və ya onun başqa hərəkətə məruz qalmasını göstərir. Alman dilində başqa dillərdən fərqli olaraq məsdərin zaman mənası da var. Alman dilində məsdər müstəqil işləndikdə tələb, əmr və arzu ifadə edir. Məsələn:

Schreiben! Aufmachen!

Alman dilində isimlənmiş məsdər böyük hərflə yazılır.

Əsas çətinlik məsdərin “zu” ilə və onsuz işlənməsindədir. Belə ki:

“zu” hissəciyi məsdərin qarşısında gəlir,

- ayrılan prefiksli fellərdə “zu” hissəciyi prefikslə kök arasında yazılır,

Er beschloss die Tür aufzumachen.

O, qapını açmağı qərara aldı. Mürəkkəb fellərdə “zu” hissəciyi felin birinci və ikinci əsas hissələri arasında yazılır. Məsdər “zu” hissəciyi ilə və onu izah edən sözlərlə məsdər qrupunu əmələ gətirir. Yazılı və şifahi nitqdə çoxlu səhvlər törədən bu hadisə Azərbaycan dilində yoxdur.

Partizip:

Alman dilində Partizip-in 2 növü vardır:

Partizip I və Partizip II.

Partizip I fel kökünə - end şəkilçisi əlavə etməklə düzəlir.

lachend – yazaraq, yaza-yaza

denkend - düşünərək, düşünən

wachsend – böyüyən, artan

Fellər təsriflənərkən 5 qrupa bölündüklərindən onların Partizip II forması da müxtəlif olur.

Partizip II iki cür əmələ gəlir. Qüvvətli fellərdə -ge prefiksi və -en suffiksi, zəf fellərdə -ge prefiksi və -e(t) suffiksi fel kökünə əlavə edilir. Ayrılan önşəkilçi fellərdə -ge prefiksi felin kökü ilə önşəkilçi arasında durur. Ayrılmayan önşəkilçi fellərdə isə fərqlidir. Bu zaman -ge prefiksi düşür. Məhz bu fərqlər azərbaycanlı tələbələr üçün çətinliklər törədir. Məsələn:

Der schreibende Student studiert im ersten Studienjahr.

Yazan tələbə I kursda oxuyur. (Partizip I)

Geben Sie mir den geschriebenen Brief.

Yazılmış məktubu mənə verin. (Partizip II)

Hər iki partisipin Azərbaycan dilində dəqiq ifadə forması yoxdur. Müxtəlif funksiyalarda işlənən Partizip I və Partizip II Azərbaycan dilinə müxtəlif cür tərcümə oluna bilər.

Modal fellər.

Modal fellər hərəkəti deyil, hərəkətə olan münasibəti bildirir. Bu fellər hərəkət bildirən və məsdərdə işlənən başqa fellə işlədilir. Bu zaman modal fellər mürəkkəb feli xəbər əmələ gətirir.

Modal fellərin mənasından çox onların təsriflənməsi Azərbaycan tələbələri üçün çətinlik törədir. Belə ki, modal fellər indiki zamanda təsriflə olunanda hər üç şəxsin təkində dəyişikliyə uğrayır, I və III şəxsin təkində şəxs sonluğu qəbul etmir. Hər bir modal fel əsas fellə işləndikdə müxtəlif mənalar verir. Məsələn, “ mögen” feli arzu etmək, istəmək, “wollen” feli arzu, təklif, “können” bacarmaq, bilmək və s. mənalarını verir.

Heute kann ich arbeiten.

Mən bu gün işləyə bilərəm.

Dieser Kranke ist sehr schwach, er kann nicht gehen.

Bu xəsdə çox zəifdir, o gedə bilmir.

Können Sie heute arbeiten?

Siz bu gün işləyə bilərsiniz?

Das Kind will die Arznei nicht einnehmen.

Uşaq dərmanı qəbul etmək istəmir.

Wollen wir lesen!

Gəlin oxuyaq!

Modal fellər indiki zaman formasında öz xüsusiyyətlərilə fərqlənirlər.

Başqa fellərin Präsens-i məsdərin kökündən əmələ gəlirlərsə, modal fellərdə bu kök qüvvətli Präterit-ə uyğun gəlir.

Ich kann – mən bacarıram, mən bilirəm

Du kannst – sən bacarırsan, sən bilirsən

Er kann – o bacarır, o bilir

Azərbaycan dilində modal fellər yoxdur. Baş verən hadisələr müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur (bacarmaq, vaciblik- malı, məli, arzu və s.). Modal fellərin qeyri müəyyən əvəzlik “man”la işlədilməsi asan mənimsənilmir. Məsələn:

Man soll – lazımdır

Man muss – lazımdır

Man darf – olar

Man kann – olar

Dili öyrənən etdiyi səhvin səbəbini bilsə, bu səhvlərdən yaxasını qurtarar, lazımı bacarıq və vərdislərə yiyələnər.

Ədəbiyyat:

1. Amina Aliyeva – Deutsch, Baku, 2001.
2. Duden “Richtiges und gutes Deutsch” Duden Band 9.Dudenverlang Mannheim-Zurich, 2011
3. Duden “Der kleine Duden Deutsche Grammatik”.
4. Bondar S.H. “Учебник немецкого языка для медицинских вузов», 1977.

H.Mehdiyeva

Analysis of the learners' typical errors in teaching german language verbs

Summary

The article touches upon the problem of teaching German language Verb Category. The Verb Category is estimated as the most complicated in German grammar. It is also stated that Azerbaijani learners frequently face difficulties in understanding and using German verbs. The article reveals that

these difficulties particularly occur while learning Tense, Number categories of the Verb as well as the Infinitive, the Participles and the Modal Verbs.

The Verb Categories in German and Azerbaijan languages have been analyzed in detail both grammatically and lexically, the distinguishing features have also been revealed in the article.

In conclusion, it is noted that all errors made by learners are due to these differences. And comparative teaching of German and Azerbaijan language verbs would be effective to avoid the learning difficulties.

Хагигат Мехдиева

**Анализ типических ошибок, встречающихся в преподавании
раздела глагола немецкого языка**

Резюме

Статья посвящена проблеме преподавания глаголов немецкого языка. Раздел глаголов считается одним из трудных разделов грамматики немецкого языка. В усвоении этого раздела азербайджанские студенты сталкиваются с некоторыми трудностями. В результате наблюдения было выявлено, что эти трудности, в основном, встречаются в преподавании категорий времени, лица и количества, а также неопределенной формы, I и II формы причастий и модальных глаголов.

В настоящей статье с целью выяснения этой проблемы сравниваются категории глагола немецкого и азербайджанского языков, глаголы анализируются как с грамматической, так и с лексической точек зрения и исследуются их различные черты.

В результате указывается, что появление трудностей во время преподавания связано именно с данными различиями глаголов в двух языках. Преподавание раздела глагола немецкого языка в сравнении с глаголами азербайджанского языка обосновывает мысль плодотворного влияния на устранение трудностей в его усвоении.

Рәуғи: Zemfira Məmmədova
filologiya elmləri doktoru, professor

VÜSALƏ HƏSƏNOVA

APU

vusala@mail.ru

FONEM ANLAYIŞININ YARANMASINA DAİR

Açar sözlər: fonem, psixofonem, morfofonem, arxifonem, qarşılaşma.

Key words: phoneme, psychophoneme, morphophoneme, archiphoneme, opposition.

Ключевые слова: фонема, психофонема, морфофонема, архифонема, оппозиция

İki obyekt və ya anlayışın "eyni, lakin fərqli" olması böyük bir fəlsəfi problemdir. Bunu gündəlik olaraq istifadə etdiyimiz bir çox elementlərin sinifləndirilməsində də rast gələ bilərik. İki yaşındakı bir insan sağ və ya sol ayaqqabısının çox oxşar, lakin faktiki fərqli olduğunu başa düşə bilər. - Böyüklər limon və narıncının fərqi başa düşür və onların hər ikisinin sitrus meyvəsi olduğunu anlamaqda çətinlik çəkmirik və ya səfalətlə xoşbəxtliyin fərqli, amma hər ikisinin duyğu olduğunu tam anlaya bilərik. Bu cür hierarxik təsnifat tam olaraq fonem anlayışına da aid edilə bilər.

İnsanlar bir çox hallarda müəyyən və konkret məqsədə xidmət etməyən fərqliliklərə məhəl qoymurlar. Buna aydınlıq gətirmək üçün belə bir misal gətirək: bir kağız parçasına altı dəfə öz imzamızı yazaq. Əlbəttə bunlar arasında az da olsa fərqlər olacaq, ancaq bununla belə biz onların hamısının öz imzamız olduğunu dərk edəcəyik. Hətta şəxsiyyət vəsiqəmizi yoxlayan insanlar belə vəsiqədəki imza ilə yeni çəkdiyimiz imza arasındakı azacıq fərqi baxmayaraq hər ikisinin bizə aid olduğunu qəbul edəcək. Bəzən hətta imzaladığımız məqamda kimsə qolumuza toxunursa imza haşiyəsindən kənara çıxma bilərik. Ancaq bütünlükdə əsas nümunəyə fikrimizi cəmləyir və uyğunsuz və əhəmiyyətsiz detallardan fikrən uzaqlaşırıq. Bu zaman biz tipik olaraq abstraksiyadan və onun arxasında olan proseslərdən xəbərsiz oluruz.

Bəzən dildə bir sözü digərindən fərqləndirmək üçün sadəcə bir fonemin dəyişməsi kifayət edir ki onu oxşar olan digər sözdən fərqləndirək. Ancaq bir çox hallarda fonetistlərin asanlıqla fərqləndirə bildikləri fərqli akustika dilin daşıyıcılarına görə o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir. Daha doğrusu, onun arxasındakı abstraklıq, bayaqkı imza nümunəsində olduğu kimi əsas detalların tanınması ilə yekunlaşır.

Məsələn /kitchen/(mətbəx), /cupboard /(şkaf) nümunəsində hər iki sözün ilk samitinə diqqət edək. Yazıdakı fərqlərini nəzərə almadan dil daşıyıcıları bunların hər ikisini /k/ səsi hesab edəcək. Halbuki o ifadəni bir neçə dəfə və aydın olacaq tərzdə təkrarlasaq, aralarında çox çətin sezilən bir fərqi

olduğunu başa düşəcəyik./Kitchen/ sözünün ilk səsi olan /k/, /cupboard/ sözünün ilk səsinə nisbətən dilin daha çox önə doğru çəkilməsilə tələffüz olunacaq.Başqa bir nümunə, /car keys /(maşın açarları) ifadəsində birinci sözdəki /k/ dil arxası,ikinci sözdəki /k/ isə dilin önə doğru çəkilməsilə tələffüz olunacaq.İngilis dilində hər iki səs arasındakı fərq qeyri-relevant olsa belə, fonoloji anlamda bu müxtəlif kontekstlərdə fərqlilik yaradır ancaq yeni məlumat daşımır.Dil daşıyıcıları tərəfindən eyni mahiyyət daşıyan,ancaq əslində iki müxtəlif tələffüz məxrəcinə sahib olan /k/-lar,abstrakt bir vahid olan və fonem adlandırdığımız /k/-nın iki müxtəlif reallaşmasıdır və bu reallaşmalar /k/ foneminin allafonları adlanır(...).

Yalnız bir fonem /call/ və /cold/ sözlərində sözün əvvəlində gələn və nəfəsli səslənən [k^h], /kill/ və /kitchen/ sözlərində dilönü saitlərdən sonra gələn və nəfəsli səslənən [k^h], /scold/ sözündə olan nəfəssiz [k] və /skill/ sözündə nəfəssiz səslənən [k],back sözündəki dilarxası /k/-sı ingilis dilində yalnız bir fonemin variantlarıdır(...).

Bu onu göstərir ki dildə bir fonemin fəqli və çoxlu sayda reallaşması yəni allafonları mövcuddur.Beləliklə,biz fonem dedikdə stabil,dəyişməz,relevant əlamətlərlə səciyyələnən,dildə özü kimi başqa vahidlərə qarşı qoyulan,dildə sözləri,söz formalarını,istənilən dil ifadəsini fərqləndirməyə xidmət edən,-struktur baxımdan bölünən ,ancaq xətti baxımdan özündən kiçik hissələrə bölünə bilməyən,maddi varlığı səslərdən ibarət olan ən xırda dil vahidini başa düşürük.¹

Müasir dövrün dilçiliyində geniş şəkildə işlənməsinə baxmayaraq,fonem yenə də mübahisəli olan mühüm problemlərdəndir.Fonem nəzəriyyəsi qısa tarixə malik olsa da,müxtəlif illər ərzində müxtəlif şəkildə izah olunmuş və qeyd edək ki,hazırda müxtəlif xalqların dilçiliyində və ya milli dilçilikdə,hətta eyni bir dilin mütəxəssislərinin əsərlərində müxtəlif şəkillərdə izah olunmaqdadır.²

J.A.Boduen de Kurtene F. de Sössürün sinxronik dilçiliyə dair tədqiqatından öncə və tamamilə ondan müstəqil halda morfoloji cəhətdən uyğun sözlərdə səs dəyişmələrinin tədqiqinə əsərlər həsr etmişdir.O alternasiyanın müxtəlif növlərinin tipologiyası nəzəriyyəsini inkişaf etdirmiş və fonem əvəzlənmələrinin üç növünü xüsusi qeyd etmişdir.1)Tamamilə avtomatik şəffaf və istisnasız idarə olunan fonetik və ya aşağı səviyyəli allafonik və ya neytrallaşan alternasiyalar,2)Tamamilə fonetik olmayan və morfoloji şərtlik qazanan alternasiyalar,3.Morfoloji və semantik əhəmiyyət daşıyan seçkinliklə sifrlənən alternasiyalar.Boduen de Kurtene 1893-cü ildə yazdığı klassik “Fonetik alternasiya nəzəriyyəsi təcrübəsi “əsərində morfonologiyanın əsasını qoyur.O,bu əsərdə morfoloji səviyyədə fonetik dəyişiklikləri izah edir.³

Sonralar J.A.Boduen de Kurtene fonem haqqında daha da irəlidedərək fonemi morfoloji alternasiyaların(allomorfem) tərkibində olan mücərrəd-(psixofonetik) bir vahid olaraq dəyərləndirir."Fonem,Fiziki səsin psixoloji ekvivalenti,dil düşüncəsinin mövcud çoxaldılabilən fonetik elementidir.Fonem öz növbəsində qurucu elementlərdən ibarətdir,o ,dil ünsiyyətində deyil,yalnız təhlil edilərək əldə edilə bilər.Kinem-linqvistik fikrin artikulyator səslənmə elementi,akusim-əşitmə gücü və ya akustiyik dərkin ən sadə psixoloji elementi,kinakem-həm səslənmə,həm də əşitmə elementlərinin mürəkkəb təmsilçisidir.....Dil düşüncəsində mövcud olan bütün psixofonetik və psixoqrafik ifadələr ya semosilogiya (dərketmə) ya da morfolojiya ilə birbaşa bağlıdır.-Akkustik və optik təəssüratlar semasiologiya və morfolojiyadan kənarında mövcud ola bilər ancaq o dil düşüncəsinin bir hissəsi olmur".⁴ J.A.Boduen de Kurtunenin fonemi dəyişməz və allomorfem və allofonemin əsasını formalaşdırın vahid olaraq dəyərləndirməsi XX əsrdə aparıcı yer tutur və daha sonralar fonetiki(daha sonralar fonotaktik)cəhətdən idarə olunan allomorflarla məhdudlaşır.

Ferdinand de Sössür nitqin əsası olan səslə (fonem),dilin əsası olan akkustik obrazı fərqləndirir.Onun fikrincə,işarə məfhum və akkustik obrazın kombinasiyasından,başqa sözlə desək, dil işarəsi hər iki tərəfi psixi olan ideal və material vahiddən ibarətdir."Akkustik obraz dedikdə müəllif səsin material cəhətini deyil , onun əhəmiyyətini ,insanın hiss üzvləri vasitəsilə qavradığı təəvvürü nəzərdə tutur.Bir halda ki,akkustik obraz səsin psixi təəvvüründən ibarətdir,məfhum da psixi xüsusiyyətlərə malikdir, onda, deməli, dil işarəsi ikitərəfli psixi varlıqdır".¹

Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri hesab edirdilər ki, fonologiya təcrid olunmuş vahidlər kimi deyil, həm diaxronik, həm də sinxronik nöteyi nəzərdən qarşılıqlı əlaqədə olan fonemlərin sistemi kimi tədqiq edilməli,əsas diqqət fərqləndirici xüsusiyyətlərə yönəldilməli,dilçilər dil sistemlərini idarə edən vahid qanunlar hazırlamalıdır.Praqa dilçiləri fonetika və fonologiya arasında kəskin fərq görürdülər. N.S.**Trubeskoy** fonemlər arasında ziddiyyət yaratmağa xidmət edən fonetik özəllikləri aşkar etməyə çalışırdı.Sistemli yanaşma onun təhlilinin əsas hissəsi idi,fonemlər əvvəl qarşılaşma şəbəkəsi olan sistemin əsası kimi götürülür və ona fonoloji cəhətdən relevant əlamətlərin toplusu kimi yanaşılırdı.Fonem əvvəlcə psixoloji vahid kimi görünür.Ancaq o, N.S.Trubeskoyun fikrincə sonradan funksional bir vahidə çevrilir və sosial bir sistem kimi dilin bir hissəsini təşkil edir."Fonemə nə psixoloji təbiətinə,nə də fonetik variantlara münasibətinə görə verilən tərif bizi razı sala bilmir.Biz fonemə yalnız və yalnız dil sistemindəki funksiyasından çıxış etməklə tərif verməliyik.İstər onu ən kiçik distinktiv vahid kimi və ya sözün fonetik cildində səs işarəsi kimi götürək,bütün bunların hamısı bir şeylə bağlıdır o da hər bir dilin distinktiv qarşılaşma-

lardan ibarət olmasıdır və fonem belə qarşılaşmanın özündən kiçik hissələrə bölünməyən üzvüdür.”⁵ N.S.Trubetskoy fonoloji qarşılaşmaların müxtəlif klassifikasiyalarını vermişdir. O, təcrid edilmiş, ikili və tədrici opozisiyalar müəyyənləşdirmişdi. N.S.Trubetskoy ton və vurğu kimi suprasediment əsasları da təklif etmişdir. Onun fonoloji nəzəriyyəsində ən vacib aspekt sözdə bəzi mövqelərdə oppozisiyaların neytrallaşmasını qeyd etməsi idi. Bunu o, alman dilində söz sonunda olan cingiltili samitin qarşılaşması ilə izah edirdi. Belə ki, həmin qarşılaşmış samitin cingiltili keyfiyyəti ümumiyyətlə yoxdur. N.S.Trubetskoy belə vahidi arxifonem adlandırır. Arxifonem deyəndə o, məntiqi cəhətdən fərqləndirici fonoloji xüsusiyyəti olmayan səsi başa düşürdü. N.S.Trubetskoy cingiltili səslərin oppozisiya yarada bilməməsini qeyd edərək qarşılaşmanı həm də təbii cəhətdən fərqləndirici fonoloji xüsusiyyətdən məhrum hesab edirdi. Əgər tədrici qarşılaşmada qapalı və yarımqapalı sahitlər arasında neytrallaşma olursa bu zaman təbii deyil, ancaq məntiqi olaraq fərqləndirici fonoloji xüsusiyyətləri olmayan hesab olunur.

J.A.Boduen de Kurtenenin ideyalarını davam etdirən Leningrad və Moskva dilçilik məktəblərinin nümayəndələri də fonem anlayışında dəyərli töhfələr vermiş dilçilik məktəbləridir. Leningrad məktəbinin aparıcı alimi J.A.Boduen de Kurtenenin tələbəsi olmuş **L.V.Şerba** idi. Bu məktəb J.A.Boduen de Kurtenedən bəhrələndikləri psixoloji baxışı (fonem danışıq səsinin imici) rəhbər tutaraq öz diqqətini alternasiyalara deyil, fonem təbiətinə yönəlmiş və onun fərqləndirici funksiyasını vurğulayırdı. Fonem komplimentar distribusiyaya daxil olan səsləri birləşdirir “ideyası” qəbul olduğu halda, neytrallaşma anlayışı sual altında qalır. Bu o anlama gəlir ki, onlar “bir dəfə fonem həmişə fonem” prinsipinə sahib çıxırlar. L.V.Şerbanın ölümündən sonra **L.R.Zinder** bu məktəbdə aparıcı yeri tutur. Moskva dilçilik məktəbi də öz növbəsində J.A.Boduen de Kurtenenin alternasiyalara yanaşmasından ilham almışdı, ancaq onlar fonetiki cəhətdən uyğun alternasiyaları vacib hesab edirdilər. Hər iki məktəb fonetika və fonologiyayı tam olaraq ayırmaq istəmirdilər.(...)

Praqa dilçilik məktəbinin xarakteristik cəhəti sistemə verdikləri önəmdən başqa həm sahit həm də samit sistemlərin tipologiyasını işləyib hazırlamaqları idi. N.S.Trubetskoyun ölümündən sonra R.O.**Yakobson** diqqətini fərqləndirici xüsusiyyətlər nəzəriyyəsinə yönəltdi. O bütün fonoloji qarşılaşmaları ikili xüsusiyyətlər zəminində təhlil etməyi təklif edir. R.O.Yakobsona görə xüsusiyyətlər təməl daşları idi və fonologiyanın həqiqi təməli idi. O fonoloji xüsusiyyətləri fonemin atributları hesab edən N.S.Trubetskoydan da fərqlənirdi.

Ən son vahidləri xüsusi mənə verdiyindən dolayı dil təhlili tədricən mürəkkəb dil vahidlərini morfemlərə bölür və bu semantik vasitələri ən son komponentlərə qədər ayırır ki bu da fərqləndirici xüsusiyyət adlanan və morfemləri bir birindən fərqləndirməyə kömək edən komponentlərdir.⁶

R.O.Yakobson yalnızca normal nitqi deyil, eyni zamanda anormal inkişafda olan nitqləri və tarixi dəyişmələri də işə qataraq yenilik yaratmış olur. Henri Svit və Paul Passidən fonetik transkripsiyaya “geniş transkripsiyalar” üçün ehtiyac olduğunu öyrənir. Sonralar J.A.Boduen de Kurtene nin əsərinə rast gəldikdə fonem vahidini və onun yazıda və dil öyrətmədə əhəmiyyətini tam qiymətləndirmiş olur.

D.Counza görə fonem psixoloji deyil fiziki bir vahiddir, hər mövqedəki əsas variantlardır. Fonem komplimentar distribusiyaya (Fonemin mövqe və kombinator variantları bir-birini istisna edən mövqələrdə gəlir. Müstəqil fonemlər bir-birinin yerində gələrək sözləri və onların formalarını fərqləndirir. Bir fonemin allafonları isə əksinə heç vaxt eyni mövqedə gələ bilmirlər.) variantlarının da daxil olduğu uyğun səslərin ailəsidir. Komplimentar distribusiyaya və fonetik oxşarlıq D.Counzun fonem nəzəriyyəsinin təməl daşları idi.⁷ O nə mənaya nə də fərqləndirici funksiyaya istinad etmir. O, “fərqləndirici funksiya fonemin nə olduğu deyil” deyər qeyd edirdi. D.Counz fonoloji nəzəriyyəni inkişaf etdirməmişdi, o diqqəti fonem inventarının müəyyənləşdirməsinə yönəldirdi. O, fonemin sistemlə semantik əlaqəsinə və alternasiyalarla əlaqəsini və bölüşdürülməsini hədəf seçməmişdi. Onun fonem dəyərləndirməsinin ən önəmli cəhəti fonemin bir səsin iki fərqli reallaşması olması mümkünlüyünü qəbul etməməsi idi. Belə ki, D.Counza görə, söz sonunda [d] səsinin karlaşma ilə əlaqəli [t] səsi ilə əvəzlənməsi onun /d /foneminə aid olmasına əsas vermir. Əslində bu /t / foneminə aid edilməlidir. Onun neytrallaşma və fonem təsəvvürü mahiyyətə Praqa dilçilik məktəbindən fərqlənmirdi.

Özünün “Dil” kitabı vasitəsilə bütöv bir nəsə təsir göstərən **L.Blumfildin** ən böyük arzusu müşahidəyə əsaslanan dəqiq metodların istifadəsi ilə dilçiliyi təcrübi elmə çevirmək idi. O eyni zamanda qeyd edirdi ki, dilçilik psixologiya və fizika kimi fənlərdən ayrılıb müstəqil olmalıdır. Davranış psixologiyasından təsirlənən Bloomfildin bu ideyasına əsasən əqli konseptdə deyil, ifadələrin işləndiyi kontekstdə mənə dəqiqləşdirilir. Belə ki, mənə dilin əsas özəlliyinə daxil deyil, o, dilin təhlilində heç bir rol oynamamalıdır. Yalnız qeyri adi vəziyyətdə fonem təzad yaratmaq üçün iki nitq hadisəsi mənə fərqlənməlidir. Praqa dilçilik məktəbi ilə həmfikir olduğu yer fonemlər öncədən görülə bilən özəllikdən uzaq olması ideyası idi. Praqa dilçilik məktəbindən fərqli olaraq L.Blumfild fonemlər arasındakı paradigmatik əlaqələrə deyil, diqqətin heca strukturuna verildiyi sintaqmatik münasibətə yönəlmişdir. Ona görə fonemlər birləşmə xüsusiyyətlərinə görə müəyyənləşdirilir.

Bloomfild fonetik variantları ilə fonemlər arasındakı əvəzlənmələrdə aydın fərq olduğunu qeyd edirdi. Əvəzlənmə fonemin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Bu fonemlərin iki müxtəlif sözün müqayisəsindən deyil, sözlərin fonetik keyfiyyətlərindən əmələ gəlməlidir fərziyyəsinə

qarşıdır.L.Blumfild açıq şəkildə əsas alternant və görünüş formasından alınan qəti qanunlar ideyasını təqdim edir.Əslində əsas formanın tarixi formaya oxşar ola bilməsi L.Blumfildin diqqətindən yayınmırdı ancaq o qəti şəkildə qeyd edirdi ki əsas forma və qəti qanunlar sinxronik təsvirin hissəsidir.L.Blumfildin morfofonemik konsepsiyası generativ fonologiyaya da təsir emişdir.Fərqli, generativ fonologiyada morfofonemlərin fonoloji komponentlərin özəyi kimi görünməsinədir.

Bloomfield davamçıları fonetik oxşarlıq və komplimentar distribusiyanın aparıcı kriteri olması, fonemin yaradıcı olmayan səslər olması baxışı üzərində qərarlaşmışdılar və bu, onları D.Counza yaxınlaşdırırdı.

Bəs görəsən müasir tendensiya necədir?Bütünlükdə belə görünür ki,hər hansı tədqiqatçının anlamın nəzərə almadan fonologiya araşdırması məqbul hesab olunmur,belə ki, anlam və mənanın nəzərə alınmadığı fonetik tədqiqat məqsədsiz görünür.Belə başa düşülür ki,nitq zəngirinin elmi araşdırması bir neçə səviyyəni əhatə etməlidir,daha fərqli fonoloji vahidlərə və strukturlara yer verməli bununla bərabər müxtəlif tiplər və səviyyələr arası keçici proseslər də daxil edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F.Y.Dilçiliyin əsasları,Bakı.2013,s.105;367;112.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik,Bakı.1979,s.119
- 3.Rəcəbov Ə.Ə Dilçilik tarixi,Bakı.1987,s.289
4. Baudouin de Courtenay J.A. Anthology.The Beginning of Structural Linguistics,London.1972,p.278
5. Trubetskoy N.S. Fonologiyanın əsasları,Bakı.2012,s.53
6. Jakobson R. and Halle M.,Fundamentals of Language,1956,s.3-4
7. Coollins B.and M.Mees İ.Daniel Jones,the phoneme and “Joneme”.1997,p.169

V.Hassanova

About the Formation of Phoneme Notion

Summary

There are two fundamental motivations for recognizing phonemes.On the one hand,phonemes are necessary as abstractions over sets of allaphones.This seems to be the case for the developement of de Saussure`s views and the view of the British phoneticians.

The second motivation for phonemes lies in alternations, in allomorphy, which Boduen de Courtenay focused on. Various scholars in the history of phonology associated mainly with one or the other aspect of phonology, but some schools specially Prague School united both aspects into one theory and kept a clear distinction between them.

This article is dedicated to analysis of the development and formation of phoneme throughout its history.

В.Гасанова

О формировании понятия фонемы.

Резюме

На сегодняшний день существует две фундаментальные мотивации для распознавания фонем. С одной стороны, фонемы необходимы как абстракции над множествами аллафонов.

Это, по-видимому, имеет место для развития взглядов Соссюра и британских фонетиков. Вторая мотивация для фонем лежит в чередование, в алломорфности, на которые сосредоточились внимание И.А.Куртене .

Различные ученые в истории фонологии, связанные главным образом с одним или другим аспектом фонологии. Но некоторые школы, особенно Пражская лингвистическая школа, объединили оба аспекта в одну теорию и сохранили четкое различие между ними. Эта статья посвящена анализу развития и формирования фонемы на протяжении ее развития.

Rəyçi: Fəxrəddin Veysəlli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ELNARƏ HASANQULİYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
elnara@ail.ru

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTURUNDA BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLƏRİN SƏBƏBLƏRİ

Açar sözlər: Frazeoloji birləşmələr, ekvivalentlər, modifikasiya, komponent, variantlıq.

Key words: Frazeological units, equivalents modification, component, variation.

Ключевые слова: Фразеологические единицы, эквиваленты, модификация, компонент, варианты.

Nitq prosesində frazeoloji birləşmələrdə aşağıdakı dəyişikliklər baş verir (3, 110). Bu dəyişənliklər özünü aşağıdakı formada göstərir.

1. Frazeoloji birləşmələrin fonetik cəhətdən modifikasiyaya məruz qalması, bu frazeoloji variantlığı üzə çıxarır.

2. Frazeoloji birləşmələrin leksik cəhətdən dəyişməsi.

3. Frazeoloji birləşmənin tərkib hissələrinin qrammatik cəhətdən dəyişənliyə məruz qalması.

4. Frazeoloji birləşmə tərkibində işləndiyi cümlənin və ya mətnin ekspressivliyini artırır, bununla bərabər cümlənin özünü bütövlükdə idarə edir.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dəyişənliklər frazeoloji sistemi sinonimlik və ya variantlıq baxımından zənginləşir. Məsələn, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində, əvvəllər də qeyd olunduğu kimi komponentlərin inversiyası ilə yanaşı, həm də onların arasına başqa sözlərin artırılması halları da mövcuddur və bu frazeoloji birləşmələrdə nə sinonimlik, nə də variantlıq yaradır. Ona görə də belə dəyişənlik daxili deyil, xarici mütəhərriklik kateqoriyası ilə əlaqələndirmək lazımdır (3, 112). Daxili mütəhərriklik dedikdə isə nitqdə frazeologizmin tərkibində baş verən fonetik, leksik, qrammatik və s. dəyişənliklər nəzərdə tutulur. Deməli, daxili dəyişənlik əsasən variantların məna yaxınlığının meydana çıxması ilə müşayiət olunur. Bu baxımdan V.P.Jukov frazeoloji vahidləri üç qrupa bölür:

Birinci qrupa özünün leksik tərkibinə görə sərbəst söz birləşmələri ilə eyni olan, lakin onlara qarşı qoyulan frazeoloji vahidlər. Məsələn, *ürəyini açıb tökmək, ağzından süd iyi gəlmək kimi ifadələrə ürəyini açıb tökdü, ürəyini açıb tökəcək; ağzından süd işi gəlirdi* kimi rast gəlmək mümkündür. Eləcə də ingilis dilində *chew the cud – chewing the cud; drop a brick – shall be*

dropping a brick, go phut – have gone phut və s. kimi dəyişkən formada rast gəlmək olar. Məsələn,

He sat there polishing the nail of one forefinger against the back of the other hand and chewing the cud of life (The White Monkey, P.I, Ch.XII)

“Whatever happen’s Michael though “I’ve got to keep my head suit or I shall be dropping a brick (The White Monkey, P.III, Ch.XI)

Elderson’s nerve must have gone phut, or he’d have said! “You impudent young scoundrel get out of here! (The White Monkey, P.I, Ch.XI)

Bu nümunələrdə sərbəst birləşmənin əslində frazeoloji sistemə yalnız formal cəhətdən məna yaxınlığı olur, ancaq onların arasına sözlər daxil olunursa. Məsələn, *ağzından süüd iyi gəlmək – ağzından hələ süüd iyi gəlirdi, ağzını açma bilməmək – heç ağzını da açma bilmədi* və s. kimi işləndikdə isə semantik cəhətdən bir-birindən uzaqdırlar və onları frazeoloji variantlar hesab etmək olar. Frazeoloji variantlarda cəmi bir komponentin dəyişməsi ilə özünü göstərən variantlaşma daha geniş imkanlara sahib olur və bu da özünü müxtəlif feillərin əvəzlənməsində özünü parlaq göstərir. Bu xüsusilə özünü feil frazeoloji birləşmələrdə dayaq komponenti feil, bağlı komponent kimi ad bildirən sözlər və ya tərsinə əsas dayaq söz ad bildirən söz, bağlı komponent isə feil və s. sözlər ola bilər. Birinci situasiyaya misal olaraq: *yekə-yekə danışmaq – yekəxana danışmaq; baş-ayaq danışmaq – artıq-əskik danışmaq; üzünə açıq demək – üzünə dik söyləmək; habelə to get the bit between one’s teeth – to take the bit between one’s teeth; to fling one’s cap pver the mill, to thraw one’s cap over the windmill - ağılsız hərəkət etmək; to act the goat - özüni axmaq kimi aparmaq; to get somebody by the short hairs, to take somebody by the short hairs - itətdə saxlamaq; to call one’s hand, to declare one’s hand - öz niyyətini açıqlamaq; to have a level hand, to keep a level hand - sakitliyi bərqərar etmək; to open one’s heart to somebody, to uncover (to pour) one’s heart to somebody - ürəyinin hisslərini açıqlamaq; to cool one’s heels, to kick one’s heels - boş və ya əbəs yerə gözləmək; to put right, to set right - işlərini qaydaya salmaq; to boss the show, to run to show - baş rol oynamaq; to dance to somebody’s tune, to pipe to somebody’s tune - kiminsə çaldığı ilə oynamaq; to come into view, to rise to view - meydana çıxmaq; to put in a word, to say (speak) a good word - kiməsə nəsa söz demək və s.*

“The old man’s sense of service had so clearly taken the bit between it’s teeth again (The Silver Spoon, P.I, Ch.VII)

She has bewitched me. It doesn’t mean anything to her. But it means hell to me... She’s incapable of giving anything up... Fling her cap over the windmill not she (The White Monkey)

I don’t know why you’ve asked me to come, Fleur. It’s playing the goat for no earthly reason (The White Monkey)

She says if Marjorie Ferrar is not taken by the short hairs, she'll put it across everybody (The Silver Spoon)

No, sir James Foggart English Labour intends to call it's own hand... (The Silver Spoon)

She longed to pour out heart and tell people her opinion of Marjorie Ferrar (The Silver Spoon)

"Why didn't the chap come? "Can't kick my hells here for ever, thought Soames, and moved to the window (The White Monkey)

Whenever anything went wrong, he and not somebody else, had to set it right (Swan Song)

I don't mind havin a try-only, who's going "to boss the show" (The Silver Spoon)

Their papers, he noticed, never lost a chance of having a dab at English policy, seemed to think they could always call the time for England to pipe to (The White Monkey)

Down Whitehall, under the gray easterly sky, the towers of Westminster came for a second into view (The White Monkey)

I wondered if you'd mind putting in a word for him – Old Dan won't listen to me... (The White Monkey)

İkinci variant isə feil qeyri-sərbəst, yəni bağlı komponent kimi çıxış edir və dayaq funksiyası başqa komponentlərə keçir. Bu zaman feillərin əvəzlənməsi isə başqa növ variasiyalarda üzə çıxır. Məsələn, *elə bil şeytan dilləndirdi – elə bir şeytan dedirdi; zurna-balabanla başa salmaq, zurna-balabanla anlatmaq, yerin altından da xəbər vermək, yerin altını da üstünü də bilmək; habelə ingilis dilində isə: all kinds of-all sorts of - hər hansı, istənilən; not to breath a syllable-not to breath a word - matı-mutu qurumaq, heç nə deməmək; below par, under par - qənaətbəxş, bir qədər pis; make short work of something, make short shift of something - bir şeyin öhdəsindən tez gəlmək; feather in one's cap, feather in one's bonnet - fəxri olmaq və s.*

You picked up all sorts of things out there – microbes, insects, snakes. Pretty business, steering Fleur clear of all that (The Silver Spoon)

She had never let him know – never breathed a word (The White Monkey)

Next to "Copper Coin" he was the finest feather in Michael's cap (The White Monkey)

What with anxiety about Fleur, and his misgivings about the public eye, he was sleeping badly, eating little, and feeling below par (The White Monkey, P.I, Ch.IV)

Elə frazeoloji vahidlər də vardır ki, onların nə frazeoloji variantları, nə də struktur sinonimləri vardır və onların tərkibinə başqa sözlər daxil ola bilmir.

Ancaq başqa sözləri daxil etməyə çalışsaq bu onların mənalarına təsir edər və bu zaman onlar sərbəst söz birləşmələrinə çevrilər. Odur ki, belə birləşmələrə əlavə sözlər daxil etmək olmaz. Məsələn,

at large- *ipdən açılmış kimi, hirsli*
once in a blue moon - *ayda-ildə bir*
down and outs - *bəxti gətirməyənlər*
cat burglars - *gecə oğrusu*
dirty dog - *axmaq adam, şeytan, murdar*
or so - *demək olar ki, təxminən*
go wrong - *səhvə yol vermək*
top dog - *qalib tərəf*
lie doggo - *hərəkətsiz uzanmaq*
trump card - *əлиндə əsası olmaq və s.*

...a stealthy noise between three and four, as of some one at large in the house (The Silver Spoon, P.I, Ch.VII)

Well he sat and signed his name and walked a little, and passed that which the general trend of business decided must be passed. "Did he initiate?" Once in a blue moon" (The White Monkey, P.II, Ch.VIII)

"You're never been down and outs?" "I imagine, Mr. Forsyte" "No" answered Soames (Swan Song, P.III, Ch.VI)

Robbery at Highgate, cat Burglar gets clear away (The Silver Spoon, P.III, Ch.XII)

The fellow's a Scotchman, What did you go hitting him on the nose for. "You must have called him something". "Only a dirty dog" (The Silver Spoon, P.II, Ch.XIV)

"Ah! Young Mont! he said: "Sit donw" "Sir Lawrence took a chair... He found it pleasing to be called" young Mont at sixty six or so (The Silver Spoon, P.I, Ch.VIII)

Fresh for the morrow! Was his thought. It was long before he went to sleep (The White Monkey, P.III, Ch.IV)

Do you suppose yourself top dog in this house? "Yes, Soames" "Oh then you can go back to France torrow (The White Monkey, P.II, Ch.I)

When victorious, he said at last, "lie doggo". The triumphs of morality are apt to recoil on thoesse who achive them (The Silver Spoon, P.III, Ch.VIII)

But she would make sorry for that; because his compunction, would be a trump card in her hand (Swan Song, P.III, Ch.VIII)

Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemi üzərində aparılan müşahidələr onu söyləməyə imkan verir ki, burada daha çox insan orqanizminin üzvləri, hal-vəziyyət, nitq və təfəkkür ifadə edən feili frazeoloji birləşmələr üstünlük təşkil edir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, insan əzalarını bildirən sözlər frazeoloji vahidlərdə variantlıq daha çoxdur və güclüdür. Buna səbəb həm feillərin, həm də növ isimlərin, həm də sifətlərin ayrı-ayrılıqda olduğu kimi, bir yerdə, bir sintaktik strukturda da öz reaksiya imkanların qoruyub saxlamışdır. Bir tərəfdən, dildə eyni frazeoloji vahiddən olduqca çox forma yaratmaq meyli vardır. Çünki, feil komponentinin struktur mütəhərrikliliyi bunun üçün geniş imkanlar açır. Buna frazeologizmlərin məna bütövlüyü, onların əksəriyyətinin təkmənalılığı, ekspressivlik tutumu imkan verir. Bu cür ziddiyyətlər əslində hər bir frazeoloji vahidin xarici və daxili mənalılarının qorunub saxlanmasına kömək edir, onların variantlarının uyğun hüdudlarda qalmasında mühüm rol oynayır. Digər halda isə onların hüdudsuz olacağı təqdirdə frazeologiyanın bir sistem kimi yaşaması çətin olardı, onun komponentlərinin valentliyi pozula bilərdi. Məsələn, *can deyib*, *can eşitmək*; *özü deyib özü eşitmək*; *to give up - tərgitmək*, *to give way - güzəştə getmək*; *to take a lunar - diqqətlə baxmaq*, *özünü yalandan göstərmək*; *to take a toss - kimdənsə ziyan görmək*; *out of the mind - ağıldan iraq*; *out of the way - yolu bir olmamaq* və s. bu modelləri yalnız “*deyib*”, “*eşitmək*”, “*to give*”, “*to take*”, “*out of*” onları zahirən birləşdirir – mənalılarına görə isə onlar ayrı-ayrı vahidlərdir. Deməli variantları çox olan frazeoloji birləşmələr həm tarixən qədimdir, həm də geniş yayılmışlardır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1970.
3. Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili.
4. Кунин А.В. Фраzeология современного английского языка. Международные отношения. Москва, 1972.
5. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь 1984, с.942.
6. Смит Л.П. Фразеология английского языка. М., 1959.
7. English Russian phraseological dictionary. М. 1967, 738 p.
8. Galsworthy J.A.A. Modern Comedy: Book I. The White Monkey.
9. Galsworthy J.A.A. Modern Comedy: Book II. The Silver Spoon. 1976.
10. Galsworthy J.A.A. Modern Comedy: Book III. Swan Song. 1976.

E.Hesenquliyeva

The reasons of some structural changes in the phraseological units

Summary

The article deals with the frazeological units and the reason of some changes in their structure. In linguists phraseological words had been researched as phraseological units and idioms. Some structural changes show themselves in phonetic modification, lexical or grammatical changes. In spite of these frazeological units are full of synonyms and variations. There are the following groups of changes in phraseological units. Lexical changes, replacement of components, inversion in some phraseological units. The urgency of this article is that there were given examples from definite books, with their equivalents in the Azerbaijani language. Some changes in the structure of phraseological units don't affect their meaning. On the contrary they enrich their meaning. In this case, the author tries to emphasize the meaning of the sentences.

Э.Гасангулиева

Причины изменений в составе фразеологические сочетание

Резюме

В статье рассматривается фразеологические единицы и ряд причин измени в их структуре. В лингвистике фразеологические слова были изучены, как фразеологические единицы и идиомы. Некоторые структурные изменения показывают себя в фонетической модификации, в лексическом или грамматическом изменениях.

Наряду с этим фразеологические единицы богаты синонимами и вариациями. Существуют следующие группы изменений фразеологических единиц: Лексические изменения замена компонентов инверсия в некоторых фразеологических единицах. Значимость статьи заключается в том, что здесь были даны примеры из определенных книг, с их эквивалентами на Азербайджанском языке. Изменения в составе фразеологических сочетаний не отражается на их значениях. Напротив, они обогащают их. Используя данные изменения автор усиливает значение предложений.

Rəyçi: Məsməxanım Qazıyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

KÖNÜL FƏTİYEVA
fetiyeva76@mail.ru
AMEA Dilçilik İnstitutu

ÜZEYİR HACIBƏYLİNİN KOMEDİYALARINDA SİNONİM FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR

Açar sözlər: Üzeyir Hacıbəyli, dilçilik, danışq dili, lüğət tərkibi frazeologiya, sinonim.

Ключевые слова: Узеир Гаджибайли, языкознания, разговорная речв, состав словаря, фразеология, синоним.

Key words: Uzeyir Hajibeyli, linguistics, spoken language, vocabulary phraseology, synonym.

Müasir Azərbaycan dilində bu və ya başqa anlayışı bildirmək üçün bəzən bir deyil, bir neçə frazeoloji vahiddən istifadə edilir. Belə frazeoloji vahidlərdə həm məna, həm də üslubi cəhətdən yaxınlıq olur. Frazeoloji vahidin bu xüsusiyyəti onların sinonimliyini müəyyənləşdirir.

Ü. Hacıbəylinin komediyalarında da bir ümumi anlayışla bağlı olub onun müxtəlif məna incəliklərini göstərən və bir-birindən fərqli üslubi keyfiyyətlərə malik bir çox frazeoloji sinonimlərdən istifadə edilmişdir ki, bu da həmin əsərlərin üslub zənginliyini artıran başlıca cəhətdir. Komediyalarda işlənən sinonimlərin bir neçəsinə nəzər salaq:

1. İndi hərəniz hər nə bilirsinizsə, oxuyun, mən də *qulaq asım* (I cild. s. 241); Bir *qulaq ver* sən mənə! (I cild. s. 225);
2. İşin var, get işinə! Ancaq məndən *əl götür*. (I cild. s. 224); A kişi, sən allah *əl çək* məndən, (I cild. s. 273);
3. Mənim də *hirsim tutar*, vurub öldürərəm (I cild. s. 320); Daha nə üçün *acığın tutur?* (I cild. s. 315)

Misallardakı *qulaq asmaq*, *qulaq vermək*, *dinləmək*, *əl götürmək*, *əl çəkmək*, *rahat buraxmaq*, *acığı tutmaq*, *hirsini tutmaq* frazemləri isə əsəbiləşmək mənası ilə birləşmişdir.

Müxtəlif leksik tərkibə, rəngarəng obrazlılığa malik olan bu ifadələr bir-birindən öz üslubi boyaları və incə mənaları ilə fərqlənir.

Komediyalarda rast gəldiyimiz sinonim frazemlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Gözünə dəymək- gözünə görünmək

Amma deyəsən bu səfər dəllək hənanı yaxşı yaxıbdır, daha ağ tük *gözümə dəymir* (I cild. s. 279). Deyirəm axı, ancaq mənim *gözümə belə göründü ki*, qabağında o gədədir (I cild. s. 323).

Əlindən çıxmaq - əlindən getmək

Heyf, oğlan *əlimdən çıxdı* (I cild. s. 317); *Getdi əldən* yarım mənim, gəl alım maralım, dilbilməz. (I cild. s. 309);

Böyüyüb başa çatmaq-həddibülüğa çatmaq

Belə, deyirəm ki, axı bunun axırı necə olsun, nəticəsi necə olsun, məsələn, biz, bəli, *böyüdüük, başa çatdıq* (I cild. s. 290); Allah şükür *həddibülüğa çatmışam*, ağılım başımdadır (I cild. s. 225);

Murada çatmaq-murada yetmək

İndi, əziz dostlarım, axır o gün olubdur ki, mən öz ürəyim istəyəni tapmışam, mən öz *muradıma çatmışam* (I cild. s. 242); Allah səni də tez *muradına yetirsin*, bizi də (I cild. s. 295)

Cəncəl salmaq-pərxaşlıq salmaq

Bura bax, a!... Cəncəl eləmək neyçün? Kişinin hamamında iki saatdır ki, müftə çimibsiniz, hələ bir durub *cəncəl də salırsınız?* (I cild. s. 281) Əlgərəz, arvad elə öz ayağı ilə yanıma gəlmişdi, şeytan oğlu şeytan işə *pərxaşlıq saldı* (I cild. s. 311)

Dünya qayğısı- dünyanın dərdi

Harda dünya qayğısını yadımdan çıxardarsan? (I cild. s. 277)

Balam, nə olub ki, belə qaradınməzcə oturubsan, yoxsa *dünyanın dərdi* sənə qalıbdır? (I cild. s. 293)

Əlinə düşmək- əlinə keçmək

Yaxşıca *əlimə düşübdür*, heç buraxmaq lazım deyidir. (I cild. s. 307); Zalım oğlu arşınmalçının xalası yaxşı girimə keçmişdi, olmadı (I cild. s. 311)

Babalı boynuna-təqsiri boynuna

Babalı Sərvərin boynuna (I cild. s. 270); Sənin nə borcundur, qoy mən gedim sənə qız alım, hərgah pis olsa *təqsir mənim boynuma* (I cild. s. 293);

Dərdinə dəva tapmaq-dərdinə əlac tapmaq

Dərdimə tapdım dəva,

Qalmaq heç bir səfa (I cild. s. 266);

Dərdinə tapdın əlac, tapdın əlac, tapdın əlac (I cild. s. 296);

Cibinə girmək- cibini soymaq

De görüm, ay camaat! Tutubdur ki, gərək *ciblərini soyam*. (I cild. s. 225); Özüm də cammat arasında sayılan bir kişiyəm, belə olan sürətdə sənin nə haqqın var ki, mənim *cibimə girəsən?* (I cild. s. 225)

Layiq olmaq-layiq görmək

Hicran dərdi fələk verdi,

Bunca cəfanı *layiq gördü* (I cild. s. 321);

Qıza *layiq olmaz* kini,

Dərd çəksin, qəm çəksin. (I cild. s. 305)

İşə təhər çəkmək- işi düzəltmək

Sonra sənin işin yoxdur, mən bu işə *təhər çəkmişəm* (I cild. s. 249); Zərər yoxdur, mən *işə özgə cürə düzəldərəm*. (I cild. s. 250)

Qız almaq-arvad almaq

Nə var, pullu adamsan, sən gündə üç *arvad alıb*, üçün də boşaya bilərsən, (I cild. s. 242);

Dedin qocalıqda bir *qız alasan*,

Cavan qızı alıb evə salasan (I cild. s. 271)

Dərdindən ölmək-dərdindən dəli olmaq

Mən iyirmi üç yaşında bir nazəniməm ki, dərdimdən ölənlərçoxdur; amma mən də sənin *dərdindən ölüürəm* (I cild. s. 233); Sən ki, mənim *dərdimdən dəlisən*, mən də sənin dərdindən dəli olacağam (I cild. s. 234).

Komediyalarda ancaq iki frazeoloji vahidli deyil, daha çox frazeoloji vahidli sinonimlik cərgələr də vardır ki, bunlardan Ü. Hacıbəyli təsadüfi şəkildə deyil, müəyyən üslubi keyfiyyətləri nəzərə alaraq bir sistem şəklində istifadə etmişdir. Misallara nəzər salaq:

Nəzər salmaq-göz yetirmək-diqqət yetirmək

Görürəm ki mənə sən çox *yetirirsən gözünü* (I cild. s. 257).

Bu yazıq yarına hərdən

Bir *nəzər sal* gözəlim (I cild. s. 314); Süleyman birdən Gülçöhrəni görüb *diqqət yetirir* (I cild. s. 325).

Söz açmaq-söhbət açmaq – söhbət salmaq

Sən atana heç bir söz demə və *söz açsa* deynən ki, özün bilərsən (I cild. s. 249); Əşi, daha bura ağlamaq yeri deyildir ki, qoy *söhbət açmışıq*, görək axırı necə olur (I cild. s. 291); Amma lap nahaq yerə hənadan *söhbət saldım*, heç yeri deyildi.

(I cild. s. 256).

Ləzzət görmək-kef çəkmək-səfa görmək- gün görmək

Harda bir parça *ləzzət görərsən?* (I cild. s. 276); Oturun burada, yeyin, için, *kef çəkin*; bu gün şadlır günüdür, gərək şad olasınız.(I cild. s. 243);

Axır ki, *gördük səfa*,

Çox şükür sənə, ey xuda. (I cild. s.266); Bəlkə biz də, *gün görək* bir gün görək, bir gün görək (I cild. s. 296).

Yol göstərmək- məsləhət tökmək- tədbir tökmək

Bacarsan mənə bir *yol göstər* ki, qızı görüm, sonra alım. (I cild. s. 293); Ay Süleyman, yaxşı oldu sən gəldin; axı deyirlər ki, sən bir ağıllı adamsan, gəl görək, sən nə *məsləhət töküürsən?* (I cild. s. 293); Aşna, indi bir iş də var; hərgah ona bir *tədbir töksək*, onda bilərəm ki, başdan ayağa qədər ağıllısan. (I cild. s. 294).

Fikrindən çıxmaq- başından çıxmaq – yadından çıxmaq

Buy, hə!... Fikrimdən çıxd, budur, elə on arşındır. (I cild. s. 301); Sən yekə qızsan, elə şeyləri *başından çıxart* (I cild. s. 311); Gülpəri, bayaqkı sözlər *yadından çıxmasın* (I cild. s. 231).

Rəhm etmək-rəhmi gəlmək-yazığı gəlmək- ürəyi yanmaq

Ey xuda, *rəhm et*, ey xuda *rəhm et!*

Qıl mədəd, ya rəb, mən yazığa *rəhm et* (I cild. s. 321);

Ağlayır, ağlayır, gözünün yaşını dolu kimi tökür; adamın *rəhmi gəlir*;

bilmirəm hayandan gəldi çıxdı bura arşın mal satan... (I cild. s. 312);

Hərçənd Məşədi İbadın bir-iki min manat qulağını kəsdim, amma Gülnaza *yazığımı gəlir*. (I cild. s. 268); Xalan sənə qurban, nə olubdur ki, belə qəmli-qəmli oxuyursan, adam eşidəndə *ürəyi yanır* (I cild. s. 290)

Aşiq olmaq-bənd olmaq- gözü düşmək

Mən sənə *aşiq olmuşam*, *dərdindən ölüürəm*, ya məni öldür, ya dirilt!(I cild.s. 239);

Ay qız, bəlkə bir adama *bənd olubsan* hə?... (I cild. s. 311); Arşınmalçıya *gözün düşübdür*. (I cild. s. 311);

Rastına çıxmaq-rast gəlmək-tuş olmaq

Bir göyçək arvaddır **rastına çıxıbdır**, alıram (I cild. s. 240); Öyrədib məni yola saldın, mənə **rast gəldi** yar can (I cild. s. 306); *Kim etdi* səni mən fəqirə *tuş*, a bədzad? (I cild. s. 224)

Fikir etmək – fikrə getmək-fikirdə olmaq- fikirdən keçirmək

Sən nə *fikir edirsən?! (I cild. s. 255);* Hə... Əsgər *fikrə gedibsən?* (I cild. s. 295); Qonaqlar bu evdə olanda mən o biri otaqda səhərdən bəri *fikirdə idim* ki, ayə, mənim eybim nədir? (I cild. s. 248); Həqiqətən, hər bir şeyi *fikirdən keçirib* yenə baxıb görürəm ki, dünyada hamamdan başqa ləzzətli bir yer varsa, yenə hamamdır (I cild. s. 276)

Qəm, dərdə salmaq-bəlaya salmaq

Baxışın min canlar alır,

Məni *qəm*, *dərdə salır*. (I cild. s. 298);

Qurban olum səni doğan anaya

Səni doğub məni *saldı bəlaya*. (I cild. s. 241);

Dərd çəkmək- qəm çəkmək-qəm yemək- əzab çəkmək- əziyyət çəkmək

Qıza layiq olmaz kin,

Dərd etsin, *qəm çəksin* (I cild. s. 305)

Pulunu verdin sən, Məşədi İbad,

Əlinə düşdü dul arvad,

Qəm yemə hərçi badəbad,

Olmasa o, bu olsun!.. (I cild. s. 287)

Ay bi insaf! Bəs mənə yazığın gəlmədi ki, bu qədər **əziyyət çəkdim**, **əzab çəkdim**, atam məni öldürməli oldu. Özünü öldürməli oldum... Belə bilsəydim səni sevməzdim... (I cild. s. 322)

Boy, bu ramazan yox, gələn, ramazan gəlib ötəndən sonra sənin iyirmi səkkiz yaşın tamam olacaqdır. Nəyin **dərdin çəkirən?** (I cild. s. 291)

Başına oyun açmaq-başına kələk açmaq- başına əngəl açmaq

İndi mən ərinin axmaq **başına bir oyun açım** ki, özü də məəttəl qalsın. (I cild.s. 231)

Vay, evim yıxıldı!... Allah sənin evini yıxsın Mərcan bəy! Bu nə *kələk idi mənim başıma açdın!* (I cild. s. 245); Biçarə Gülçöhrənin başına *əngəllər açdım*. İndi yazıq qız elə bilir ki, doğrudan da, onu özgəsinə ərə verirlər (I cild. s. 321).

Kələk gəlmək- kələyə salmaq- kələyə qoymaq

Əbləhin biri Kərbəlayi Qubad istəyir *gələ xanıma kələk* (I cild. s. 232); *Bu nə kələk idi mən özümü saldım*, ay camaat!... Bu nə kələk idi? (I cild. s. 225); Əsgər bizi *kələyə qoyub* sənin acığına mənim də əzabıma səbəb oldu, bütün təqsir bundadır. (I cild. s. 323).

Sözü üstə durmaq-əhdinə vəfa etmək

Mən öz *sözümün üstündə duran* adamam (I cild. s. 254); Mən əhd eləmişdim ki, qonaqların içində üzümü sənə göstərim, indi *əhdimə vəfa edirəm*. (I cild. s. 244)

Sillə çəkmək-yumruq salmaq-kötək yemək

Rəhmətlik Pərizada günlərin bir günü bir *sillə çəkdim* ki, bir dişi sındı. (I c.s. 284);

Arvad ərindən nə qədər *kötək yesə*, bir o qədər ərin çox sevər (I c.s. 284); Rəhmətlik Sonaya bir kərə bir *yumruq nə töri saldım*sa iki saat nəfəsini ala bilmədi (I c.s. 284)

Tabe olmamaq-davam gətirə bilməmək-tab gətirə bilməmək

Mənim eşq bəlasına bir o qədər *tabım yoxdur* (I c.s. 234); Mən bu qədər xoşbəxtliyə *davam gətirə bilmərəm* (I c.s. 239); Üçüncü dəfə gördüm, *tab gətirə bilmədim* və bu kağızı sənə yazdım (I c.s. 233)

İşi düz gətirmək-İşi tutmaq-İşi baş tutmaq-İşi düzəltmək

Yox, Gülnaz, heç elə eləmə! Sən mən deyənə qulaq as, *yoxsa iş düz gətirməz*.

(I c.s. 249); Bax, əgər *iş tutdu-tutdu* və illah tutmadı... (I c.s. 270); Yaxşı, razıyam amma bəlicə *baş tutmadı?* (I c.s. 270); Hərgah sən mən deyənə razı olsan, *İşi düzəldərəm* (I c.s. 269).

Xoşuna gələn-ürəyinə batan-könül istəyən-ürək istəyən

Gördüyüm qızlardan da xoşuma gələn, *ürəyimə batan* bir nəfər olubdur ki, onu da mənə verməzlər. (I c.s. 302); Bax xanım, hər nə *könül istəyən* desən hamısı burada vardır (I c.s. 300); Axır o gün olubdur ki, mən öz *ürəyim istəyəni* tapmışam

(I c.s. 242)

Saf qəlbli-təmiz qəlbli-qəlbi pak

Mən onu demək istəyirəm ki, bu dünyada *təmiz və saf qəlbli* adam tapmaq çox çətindir. Adamlar içində bir nəfər də *saf dərin və qəlbi pak* adam görmək

neçə böyük xoşbəxtlikdir. (I c.s. 260) Göründüyü kimi Ü. Hacıbəylinin komediyaları sinonim frazeoloji vahidlərlə zəngindir. Bu frazeoloji sinonimlərin bəzilərində sinonimlik, tərkibində sinonim sözün iştirakı ilə, bəzilərində isə o sinonimlik sinonim sözün iştirakı olmadan yaranır.

Tərkibində sinonim söz olan frazeoloji sinonimlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar. *Acığı tutmaq-hirsi tutmaq; söz açmaq- söhbət açmaq; məsləhət tökmək- tədbir tökmək, qəm salmaq-dərdə salmaq, əzab çəkmək- əziyyət çəkmək, saf qəlbli-təmiz qəlbli-qəlbi pak; çirkin ürəkli-qara qəlbli, könül istəyən-ürək istəyən və s.* Bu frazeoloji vahidlərin sinonimliyi *acıq-hirs, məsləhət-tədbir, qəm-dərd, əzab-əziyyət, saf-təmiz-pak, ürək-qəlb-könül* sinonim sözlərinin vasitəsi ilə əmələ gəlmişdir. Sinonimliyi bu və ya digər sinonim sözün iştirakı olmadan yaranan, yəni frazeoloji vahidləri bir və yaxud bir neçə sözünü dəyişməklə əmələ gələn sinonimlərə aid misallar bunlardır: *Aşiq olmaq-bənd olmaq, gözüna görünmək- gözüna dəymək, qulaq asmaq-qulaq vermək, yadına düşmək, əlindən çıxmaq, əlindən getmək, kələyə qoymaq-kələyə salmaq və s.* Bu misallardakı aşiq sözünün bənd dəymək görünmək, asmaq sözünün vermək, düşmək sözünün gəlmək, çıxmaq sözünün getmək, salmaq sözünün qoymaq sözü ilə dəyişdirilməsi əsasında sinonimlik əmələ gəlmişdir. Frazeoloji sinonimlərin bu tipi dilimizdə, eləcə də komediyaların dilində birinciyə nisbətən həm məhsuldar, həm də rəngarəngdir.

Ədəbiyyat

1. Hüseyn Bayramov. "Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları". Maarif, 1987
2. Məhəbbət Mirzəliyeva. "Türk dillərinin frazeologiyası" I Bakı, 2009.
3. Nərman Seyidəliyev. "Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası". Bakı, Araz. 2001.
4. Qətibə Mahmudova. "Türk dillərinin frazeologiyası". II. Bakı, 2009.
5. Üzeyir Hacıbəyli. "Seçilmiş əsərləri" I cild.

K.Fatiyeva

Synonymous - phraseological expressions in comedies of Uzeyir Hajibayli Summary

This article explains the meaning of the phraseological connections used in the comedies of Uzeyir Hajibayli. Here were mainly studied synonymous - phraseological connection. It is known that in the modern Azerbaijani language for the value of this or that concept is used several

phraseological connection. Such idiomatic sometimes has semantic and stylistic similarity. This quality idiomatic determines their synonymic. In comedies of Uzeyir Hajibayli were used synonyms - phraseological connections which were due to one of the concepts explained in its different precision values. Such phraseological synonyms have different stylistic quality. Uzeyir Hajibayli professionally using such synonyms increase stylistic treasure of his comedies. These comedies can also see such synonymous phraseological units which are not able same phraseological words. These synonyms which appeared in connection with the change of one or more words. In General, to enrich the language of his comedies Uzeyir Hajibayli used numerous phraseological connections.

К.Фатиева

**Синонимно- фразеологические обороты в комедиях
Узейира Гаджибейли
Резюме**

В этой статье объясняется смысловое значение фразеологических оборот употребляющихся в комедиях Узейира Гаджибейли. Здесь в основном были исследованы синонимно- фразеологические обороты. Известно что, в современном азербайджанском языке для значение то или иной концепции используется несколько фразеологические обороты. Таких фразеологических оборотов бывает и смысловая и стилистическая сходность. Эта качество фразеологических оборотов определяет их синонимичность. В комедиях Узейира Гаджибейли были использованы синонимы- фразеологические обороты которые были связыми одним концепциями объясняли её разные точности значений. Такие фразеологические синонимы имеют разные стилистические качество. Узейир Гаджибейли профессионально используя такими синонимами повышал стилистические богатство своих комедий. Этих комедиях также можем увидеть такие синонимические фразеологизмы которые не умеют одно и тоже фразеологические слова. Эти такие синонимы которые появились в связи изменением одну или несколько слов. В общем, чтобы обогатит язык своих комедий Узейир Гаджибейли использовал многочисленный фразеологические обороты.

**Rəyçi: Nərimaan Seyidəliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru**

ŞƏBNƏM HÜSEYNOVA
Milli Aviasiya Akademiyası
nsh_hl@yahoo.com

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN SƏBƏBİ, TARİXİ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: ingilis dilində alınma sözlər, ingilis dilinin inkişafı mərhələləri, alınma sözlərin tarixi, alınma sözlərin mərhələləri

Key words: borrowings in English, development stages of English, history of English borrowings, stages of English borrowings

Ключевые слова: Заимствованное слово на английском языке, этапы развития английского языка, история заимствованных слов, этапы заимствованных слов

Dil ünsiyyət incəsənətidir. Dil başqalarının sənin fikirlərini anlaması və paylaşması üçün vasitədir. Dil insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsi olaraq onlarla birlikdə dəyişir, inkişaf edir və genişlənir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, dünyada mövcud olan bütün dillərin lüğət tərkibi alınma sözlərlə zəngindir.

Bir dildəki sözün başqa dillərə daşdıqları məna və koseptlə birlikdə keçməsi alınma sözlər adlanır. Adətən alınma sözlər daxil olduqları dilin fonoloji və morfoloji bölmələrinə də öz təsirini göstərir.

Sözlərin alınması prosesi iki dil qrupu arasındakı mədəni ünsiyyət zamanı hər iki dilin bir-birinə təsirsiz ötürmədiyi təbii bir prosesdir. Dillərin əhatə dairəsindən, istifadəsinin üstünlüyündən və lüğət tərkibinin zənginliyindən asılı olaraq tərəflərdən biri digərindən daha çox assimilyasiyaya məruz qalır. Təbii ki, bu təsirin əsas səbəblərindən biri də üstünlük təşkil edən dilin presitiji və yaşama xüsusiyyətidir.

Məsələn: əsrlər öncə Romalılar və Alman xalqı arasında mövcud olan geniş ticarət əlaqələrinin nəticəsində Alman dilinə çoxlu sayda latın sözləri daxil olsada, alman sözlərinin latın dilinə təsiri çox az hiss olumuşdur.

Sözlərin alınması mürəkkəb prosesdir və bir çox istifadə formalarını ifadə edir. Ümumiyyətlə aparılan araşdırmalar göstərir ki, bəzi alınma söz istifadəçiləri ya sözün aid olduğu əsas dildə danışa bilirlər ya da bu sözlərin başqa dilə necə uyğunlaşdırılmalı olduqlarını bilirlər. Alınma sözlərə əsasən ikinci dili danışarkən, fikri daha aydın ifadə etmək məqsədilə lazımı sözü işlətməyə gərək olduqda daha çox müraciət olunur. Bir çox hallarda istifadəçilər iki dil istifadəçisi olur və bu zaman natiqlər sözün ana dildə olduğu kimi və ya ona oxşar şəkildə tələffüz edə bilirlər.

Garage [ˈgærɑːʒ] sözü fransız dilindən alınma söz olduğu üçün istifadəçilər onu Fransız dilinə yaxın formada tələffüz edirlər. Ehtimal olunur ki, sözün ilk istifadəçiləri ya Fransız dilini bilirdilər və ya fransız dilli insanların “garage” sözünün kontekst daxilində necə tələffüz edildiyini eşitmişdilər. Ümumiyyətlə, əksər hallarda əcnəbi sözlərin ilk istifadəçiləri bu sözləri məhz bu dilin daşıyıcıları və bu sözün mənasını bilən insanlarla ünsiyyət zamanı istifadə edirlər və bu zaman da istifadə istifadəsi genişlənən sözlər alınma sözlər yaranır. İngilis dilində bir çox geniş yayılmış alınma söz və ifadələr mövcuddur:

Bon vivant (Fransız dili) – yaxşı həyat

Mutatis mutandis (latin) - əlavə və dəyişikliklər

Zamanla alınma sözlərin istifadəsi o qədər genişlənir və yayılır ki, hətta bu sözlərin hansı dilə mənsub olduğu haqqında heç bir məlumatı olmayan və həmin dildə danışa bilməyən insanlar da sözləri çox tez mənimsəyə bilir.

Mədəniyyətlərarası əlaqə və ünsiyyətin ən gözəçarpan nəticəsi hər dilin lüğətinə daxil olan alınma sözlərin sırasında özünü göstərir. Təbii ki, hər iki əlaqə forması son 50 ildə daha geniş yayılmışdır. Dillərin mənimsənilməsi və alınma sözlərin qəbulunun araşdırılması maraqlı halların öyrənilməsinə təmin edir. İngilis, İspan, Yapon və Çin dilləri aparıcı dillər olaraq qəbul etmə və mənimsəmə xüsusiyyətlərinin araşdırılması üçün yaxşı zəmin yaradır. Bir çox hallarda bir xalqın nümayəndələri digər xalqın dilindəki söz və ifadələrdən sözlərdən istifadə etməklə dünyada baş verən texnoloji, sosial və ya mədəni innovasiyaları geniş kütləyə çatdırır (Colin Baker and Sylvia Prys. Jones Encyclopedia of Bilingualism and Bilingual Education, Multilingual Matters, 1998).

Ümumiyyətlə İngilis dili uzun inkişaf tarixi keçmişdir və bir çox dillərdən keçən alınma sözlərlə zəngindir. Tarixin müxtəlif dövrlərində xalqlar arasında baş verən mədəni əlaqələr və siyasi-ticari əlaqələrin inkişafı alınma sözlərin nüfuzunun artıb-azalmasına təsir etmişdir.

Məsələn: VIII əsrdə Norman işğalları ilə birlikdə İngilis dilinə Fransız dilli sözlərin axını başlamış və sonralar da bu təsir davam etmişdir.

Tarixdə alınma sözlərinin təsirinin hiss edilmədiyi çox az dövr mövcuddur. Hansı xalqın mədəniyyətilə qarşılaşmasından asılı olmayaraq İngilis dili öz lüğət bazasını daima yeni sözlərlə zənginləşdirmişdir. İngilis dili dünyanın ən məşhur dillərindən biri olduğu və bir çox başqa səbəblərə görə alimlər digər dillərə nisbətən ingilis dilinin tarixi, başqa dillərdən alınma sözlərə uyğunlaşması və xarici təsirlərə məruz qalması haqqında daha çox araşdırma aparmışdılar. Görkəmli linqvistik alim Cespersionun müəllifi olduğu kitabda ingilis dilinin fundamentallığı haqqında söylədiyi fikirlər bu sahədə mövcud olan araşdırmalardan və alimlərin fikirlərindən çox fərqlənir.

Bildiyimiz kimi linqvistikada alınma sözlər istifadə edilməsi üçün bir dildən digər bir dilə keçən sözlərə deyilir. Bu mənada David Crystal isə öz araşdırmalarında ingilis dilini “unstable borrower” (qeyri stabil alıcı) kimi təsvir etmişdir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, İngilis dili öz leksikonunu dünyanın 84 dilindən alınan sözlər (25 faiz nisbət ilə Fransız dili əsas donor dil sayılır) sayəsində genişləndirib və inkişaf etdirmişdir. Digər təsir edici dillər Yapon, İspan, Afrika dilləri, Alman və Yunan dilləridir. Ümumiyyətlə isə başqa dillərin ingilis dilinə təsirinin bir çox səbəbləri vardır ki, bunlardan da əsas ticarət əlaqələri və kolonyaların işğalı ilə əlaqəlidir.

İngilis dilində alınma sözlərin əsas səbələrindən biridə, hər bir dildə olduğu kimi bu dildə də qarşılığı olmayan müəyyən sözlərin mövcudluğu. Bura digər dillərin sosial – mədəni konsepsiyasına aid olmayan obyektlerin, sosial, siyasi və mədəni institutların, hadisələrin və ya abstrakt konsepsiyaların adları daxildir. İngilis dili əsrlər boyunca yaşayış məskənlərinin (məs castle, mansion, teepee, igloo), mədəni institutların (opera, ballet), siyasi konseptlərin (perestroika, giasnost) ifadə düzgün ifadə edilməsi üçün bir sıra dillərdən olan sözləri öz lüğətinə daxil etmişdir.

Cespersona görə bir çox İngilislər Fransız sözlərini yalnız danışmaq üçün deyil eyni zamanda onların “daha yaxşılarını” imitasiya etməyi dəbli hesab etdikləri üçün istifadə edirlər.

İntibah dövrü İngilis dilində sözün Latın dilinin təsirini artıraraq ələlxüsus Fransız və İtalyan dillərindən bir çox sözlər gətirdi. Bu əsrdə İngilis dilinin formalaşması demək olarki yekunlaşmaq üzrə olduğu üçün İtalyan və İspan dillərinin daha az təsiri olmuşdur. Çoxsaylı işğallar səbəbilə İngilis dilindəki bir çox sözlər doğma dilin materiallarından çıxarılır. Bu konsept bizə alınma sözlərin “fiziki mobilliyi və mənəvi tənbelliyini” tam dairəsini çatdırır.

İngilis dilində Alınma sözlərin əsas mərhələləri

1. İlk dövr - Latın dilindən keçmə sözlər

Bu dövr bütün German tayfalarının Avropada yaşadığı dövrü əhatə edir. Bu dövr ərzində Latın dilindən alınan sözlər orijinal formasından xeyli fərqlənir. Bəzi latın sözləri orijinal olaraq Yunan dilindən alınmadır. Bu formada verilən sözlərin bir çoxu Anqlo-Saksların İngiltərəni tərək etməsindən əvvəlki tarixin sözləridir. Qərbi German tayfaları olan Anqlo-Saks və Cut tayfalarının Avropanı tərək edib Britaniya Adalarına köçünə qədər davam etmişdir.

butere	'butter' (L < Gr. butyros)
cealc	'chalk'

cycene	'kitchen'
cirice	'church' (ecclesia < Gr. ecclesia)
piper	'pepper'
straet	'street' ([via] strata 'straight way' or stone-paved road)
weall	'wall' (vallum)

II. Qədim İngilis dili Dövrü

Bu dövrdə German tayfaları olan (Saksonlar, ingilislər və Cutlar) Almanyanın şimal-qərb bölgəsindən, o cümlədən Danimarka ərazisindən köçərək Britaniya adalarına yerləşmişdir. Zaman keçdikdə hər üç tayfanın nümayəndələri öz müxtəlif Alman dialektlərini qarışdırmışdılar.

Latın dilindən keçən sözlər:

Apostol	'apostle' (apostolus < Gr. apostolos)
Ceaster	'city' (castra 'camp')
Circul	'circle'
maegester	'master' (magister)
Paper	'paper' (papyrus, from Gr.)

Kelt dilindən alınma sözlər:

brocc	'badger'
cumb	'combe, valley'

Bu dildən çox az gündəlik söz alınsa da minlərlə yer və çay adları keçmişdir (London, Carlisle, Devon, Dover, Cornwall, Thames, Avon...)

III. Orta əsrlər İngilis dili

1066-cı ildə Villiam Bastardın işğalından sora Frazsız dili alicənablığın, rəhbərliyin və mədəniyyətin dili olaraq üstülük təşkil edirdi. Daha sonra 14-cü əsrdə İngilis dili yenidən dominantlığı əldə etmişdir. Orta əsrlər İngilis dili eyni zamanda Böyük sait dəyişikliyi dövrü ilə əlaqələndirilir.

Skandinaviya dillərindən keçmə sözlər:

Bu sözlərin bir çoxuna ilk dəfə orta əsrlər İngilis dilinin yazı formasında rast gəlinə də, heç şübhəsiz ki, bu sözlərin bir çoxu daha əvvəllər 9-10-cu əsrlərdə qeydə alınmışdır.

anger, cake, call, egg, hale, hit, husband, kick, kill, law, low, seat, skill, skin, skirt, sky, sly, take, they, them, their, thrall, thrust, ugly, want, window, wing

Fransız dilindən alınma sözlər:

• *Qanunvericiliyə aid sözlər* — attorney, chancellor, country, court, crime, evidence, government, jail, judge, jury, prison, state, tax

• *Kilsəyə aid sözlər* — abbot, chapter, friar, prayer, priest, religion, saint, sermon

• *Aliliyi ifadə etmək üçün sözlər* — baron, count, duke, prince, viscount, noble, royal

• *Hərbi sahəyə aid sözlər* — army, artillery, battle, captain, defense, enemy, navy, sergeant

• *Yemək və qida məhsullarını bildirən sözlər* — beef, boil, broil, butcher, dine, fry, mutton, pork, roast, salmon, stew, veal

• *Mədəniyyət və lüks əmtəələr*—art, bracelet, claret, clarinet, dance, diamond, fashion, fur, jewel, oboe, painting, pendant, satin, ruby, sculpture

• *Digər*—adventure, change, charge, fruit, letter, literature, magic, male, female, mirror, pilgrimage, proud, question, regard, special

Bir çox hallarda alınma sözlərin bir çoxunda onları latın və ya Fransız dillərindən ayıran xüsusi səs və hərf dəyişikliyi baş vermədiyinə görə onların alınma söz olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur.

IV. Müasir İngilis dilinin ilkin mərhələsi

Bu mərhələdə intibah dövrünün təsirləri İngilis dilində ciddi hiss olunmasa da, Latın və Yunan dillərindən alınmış və alimlərin də çox sayda istifadə etdiyi söz axınına görə bilərik. 17-ci əsrdə Latın dilindəki sözlər öz orijinalında olduğu kimi tələffüz edilsə də sonradan bu proses tamamilə yox oldu.

Latın dilindən alınma sözlər:

agile, abdomen, anatomy, area, capsule, compensate, dexterity, discuss, disc/disk, excavate, expensive, fictitious, gradual, habitual, insane, janitor, meditate, notorious, orbit, peninsula, physician, superintendent, ultimate, vindicate

Yunan dilindən alınma sözlər:

anonymous, atmosphere, autograph, catastrophe, climax, comedy, critic, data, ecstasy, history, ostracize, parasite, pneumonia, skeleton, tonic, tragedy

Ərəb dilindən alınma sözlər:

İspan dili vasitəsilə—algebra, zenith, algorithm, almanac, azimuth, alchemy, admiral

Başqa dillər vasitəsilə alınma sözlər—*amber, cipher, orange, saffron, sugar, zero, coffee*

V. Ən müasir İngilis dili

Ən müasir İngilis dili digər dövrlərdən öz lüğət tərkibinə görə kəskin fərqlənir. Sənaye intibahı, texnologiya və dilin beynəlxalq inkişafı İngilis dilinə bir sıra yeni sözlər daxil etdi. Britaniya imperiyasının təsiri ilə İngilis dili dünyanın demək olarsa hər yerində istifadə olunur.

Fransız dilindən alınma sözlər:

Yüksək mədəniyyət — *ballet, bouillabaise, cabernet, cachet, chaise longue, champagne, chic, cognac, corsage, faux pas, nom de plume, quiche, rouge, roulet, sachet, salon, saloon, sang froid, savoir faire*

Müharibə və hərbi—*bastion, brigade, battalion, cavalry, grenade, infantry, pallisade, rebuff, bayonet*

Digər — *bigot, chassis, clique, denim, garage, grotesque, jean(s), niche, shock*

İspan dilindən alınma sözlər:

armada, adobe, alligator, alpaca, armadillo, barricade, bravado, cannibal, canyon, coyote, desperado, embargo, enchilada, guitar, marijuana, mesa, mosquito, mustang, ranch, taco, tornado, tortilla, vigilante

İtaliyan dilindən alınma sözlər:

alto, arsenal, balcony, broccoli, cameo, casino, cupola, duo, fresco, fugue, gazette (via French), ghetto, gondola, grotto, macaroni, madrigal, motto, piano, opera, pantaloons, prima donna, regatta, sequin, soprano, opera, stanza, stucco, studio, tempo, torso, umbrella, viola, violin

İtalya Amerikan immiqrantları vasitəsilə keçən sözlər—*cappuccino, espresso, linguini, mafioso, pasta, pizza, ravioli, spaghetti, spumante, zabaglione, zucchini*

Holland dilindən alınma sözlər:

Gəmiçilik və dənizçilik—*avast, boom, bow, cruise, dock, freight, keel, keelhaul, leak, pump, reef, scoop, scour, skipper, sloop, smuggle, splice, tackle, yawl, yacht*

Geyim sənayesi—*bale, cambric, duck (fabric), fuller's earth, mart, nap (of cloth), selvage, spool, stripe*

İncəsənət—*easel, etching, landscape, sketch*

Müharibə—*beleaguer, holster, freebooter, furlough, onslaught*

Ərzaq və içki — *booze, brandy(wine), coleslaw, cookie, cranberry, crullers, gin, hops, stockfish, waffle*

Alman dilindən alınma sözlər:

bum, dunk, feldspar, quartz, hex, lager, knackwurst, liverwurst, loafer, noodle, poodle, dachshund, pretzel, pinochle, pumpnickel, sauerkraut, schnitzel, zwieback, (beer)stein, lederhosen, dirndl

XX əsrdə Alman dilindən alınma sözlər—*blitzkrieg, zeppelin, strafe, U-boat, delicatessen, hamburger, frankfurter, wiener, hausfrau, kindergarten, Oktoberfest, schuss, wunderkind, bundt (cake), spritz (cookies), (apple) strudel*

Rus dilindən alınma sözlər:

apparatchik, borscht, czar/tsar, glasnost, icon, perestroika, vodka

İngilis dili hər il yüzlərlə yeni sözün daxil olması ilə dəyişir və inkişaf edir. Lakin bütün dünya dillərindən sözlərin alınmasına baxmayaraq İngilis dilinin “ürəyi” qədim ingilis dilinin Anqlo-sakson forması olaraq qalmaqdadır. Hətta ingilis dilinin qrammatikası da bunun əsasında qurulmuşdur.

Literature

1. Jespersen, Otto. Growth and Structure of the English Language. 10th ed. Oxford: Basil Blackwell, 1982.
2. Лексикология английского языка: Учебник для ин-тов и фак. иностр. яз./Р. З. Гинзбург, С. С. Хидекель, Г. Ю. Князева и А. А. Санкин. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Высш. школа, 1979. — 269 с.
3. <http://www.ruf.rice.edu/~kemmer/Words/loanwords.html>

Sh.Huseynova

Reason of borrowings, history and its developmet stages

Sammary

The English borrowings are always the topic of interest for linguists who are interested in early periods of the Language of English. The purpose of this paper is to give information about the initial stages of borrowings, its primary reasons and of course the samples of borrowings.

The paper is enlarged by multiple examples from the online sources and paper dictionaries. The author has investigated several dictionaries and resources in order to give the examples of current stages. The author has grouped borrowings covering each period and borrowed language. The present article is a good resource for students and researchers who studies the borrowings in English, the development history of borrowings and of course its stages. This article can be next stage for further, more developed investigation.

Ш.Гусейнова

Заемствованное слово, история и этапы развития

Резюме

Английские заимствования всегда являются предметом интереса для лингвистов, интересующихся ранними этапами языка. Целью данной статьи является предоставление информации об начальных этапах заимствований, ее основных причинах и, конечно, образцах заимствований. Статья расширена несколькими примерами из онлайн-источников и бумажных словарей.

Автор изучил несколько словарей и ресурсов, чтобы привести конкретные примеры. Автор статьи сгруппировал заимствованных слов, охватывающие каждый период и заимствованный язык. Данная статья является хорошим ресурсом для студентов и исследователей, изучающих заимствования на английском языке, истории развития заимствований и ее этапов. Эта статья может стать следующим этапом для дальнейшего, более расширенного исследования.

Rəyçi: Mübariz Məmmədli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KHATIRA NAJAFOVA
Baku State University
Senior English Instructor
javid.najafov@gmail.com

IMPLEMENTATION OF TASK-BASED LEARNING IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH

Açar sözlər: tapşırıq əsasında öyrənmə, müqayisə etmək, danışmaq, fəaliyyət, stimullaşdırmaq, müxtəlif növlər, potensial

Key words: task-based learning, compare, carry on, activity, stimulate, different types, potential

Ключевые слова: целевое обучение, сравнить, продолжать, мероприятия, стимулировать, различные стили, потенциал.

How often do we as teachers ask our students to do something in class which they would do in everyday life using their own language? Probably not often enough. If we can make language in the classroom meaningful therefore memorable, students can process language which is being learned or recycled more naturally.

Task-based learning offers the student an opportunity to do exactly this. The primary focus of classroom activity is the task and language is the instrument which the students use to complete it. The task is an activity in which students use language to achieve a specific outcome. The activity reflects real life and learners focus on meaning, they are free to use any language they want. Playing a game, solving a problem or sharing information or experiences, can all be considered as relevant and authentic tasks. In TBL an activity in which students are given a list of words to use cannot be considered as a genuine task. Nor can a normal role play if it does not contain a problem-solving element or where students are not given a goal to reach. In many role plays students simply act out their restricted role. For instance, a role play where students have to act out roles as company directors but must come to an agreement or find the right solution within the given time limit can be considered a genuine task in TBL.

In the task-based lessons included below our aim is to create a need to learn and use language. The tasks will generate their own language and create an opportunity for language acquisition. If we can take the focus away from form and structures we can develop our students' ability to do things in English. That is not to say that there will be no attention paid to accuracy, work on language is included in each task and feedback and language focus have their places in the lesson plans. We feel that teachers have a

responsibility to enrich their students' language when they see it is necessary but students should be given the opportunity to use English in the classroom as they use their own languages in everyday life.

Most of the task-based lessons in this section are classified as authentic and follow the task structure proposed by Willis. Each task will be organized in the following way:

Pre-task activity an introduction to topic and task. Task cycle: Task-Planning-Report, Language Focus and Feedback. A balance should be kept between fluency, which is what the task provides, and accuracy, which is provided by task feedback. A traditional model for the organization of language lessons, both in the classroom and in course-books, has long been the **PPP** approach-presentation, practice, production. With this model individual language items for example, the past continuous are presented by the teacher, then practised in the form of spoken and written exercises, -often pattern drills, and then used by the learners in less controlled speaking or writing activities. Although the grammar point presented at the beginning of this procedure may well fit neatly into a grammatical syllabus, a frequent criticism of this approach is the apparent arbitrariness of the selected grammar point, which may or may not meet the linguistic needs of the learners, and the fact that the production stage is often based on a rather inauthentic emphasis on the chosen structure. An alternative to the PPP model is the **Test-Teach-Test approach** (TTT), in which the production stage comes first and the learners are required to perform a particular task-a role play for example. This is followed by the teacher dealing with some of the grammatical or lexical problems that arose in the first stage and the learners then being required either to perform the initial task again or to perform a similar task. The language presented in the teaching stage can be predicted if Present Practice Produce (PPP). During an initial teacher training course, most teachers become familiar with the PPP paradigm. A PPP lesson would proceed in the following manner.

First, the teacher *presents* an item of language in a clear context to get across its meaning. This could be done in a variety of ways: through a text, a situation build, a dialogue etc.

Students are then asked to complete a controlled *practice stage*, where they may have to repeat target items through choral and individual drilling, fill gaps or match halves of sentences. All of this practice demands that the student uses the language correctly and helps them to become more comfortable with it.

Finally, they move on to the production stage, sometimes called the 'free practice' stage. Students are given a communication task such as a role play and are expected to *produce* the target language and use any other

language that has already been learnt and is suitable for completing it.

The problems with PPP. It all sounds quite logical but teachers who use this method will soon identify problems with it: Students can give the impression that they are comfortable with the new language as they are producing it accurately in the class. Often though a few lessons later, students will either not be able to produce the language correctly or even won't produce it at all. Students will often produce the language but overuse the target structure so that it sounds completely unnatural.

Students may not produce the target language during the free practice stage because they find they are able to use existing language resources to complete the task.

A Task-based approach. Task -based learning offers an alternative for language teachers. In a task-based lesson the teacher doesn't pre-determine what language will be studied, the lesson is based around the completion of a central task and the language studied is determined by what happens as the students complete it. The lesson follows certain stages:

Pre-task. The teacher introduces the topic and gives the students clear instructions on what they will have to do at the task stage and might help the students to recall some language that may be useful for the task. The pre-task stage can also often include playing a recording of people doing the task. This gives the students a clear model of what will be expected of them. The students can take notes and spend time preparing for the task.

Task. The students complete a task in pairs or groups using the language resources that they have as the teacher monitors and offers encouragement.

Planning. Students prepare a short oral or written report to tell the class what happened during their task. They then practise what they are going to say in their groups. Meanwhile the teacher is available for the students to ask for advice to clear up any language questions they may have.

Report. Students then report back to the class orally or read the written report. The teacher chooses the order of when students will present their reports and may give the students some quick feedback on the content. At this stage the teacher may also play a recording of others doing the same task for the students to compare.

Analysis. The teacher then highlights relevant parts from the text of the recording for the students to analyse, They may ask students to notice interesting features within this text. The teacher can also highlight the language that the students used during the report phase for analysis.

Practice. Finally, the teacher selects language areas to practise based upon the needs of the students and what emerged from the task and report phases. The students then do practice activities to increase their confidence

and make a note of useful language.

The advantages of TBL. Task-based learning has some clear advantages. Unlike a PPP approach, the students are free of language control. In all three stages they must use all their language resources rather than just practising one pre-selected item.

A natural context is developed from the students' experiences with the language that is personalised and relevant to them. With PPP it is necessary to create contexts in which to present the language and sometimes they can be very unnatural.

The students will have a much more varied exposure to language with TBL. They will be exposed to a whole range of lexical phrases, collocations and patterns as well as language forms.

The language explored arises from the students' needs. This need dictates what will be covered in the lesson rather than a decision made by the teacher or the coursebook.

It is a strong communicative approach where students spend a lot of time communicating. PPP lessons seem very teacher-centred by comparison. Just watch how much time the students spend communicating during a task-based lesson.

It is enjoyable and motivating. PPP offers a very simplified approach to language learning. It is based upon the idea that you can present language in neat little blocks, adding from one lesson to the next. However, research shows us that we cannot predict or guarantee what the students will learn and that ultimately a wide exposure to language is the best way of ensuring that students will acquire it effectively. Restricting their experience to single pieces of target language is unnatural.

The initial production task is carefully chosen but there is a danger of randomness in this model.

Jane Willis (1996), in her book 'A Framework for Task-Based Learning', outlines a third model for organizing lessons. While this is not a radical departure from TTT, it does present a model that is based on sound theoretical foundations and one which takes account of the need for authentic communication. Task-based learning is typically based on three stages. The first of these is the pre-task stage, during which the teacher introduces and defines the topic and the learners engage in activities that either help them to recall words and phrases that will be useful during the performance of the main task or to learn new words and phrases that are essential to the task. This stage is followed by what Willis calls the "task cycle". Here the learners perform the task typically a reading or listening exercise or a problem-solving exercised in pairs or small groups. They then prepare a report for the whole class on how they dia the task and what

conclusions they reached. Finally, they present their findings to the class in spoken or written form. The final stage is the language focus stage, during which specific language features from the task and highlighted and worked on. Feedback on the learners' performance at the reporting stage may also be appropriate at this point.

The main advantages of TBL are that language is used for a genuine purpose meaning that real communication should take place, and that at the stage where the learners are preparing their report for the whole class, they are forced to consider language form in general rather than concentrating on a single form (as in the PPP model). Whereas the aim of the PPP model is to lead from accuracy to fluency, the aim of TBL is to integrate all four skills and to move from fluency to accuracy plus fluency. The range of tasks available (reading texts, listening texts, problem-solving, role-plays, questionnaires, etc) offers a great deal of flexibility in this model and should lead to more motivating activities for the learners.

Learners who are used to a more traditional approach based on a grammatical syllabus may find it difficult to come to terms with the apparent randomness of TBL, but if TBL is integrated with a systematic approach to grammar and lexis, the outcome can be a comprehensive, all-round approach that can be adapted to meet the needs of all learners.

Task-based language teaching is a student centered approach to second language instruction. It is an offshoot of the communicative approach, wherein activities focus on having students use authentic target language in order to complete meaningful tasks, i.e. situations they might encounter in the real world and other project-based assignments.

These project could include visiting the doctor, making a phone call, conducting an interview in order to find answers to specific questions or gathering information to make a poster or advertisement.

In task-based teaching the focus is not on grammar—you have already introduced your students to necessary constructions earlier in the chapter or unit, as well as to the vocabulary they will need to complete the task—but rather on helping students develop linguistic strategies for completing the assigned tasks within the constraints of what they know of the target language. Because the emphasis is on spontaneous, creative language use, whether spoken or written, rather than on absolute accuracy, assessment is based on task outcome.

In task-based teaching, the center of the learning process moves to the students themselves and allows them to come to the realization that language is a tool to tackle and resolve real-world problems.

The process of task-based learning itself teaches important skills. Students learn how to ask questions, how to negotiate meaning and how to

interact in and work within groups. Within this group work, they are able to observe different approaches to problem solving as well as to learn how others think and make decisions.

These are all skills that our students will need in order to be successful in the real world, regardless of which languages they use there.

In addition, task-based teaching provides students with the linguistic components they will need to accomplish these real-world tasks. These include: How to introduce themselves, how to talk about themselves, their families, their interests, their likes and dislikes, their needs, etc. in the right socio-cultural context.

By moving the focus away from mechanical drills—although such drills do still have their place even today in language teaching, especially when teaching highly inflected languages—task-based teaching focuses on communication and interaction, using appropriate language at the correct time.

What Types of Tasks Do We See in Task-based Teaching? In his book “Second Language Pedagogy.” N. S. Prabhu cites three basic types of tasks: Information gap, reasoning gap **and** opinion gap.

Information gap activities are those that involve the transfer of information from one person to another, from one form to another or from one place to another. For example, two students might have different schedules, but they want to find time to get together to have tea. They need to get relevant information from each other to determine when they are both free, as well as when the available times coincide with when a tea house is open. This type **of** activity allows students to request information, ask for clarification and negotiate both meaning, particularly when misunderstandings occur, and appropriate conclusions to the task.

Reasoning gap activities are those in which you ask your students to derive some information from that which you give them. They are required to comprehend and convey information, much as in an information gap activity, but the information that they are asked to convey is not exactly the same that they comprehend. They are asked to use reason and logic to decide what information to convey and what resolution to make for the problem at hand. For example, you might ask your students to make a decision between speed and cost or cost and quality, given a certain situation and various constraints. **Opinion gap activities** are those that ask students to convey their own personal preferences, feelings or ideas about a particular situation. On a higher level, you might ask them to take part in a discussion or debate about a political or social issue. On a lower level, you might ask them to complete a story. In these types of activities, there is no right or wrong answer, and, therefore, there is no objective means by which to judge

outcomes, outside of whether what the students do or say addresses the task at hand. You might require them to speak or write for a certain amount (words or time) and you might ask them to use certain constructions. Otherwise, assessment is subjective rather than objective. What Are the Steps for a Successful Task-based Teaching Activity? Before even stepping into the classroom and using a task-based activity, it is important to have a firm **objective** in mind: Why are you using this activity? What do you want your students to learn and accomplish through it? Is it designed so that they can meet those goals? If you can answer each of these questions logically or positively, then you are well on your way to success in the classroom! **1. Start with a pre-task activity.** This stage start with the instructor explaining to her students what will be expected in the task. What steps do you need to take there in order for your students to succeed?

cycle and post-task review stages. In a lower-level class, it will likely include an introduction or review of key vocabulary or grammatical concepts the students will need to accomplish the assigned task. This is very much in line with the PPP (presentation, practice, performance) approach to instructional design. In a higher-level class, where the grammar and vocabulary have already been introduced, the students might be asked to brainstorm as to what language and linguistic features they would expect to need in order to complete the task successfully. Follow the actual task cycle. In this stage, the students complete the task either in pairs or small groups. The instructor is generally reduced to the role of observer, stepping in only when the students seem to be going too far astray from the assignment at hand. Classroom work ends with the post-task review. This is where the students present their work in some fashion. They might report their findings to the class as a whole. They might perform a dialog or skit. They might share their written story or video or poster with their classmates. Depending on your goals and the time available, you can ask your students to perform some type of peer assessment at this point. This also assures you that your students pay attention to the presentations of their classmates! **4. Give a relevant homework assignment.** Unless the activity is the culmination of a unit, chapter or class, you will likely need to come up with an appropriate homework assignment and a logical follow-up to the activity just completed in class. This too can take a number of forms. You might want to ask your students to write an essay based on their in-class work. They might write a reflective piece, a self-critique about what they accomplished and learned. They might write an assessment of the others in their group, of the other groups or of the project as a useful learning mechanism. They might turn in their own version of the project, as they would have done it if they could have worked independently, explaining why they would have done things

differently had they had the opportunity.⁵ Favorite Task-based Activities. With some theoretical background and those practical steps in mind, let's look at some task-based activities you might want to use in your language classroom.

1. Road Trip. Have your students ever asked you where you are going to travel over winter break or summer vacation? Why not let them help plan a trip for you?

It is not important whether you take one of these proposed trips or not, but it will help your students feel like they are making an impact on your life, the same way they know that you are impacting their lives. For this activity, you should have enough maps for each group in your class. Because your students are likely more familiar with their home country than the country whose language they are studying, you should be sure to have local maps—and everyone should work under the assumption that this is going to be a true “road trip,” meaning that you will be driving.

At the beginning of the class, you should ask each group what information they need from you in order to plan the perfect trip. This might include the number of days you wish to travel, your budget and what you like to do while on the road or in your free time. Once your students have this information, set them loose with their maps and give them time to plan!

When they are done, have them present their trip to the entire class. Your class, as a whole, can now vote on which trip you are going to take! Of course, they should be able to explain why they made the choice that they made, especially if they chose a trip other than the one their group created for you.

What about homework? Depending on the level of the students, there are a couple of options. If it is a lower-level class, they could write a short postcard home, telling some key points of one day of the trip. And if it is a more advanced level class? Then they could write two or three days' journal entries, similar to a postcard, but more detailed and, of course, using more language skills.

2. The Business Mixer. If you have a class of older learners, college students or professionals, they will have to learn how to talk at mixers, parties and business functions. This means that they will need to learn to talk using a combination of small talk and job talk. Why not help prepare them for this by doing a simulation activity in the target language?

For this activity, you will need to prepare in advance a number of cards that will tell students (1) the name of their company, (2) the product they sell or represent, (3) some basic information about the company they work for and (4) what they are looking for. You should be sure that each card has at least one match for point (4). You don't want to set your students up for failure.

Before starting, you should ensure that all students know what a mixer or networking activity is and what it entails. You might also want to have them think up a few basic introductions and small talk questions before letting them converse with each other. You might even want to demonstrate the activity—using a different set of cards!—with one of the students, with a teacher’s aid, if available, or using two students in your class.

In the activity itself, students will walk around the room introducing themselves and engaging in some small talk, before discussing what it is they do and what they are looking for in a business deal or partner. They should move from person to person until they have found the perfect match! If they find their match before everyone else, they can continue to engage in small talk with others until everyone has found their match.

At the end of the activity, they should return to their perfect pair, and each can explain why it is that they are the match for that person. For homework, as in real life, your students can follow up with a brief handwritten note or short email message thanking their partner for their time and reiterating their interest in working together.

3. First Day of Class. How do you spend the first day of class? Do you simply introduce what you are going to do and then send your students home? Do you ensure that they learn at least one thing, especially if it is a class of beginners? What if it is a more advanced class? Why don’t we turn an introductory activity into a fact-finding mission?

The odds are pretty good that your students are in your class in order to learn how to speak and that they will want as many opportunities to speak as they can find! One way of giving them these opportunities is to have conversation partners. While you could assign partners at random, why not let them find their own potential partner(s)?

Start that first day of class with a game of 20 Questions, but with some modifications. Namely, instead of using the game to guess the identity of a famous person, ask your students, first in groups and then as a whole, to come up with 20 questions, answers to which they would like to have in order to get to know someone.

Once you have agreed on a list of questions, send your students back into their groups to put these questions into a logical order. Come back together again and agree upon an order. At this point, each student should pair up with another student, preferably one from a different group. They should ask each other the questions, making note of the answers—if the class is large and time is short, you should cut the number of questions down from 20—so they can introduce their partner to the class as a whole.

After your students have done this, they should then take their schedules and compare them with that of another student or students whom they

might find interesting to converse with. The final step in this exercise is for the students to determine whether they have compatible schedules or not, and, if so, agree upon a time to meet for weekly or twice-monthly conversation. Be sure to mingle with the students and help set everyone up with a buddy. Again, depending on class size, the conversation partners could be pairs or trios, and you can always have your students change groups or partners half-way through the semester!

For this particular activity, you don't need a specific homework assignment because the follow-up activity will be the actual conversations in which the students engage.

4. The Farewell Party. Everyone sees friends move away at some point in their life. Maybe when that happened to you, you planned a farewell party for them. Why not turn this into a task-based activity for your classroom?

You can start by asking your students to brainstorm what type of party you would throw for a friend who is moving away and what they would need for it. That will get them thinking about parties in their own cultures.

Before class, you will need to make a shopping list and a separate stack of cards. On them will be the foods and drinks that appear on that list. Each student will get a list and a card.

The lists could be in the first language or in the target language, depending on what type of class you are teaching. The cards should be in the target language. The first task for your students is to go around and identify, in the target language, who is bringing what to the party. Once you have been assured that everyone has done this step correctly, you can divide the class into small groups and start the second stage: planning the actual party!

For this task, you will need to assign your students a number of questions to resolve: They will need to decide when is the best time for the party, what they will do at the party, what kind of farewell present to buy for your mutual friend and what other food or drinks would be appropriate to bring. At the end, each group will present its party plan and everyone will decide who has planned the best party.

What about homework? One idea is for each student to take on the role of the friend who is leaving and, the day after the party and before leaving town, writes a thank you note to his or her fellow students, thanking them for the party, reminding about the most pleasant moments—the food, drink and activities, being sure to be specific—and saying how much they like their present(s) and will miss everyone.

5. Department of Tourism. Many students who are studying a second language are doing so because they are either living in the country where that language is spoken or they want to visit that country. We can make a

task-based activity that will prepare them for the latter!

Ask your students to brainstorm what they remember seeing either in print or on TV when a travel destination is advertised. What stuck out in their minds? What made them want to go there? If they went there, what did they do while they were there? Did it meet their expectations?

Now have them think of a place in a country where the target language is spoken that they might like to visit. What is it about that place that draws them to it? What do they think of when they think of that place? Food, museums, scenery?

Now you can create small groups. If you already have a sense that several students are interested in the same place, go ahead and group them together. It will save time and arguments. If not, then either randomly divide the students or have them group themselves. Each small group should decide where they would like to travel, if that has not already been determined, and what they would use in a poster campaign to advertise that locale based on what they know about the place.

Because this activity requires gathering materials, the next step should be done outside of class— unless, of course, it is a class for much younger learners or other students that cannot do much research outside of class. In this case, you should divide the class, give each group a location and provide them with possible materials to use. The students will then design their own poster campaigns, complete with words and images, which they will then bring to the next class and present to their classmates as part of a tourism initiative.

As with other activities here, the students can vote on the best poster campaign. You can actually have several categories, including best use of visuals, best wording and most convincing—the one that gets the most students thinking, “I want to go there!”

Homework. Have your students write a letter to their parents asking for permission to go to the winning locale over Spring Break, being sure to explain why they want to go there, what they will do there and how, of course, being there will help their language to improve!

I hope you enjoyed these activities and find them useful in your teaching.

Feel free to play around with them, and if you find a different approach to any activity that seems to work better, I would love to hear about it.

At any given time there are certain trends in second language education that influence both teaching and learning. One of the latest trends in approaches is task-based language teaching (TBLT), which emphasizes the use of authentic language through meaningful tasks. In this section we

will explore task-based language teaching (TBLT), student and teacher roles with this method and so, examples of tasks that can be used in the classroom.

Task-based learning focuses on the use of authentic language through meaningful tasks such as visiting the doctor or a telephone call. This method encourages meaningful communication and is student-centred. Characteristics: Students are encouraged to use language creatively and spontaneously through tasks and problem solving. Students focus on a relationship that is comparable to real world activities; The conveyance of some sort of meaning is central to this method; Assessment is primarily based on task outcome; TBLT is student-centered.

Task-Based Language Teaching (TBLT) is the latest trend in SLL approaches. Although it has produced very positive results in certain contexts (eg. small class sizes of immigrant children), like every method that has preceded it, TBLT is also revealing its weaknesses. Broady (2006) notes that TBLT may not provide sufficient "Interaction Opportunities." Bruton (2005) identifies other

concerns: There is no acquisition of new grammar or vocabulary features. Everything is left to the teacher. Not all students are or will be motivated by TBLT

Some students need more guidance and will not or cannot 'notice' language forms grammar or other elements of accuracy

Students typically translate and use a lot of their language rather than the target language in completing the tasks. What are the student and teacher roles in TBLT?

Teacher Says Presents task; Teacher Does Primes students with key vocabulary and constructions. Students speak among themselves to organize and complete task. Students prepare either a written or oral report to present to class.

What are some examples of tasks that can be used In the classroom? David Nunan (2001) distinguishes between "real-world or target tasks, which are communicative acts that we achieve through language in the world outside the classroom, and pedagogical tasks, which are carried out in the classroom. I subdivide pedagogical tasks into those with a rehearsal rationale and those with a pedagogical rationale" (Nunan, 2001). The goal of the language teacher is try to develop pedagogical tasks that are as close to real-world tasks as possible, thus creating activities that are meaningful and relevant to students.

Information-gap activity, which involves a transfer of given information from one person to another - or from one form to another, or from one place to another - generally calling for the decoding or encoding of information from or into language. One example is pair work in which each

member of the pair has a part of the total information (for example an incomplete picture) and attempts to convey it verbally to the other. Another example is completing a tabular representation with information available in a given piece of text. The activity often involves selection of relevant information as well, and learners may have to meet criteria of completeness and correctness in making the transfer.

Reasoning-gap activity, which involves deriving some new information from given information through processes of inference, deduction, practical reasoning, or a perception of relationships or patterns. One example is working out a teacher's timetable on the basis of given class timetables. Another is deciding what course of action is best (for example cheapest or quickest) for a given purpose and within given constraints. The activity necessarily involves comprehending and conveying information, as in information-gap activity, but the information to be conveyed is not identical with that initially comprehended. There is a piece of reasoning which connects the two.

Opinion-gap activity, which involves identifying and articulating a personal preference, feeling, or attitude in response to a given situation. One example is story completion; another is taking part in the discussion of a social issue. The activity may involve using factual information and formulating arguments to justify one's opinion, but there is no objective procedure for demonstrating outcomes as right or wrong, and no reason to expect the same outcome from different individuals or on different occasions. Complete the activity below to explore ways to practice grammar and communication in a task-based manner. In your opinion, would these tasks be motivating for students? Why or why not? Write the past tense form of these verbs: go, is, are, do, have, work, study, buy, pick, make, put read. **Grammar Activity. Now think of four things you did yesterday. Write sentences in the blanks. Communicative activity. Write three hobbies activities you like doing.**

Ask each person in your group what they like doing. Decide on a suitable gift for each person. Exercises adapted from David Nunan, The English Centre, University of Hong Kong, December 2001. Task based learning is a different way to teach languages. It can help students by placing them in real-life situations, where oral communication is essential for doing a specific task. Task based learning has the advantage of getting students to use their skills at their current level, developing language through its use. It has the advantage of placing the focus of students toward achieving a goal where language becomes a tool, making the use of language a necessity.

Why choose TBL as language teaching method? We have to ask

ourselves this question, because if we, as language teachers, don't know which method we are teaching, or if we do not think about teaching methodology in relation to the different types of learners, levels, materials and last but not least to the learning processes of the individual learner, we might as well not teach!

Therefore, when we choose TBL, there should be a clear and defined purpose for that choice. Having chosen TBL as language teaching method, the teacher thereby recognizes that teaching does not and cannot determine the way the learner's language will develop and that teachers and learners cannot simply choose what is to be learned. The elements of the target language do not simply slot into place in a predictable order. This means that we, as teachers, have to let go of the control of the learning process, as if there ever was one! We must accept that we cannot control what each individual learner has learnt after for example two language lessons and as Peter Skehan says instruction has no effect on language learning.

In TBL the learner should be exposed to as much of the foreign language as possible in order to merely observe the foreign language, then hypothesize over it, at the individual level, and finally experiment with it.

One clear purpose of choosing TBL is to increase learner activity; TBL is concerned with learner and not teacher activity and the teacher is responsible for producing and supplying different tasks which will give the learner the opportunity to experiment spontaneously, individually and originally with the foreign language. Each task will provide the learner with new personal experience with the foreign language and at this point the teacher has a very important part to play. He or she must take responsibility, for the consciousness raising process, which must follow the experimenting task activities. The consciousness raising part of TBL is crucial for the success of the method, it is here that the teacher must help learners to recognise differences and similarities, help them to "correct, clarify and deepen" their perceptions of the foreign language. All in all, TBL is language learning by doing.

Tasks are activities where the target language is used by the learner for a communicative purpose goal in order to achieve an

outcome. As defined by Willis. This means a task can be anything from doing a puzzle to making an airline reservation.

A Task-Based approach to language allows for a needs analysis to be matched to identified student needs is supported by the research findings of classroom-centred language learning allows evaluation to be based on testing referring to task-based criterion allows for form-focussed instruction.

So we should select topics that will motivate learners, engage their attention and promote their language development as efficiently as possible.

What are the advantages of TBL. Task based learning is useful for moving the focus of the learning process from the teacher to the student. It gives the student a different way of understanding language as a tool instead of as a specific goal. It can take teaching from abstract knowledge to real world application. A Task is helpful in meeting the immediate needs of the learners and provides a framework for creating classes that are interesting and that can address student needs.

Let us briefly describe the different phases:

The pre-task phase introduces the class to the topic and the task, activating topic-related words and phrases. The task cycle offers learners the chance to use whatever language they already know in order to carry out the task, and then to improve the language, under teacher guidance, while planning their reports of the task. In the task stage the students complete the task in pairs and the teacher listens to the dialogues. Then the teacher helps to correct the completed tasks in oral or written form. One of the pairs performs their dialogue in front of the class and once the task has been completed the students will hear the native speaking teachers repeat the same dialogue so they can compare it with their own. The last phase in the framework, language focus, allows a closer study of some of the specific features occurring in the language used during the task cycle.

The teaching techniques required for task-based learning are not very different from those of ordinary language teaching. The differences lie in the ordering and weighting of activities and in the fact that there is a greater amount of student activity, and less direct, up-from teaching.

Issues concerning task based learning. It is important to be aware of some pitfalls concerning the use of task based learning. Since it encourages students to use their own language and vocabulary, it is necessary for the teacher to help students expand these. Otherwise students will not learn new phrases or words by themselves, but only increase skills in using the language they already possesses. This can also be solved by having students change who they work with, so that stronger students can work with students who are at a lower level. In this case, the stronger student should be told to focus on using more advanced words and phrases. This does not help the stronger students though, for that they will need the aid of the teacher.

Another very important thing to remember is that even after the task cycle has been completed, the learning process has not. The evaluation part is critical for students to become self-aware of the learning they have just gone through. Put crudely, there are two equally-important parts in the learning process of task based learning. The first is to do the work and go through the tasks and the second is to get the student to think about what it is

they have just gone through. If you, the teacher, do not follow up in the post task, half of the task based learning process is wasted.

TBL- activities-examples. Good advice: Use the foreign language as much as possible. Use only mother tongue when necessary for explanation of exercises. The pre-task is meant to help create a good atmosphere for learning without I anxiety. Give words and supporting sentences for students to use. The pre-task must supply words, phrases, ideas to support the individual student | in the main task.

Remember that a pre-task can be any of the following: audio text; a video clip a brainstorming activity; a short exercise, crossword etc.; photos what do you see?; webpage what do you see?

Anything that will promote the foreign language and set the minds of the students into a certain context and atmosphere

The main task must facilitate a process where students can activate and use their own strategies.

Teacher role in the main task: monitoring the processes of the students working with the main task. Remember the importance of the last step, the consciousness raising activities: Students repeat their process and their work with the main task must be performed in class - the process will make students realize that language is diverse and that many different structures and words give meaning and can be used for communication. The teacher must pick up on and draw attention to relevant grammatical and semantic points in this last phase of the TBL-cycle.

Beginners level - English for special purposes - technical English. Tools: "What's this device?" Pre-task. Ask students to give names of tools. Write them on the blackboard. Add also standard sentences such as "this is a hammer", "this is a spanner" etc. Bring a tool box and show real tools to the students. Say or make students say "This is a hammer" and so on. If you can, show a short instruction video, where some typical tools are used and where the language is not too difficult. Let students add new names to the tools on the blackboard. Prepare a memory game with selected tools (10-15). The memory game must consist of pictures and written names of tools. Split the class into groups of 3-4 students and let two groups play against each other in the memory game. Do not play the game with only two students in the game. This may create a lot of fear and anxiety for the individual student who cannot remember all the tools and will do the contrary of what is intended with the pre-task - namely to create a comfortable and safe learning environment.

Follow the memory game with a "What's this device?" exercise for the whole group. This exercise should be conducted by the teacher.

Let the students see one sentence at a time. They should read and

understand each sentence. Let one student read a sentence out aloud, and let others help in the translation, so that this becomes a joint exercise.

When all the sentences have been shown, the students can hopefully guess the name of the device/tool.

What' this device?

This device is longer than it is wide. This device can be held in your hand. This device is made of wood and metal. This device can have many different sizes. This device is used to put other things in place. You have to use energy for this device. You have to lift your arm and make it fall to use this device. You need this device to hang something on the wall. You use this device to hammer on things. Try to guess the name of this device.

Main Task. The students should now be split into groups of two-three people. Each group must now produce their own "What's this device" exercise. They have to choose a tool from the memory game. The teacher should leave help-sentences and phrases on the blackboard for students to use if they need to. The teacher monitors the process of the production in the different groups and helps only when it is really needed. The student exercise should be written down, so that it can be used as either an oral exercise or a reading exercise.

When all the groups have finished an exercise and are satisfied with the result, they must test the exercise with the other groups.

Language consciousness activities. When the groups have tried out their exercises several times with different groups, the teacher must ask for the attention of the class again and take over the process.

The teacher must now point to a group and ask them to repeat their exercise and write each sentence on the board. The aim is to give full attention to the language production of this particular group, to look at the sentences, the choice of words and the grammatical structures.

At this point the teacher can pick out good examples from the student production and, at the same time, can open up for specific grammatical points. Other groups can add suggestions and ask questions.

This is also the time and place for the teacher to draw attention to some things that have been monitored by the teacher during the group work.

This activity should be repeated and at least two or three groups should be asked to present their exercises.

In this way, teaching grammar becomes a lively and relevant activity for the students, because they have all produced and taken part in the examples that are used for explaining grammatical rules.

Intermediate level - working with texts. You can easily use the TBL method for working with texts at an intermediate level. All you have to do is to be creative and to simply think of a way to turn text reading into a task for

the students. Have ready a pair of scissors, glue, photos maybe and an open and creative mind.

Pre-task . audio text a video clip; a brainstorming activity; a short exercise crossword etc.); photos (what do you see?); webpage (what do you see?); matching exercise with new and difficult vocabulary from the text.

The most important thing in the pre-task is to focus on the preparation for the main task and to prepare the students for learning new vocabulary, new phrases, new contexts and areas of investigation. The pre-task should always make students feel ready and comfortable before working with the main task and, when working with texts, it is always important to include the main theme of the text and new vocabulary from the text in the phase of the pre-task.

Main Task. Non fiction: Split the text into different sections and give the sections numbers. The sections must be divided according to the content. You must hand out the text to the students with the marked sections and numbers.

You must also hand out another piece of paper with a specific format, like the one below.

You must read the text and fill in the form. Look at the sections in the text and write down the most important information from each section in the first column.

Write down your own experience, opinion, knowledge about the information you find in the text in the second column.

You can let the students work together or alone when they read and fill in the form. When everybody has finished with the text and the form, students should be given time to tell each other what they have chosen to write down in their forms.

The motivating element here is that students choose what to write on their forms and that each student has to justify her/his choice when talking about the text in class.

When students tell each other what they have chosen to put in the form, they are also given time to work with difficult words and phrases from the text. Here they can ask each other about meanings without being exposed to the attention of the whole class and they can ask the teacher about words and phrases that they did not understand fully in the reading process.

The teacher can walk around the class room and monitor the students reading and filling in the form and the teacher can listen to the students when they talk about they own work with the text. This phase gives the teacher the opportunity to listen for good examples, but more importantly, to pick up on problems and misunderstandings related to the text and the specific language.

Language consciousness activities. You can choose to let different students write their own results from their forms on the board. *It should never be only one student alone at the board.* It must always be more than one student who delivers the examples for the consciousness raising activities. Remember that it is always motivating to see for yourself what other students have come up with - especially when you have chosen your own answers for specific reasons and put effort into it. You must use that feeling as a motivation factor in your classes.

You can also choose to do the same activity as an oral activity, where you ask students to read what they have written down on their forms. You must then write some relevant examples yourself on the board.

It is important to pick up the relevant grammatical points in this phase of the TBL cycle. This is a crucial moment for documenting the necessity of extra work with specific grammatical elements for students at this level. And you have the full attention of the students, because they have produced the examples that you work on together in class for language consciousness raising activities.

When you work with fiction, and if a text has a straightforward plot, it is easy for you as a teacher to cut up the text and turn the text reading process itself into a common task conducted by a group of students.

The following example is meant to be a **main task**, but can be expanded with a task like the one described about, using a form for students to fill in. Obviously, the following example should not stand alone, but should be included into a full TBL-cycle, like the one described above. *Divide* the text into small sections logical in relation to the story plot. Take a pair of scissors and cut up the text into the sections you have chosen. There should not be more than 4-6 sections. Mark each section with a letter or number. Divide the class into groups that match the number of sections. Lay the pieces of text (the different cut up sections) on the table, text down, in front of each group and let each student in a group pick up one of the pieces. Ask the students to read their own piece of text by themselves. When all the students in a group have read their own piece of text, they must tell the rest of the group what the text says. Everybody in a group must tell about his/her piece of text. The group must now try to put the story into the right sequence.

Task Preparation. What will we need to make the poster?

Selecting, sharing, comparing, negotiating, deciding (can be done in mother tongue **if** appropriate), What shall we put on the poster? This phase should generate language around the areas selected for the poster and will probably include modes of transport, times and prices, words for shops and services, designing a poster - layout, spatial language and so on.

Task realisation. Gather the materials necessary to produce the poster(s). This should generate the language of stationery and craft materials.

Produce the poster and display. Comment on the poster.

Posk tak. The facilitator looks at the poster and talks about its usefulness. The facilitator's role at this stage is to be the visitor and help participants to express themselves as they present their completed task. Some practice of the target language can occur with small conversations around the information on the poster.

In addition some exchange of language can take place, for example '**in my language we say**'... '**and in your language you say**' ... These exchanges may identify linguistic similarities or differences, for example: agreement of adjectives, word order, use of articles capital letters and so on. Comments. A follow up task could be for the facilitator to produce a poster for visitors to his/her country. This could be used to re-inforce the language and encourage further intercultural awareness. The same task used with intermediate and higher levels would be equally valid. It would generate more advanced language and lead to more in depth exchanges in the language. It could also be very useful for mixed level groups.

Concrete examples of TBL; Firstly, there is a task from no materials; secondly, six different tasks generated from one piece of material, a photograph; and thirdly, six different tasks using a newspaper article as material input each task demonstrates the flexibility of TBL. Focus is always on the activities at each stage of the framework the process with language being elicited and supplied at the appropriate times to facilitate successful task realization the end product. In this way. Language used should be authentic to the needs of the learners, in their quest to realize the task. The choice of task will be dictated by the profile of participants. Some indications of levels and group sizes are given as guidelines for certain tasks, but facilitators will learn to modify and adapt activities and tasks to suit individuals and groups. TBL is not prescriptive and most tasks can be adapted for all levels, mixed levels, mono lingual groups and multi lingual groups. The essential point is to focus on the task, the activities needed to realise the task and provide language as it is needed. A well chosen piece of material will help this process, but tasks from no materials are equally valid.

All the examples given in this Section should work if followed to the letter, but we hope facilitators will experiment with them, finding different activities, cutting out parts which seem less authentic to a specific context and so on. Above all. we hope you will enjoy facilitating TBL,ask from 'No Materials. This task demonstrates that it is possible to create meaningful activities and tasks using only the context and people as resources.

Context: Tom a language facilitator working with a monolingual group in Romania. I have no materials! What can I do? You've just arrived: you know nothing about

Romania, so ask the group to produce a leaflet to help you while you're here!"

Materials: None (apart from Stationery)

Group Size: Any (if very large numbers, divide into working groups of 4/6) **Level:** Lower levels

Task: Producing a poster with useful information for a first-time visitor to Romania. What do your senses tell you? What do we have to do?

Identify things which might be strange to a visitor. How do we do it? Use your senses and common sense in the group. Close your eyes and listen. What can you hear? Open your eyes and compare with others (draw what you heard and the facilitator will give the words).

Walk around the locality and use your nose! What smells can you identify? Find the words from the facilitator.

Stand still and look around. Identify five things which mean *home* to you for the visitor five things which are *not* home). There many other useful types of TBL tasks.

Literature

1. Teaching approaches: task-based learning
2. Janw Willies "A Framework for Task-Based Learning" 1996
3. N.S. Prabhu. "Second language Pedagogy" 1987 (Oxford University Press)
4. University Alberta Australia Jonathan Ludwig - TBLT
5. Broady, Elspeth (Winter 2006) Learning and Interaction: Developing Through Talk. Language Learning Journal, No 34 0-00
6. Bruton, A. (2005) Task Based Language Learning: For the state secondary FL classroom? Language Learning Journal, No 31, 55-68
7. Nunan, D. (2004) Task-based Language Teaching. Cambridge University Press, 2004

X.Nəcəfova

**İngilis dilinin tədris prosesində tapşırıqlar əsasında
öyrənmə metodunun tətbiqi**

Xülasə

Bu məqalədə ingilis dilinin tapşırıqlar əsasında mənimsəmə metodunun üstünlüklərindən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Müəllif ən yaxşı nəşrlərdə dərc olunmuş materialları ətraflı araşdırır. Təqdim olunan metodun müsbət aspektlərinin ətraflı təhlili keçirilir. Bu üslub başqaları ilə müqayisə edilir. Bu metodun dərslərlərin tapşırıqlarına inteqrasiyası ilə bağlı tövsiyələr var. Müəllimin rolu onu istifadə edərkən ortaya çıxır. Öyrənmə imkanlarını optimallaşdırmaq üçün müəllif müxtəlif tapşırıq növlərini təqdim edir. Bu metodun zəruriliyi tələbələrin bütün bacarıqlarını- oxumaq, yazmaq, danışmaq, eşitdiklərinin anlayışını - inkişaf etdirir. Oxucuya bu metoddan istifadəyə dair yeni ideyalar təqdim olunur. Məqalənin müəllifi ingilis dili tədrisi prosesində tapşırıqlar əsasında tədris metodundan istifadənin yaxşılaşdırılması üzrə gələcək işlərin strategiyasını təsdiqləyir.

X Наджафова

**Применение метода обучения на основе заданий в процессе
обучения английского языка**

Резюме

В данной статье рассматриваются преимущества использования метода обучения английского языка на основе заданий. Автор подробно рассматривает материалы опубликованные в научных изданиях. Проводится подробный анализ положительных сторон представленного метода. Данный метод сравнивается с некоторыми другими. Имеют место рекомендации по интеграции данного метода в задания учебников. Выявляется роль преподавателя при его использовании. С целью оптимизации возможности обучения автором представлены разные виды заданий. Доказывается необходимость данного метода для развития всех четырёх умений обучаемых- чтение, письмо, устная речь, понимание услышанного. На рассмотрение читателей представлены новые идеи по использованию данного метода. Автор статьи подтверждается стратегия дальнейшей работы под усовершенствованием использования метода обучения на основе заданий в процессе обучения английского языка.

Rəyçi: Nərgiz Əfəndiyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

CEYRAN ZEYNALOVA
ADPU
ceyran@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İSMİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: isim, tək və cəm, hal və sözünü

Ключевые слова: существительное, единственное и множественное число, род и предлог

Key words: noun, singular and plural, case and preposition

Müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli nümunəsi kimi İngilis və Azərbaycan dillərində əsas nitq hissələrindən olan İsmnin quruluşca növləri, tək və cəmi, hal və cins kateqoriyalarını nəzərinizə çatdırıram. Bildiyimiz kimi Azərbaycan dilində İsim əşyanın adını bildirir və kim?, nə?, hara? suallarından birinə cavab verir. İsmnin quruluşca üç növü vardır: sadə, düzəltmə və mürəkkəb. Sadə isimlər bir kökdən ibarət olur. Məsələn: kitab, dəftər və s. Düzəltmə isimlər bir kök və sözdüzəldici şəkilçilərdən ibarətdir. Məsələn: dənizşi, balıqçı, əməkdaş və s. Mürəkkəb isimlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən düzəlir. Məs: kıklikotu, ağacdələ, Rəhim bəy və s. İngilis dilinin qrammatikasına nəzər salsaq, isim əsas nitq hissəsi olub kim? (who?), nə? (what?) suallarından birinə cavab verir, sadə (simple), düzəltmə (derivative) və mürəkkəb (compound) olmaqla quruluşca üç cür olur. Məsələn: *city, child, face sadə (simple) isimlərdir. Speaker, friendship, development və s düzəltmə (derivative) sifətlərdir. Tea-pot, birthday, handball isə mürəkkəb (compound) isimlərə aiddir.* Azərbaycan dilində isimlər kəmiyyətə tək və cəm olur. İsmnin cəmdə olmasını göstərən əlamət –lar(2) şəkilçisidir. Məsələn: ağac-ağaclar. İngilis dilində bu qayda bir qədər fərqlidir. Belə ki isimlərin cəmi müxtəlif üsullarla düzəlir. İngilis dilində sayıla bilən isimlər kəmiyyətə dəyişir. Yəni tək və cəm olur. Məsələn: *a book –books.* Sözün sonunun hansı hərf və ya hərf birləşməsi ilə bitməsindən asılı olaraq qaydalar bir qədər dəyişir. Məsələn: *a class-classes, a city-cities, a boy-boys, knife-knives və s.* Bir qrup isimlər vardır ki onların cəm forması kökdə olan saitə dəyişməsi ilə əmələ gəlir. Bu zaman heç bir şəkilçi əlavə olunmur. Həmin isimlər bunlardır. *A man – men, a woman – women, a tooth-teeth, a foot-feet, a goose-geese, a mouse-mice, a louse-lice. Ox (öküz) və child (uşaq) isimləri cəm formasında qədim ingilis dilində mövcud olan –en şəkilçisini saxlamışdır. An ox (öküz) – oxen (öküzlər) A child (uşaq) – children (uşaqlar)* İngilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq tək və cəm forması eyni olan isimlər vardır. *Sheep (qoyun), deer (maral), fish (balıq), swine (domuz) isimlərinin tək və cəmi*

eynidir. *A sheep (qoyun) – five sheeps (beş qoyun)*. İngilis dilində *advice (məsləhət), information (məlumat), furniture (mebel), traffic (nəqliyyat), progress (inkışaf), weather (hava), news (xəbər), work (iş), damage (ziyan,zərər), luggage (yük)* və s. isimlər adətən təkdə işlədilir. Ancaq başqa dillərdə bu isimlər həm təkdə, həm də cəmdə işlədilə bilər. Sonu *ics* ilə bitən isimlər əsasən sayıla bilmir. Məsələn, *mathematics, electronics, economics, politics, optics, athletics, physics, linguistics*. *Mathematics is my favourite subject – Riyaziyyat mənim sevdiyim fəndir*. Maraqlı bir məqamı nəzərə almaq lazımdır ki, ingilis dilində iki bölünməz hissədən ibarət olan əşyaları bildirən isimlər cəm formasında olur. *Trousers (şalvar, şalvarlar), glasses, spectacles (gözlük, gözlüklər), tongs(kəlbətin, kəlbətinlər), scissors (qayçı, qayçılar), jeans(şalvar, şalvarlar)*. Belə isimlər dilimizdə isə tək və cəm formada işlədilir.

Bu qəşəng şalvardır

These are nice trousers

Bunlar qəşəng şalvarlardır

These are nice trousers

İngilis dilindəki latın və yunan mənşəli isimlərin cəm forması həmin dillərdə olan formaya uyğundur.

Latın mənşəli sözlər

Antenna (antena)

antennae (antenalar)

Formula (formul)

formulae (formullar)

Yunan mənşəli sözlər

Crisis (böhran)

crises (böhranlar)

Ellipsis(ellipsis)

ellipses (ellipslər)

İngilis və Azərbaycan dillərində isimlərin müqayisəsi zamanı ən çox nəzərə çarpan məqam isimlərin hal kateqoriyasıdır. Azaərbaycan dilində ismin 6 halı vardır.

Adlıq kim? nə? hara?

Yiyəlik kimin? nəyin? haranın?

Yönlük kimə? nəyə? Hara?

Təsirlik kimi? nəyi? haranı?

Yerlik kimdə? nədə? harada?

Çıxışlıq? Kimdən? nədən? haradan?

Adlıq halın şəkilçisi yoxdur. Yiyəlik halda işlənən isim yiyəlik,sahiblik ,aidlik mənalarını bildirir və cümlədə özündən sonra gələn mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş başqa bir isimdən asılı olur. Yiyəlik halın iki forması vardır. müəyyənlik bildirən yiyəlik hal və qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik hal. Qeyri-müəyyənlik halın şəkilçisi yoxdur və nə? sualına cavab verir. Məsələn, *el gücü sel gücü*. İsmnin adlıq və qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halları formaca bir-birindən fərlənməsə də onların qrammatik mənaları başqadır. Yiyəlik halın qeyri-müəyyən formasında olan ismi müəyyən formada da işlətmək mümkün olur. Məsələn, *Su (suyun) şırıltısı əsəbləri*

sakitləşdirir. Yönlük hal hərəkətin yönünü, istiqamətini və ya son nöqtəsini bildirir. Təsirlik hal hərəkətin obyektini, yəni hərəkətin hansı əşya üzərində icra olunduğunu bildirir. Təsirlik halın mnüəyyənlik və qeyri-müəyyənlik formaları vardır. *Məsələn, məktubu oxudum, məktub göndərdim*. Yerlik hal əşyanın və ya hərəkətin yerini bildirir. Çıxışlıq hal hərəkətin çıxış nöqtəsini bildirir və mənasına görə də yönlük halın əksini ifadə edir. Azərbaycan dilində bütün isimlər, eləcə də kəmiyyət və mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən vəziyyətdə hallana bilər. Hal şəkilçisi qəbul etmiş ismi bir də hallandırmaq mümkün deyil. Müasir ingilis dilində isə ismin iki halı vardır. Ümumi hal (common case), yiyəlik hal (possessive case or genitive case). Yiyəlik hal - əsasən canlı varlıqları – insan və heyvanları bildirən isimlərlə, həmçinin zaman, məkan (məsafə), dəyər bildirən bir sıra digər isimlərlə işlənir. Təkdə olan canlı isimlərin yiyəlik halı ismin sonuna -'s əlavə olunmaqla düzəlir. *Məsələn, my aunt's name – Xalamin adı*

Cəm isimlərin yiyəlik halı isə sözün sonuna yalnız apostrof (') əlavə olunmaqla düzəlir.

The girls' names – qızların adları

Cəm formasını xüsusi yolla əmələ gətirən isimlərin yiyəlik halı həm təkdə, həm də cəmdə eyni qayda ilə yəni 's ilə düzəlir.

This man's cap - bu kişinin papağı,

These men's cap – bu kişilərin papaqları

Mürəkkəb isimlərin yiyəlik halı həmin isimlərin son sözünə - 's sonluğu əlavə olunmaqla düzəlir.

The editor-in-chief's study

baş redaktorun iş otağı

A schoolboy's bag

məktəbli oğlanın çantası

Eyni bir şəxs və ya əşya iki və daha çox şəxsə aiddirsə onda yiyəlik hal sonluğu axırncı ismə əlavə olunur.

Ann and Kate's mother is a teacher

Anna və Katyanın anası

müəllimədir

Yiyəlik hal (Possessive Case) aşağıdakı hallarda da işlənə bilər:

- 1) Ulduz və planetləri bildiuran isimlərlə - *the moon's light* (ayın işığı)
- 2) Günün hissələrini, mğvsümləri, çay, dəniz, okean, ölkə, gəmi adlarını bildirən bir sıra başqa isimlərlə - *today's newspaper – bugünkü qəzet, the sea's waves – dənizin dalğaları.*

Bəzən yiyəlik halda olan isimdən sonrakı isim düşə bilər.

• Söznülü birləşmələrdə yiyəlik halda olan isimdən sonra yer, məkan bildirən *shop, house, office* və s sözləri varsa,

I spent my summer vacation at my uncle's (house) – Mən yay tətilimi dayımğildə (dayımın evində) keçirdim.

• əvvəlcədən adı çəkilmiş əşyanın adını təkrar etməmək üçün,

Aida's hair is longer than Samira's (Samira's hair) – Aidənin saçını Samirənin saçından uzundur.

İngilis dilində həm cansız, həm də canlı varlıqlarda mənsubluq mənası *of* sözlə ilə də ifadə olunur.

The window of the room – otağın pəncərəsi

The cover of the book – kitabın cildi

Müasir ingilis dilində isimlərin cinsini müəyyənləşdirən morfoloji forma mövcud deyil. İsimlər leksik mənalara görə bu və ya digər cinsə aid edilir, yəni mənacə kişi cinsi bildirən isimlər – a man (kişi), a father (ata), a son (oğul), a nephew (qardaşoğlu, bacıoğlu), a brother (qardaş) və s. – kişi cinsinə (Masculine Gender), mənacə qadın bildirən isimlər – a mother (ana), a daughter (qız), a niece (bacıoğlu, qardaşoğlu), an aunt (xala, bibi), a woman (qadın) və s. – qadın cinsinə (Feminine Gender), mənacə cansız varlıqları bildirən isimlər isə a lamp (lampa), a bed (çarpayı), a book (kitab) və s. – orta cinsə (Neuter Gender) aid edilir.

Bəzi isimlər həm kişi, həm də qadın cinsinə aid edilə bilər. a teacher, a writer, a friend, a doctor. Bəzi hallarda isə cinsi fərləndirmək üçün aşağıdakı leksik və qrammatik vasitələrdən istifadə edilir.

- *ess* şəkilçisi – ingilis dilində qadın cinsini bildirən yeganə şəkilçidir.

An actor (aktyor)

an actress (aktrisa)

A lion (erkək şir)

a lioness (dişi şir)

- *girl, boy, man, woman, maid, male, female, cock, hen, he, she* sözlərinin vasitəsilə.

Man servant (kişi qulluqçusu), woman servant (qadın qulluqçusu), male reader (kişi oxucu), female reader (qadın oxucu). Heyvan adlarını bildirən isimlər bir qayda olaraq orta cinsə aid edilir. Quş, balıq və həşərat adları orta cinsə aid edilir. Güclü və böyük heyvanlar adətən kişi cinsinə, zəif və kiçik heyvanlar isə qadın cinsinə aid edilir. Cins bildirən isimlər həmçinin quruluşuna görə fərqlənir və iki qrupa bölünür: I qrupu morfoloji uyğunluğu olan semantik məna baxımından fərqlənən isimlər təşkil edir.

Brother (qardaş) – sister (bacı), Father (ata) – mother (ana)

Gentleman (centlmen) – lady (qadın, xanım), Nephew (bacıoğlu) – niece (bacıqızı), Uncle (əmi, dayı) – aunt (xala, bibi), II qrupa isə düzəltmə quruluşa malik olan isimlər aiddir. ,Bridegroom (bəy) – bride (gəlin)

Duke (hersəq) – duchess (hersəqovina), İngilis dilində ölkə adları bir qayda olaraq qadın cinsinə aiddir.

Azerbaijan is famous for her oil.

Vahidlik bildirən isimlər də cinsə görə fərqlənir. Belə ki, *the Sun (Günəş)* kişi cinsinə, *the Moon (Ay)* qadın cinsinə aid edilir. *Gəmi adları, boat, ship, steamer* və s. kimi isimlər qadın cinsinə aid edilir və *she* əvəzliyi ilə əvəz olunur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Практическая грамматика Английского языка – К.Н.Качалова
2. Azərbaycan dili – A.Y.Mirzəyeva
3. İngilis dilinin qrammatikası – O.Musayev

J.Zeynalova

Comparison of nouns in English and Azerbaijani

Summary

As a sample of multi-systemic languages, I would like to provide some facts and comparison between Azerbaijani and English languages due to nouns (the structural types of nouns, plural of nouns, Case and Gender categories). As we know, in our native language, the Noun indicates the name of the object and its questions are who? and what?. It is the same in the English language. There are three types of nouns in both languages: simple, derivative and compound. In spite of these there are several facts differing one language from another. These are plural of nouns, case and gender. I also would like to stress Gender issues between the English and Azeri languages. There is a great difference between these languages. In the case of plural of nouns, there is a simple rule for Azeri language.

Дж.Зейналова

**Сравнение существительных в Английском
и Азербайджанском языках**

Резюме

Как образец сравнения между мульти-системных языков, я хочу обратить внимание на сравнительные факты имен существительных между азербайджанским и английским языков. Известно, что, в нашем родном языке существительное называется частью речи, которая обозначает предмет и отвечает на вопросы кто? что? Это не меняется на английском языке. Имеются три типа существительных как простые, производные и составные в обоих языках. Но не смотря на это имеются различные факты которые отличаются в числе, роде и падеже. Я хочу отметить что имеется большое отличие между английским и азербайджанским языком касаясь рода существительного. В азербайджанском языке образование множественного числа существительного очень проста. А в отличии этого языка в английском языке имеется несколько способов образования множественного числа имен существительных.

R əvci:

Нәсәр Hüseynova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

NİGAR HƏMİDOVA
Odlar Yurdu Universiteti
nigar@mail.ru

AKADEMİK DİSKURSDA KOMMUNİKATİV ŞƏXSİYYƏT ANLAYIŞI

Açar sözlər: şəxsiyyət, diskurs, akademik, məna, münasibət, verbal, semantik

Key words: personality, discourse, academic, meaning, attitude, verbal, semantic

Ключевые слова: личность, дискурс, академический, смысл, отношение, вербальное, семантическое

Müəllim dliçilikdə və pedaqoji ritorikada linqvistik, nitq və kommunikativ şəxsiyyət hesab edilir və verilmiş hadisələr haqqında təsəvvürlər tez-tez üst-üstə düşür. İnsanın mətnlərin yaradılması və onların anlaşılmasını təmin edən xüsusiyyət və xarakteristikasının məcmuyu kimi linqvistik şəxsiyyət anlayışı elmi istifadəyə V.V.Vinoqradov tərəfindən (XX əsrin 30-cu illərində) təqdim edilmiş, sonradan Y.N.Karaulov, Q.İ.Boqqin, Y.V.Rojdestvenskiy, O.B.Sirotina və b. tərəfindən müəyyən sistem şəklində təqdim edildi. Belə ki, Y.N.Karaulov linqvistik şəxsiyyətin üç səviyyəsini qeyd edirdi:

1) verbal-semantik, dil daşıyıcıları üçün təbii dili normal bilmək, tədqiqatçı üçün müəyyən anlayışların formal ifadə vasitələrinin ənənəvi təsviri ehtimal edilir;

2) koqnitiv-tezaurus – dil vahidlərini hər bir dil fərdində az və ya çox dərəcədə dil xəritəsini düzgün və sistematik formalaşdıran, dəyərlərin iyerarxiyasını təmin edən anlayışlar, ideyalar, konseptlər təşkil edir;

3) praqmatik (motivasiyon)- özündə məqsəd, maraq, motiv və intensionallığı ehtiva edir (1, s. 64). 1995-ci ildə “Etnik və dil özünüdətəmə” konfransında o (Karaulov), sözügedən konsepsiyanın anlayışlarının ümumiləşdirilməsinin və dərk edilməsinin bəzi nəticələrini təklif etdi və verilmiş konseptual sahənin üç hissəli strukturunu (nüvə -modifikasiya – periferiya) təqdim etdi.

Alim-metodistin (dərslinin yaradıcısı) linqvistik şəxsiyyəti dedikdə fərdin şəxsiyyətinin müvafiq xüsusiyyətlərini əks etdirən və buna görə də müəyyən koqnitiv, kommunikativ-praqmatik istiqamətə və dilin struktur dil bütövlüyünə malik olan nitq fəaliyyətinin yaradılması və onun anlaşılmasını təmin edən yaradıcı və sosiolinqvistik bacarıq və xarakteristikalarının məcmuyu anlaşılır (2, s.41)

İ.V.Sentenberq müəllim-filoloqun linqvistik şəxsiyyətinin aşağıdakı funksiyalarını qeyd edir:

-instrumental –kulturoloji (linqvistik şəxsiyyətin dil vahidləri və onların birləşmə əlaqələri, söyləmlərin yaradılması və xalqın dildə ifadə edilən mədəni və ictimai-tarixi təcrübəsini bilməsi nəzərdə tutulur).

- reproduktiv (dil vahidlərinin nitq fəaliyyətində ifadəsi, onların yaradılması və birləşməsi qaydaları);

- kreativ (dil vahidlərinin nitqdə modifikasiyaya (dəyişikliyə) uğraması və yeni vahidlərin, kommunikativ məqsədlərin həlli üçün ifadə tiplərinin yaranması);

- adaptiv (uyğunlaşdırma)(dil vahidlərinin müəyyən bir mənanın ifadəsi üçün kommunikativ situasiyaların mexanizminə görə uyğunlaşdırılması);

-praqmatik (adresata, onun sosial statusuna oriyentasiya) (3, s.11-12)

Praqmatik kompetentlik dil vasitələrinin danışanın intensiyasından (niyyətindən) asılı olaraq realizasiyası ilə əlaqədardır (Onkoviç, s. 15). Göründüyü kimi, linqvistik şəxsiyyət bir çox dilçi və metodistlər tərəfindən kommunikativ- fəaliyyət nöqtəyi-nəzərindən tədqiq edilir, linqvistik şəxsiyyətin tərkib hissəsi kimi “həyat üslubu”, “davranış üslubu”, “dil zövqü”, “dil fəlsəfəsi”, “dil kompetentliyi”, “dil qabiliyyəti” kimi komponentlər çıxış edir.“Pedaqoji nitq“ lüğətinin müəlliflərinin fikrincə, müəllim dil, mövzu, linqvistik və praqmatik kompetensiyasına malikdir. Dil kompetensiyası özündə dil vahidləri və onların birləşdirilməsi qaydaları haqda biliyi cəmləşdirir. Linqvistik kompetensiya dilçiliyə bir elm kimi aid olan biliklərin xarakteristikasına malikdir. Mövzu kompetensiyası ətraf mühitin predmetləri ilə dil arasında olan münasibətləri əks etdirir. Praqmatik kompetensiya kommunikativ məqsədlərlə şərtlənmiş nitq fəaliyyətinin həyata keçməsi imkanındır; o, dil materialının seçilməsini, variativ formalardan istifadə etmək bacarığını, nitqin tipini seçməyi, funksional-üslubi fərqliliyi nəzərə almağı nəzərdə tutur (Pedaqoji nitq, 1998,81-81). Müəllim-filoloqun kommunikativ kompetensiyasının dil, mövzu və praqmatik fərqliliyini xarakterizə edən V.F.Rusetskiy də bu nöqtəyi-nəzərdədir (Rusetskiy,s.9).L.P.Klobukova linqvistik şəxsiyyət hadisəsinə F.de Sössürün dixotomiyası prizmasından yanaşır. O, özünü kommunikasiya prosesində realizə edən, ünsiyyətin bu və ya digər strategiya və taktikasını seçən və həyata keçirən, dil vasitələrinin repertuarından (həqiqi linqvistik, eləcə də ekstralingvistik) istifadə edən nitq şəxsiyyəti terminini təqdim edir. Bu vəziyyətdə linqvistik şəxsiyyət və nitq şəxsiyyəti paradiqmatik hadisələrdir, və əgər linqvistik şəxsiyyət paradiqmadırsa, nitq şəxsiyyəti bu paradiqmanın elementini təşkil edir. “..istənilən linqvistik şəxsiyyət bir tərəfdən dilin müxtəlif səviyyələri tərəfindən, digər tərəfdən nitq fəaliyyətinin əsas növləri və ünsiyyətin mövzusu, baş verdiyi məkan və

situasiyanı fərqləndirən çox qalın və çox komponentli nitq şəxsiyyətinin paradiqmasını təşkil edir (Klobukova, s.29) Fikrimizcə, nitq şəxsiyyəti termini kommunikativ şəxsiyyət termini ilə sinonim- dir. B.V.Kaşkinanın nöqtəyi-nəzərinə görə, kommunikativ şəxsiyyət şəxsiyyətin ən vacib komponentidir, çünki kommunikasiya insanın mövcud olmasının 80 %-ni təşkil edir. Linqvistik və pedaqoji tədqiqatlarda kommunikativ şəxsiyyət kommunikasiya prosesində həqiqətən iştirak edən iştirakçı kimi izah edilir. Kommunikativ şəxsiyyət özündə fərdi kommunikativ strategiyaların və koqnitiv, semiotik, motivasion kimi taktikaların məcmuyunu birləşdirir. Kommunikativ şəxsiyyət anlayışı nitq fəaliyyətinin qayda və qanunlarını, ünsiyyət tematikası, xarakteristikası, kommunikasiyanın yalnız verbal deyil, qeyri-verbal seçimi, digər xalis kommunikativ (qeyri-dil) parametrləri deməkdir. İkinci halda müəllimin kommunikativ şəxsiyyət kimi düşüncəli və perseptiv xüsusiyyətindən söhbət gedir (Smelkova, s. 75). Bu xüsusiyyətlər hər bir müəllimə xas olmalıdır. V.A.Koçetkova belə hesab edir ki, müəllimin kommunikativ bacarığı ümumi (fərdin qrup və ya qruparası professional ünsiyyəti üçün vacib olan), pedaqoji (müəllim üçün istənilən ixtisasda vacib olan) və xüsusi pedaqoji (məktəbdə xarici dilin tədrisi üçün vacib olan) kimi təqdim edilməlidir (4, s. 10). Dil şəxsiyyətinin requlyativ aspekti diskursun bütün tiplərində həmkar ilə əlaqə yaratmaq və bu əlaqəni qorumağı nəzərdə tutur. Informativ aspekt bilikləri (ümumi və xüsusi) və bu biliklərdən konkret ünsiyyət zamanı istifadə etməyi aşkarlayır. Fasçinativ aspekt ünsiyyətdə olan insanın emosional xarakteristikasını əks etdirir. V.İ.Karasikin fikrincə, janr kompetensiyasının tiplərinin modelləşdirilməsinə digər yanaşma ünsiyyət situasiyalarının ümumi tiplərinin seçilməsi ilə əlaqəlidir, məsələn, şəxsiyyət-yönümlü və qanuni-yönümlü (institutsional) diskursların qarşılıqlıdırılması. Alimin fikrincə, qeyri-məişət ünsiyyətində ilkin və ikinci dərəcəliləri seçmək vacibdir (5, s.42). Nitq janrlarına praktik şəkildə yiyələnmə diskursiv şəxsiyyət kimi müəllimin peşəkar kompetensiyasının vacib aspektidir. Dil daşıyıcısı sanki özündə dil şəxsiyyətlərini cəmləşdirir. Məsələn, o, eyni zamanda şəhərli dil şəxsiyyəti, tələbə dil şəxsiyyəti, iyirmi yaşlı gənc dil şəxsiyyəti və s. kimi çıxış edə bilər. Danışan adam təkrarsızlığı unikal sosial-psixoloji xarakteristikalarla müəyyənləşən, çoxplanlı bir tədqiqat obyektinə çevrilir. (6, s.120-121). Hər bir sosial institutun özünün fəaliyyət qaydaları, onun subyektlərinin funksional-diskursiv fəaliyyətlərinin norma və tələbləri vardır. Sosial institutun məğzi həmçinin onun ümumilikdə institutun “agenti” və klienti kimi adlandırılan sosial rol və statuslara bölünməsinə özünü göstərir (7.) Ədəbi dil normalarının və nitq davranışının daşıyıcısı kimi müəllimin avtoriteti mədəniyyət və təhsilin birləşməsində öz təsdiqini tapır. Müəllimin kommunikativ kompetensiya səviyyəsinə olan yüksək tələblər onun status rolu ilə şərtlənmişdir. Ondan dil resurslarını, ünsiyyətin qanuni normaları

sərbəst bilmək tələb edilir, ətrafdakılar üçün müəllim elitar dil şəxsiyyətidir. Lakin Y.N.Karaulovun fikrincə, bir çox müəllimlər nitq mədəniyyətinin orta-ədəbiyyat daşıyıcılarıdır. Rus dili müəliminin diskursiv və real dil – kommunikativ şəxsiyyəti arasında olan ziddiyyət də buradan qaynaqlanır.

Ədəbiyyat

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: Издательство ЛКИ, 2010.
2. Синуца И. А. Проблема языковой личности в лингвистике, психолингвистике и [монография] /. – К. : Издательский Дом Дмитрия Бурого, 2006.
3. Сентенберг И.В. Языковая личность в коммуникативно-деятельностном аспекте // Языковая личность: проблемы значения и смысла: Сб. науч. тр./Год ред. И.В. Сентенберг, В.И. Карасика. Волгоград: Перемена, 1994.
4. Кочеткова Т. В. Диссертация по филологии на тему '*Языковая личность* ученого в эпистолярных 1998. *Языковая личность* носителя элитарной ...
5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Монография. — Волгоград: Перемена, 2002.
6. Седов К.Ф. Структура устного дискурса и становление языковой личности: Грамматический и прагмалингвистический аспекты. Саратов: Изд-во Саратовского нединс-та, 1998.
7. Макаров, М.Л. Основы теории дискурса Текст. / М.Л. Макаров. М.: Гнозис, 2003.
8. Карасик В.И. Речевое поведение и типы языковых личностей // Массовая культура на рубеже XX-XXI веков: Человек и его дискурс. Сб.науч.трудов / Под ред. Ю.А. Сорокина. ИЯ РАН. М.: «Азбуковник», 2003.

N.Hamidova

The notion of communicative personality in the academic discourse summary

The article investigates the notion of communicative personality in the academic discourse. The teacher is considered to be a communicative, linguistic and speech personality in linguistics as well as in ritorics. The article states that the notion of linguistic personality was firstly used by V.V.Vinogradov. The scientist analyzed a teacher as a source of carrying

all communicative features in academic environment. The opinions of other linguistics about the stated problem have been touched upon in the article as well. N.Karaulov, I.Boqin, V.Rojdestvensky and others linguists's works have been analysed in the article. The author defines three levels of a linguistic personality such as verbal-semantic, cognitive-thesaurus, and pragmatic levels which have been thoroughly reviewed in the article. The relationship among teachers and students during educational process and the role of motivation in the teaching process have also been highlighted in the article.

Н.Гамидова

**Понятие коммуникативной личности
в академическом дискурсе**

Резюме

Статья посвящена изучению понятия коммуникативной личности в академическом дискурсе. В лингвистике, а также риторике учитель считается коммуникативной языковой личностью. В статье отмечается, что понятие языковой личности впервые было употреблено В.В. Виноградовым. Ученый охарактеризовал учителя как источник - носитель всех коммуникативных характеристик, присущих академической среде. В статье рассматриваются точки зрения и других ученых, а также анализируются работы таких лингвистов как Н. Караулов, И. Богин, В. Рождественский и др. Автор выделяет три уровня лингвистической личности: вербально-семантический, когнитивно-тезаурусный и прагматический, каждый из которых подробно изучается и анализируется в статье. В статье также освещаются взаимоотношения между учителем и студентами и роль мотивации в учебном процессе.

Rəyçi: Leyla Cəfərova
filologiya elmləri doktoru

GÜNAY QARAYEVA
ADU
gunay@mail.ru

SÖZ VƏ CÜMLƏ DANIŞIQ AKTİNİN VAHİDLƏRİ KİMİ

Açar sözlər: söz, cümlə, danışiq aktı, vahid, məna, ifadə, sistem

Key words: word, sentence, speech act, unit, meaning, expression, system

Ключевые слова: слово, предложение, речевой акт, единица, значение, выражение, система

Dilin ünsiyyət vasitəsi olması qədimdən məlum olan faktdır. Elə bu səbəbdən də dilçilər dili “signifier” (“göstərici”) və “signified” (“ifadə edilmiş”) kimi nəzərdə tuturdular. “Signifier” sözünün lüğəvi mənasını araşdıraraq. Bu söz “İngilis dilinin Oksford lüğəti”ndə “işarənin xarici forması, yəni fiziki forması” kimi nəzərdə tutulur. “İşarə” deyəndə səs, sözün və s. fiziki forması nəzərdə tutulur. F.de Sössür nəzəriyyəsinə görə “langue” termini işarələr sistemi kimi müəyyən olunur. Həmin işarələr sisteminin iki üzvü müəyyən olunmuşdur: birincisi “signifier” adlanır ki, bu termin Sössür anlamında psixolinqvistik cəhətdən xüsusi qabarıq olan səs modelini nəzərdə tutur, səs özünü deyil; ikincisi “signified” adlanır. Bu termin Sössür anlamında “işarənin müəyyən etdiyi konseptin psixolinqvistik tərəfini göstərir, konseptin özünü deyil”. Sössür hər iki termin arasında birbaşa əlaqənin olmadığını iddia edirdi (1, s.67-69). “Signifier” və “signified” dil vasitəsilə bir-biri ilə əlaqə qurur və ünsiyyəti təmin edirdi. Platonun “Kratil” (“Cratylus”) dialoqunu yada salaq. Dialoqu izləyərkən aydın olur ki, Platon dildə işlədilən sözləri “signifier” və sözün aid olduğu, yaxud istinad etdiyi, yaxud referenti olduğu və artıq canlı dünyada mövcud olan obyektə “signified” adlandırmışdır. Həmin dialoqdan bir hissəni təhlil edək:

Herakl filosofu Kratil və Kaliasın qardaşı Hermogenes adlar barədə mübahisə edirlər. Kratil iddia edir ki, adlar təbiidir, digəri isə inad edir ki, adlar təbii deyil, onlar nisbi xarakter daşıyırlar. Kratil dediyinin üstündə durur. O, öz adının əsl məna ifadə etdiyini, amma Hermogenes adının tamamilə əsl olmadığını söyləyir. Hermogenes Sokratdan xahiş edir ki, ona Kratilin nə anlatmaq istədiyini izah etsin. O, Sokratdan bu barədə nə fikirləşdiyini soruşur. Əslində Kratilin bilmək istədiyi bu idi ki, adların (sözlərin) düz, yaxud yanlış anlam ifadə etmələrini öyrənsin. Sokrat cavab verir ki, bu qarışıqlıq “bilik” deməkdir. Adların təbiəti həmin biliyin bir hissəsi hesab olunur. O deyir ki, Kratilin öz adını doğru, Hermogenesin adını yanlış hesab etməsi onunla əlaqədərdir ki, Kratilin anlamında o (Hermogenes) Hermesin oğlu deyil, çünki o heç vaxt uğurlu olmayıb.

Hermogenes bu fikirdə idi ki, sözlərin adlandırılmasında xüsusi bir prinsip yoxdur. Onlar dəyişə də bilirlər. Onun düşüncəsinə görə qulların adları sahiblərindən asılı olaraq dəyişdirilə bildiyi kimi, digər adlar da dəyişdirilə bilər (2).

Sokrat burada etiraz edir və deyir ki, bu o anlama gəlir ki, biz istəsək insanı “at” adlandırma bilərik. Təbii ki, bu belə ola bilməz. Sözlərdə də düz, yaxud səhv ola bilən propozisiyalar vardır (2, s.8).

F.Y.Veysəlli yazır: “Dilin yaranmasında kifayət qədər geniş yayılmış fikir səs təqlidi nəzəriyyəsidir. İnsan dilində yaranan ilk sözlər primitiv olmaqla təbiətdəki səslərin təqlidindən törəyib. Ətraf aləmdə canlıların çıxardığı hər bir səs təqlid olunaraq dildə ayrı-ayrı sözlərin yaranmasına gətirib çıxarır (3, s.280).

Alvud və digərləri belə bir nümunə verir: “the morning star” və “the evening star”. Bu nümunədə Kopernikus bildirir ki, səhər ulduzları planetdir və Kopernikus bilirdi ki, axşam ulduzu planetdir. Hər iki nümunə izaha görə nə düz hesab oluna bilər, nə də səhv. O halda ki, Kopernikus səhər və axşam ulduzlarının eyni olduğunu bildirmirsə (4, p.10).

Elə bu səbəbdən də Platonun dövründən başlayaraq sözlərin aid olduqları obyektə əks etdirib etdirməmələri filosofları düşündürmüşdür. F.R.Palmer bu məsələnin araşdırılmasında iki görüş irəli sürür (5, s. 20). Onlardan birincisi “realist” baxışdır. Bu nəzəriyyəyə əsasən real dünyada mövcud olan bütün əşyalar eyni cür adlandırılır, çünki onların müəyyən ümumi xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, dərə, dağ, ev və s. kimi obyektlərin adlandırılmasında olduğu kimi. İkinci nəzəriyyə isə “nominalist” nəzəriyyə hesab olunur. Bu nəzəriyyəyə əsasən sözlərin adlandırıldıqları əşyalarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Onlar sadəcə olaraq həmin əşyalara kimlərsə tərəfindən verilmiş adlardır (5, s.20). Palmerin iddiasına əsasən bu qənaətə gəlirik ki, bu nəzəriyyə açıq-aydın yanlış nəzəriyyədir. Məsələn, əgər “dərə” sözü belə adlandırılıbsa, bu o anlamı vermir ki, deməli “dərə” sözünün aid olduğu referentlə heç bir əlaqəsi yoxdur. İzah üçün İngilis dilinin Oksford lüğətində dərə sözünün izahını oxuyaq: Malinovski (6, s. 299-300) yazır ki, Trobriand Adalarında işlədilən sözlər orada yaşayanların gündəlik həyatlarında işlətdikləri adlarla adlandırılır. Elə bu səbəbdən həmin sözlər ingilis dilindəki sözlərə uyğun gəlir. Malinovski belə bir nümunə verir: We - run front -wood ourselves . . . we-turn we-see companion -ours he turns- rear-wood (6, s.300). Malinovski iddia edir ki, bu cümlədə işlədilən sözlər ancaq aid olduqları kontekst daxilində anlam kəsb edə bilər. Bu nümunələrdə işlədilən “wood” (taxta, ağac, odun; meşə) sözü ancaq onun işlədildiyi konteksti oxuyanda “the paddle of the canoe” (“kanoe avarları”) mənasını verdiyi anlaşıla bilər. Bununla da Malinovski sözlərin kontekst daxilində əks mənalının əks etdirdiklərini iddiasını irəli sürür (6, s.298).

Boas (7, s.20) qeyd edir ki, Eskimo dilində “qar” (‘snow’) sözünün dörd mənası vardır. “Snow on the ground” (yerdə, torpaqda qar), “falling snow” (yağan qar), “drifting snow” (yağan qar) və “snowdrift” (qar yağıışı). Baxamayaraq ki, Eskimo dilində “snow” sözünün dörd mənası var, amma onların hər biri “göydən yerə yağan qar” anlamını verir, yəni “ağ dənəcik və yerə çatan kimi əriyən hissəcik”. Həmin mənələrdən heç biri fərqli mənə, məsələn, “qara” mənasını vermir. Uorf (8, p.210) yazır ki, Hopi dilində a plane (“təyyarə”), an insect (“böcək”) , yaxud pilot (“təyyarəçi”, təyyarı sürən) sözlərini əks etdirən ancaq bir söz mövcuddur ki, bu da “flier” (yəni “uçan”) sözüdür. Doğrudur, F.R.Palmer bu fərqlilikləri mədəni reallıqla əlaqələndirir. Amma biz bunu mədəni reallıqla deyil, insanların yaranma səbəbinin eyni varlıq tərəfindən yaradılması və onların beyinlərində doğuşlarından mövcud olan konseptlərlə əlaqədar olduğunu iddia edirik.

L.Blumfeld (9, s. 22) yazırdı ki, “salt” duz sözü “sodium xlorid” (yaxud Nace) məhlulunu əks etdirir. Amma F.R.Palmer onunla razılaşmır. Palmer isə yazır ki, “salt” (“duz”) sözü ilkin anlamda insanların süfrəyə qoyduqları ədva hesab olunur. Bununla da Palmer haqlı olaraq adi dili elmi dildən fərqləndirir. Palmerə oxşar olaraq B.Rassell (10, s. 25, 66) təklif edir ki, sözlərin aid olduqları referentlə əlaqələrinin öyrənilməsində sözün iki növü vardır: 1) “obyekt söz” (object word) və ikinci “lüğət sözü” (dictionary word) müəyyən olunmuşdur.

Əgər söz varsa, o halda konsept olmalıdır. Amma biz iddia edə bilərik ki, söz ola bilər, amma beyində konsept formalaşmaya da bilər. Konsept sözün mənasının beyində aydınlaşmasıdırsa, o halda əgər beyində lazım olan sözün mənası barədə heç bir təsəvvür yoxdursa, hansı konseptdən söhbət gedə bilər. F.R.Palmer beyində gedən bu mexanizmi “ghost”-in-the-machine” adlandırır (5, s.p26). L.Vitgenştayn yazır “Sözlərin böyük sinifləri üçün sözün mənası onun dildə istifadəsidir” (11, s.31).

Hər bir sözün referenti olmalıdır. F.R.Palmer referenti belə ifadə edir: “referent söz, söyləmə, cümlə kimi linqvistik elementlər təcrübə dünyasının qeyri-linqvistik elementləri arasında əlaqəni öyrənir. Sözün mənası, daha dəqiq ümumiyyətlə mənə linqvistik elementlərin arasında əlaqələrini saxlayan mürəkkəb ssitemlə əlaqəlidir (12, s.28). Fodor və Katz yazırlar: “Semantik nəzəriyyə danışanın şərh qabiliyyətini təsvir və izah edir; cümlələrin oxunmasını, yaxud anlaşılmasını müəyyən etməkdə performansın göstəricisi hesab edilir. Semantik anomaliyanı təsbit edir; cümlələr arasında parafraz əlaqələri müəyyənləşdirir; cümlənin digər semantik keyfiyyətlə əlaqəsini təmin edir (13, s.176). Katzın iddiasına görə (14, s.45) belə əlaqənin 15-dən çox növü mövcuddur. Katz və Fodar eksplisit şəkildə cümlənin qurulmasında referens və semantik nəzəriyyini vəhdətdə götürürlər.

Ədəbiyyat

1. Saussure F.D. Course in General Linguistics. 1983, (C.Bally and L.Gautier, eds; R.Harris, trans.), Duckworth, London (original text published 1916), Columbia University Press, 2011.
2. Plato Cratylus. Translated by Jowett B.
3. Veysəlli F.Y. Dilçilin əsasları. I Hissə - Giriş; II –hissə Dilin daxili strukturu. Bakı: Mütərcim, 2013.
4. Allwood J., Anderson L-G., and Dähl Ö. Logic in linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
5. Palmer F.R. Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
6. Malinowski B. The problem of meaning in primitive languages. Supplement (1) to Ogden and Richards 1923 (tenth edition 1949), The Meaning of Meaning (pp. 296-336). London: K. Paul, Trend, Trubner. 1923.
7. Boas F. Introduction to the Handbook of American Indian Languages. Washington, DC. Reprinted (no date) by Georgetown University Press, 1911.
8. Whorf B.L. Language, thought and reality: selected writings of Benjamin Lee Whorf, ed. J.B.Carroll. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1956.
9. Bloomfield L. 1926. 'A set of postulates for the science of language'. Language 2, pp.153-164. Reprinted in Joos 1958: pp.26-31.
10. Russell B. An inquiry into meaning and truth. London: Allen and Unwin. Reprinted 1962, Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1940.
11. Wittgenstein L. Philosophical investigations. Oxford: Blackwell, 1953.
12. Hajime Nakamura. A History of Early Vedānta Philosophy, Volume 2, , India: Motilal Banarsidass Publ., 1983.
13. Fodor J.A., and Katz J.J. The Structure of language: readings in the philosophy of language. New Jersey: Prentice Hall, 1964.
14. Katre S.M. *Astadhyayi* of Panini, Austin, TX: University of Texas Press, 1987.
15. Katz J.J. Semantic theory. New York: Harper and Row, 1972.
16. Musayev O.İ.İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 2007.
17. Veysəlli F.Y., Q.Ş.Kazımov, İ.B.Kazımov, A.Y.Məmmədov. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. III c. -Bakı: Prestij çap evi, 2014.

G.Qarayeva

Word and sentence as units of speech act

Summary

The article investigates a word and a sentence as units of speech act. It states that a language can be considered as a means of communication. The language as a “signifier” and a “signified” is touched upon in the article as well. The communication is described as a multicomponential speech act. Both a word and a sentence are mentioned as main expressions of a meaning. The ambiguity of sentences and words are considered to be important from the linguistic view point in communication.

The opinions of scientists such as F.Palmer, L.Bloomfield, F.Veyselli and others have been analyzed in the article. The viewpoint of the author can be observed in the article too. A lot of modern linguistic sources have been used in the article.

Г.Гараева

Слово и предложение как единицы речевого акта

Резюме

В статье исследуются слово и предложение как единицы речевого акта. Здесь отмечается, что язык считается средством общения, и трактуется как обозначающий, так и обозначаемый. Сама коммуникация описывается как мультикомпонентная речевая деятельность. И слово, и предложение упоминаются как главные средства выражения значения. Амбигитивность слов и предложений представлена как важный фактор в коммуникации с лингвистической точки зрения.

В статье анализируются позиции таких ученых как Ф. Палмер, Л. Блумфильд, Ф. Вейселли, а также выражается отношение к проблеме самого автора. В статье использованы различные современные лингвистические источники.

Rəyçi: Əfqan Abdullayev
filologiya elmləri doktoru, professor

NƏRMİN MƏMMƏDOVA

ADU

narmin@mail.ru

İQTİSADİYYAT VƏ DİLÇİLİYİN ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: iqtisadiyyat, dil, dilçilik, münasibət, əlaqə, inkişaf, üsul, vasitə
Key words: economy, language, linguistics, relationship, development, method, means

Ключевые слова: экономика, язык, лингвистика, отношения, развитие, метод, средства

Hazırda dünya iqtisadiyyatının və o cümlədən ölkəmizdə baş verən təqdirəlayiq inkişaf iqtisadiyyat və onunla bağlı bütün məsələlərə diqqət cəlb edir. İqtisadi münasibətlərin qurulması iqtisadi diskurs vasitəsilə iqtisadi yazışmaların aparılması isə iqtisadi mətnlər vasitəsilə yerinə yetirilir. Hər iki dil vahidinin öyrənilməsində bir neçə üsul müşahidə olunur. Bunlardan biri propozisional üsuldür ki, bu zaman iqtisadi mətn və iqtisadi diskurs daxilində cümlənin artıq məlum olan xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Kommunikasiya üsulu isə ikinci üsul hesab olunur. Bu zaman iqtisadi mətn və iqtisadi diskursu təşkil edən cümlələrin əsas xüsusiyyətlərinin sintaktik strukturları tədqiq edilir. İqtisadi mətn və iqtisadi diskursu fərqləndirən əsas məsələlərdən vacibi odur ki, iqtisadi mətn müəyyən olunmuş sərhədlərlə məhdudlaşır, iqtisadi diskurs isə qeyri-dəqiq sərhədlər çərçivəsində reallaşır.

Ölkəmizin hazırkı inkişaf səviyyəsində iqtisadiyyatla bağlı məsələlər bizi maraqlandırır. Ölkəmiz yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyub və ölkəmizdə müşahidə olunan iqtisadiyyat az və ya çox dərəcədə xarici amillərin təsirinə uyğun olaraq artmaqdadır. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyat cəmiyyətin iqtisadi həyatını mürəkkəbləşdirir. İqtisadi həyat çətindir. Cəmiyyətin iqtisadiyyatının inkişafı ilə insanlarda konseptlər formalaşır. Cəmiyyət elə inkişaf etməli, insanların beynində konseptlər elə formalaşmalıdır ki, ətrafda baş verən iqtisadi mühitə uyğunlaşsaq. Əvvəlcə iqtisadi biliyimiz formalaşmalıdır. İqtisadi biliyin formalaşmasında iqtisadiyyata aid fənlərin olması zəruridir. İqtisadiyyatın öyrənilməsinin vacibliyini dünya şöhrətli iqtisadçılar, dilçilər, dilçi-iqtisadçılar, siyasi iqtisadçılar, politoloqlar və s. dəfələrlə vurğulayıblar. Pol Samuelson yazır: “İqtisadi nəzəriyyəni sisteməlik öyrənməyən adam üçün nəinki suallara cavab vermək, hətta onların ətrafından necə lazımdırsa düşünmək cəhdi olduqca çətindir. O, musiqi əsərinə qiymət verməyə cəhd edən kara bənzəyir. Bu adama eşitmək imkanı verin, əgər hətta onun istedadı olmasa və onu

təcrübəsi ilə əvəzləməyə və ya melodiya və ritmdən həzz almağa qabiliyyəti olmasa da belə, o, ən azı musiqinin nə olduğunu duya bilər”.

İqtisadiyyat həyatımızın hər bir addımında bizimlədir. Gündəlik həyatımızda qiymətlər, xərclər, əməkhaqı və s. kimi terminləri hər gün eşidə bilərik. İstənilən vətəndaşın iqtisadiyyat terminini eşidən kimi, adlarını qeyd etdiyimiz terminlər ağına gəlir və onun beynində bu kimi terminlərin konsepti yaranır. Beyində konseptin olması həmin anlamın insanın şüurunun ən alt qatında əks olunması anlamını verir. İqtisadiyyat termininin izahı da elə bu təəssüratla bağlıdır. İqtisadiyyat termini yunanca “*oilkonomike*” terminində götürülmüşdür və “təsərrüfatın idarə edilməsi” anlamını verir.

İqtisadiyyat insanların xüsusi və şəxsi münasibət sahəsi hesab oluna bilər. İqtisadiyyatın obyektivi insanların həyat fəaliyyəti, subyektivi isə insanlar hesab edilir. Hər bir danışığın formalaşmasında sözün rolu danılmazdır. F.Y.Veysəlli yazır ki, söz izahı üçün üç məsələni diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır. Sözün semantik vahid olması, yəni sözün konkret mənası olur. Söz fonetik cəhətdən formalaşmış bütöv hesab olunur, yəni o vurğusuz vahiddir. Söz başqa vahidlərdən ayrılıb götürülə bilər (1, s.141). Sözün semantik kriteriyası əsas götürülür. Odur danışıda işlədilən sözlərin, xüsusilə də idiomlar, ibarələr, bir sözlə bütün ritorik vasitələri təşkil edən sözlərin mənalara danışıda xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

İnsanların iqtisadi münasibətlərinin əsaslarını onların iqtisadi sahədə icra etdikləri münasibətlər təşkil edir. Bu münasibətlərin strukturu və məzmunu qabaqcadan onunla müəyyənləşir ki, iqtisadi həyatda bütün cəmiyyət üçün aparıcı xarakter daşıyan bir sıra iqtisadi proseslər həmin mühitin təsirinə uyğun baş verir. İqtisadi münasibətlərin birincisi arasında cəmiyyətin məhdud resuslardan səmərəli istifadə etməsi dayanır ki, bunlar da insanların münasibətləri arasında yaranır. İnsanlar arasında münasibətdən danışanda həmin münasibətin hansı formada yerinə yetirilməsi yada düşür. İnsanlar arasında iqtisadi münasibətlər *danışiq, söhbət, dialoq, yaxud* “iqtisadi diskurs” vasitəsilə yerinə yetirilir. Bəli, iqtisadi münasibətlərin formalaşmasının önündə “iqtisadi diskurs” dayanır.

Qədim hind alimi Panininin Sanskritin mövcud olan ən erkən qrammatikasından bəhs edən *Astādhyāyī* əsərində belə iqtisadi diskursun əhaliyə çatdırılması təsvir edilir. Əsərdə yazılır ki, insanlar torpaqda işləyir, var-dövlət əldə etmək üçün çalışır və bunun üçün iqtisadi diskursla bir-birlərilə daima mübadilə edir və iqtisadi düşüncələrini bölüşürlər (2, s.3). Əminliklə deyə bilməsək də, güman edirik ki, Panini dövrünün iqtisadi quruluşunu təsvir etməyə çalışmışdır. Eyni zamanda, həmçinin, güman edirik ki, Panini öz dövrünün iqtisadi-mədəni mühitini də araşdırmışdır. O, impilisit iqtisadi biliyin şüura gətirilməsində ruhün xidməti olduğunu iddia edir və bunu öyrənirdi. Daha dəqiq, Panini linqvistik quruluşun impilisit

biliyini araşdırmışdır. Amerikalı strukturalist L.Blumfeld Panininin işlərini araşdırmış və belə demişdir: “... İnsan aqlının ən böyük qabiliyyətini əks etdirir və ... dillərin təsviri üçün əla modeldir”(2, s.3). İqtisadi diskurs termini XX əsrin sonlarına doğru tez-tez eşidilməyə başladı. Son illər nəinki linqvistik praktikada, eyni zamanda iqtisadiyyatda da iqtisadi diskursun rolunun öyrənilməsinə rast gəlmək olar (3, s. 169-217). İqtisadiyyatın tarixini öyrənən Donald Makkloski 1980-ci ildən başlayaraq iqtisadi diskurs haqqında tədqiqat aparmağa başlamışdır. Onun “İqtisadi Ritorika” adlı əsəri məşhur hesab olunur. D.Makkloski iqtisadiyyata yeni metodologiya gətirməyə iddialı idi. O iddia edirdi ki, iqtisadçılar öz iqtisadi diskurslarına iki mövqedən yanaşmalıdırlar. Həmin yanaşmanı o iki anlamda izah edirdi: rəsmi və qeyri-rəsmi, eksplisit və implisit (4, s.481-517). Onun iddiasına görə rəsmi, eksplisit mövqe elmi metodologiyaya modernist istiqaməti gətirir. D.Makkloski yazır: “iqtisadi rəsmi, eksplisit modernizm elmi metodologiyanın biheyviyərizm, operasionalizm və hiposetik-deduktiv modeli hesab oluna bilər” (4, s.484). Onun iddiasına görə iqtisadi diskursun icrası zamanı iqtisadiyyatın qeyri-rəsmi, implisit ritorikasından istifadə edilir. O, bu iddiasını belə əsaslandırır ki, iqtisadçılar öz danışıqlarında daha çox qarışıq terminlərdən istifadə etməyə meyillidirlər. İqtisadçıları yaxşı tanıdığından və onların beynində baş verən daha dəqiqi, beyinlərində əks olunan konseptə bələd olan Makkloski yazır: “Onlar (iqtisadçılar) statistik inferensin müəyyən mərhələsində pozitiv iqtisadiyyatın şərtlərinə uyğun olaraq bir-biri ilə söhbətə girişirlər”. Onların inandıqlarına görə iqtisadiyyatın bu mərhələsi elm üçün vacib şərtidir. İqtisadi metaforun yararlığı elmi iqtisadi diskursu vacib edir” (4, s.482). Button və Pirs Makkloskinin bu iddialarına müsbət cavab verir və onu dəstəkləyirlər. Onlar da iqtisadi diskursda tarixi presedentlərin münasibliyinə, hakimiyyətin gücünün iqtisadiyyata təsirinə, mənəviyyatın tələblərinə və s. inanırlar (5, s.69-96). Amma Makkloskinin fikirlərinə tənqidi yanaşanlar da oldu. Onlardan Kaldvel və Koatsın adlarını çəkmək bilərəkdir (5, s. pp.575-578). Onlar Makkloskinin pozitivizm nəzəriyyəsinin aktiv olmasında onu dəstəkləyirdilər. Onların razılaşmadıqları məqam o idi ki, pozitivizmin ekonomik metodologiya ilə eyniləşdirilməsi idi. Digər iqtisadçı Maki Makkloskinin iqtisadiyyatla təbiətin əlaqələndirilməsi məsələsinə münasibət bildirərək yazır ki, iqtisadiyyatda təbiətə münasibətin əsas götürülməsinə daha çox iqtisadi diskursun təhlilində hermenevtikya yer vermək lazımdır (6, pp. 23–50.)Makkloski “İqtisadiyyatın Ritorikası” əsərində iddia edir ki, iqtisadçılar danışıqlarında ritorikaya diqqət yetirməlidir. İqtisadçıların əsas məqsədi öz diskursları ilə onlara qulaq asanları, yaxud onları dinləyənləri inandırmaqdır. O belə qeyd edir ki, iqtisadçıların nitqində riyazi vituozluq, analogiya ilə irəli sürülən arqumentlər, simmetriya və s. olmalıdır (7). Makkloski və Klamer hər ikisi

iqtisadi diskursda iqtisadi müzakirə yolunun əhəmiyyətini vurğulayırlar. Onların bu yanaşmasında iqtisadi diskursda mülahizələrsiz iqtisadçıların nə etdikləri barədə insanları düşünməyə sövq edən amillər müzakirə olunur. Bu istiqamət Makkloskini inandırmanın bədii tənqidi üsuluna, Klameri isə incəsənətin, həmçinin də ədəbiyyatın inandırma metoduna istiqamətləndirir (8, s.). Bununla da onlar Hendersonun təklif etdiyi kimi, iqtisadi diskursda tətbiqi dilçiliyin istiqamətinə yanaşmalarını əks etdirirlər (9, s. 200-222). Tətbiqi dilçilik dilin istifadəsinə müəlliflərin məqsədləri baxımından yanaşır və onların müraciət etdikləri cəmiyyətlərin, təbəqənin oxu praktikasını nəzərə almaqla. Makkloski iqtisadi diskursda istifadə oluna bilən və həmçinin də istifadə olunmasına ehtiyac duyulan bir sıra terminlərin siyahısını tutur və onları sıralayır. Məsələn, xarakter (mətnin müəllifinin nəzərdə tutduğu xarakter); nəzər nöqtəsi (şəxsin özünün, yaxud narratorun); üslub (məzmunla sıx bağlı olan); metafor (arqumentlərin quruluşu ilə bağlı olan); ironiya (bir şeyi deyib əksini nəzərdə tutmaq); hekayə və dekonstruksiya. O iddia edir ki, digər elmələr olduğu kimi, iqtisadiyyatda da hər bir kəs dili necə istifadə etməyinə fikir verməlidir (7, s.125). İqtisadi mətn və diskurs terminləri arasında oxşarlıqlar və fərqliliklər müşahidə olunur. Eyni zamanda, dilçilikdə uzun müddətdir ki, müzakirə obyektı olan mətn və diskurs anlayışlarına müxtəlif baxışların mövcud olması diqqəti cəlb edir.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. I Hissə: Giriş; II Hissə: Dilin daxili strukturu. Bakı: Mütərcim, 2013.
2. Margaret Thomas. Fifty Key Thinkers on Language and Linguistics. Routledge: London and New York, 2011.
3. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация : пер. с англ. -М.: Прогресс, 1989.
4. McCloskey D.N. The Rhetoric of Economics. University of Wisconsin Press, Journal of Economic Literature Vol. XXI, 1983, pp.481-517.
5. Button K.J. "Contestability in the UK bus industry, experience goods and economies of experience", John S.Dodgson and Nevilli Topham (eds.), Bus Deregulation and Privatisation: An Industrial Perspective Journal. Aldershop, UK: Avebury, 1988, pp. 69-96.
6. Gotti M. Investigating Specialized Discourse, Bern, Lang. 2011.
7. McCloskey D.N. The Rhetoric of Economics. London: University of Wisconsin Press, 1998.
8. Klamer, A. 'Levels of discourse in new classical economics', *History of Political Economy* 16 (Summer), 1984, pp.263–90.

9. Henderson Willi. "The problem of Edgeworth's style." In Roger Backhouse, Tony Duddley-Evans, and Willie Henderson, eds., Economics and Language, London-Routledge, 1993, pp. 200-222.

N.Mamedova

The relationship between economy and linguistics

Summary

The article investigates the relationship between economy and linguistics. It states that the development of economy in the world as well as in our country draws people's attention to the improvement of it. The establishment of economic relations are realized through economy discourse and economy text. Some methods are observed in studying the stated language units. The article touches upon each of these methods separately. Both the propositional method and the communication method have been analyzed in the article as well. The differences between the economy discourse and the economy text have been underlined in the article too. The economy text has its certain borders, the latter has uncertain borders. The author has stated her viewpoint to the stated problem in the article. A lot of modern linguistic sources have been used in the article.

Н.Мамедова

Связь лингвистики и экономики

Резюме

В статье исследуется связи лингвистики с экономикой. Экономическое развитие в мире и в том числе в нашей стране привлекает внимание к этим проблемам. Создание экономических отношений ведется с помощью экономических дискурсов и экономическими текстами. Наблюдается несколько способов в изучении обеих языковых единиц. Один из них является пропозициональным способом, другой же коммуникативным способом. В статье каждый способ отдельно широко изучается. При этом исследуются особенности синтаксических структур предложений, составляющие экономический дискурс и экономический текст. В статье разница между экономическим дискурсом и экономическим текстом доводится до внимания. Подчеркивается, что экономический текст ограничивается определенными границами, а экономический дискурс реализуется в пределах неопределенных границ. В статье показывается отношение автора к проблеме.

Rəyçi:

Fəridə Allahverdiyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TAMERLAN ŞAHBAZLI
Bakı Avrasiya Universiteti
tamerlan@mail.ru

FƏRQLİ DİLLƏRDƏ KONSTATİV KONSTRUKSIYALARIN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: cümlə, quruluş, söz sırası, məna, semantik, konstativ, xüsusiyyət

Key words: sentence, structure, word order, meaning, semantic, constative, feature

Ключевые слова: предложение, структура, порядок слов, смысл, семантический, констатив, особенность

Müasir ingilis dilində söz sırası Azərbaycan dilindən fərqli olaraq xeyli dərəcədə sabitdir. O.Musayev yazır: “Dillərin qrammatik quruluşundan asılı olaraq cümlədə söz sırasının sabitlik, yaxud sərbəstlik dərəcəsi müəyyən edilir” (1, s.400). Sözlərin sırasının müəyyən edilməsi dilin morfoloji quruluşundan da asılıdır. Belə ki, dilin morfoloji quruluşu nə qədər zəngin olarsa, həmin dildə söz sırası da bir o qədər sərbəsi olar. İngilis dili hind-Avropa dillərinə aid olub flektiv, Azərbaycan dili isə türk dilləri ailəsinə aid olub aqqlütinativ hesab olunur. Elə bu səbəbdən də Azərbaycan dili şəkilçilərlə zəngindir. Amma ingilis dili üçün bunu söyləmək olmaz. İngilis dili analitik olduğundan onda analitik formaların sayı sintetik formalara nisbətən daha aşağı olur. Amma ingilis dilində də sərbəst morfemlərə rast gəlmək olur. Dillər içərisində nə təmiz flektiv, nə təmiz aqqlütinativ dil vardır. Hər bir dildə qrammatik kateqoriyalar ifadə edən sintetik və analitik formaları tapmaq mümkündür, bu ingilis və Azərbaycan dillərində də belədir. Cümlənin semantik mənasının öyrənilməsindən əvvəl onun tərifinin düzgün müəyyən olunması vacib hesab olunurdu. O.Musayev cümləyə belə tərif verir: “Bitmiş bir fikir ifadə edən bir və ya bir neçə sözün birləşməsinə cümlə deyilir” (1, s. 354). F.Y.Veysəlli isə cümlənin tərifini izah edərkən intonasiyanın da rolu olduğunu vurğulayır (2, s.226). Araşdırmalar göstərir ki, konkret dildən asılı olmayaraq cümlənin tərfi ən azı aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır:

- cümlənin nisbətən bitmiş fikir ifadə etməsi;
- cümlənin müəyyən sintaktik quruluşa malik olması;
- cümlənin xüsusi intonasiyaya malik olması;
- cümlənin modallıq ifadə etməsi.

Müasir ingilis dilində cümlələr quruluşuna görə iki əsas qrupa bölünür: 1. Sadə cümlə; 2.mürəkkəb cümlə (1, s. 362).

Sadə bir fikir ifadə edən cümləyə sadə cümlə deyilir. Məsələn, /She closed the door// (O qapını bağladı) Cümlənin semantik təhlili maraqlı doğuran məsələ hesab olunur. F.Veysəlli cümlə semantikasının birbaşa formal semantika ilə bağlı olduğunu yazır (2, s.264). Formal semantika, eyni zamanda model nəzəriyyəsi, gerçəklik şərtlərini açan, referensial, məntiqi və ya mümkün hallar semantikasi da adlandırıla bilər. Cümlə semantikasi tərkibinə görə iki mərhələdə təhlil oluna bilər: 1. Təbii dil ifadələri xüsusi formal dilə tərcümə olunur, əsasən predikat məntiqinin bir variantı kimi. Mürəkkəb ifadənin tərcüməsi cümlənin komponentlərinin tərcüməsindən ibarət olur. 2. Tərcümələr, yəni ekvivalent götürülən məntiqi formullar model nəzəriyyəsi semantikasi formasında kompozisional şərh əldə edir. Birinci mərhələ daha vacib hesab olunur, çünki burada məna təhlil olunur. Təhlil olunan məna təbii dil cümlələrinin semantik strukturunu açıb göstərir. İkinci mərhələdə götürülən formal dillər riyazi dəqiqliklə kompozisional təhlil olunur. Ona görə də adətən ikinci mərhələ vacib hesab olunmur. F.Veysəlli iddia edir ki, bəzi hallarda iki mərhələ birləşdirilə bilər. F.Veysəlli yazır: “Semantika dilin böyük hissəsinin təhlilini verməkdə acizdir. Ona görə də formal semantikada fraqmentlə məhdudlaşırırlar, kompozisional qaydalar məhdud miqdarda ləksə və sintaksis qaydalarına əsaslanır” (2, s. 269). C.Braun və C.Yül iddia edir ki, cümlə semantikasi sistem-cümlələrindən istifadə etmək daha münasibdir. Onların yazdıqlarına əsasən hər iki terminin işlədilməsində iki yanaşma mövcuddur. Hər iki dilçi cümlə semantikasında açıq cümlə təsvirlərindən istifadə olunmasını irəli sürürlər. Bu məqsədlə qrammatist məlumatın, yəni cümləni təşkil edən elementlərin xüsusi vacib nöqtəsinə diqqətini cəlb etməlidir. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, məlumatın təqdim olunduğu cümlələr bitkin və yığcam olsun ki, onların semantikasi aydın anlaşılıla bilsin. Cümləni istifadə edən şəxs işlətdiyi cümlələrdə nəinki mental prosesləri ehtiva edən məlumatdan istifadə edəcək, həmin cümlələr fiziki və sosial kontekstləri də özündə əks etdirəcəkdir. Bütün bu yanaşmanın hər birində məlumat, qaydalar, proseslər və kontekstlər hər iki yanaşmanı özündə əks etdirə bilər (3, s. 74).

C.Qazdar da cümlə semantikasi barədə oxşar münasibət bildirir. O yazır: “Mən güman edirəm ki, cümlələrin yaratdığı semantika dilçilik tədqiqatı üçün legitim məlumat qrupu yaradır və burada bir-biri ilə bağlılığı olan və müəyyən intuitiv qaydalar ifadə edən cümlə semantikasından söhbət gedir” (4, s.11). Danışiq prosesində işlədilən semantik məna yazılı mətnlərdə və tək cümlələrin quruluşunda da müşahidə oluna bilər. Tək cümlənin təsviri performans-məlumat kimi təsvir olunur. Bu tərkibli cümlələrdə N.Xomskinin dili təsvir etdiyi kimi tərəddüdlər, xətalər və digər qeyri-standard formalar da əks olunur. N.Xomski yazır: “Cümlə semantikasının bu cür təsviri dilin qrammatik forması kimi təsvir olunmamalıdır” (5, s.100). N.Xomski isə bu

yanaşmanın məhdudluğunu iddia edir. O yazır: “Dilin öyrənilməsinin semantik və statistik əhəmiyyətinə və ona qarşı olan marağa baxmayaraq, qrammatik nitqin xarakterini və yaxud problemin müəyyən edilməsinin birbaşa anlama yolu mövcud deyil” (5, s.17). Cümlə semantikasını mürəkkəb cümlələrdə daha qabarıq müşahidə olunur. Məlum olduğu kimi, müasir ingilis dilində iki və daha artıq cümlənin məna və qrammatik cəhədən birləşməsindən əmələ gələn cümləyə mürəkkəb cümlə deyilir (1, s.417). İki və daha artıq sadə cümlənin tabesizlik əlaqəsi ilə birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb cümləyə isə tabesiz mürəkkəb cümlə deyilir. Nümunələrə baxaq:

1. Birləşmə əlaqəsi. Bağlayıcılar: **/and, also, neither . . . nor, nor** və s. bağlayıcıları ilə.

Nümunə ingilis dilində:

/The practice is widespread, and nobody really wonders about it// – Təcrübə çox geniş yayılmışdır və heç kim həqiqətən də, onun mövzusu barədə sorğu-sual etmir.

Nümunə fransız dilində:

et bağlayıcısı ilə:

C’était un matin chaud,

et tout le monde était dehors. (Səhəri isti divəhamı bayırda idi)

2. Ziddiyyət əlaqəsi *but, yet, still, however, nevertheless* və s.

Nümunə ingilis dilində:

The problem has already been discussed widely, but nobody knows it.
– Problem geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur, amma heçkim bu barədə bilmir).

Fransız dilində nümunə :

Le problème a déjà été largement débattu, mais personne ne le sait.

3. Bölüşdürmə əlaqəsi *else, or, either . . . or, otherwise* və s.

İngilis dilində nümunə:

Don’t speak nonsense, or I will leave you alone. (Cəfəngiyyət danışma, yoxsa sən itərkə dəcəm).

Fransız dilində nümunə:

Ne bavardez, sinon je vais vous abandonner.

4. Səbəb-nəticə əlaqəsi *therefore, accordingly, consequently, hence, for, so* və s.

İngilis dilində nümunə:

The morning was cool, therefore I could not go out. (Səhər soyuq idi, ona görə də mənbəyə çıxmadım).

Fransız dilində nümunə:

Le matin il faisait froid, c’est pour quoi je n’ai pas pu sortir.

Müasir fransız dilində sadə cümlələrlə yanaşı mürəkkəb cümlələrdə də söz sırası müəyyən struktura malikdir. Müasir fransız dilində də cümlələr, daha dəqiqi mürəkkəb cümlələr tabeli və tabesiz olmaqla iki yerə ayrılır (6,

s. 279-299). Əvvəlcə tabesiz mürəkkəb konstativ cümlələrdə söz sırası məsələsinə baxaq.

Məlum olduğu kimi (7, s. 315-316), tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq cümlənin aşağıdakı tabesizlik bağlayıcıları ilə bağlanmış formasıdır. Müasir fransız dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr aşağıdakı vasitələrlə bağlanır: (7, s. 317).

Fransız dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr bağlayıcısız da bağlana bilər. Bu halda hərəkətlər aşağıdakı formada olur:

1) ardıcılıq əlaqəsi.

/ Un homme a été emmené au commissariat central à Paris et puis il a été prisonié //

(Bir kişi dünən səhər Tuluza şəhərinin mərkəzi polis məntəqəsinə kokain və çət gətirdi, sonra o, nəzarət altına alındı.)

2) ziddiyyət əlaqəli.

/Le fait est qu'ils ne méritent pas toujours le traitement comme nous, voici la réponse qu'ils méritent // *(Faktbudurki, rəqabətçilər hələ də cəsarət edə bilmədilər; budur əsil seçici bacarığı.)*

3) hərəkət və onun nəticəsi.

/Son catalogue comprend 2 millions d'examples et il a été distribué dans les 12 établissements de la capitale// *(Onunkataloqu 2 milyonüsxədənibarətdir, o, paytaxtın 68 qurumundapaylaşdırılıb.)*

Yuxarıda verilmiş hər üç cümlədə asindetik yolla bağlanmış sadə cümlələrdən təşkil olunmuş tabesiz mürəkkəb cümlə əks olunmuşdur. Onların tərkibindəki sadə cümlələrin mövqeyi cümlələrdə informasiyanı ötürərkən vacib hesab edilən hissə cümləni nəvvəlinə qərarlaşmışdır.

Ədəbiyyat

1. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 1997.
2. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2013.
3. Brown G. And Yule G. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
4. Gazdar C. Pragmatics. New York: Academic Press. United States of America, 1979.
5. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1965.
6. Заславская П.И., Алямская Н.В., Пашинина Р.А. Грамматика французского языка. Москва «Высшая школа». 1969.
7. Nikolskaia E.K., Goldenberg T.Y. Grammaire Française. Москва «Высшаяшкола». 1982.

T.Shahbazlı

The semantic features of constative constructions in different languages

Summary

The article investigates the semantic features of constative constructions in different languages. It firstly gives some information about the structure of sentences. It states that the word order in modern English has fix structure than the Azerbaijani language. The morphological structure also plays a very important role in forming the order of words in sentences. Then the classification of a sentence has been touched upon. The opinions of linguists such as N.Chomsky, G.Brown, G.Yule, F.Veyselli and others have been stated about the stated problem in the article. The semantic structures of constative constructions have been analyzed in the article. The sentences from the English and the French languages have been given as examples. The viewpoint of the author has been explained over examples as well.

Т.Шахбазли

Семантические особенности конституционных конструкций в разных языках

Резюме

В статье исследуются семантические особенности конституционных конструкций на разных языках. Сначала дается информация о структуре предложения. В ней подчеркивается, что порядок слов, в отличие от азербайджанского языке, на современном английском и французском языках имеет фиксированный порядок. Подчеркивается, значительная роль морфологической структуры в формировании порядка слов в предложениях. Затем была затронута классификация предложения в обоих языках. В статье также обращены к мнениям таких лингвистов, как Н.Хомский, Г.Браун, Г.Юль, Ф.Вейсялли и др. В статье анализируются семантические структуры неперменных конструкций. В статье приведены примеры с английского и французского языков. С точки зрения автора также были объяснены примеры.

Rəyçi: Fəxrəddin Veysəlli
filologiya elmləri doktoru, professor

ФИКРЕТ ГУСЕЙНОВ

Институт языкознания им. Насими НАНА

fikret@mail.ru

ВЗГЛЯДЫ СОВЕТСКИХ ЛИНГВИСТОВ НА ТЕОРИЮ Н.ХОМСКОГО

Ключевые слова: генеративная грамматика, компетенция, употребление, глубинная структура, поверхностная структура, универсальные категории

Açar sözlər: generativ qrammatika, kompetensiya, işlətmə, alt struktur, üst struktur, universal kateqoriyalar

Key words: generative grammar, competence, performance, deep structure, upper structure, universal categories

Известно, что в советской лингвистике работы Н.Хомского не сразу получили должного внимания. Поэтому первые его работы переводились, хоть и с большим опозданием, а затем генеративная грамматика подверглась резкой критике. С другой стороны, другого направления формальной лингвистики, а именно модели «Смысл-Текст» И.А.Мельчука, окончательно вывело ее из сферы интереса большинства лингвистов.

По мнению В.М.Солнцева, «между «генеративной» и «негенеративной» интерпретацией глубинной структуры не всегда имеется четкая разница. Некоторые авторы, определяя глубинную структуру как «отвлеченную структурную схему», отмечают, что «понятие «отвлеченной структурной схемы», образца построения» по существу сходно с понятием «глубинного предложения», о котором писали применительно к английскому языку Б.Ингве и Н.Хомский» (1, с. 14). Глубинная структура в изложении Н.Хомского ведает формированием смысла предложения, а поверхностная - звуковым воплощением этого смысла. Глубинная структура выступает как некое дозвуковое, а стало быть дословесное образование, хотя, иллюстрируя глубинную структуру, Н.Хомский представляет ее как отношение вполне реальных слов. Система правил, с помощью которых мыслительные образования вступают в связь со звуковыми образованиями, и составляет, по Н.Хомскому, грамматику.

Рассматривая основные положения концепции Н.Хомского о поверхностных и глубинных структурах, В.Солнцев отметил, «тот факт, что концепция поверхностные и глубинные структуры была разработана для того, чтобы учесть факты близости значений активных и соответствующих им пассивных предложений /John admires

sincerity// и *Sincerity is admired by John*//, факты многозначности предложений типа *Flying planes can be dangerous*/ (Летающие самолеты могут быть опасны) и (Летать на самолетах может быть опасно), то к этому факту можно отнести упомянутые пары сочетаний типа *пришел учитель*/ и *приход учителя*/, где «на поверхности» между словами в этих выражениях существуют соответственно атрибутивное и предикативное синтаксические отношения, а «в глубине» как будто бы одинаковое соотношение: действие - субъект. Однако, в одном случае «на поверхности» действие представлено глаголом, обозначающим его как процесс, во втором же случае действие представлено отглагольным существительным, обозначающим его как предмет мысли, как его наименование. Отвлекаясь от этого различия, сторонники концепции глубинной структуры утверждают, что в обоих случаях имеется одна и та же глубинная или смысловая структура (1, с. 18).

Идею о том, что большое число языковых единиц способно, комбинируясь различными способами, породить бесконечное число высказываний Р.Пазухин объясняет двояко: «если предположить, что все высказывания какого-либо языка ограничены в отношении своей длины каким-то общим пределом, мы приходим к выводу о том, что число высказываний, порождаемых этим языком, конечно. Если же мы предположим, что длина каждого высказывания бесконечна, мы получим результат, удовлетворительный в математическом отношении, но совершенно неосуществимый на практике» (2, с. 57). Далее он рассматривает этот вопрос на почве теории Н.Хомского, в которой красной нитью проходить мысль о том, что длина предложений в любом языке конечна, но произвольна.

Критикуя генеративной теории Н.Хомского, Р.Пазухин отмечает, что «Н.Хомский считает, что выделить модель, соответствующую уровню «описательной адекватности», невозможно только на основании сходства между порождаемыми ею предложениями и наблюдаемыми высказываниями носителей данного языка. Поэтому Н.Хомский начинает с приложения «критерия всеобщности». ...описания конкретных языков должны находиться в соответствии с той или иной общей «лингвистической теорией», содержащей универсальные определения «фонемы», «предложения» и пр. ... каждая грамматика должна строиться в этих обобщенных терминах и по какому-либо одному из существующих методов (3, с. 417).

При всей глубоко продуманной критике этого направления в лингвистике, С.Д.Кацнельсон вполне оценивает его особое место: «...мы находим у Хомского новую теорию языка, отличающуюся от прежней не только поворотом к новейшим достижениям математической мысли в области так называемых рекурсивных функций и теорий

автоматов, но и совершенно неожиданной постановкой задач, подразумевающих не только новые приемы исследований, но вместе с тем и едва ли не полный отказ от традиционного предмета исследования» (4, с. 673).

В концепции Н.Хомского, овладение человека языком происходит при помощи не отдельных языковых элементов, а усвоения системы правил, формирующих осмысление высказывания. Одним из важнейших положений психолингвистической школы Н.Хомского является идея универсальных врожденных правил оперирования языком. Суть ее заключается в том, что эти правила не содержатся в эксплицитной форме в языковом материале, а являются основой врожденных умений по усвоению языкового материала. «Идея врожденного знания» по Н.Хомскому не раз критиковалась российскими учеными. А.Р.Лурия отметил радикальное отличие глубинной структуры от поверхностной, занимающей «среднее место между синтаксической структурой естественного языка и семантической структурой высказывания» (5, с. 148). Глубинные синтаксические структуры, по мнению А.Р.Лурия, следует считать отражением основных реальных отношений, существующих в действительности и проявляющихся в любой деятельности человека. А генетические формы языка необходимо искать в конкретных формах человеческих действий, в которых происходит отражение внешней действительности и формирование субъективного образа объективного мира (5, с. 148)

По мнению Ф.П.Филина, «концепция Н.Хомского во многом противоречивая и непоследовательная.... Согласно Н.Хомскому, ребенок уже рождается с структурой универсальной грамматики, с набором идей, общих для всех народов и времен; все наши знания являются-деврожденными и оказываются предпосылкой для опыта, а не его результатом. Только этим, считает он, можно объяснить, почему ребенок уже в три-четыре года овладевает такой сложной системой, как язык, язык же взрослых на него не влияет. Имея врожденные идеи, «глубинную структуру» языка, ребенок лишь усваивает «поверхностную структуру» окружающей языковой среды» (6, с. 19).

С.Д.Кацнельсон не согласен с теми идеями Н.Хомского, согласно которым глубинные структуры предложения образуют «универсальный компонент» языковой системы, который является основой единства всех языков, а поверхностные структуры, как универсальные категории отражаются под прикрытием «характерологических» категорий, таких, как падеж, грамматическое число, т. е. категорий, придающих каждому языку неповторимый характер: «Если исходить из тезиса, что глубинные структуры универсальны по своему категориальному содержанию, а поверхностные структуры идиосинкратичны и что

порождающий процесс протекает в направлении от универсальных структур к идиосинкратичным, то придется признать, что лежащие в глубинной сфере базальные структуры еще не заключают в себе всей полноты информации, необходимой для появления поверхностных структур, и что такую добавочную информацию несут с собой последующие образования» (4, с. 134).

А.Р.Лурия не одобрял антитезу «языковая компетенция-применение языка»: «Как “компетентность” в языке, так и “применение” языка - по мнению А.Лурия,- не появились сразу и не являются двумя независимыми явлениями. Можно думать, что сама “компетентность” в языке является результатом развития его применения и что только в процессе активного отражения действительности и активного общения у ребенка возникает понимание языка” (5, с. 148). Обзор лингвистических источников, в которых критикуются лингвистические работы Н.Хомского позволяет нам сгруппировать основные упреки, адресованные им советскими исследователями: фактическое исключение коммуникативной функции языка из предмета рассмотрения лингвистических исследований; необоснованность противопоставления «языковой компетенции и употребления языка» в речи; значительное ограничение круга явлений, относимых им к семантике языка; пренебрежение к явлениям речи, которые объективно “аграмматичны”, однако являются материалом языка и “творческими” элементами речевой деятельности.

Литература:

1. Солнцев В.М. Относительно концепции «глубинной структуры» // Вопросы языкознания, 1976, № 5, с. 13-26
2. Пазухин Р.В. К определению универсального кода // Вопросы языкознания, 1969, № 5, с. 55-68.
3. Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике. Вып. 2. -М.: Изд-во иностр. лит., 1962, с. 412-527.
4. Кацнельсон С.Д. Категории языка и мышления: Из научного наследия. М.: 2001
5. Лурия А.Р. Научные горизонты и философские тупики в современной лингвистике // Вопросы философии. 1975, № 4, с. 142–149.
6. Филин Ф.П. Некоторые вопросы современного языкознания // Вопросы языкознания. -М.: Издательство «Наука», 1979, № 4, с. 19-29
7. Хомский Н. Язык и мышление. -М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972, 122 с.

Hüseynov F.

**Sovet dilçilərinin N.Xomski nəzəriyyəsinə baxışları
Xülasə**

Məqalə N.Xomskinn transformasiyon-generativ qrammatikasının tənqid edilməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə sovet dilçilərinin N.Xomskinin nəzəriyyəsinin tənqidinə dair mənbələr xronoloji ardıcılıqla təhlil edilmişdir. Məqalədə qeyd edilir ki, N.Xomskinin generativ nəzəriyyəsi Sovet dilçiliyində gec tanınmış və onun bütün müddəaları ayrı-ayrılıqda tənqid edilmişdir.

Sonda N.Xomskinin nəzəriyyəsinin yönəlmiş iradlar qruplaşdırılır: dilin kommunikativ funksiyasının inkarı, kompetensiya və performansın əsassız qarşılaşdırılması və s. Məqalədə müxtəlif dilçilik mənbələrindən istifadə olunmuşdur. Müəllifin müzakirə olunan mövzuya münasibəti də məqalədə bildirilir.

F. Huseynov

The viewpoints of soviet linguists about the theory of N.Chomsky

Summary

The article deals with criticizing the transformation-generative grammar of Chomsky. The article analyzes the sources in the chronological order having criticized Chomsky's theories. The article states that the generative theory of Chomsky has late been recognized in the Russian linguistics, and it underlines all having criticized ponits of it.

The claims dealing with the theory of Chomsky have been grouped such as the rejection of the functions of the language, the unfounded confrantation of competence and performance, and so on.

A lot of linguistic sources have been used in the article. The author has been stated her opinion on the stated problem in the article as well.

Rəyçi: Fəxrəddin Veysəlli
filologiya elmləri doktoru, professor

RAMİLƏ SÜLEYMANOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
ramile_suleymanova@list.ru

ƏDƏBİ DİL VƏ DİALEKT

(Azərbaycan dili şivələri ilə müasir türk dilinin ortaq xüsusiyyətləri)

Açar sözlər: ədəbi dil, dialekt, söz, türk dili

Key words: literary language, dialect, common word, Turkish language

Ключевые слова: литературный язык, диалект, слово, турецкий язык

Ədəbi dil və dialektlər arasında istənilən halda sıx əlaqələr mövcuddur. Ədəbi dil normalarının müəyyənləşdirilməsində dialekt amili mühüm rol oynayır. Ədəbi dil başlanğıcda dialektlərdən birinə əsaslanır. Akad. T.Hacıyev yazır: "Mövcud olan dialektlərdən biri öz fonetik, leksik və qrammatik kütləsi ilə örnək götürülür, ədəbi dil kimi qəbul olunur. Ədəbi dilin əsasında duran bu örnək dialekt koyne adlanır... Koyne başqa dialektlərdən dialektfövkü xasiyyətli faktları ümumiləşdirərək, daha da zənginləşir. Ədəbi dil bir dialekt çərçivəsində fəaliyyətə başlasa da, get-gedə dialektfövkü əlamətlərlə dolğunlaşır və dialektlikdən uzaqlaşır (3, s.21-22).

Ədəbi dilin zənginləşməsində dialektlərin rolu böyükdür. N.Qaziyev yazır ki, dialektlərdən sözlərin ədəbi dilə daxil olması uzun sürən bir prosesdir ki, burada körpü rolu oynayan, onların arasında əlaqəni təmin edən bədii ədəbiyyat və onun yaradıcıları olan yazıçılardır (5, s. 76).

E.Səmədov qeyd edir ki, Səməd Vurğunun "Rəhbərə salam!" şeirində işlətdiyi "sayrışmaq" sözü zaman keçdikcə istifadə dairəsi genişlənərək ədəbi dildə "tamhüquqlu" söz olaraq dilin lüğət fondunda öz yerini tutmuşdur. Qazax, Sabirabad, Salyan və s. şivələrində də işlənən "ilgim" sözü ötən əsrin 40-cı illərinə qədər ədəbi dilimizdə olmamışdır. Bu sözü ilk dəfə Səməd Vurğun "Aygün" poemasında vermişdir. Sonralar bu söz də özünə ədəbi dildə yer tutmuşdur. (8, s.226).

Müxtəlif dil səviyyələrində Azərbaycan dili şivələri ilə müasir türk dili arasında ortaq xüsusiyyətlər mövcuddur. Ancaq leksik-semantik xüsusiyyətlər, bir qayda olaraq, üstünlük təşkil edir. Müasir türk dili ilə ortaq leksik vahidlər Azərbaycan dili şivələrində iki cür funksionallıq nümayiş etdirir: olduğu kimi qalır, yaxud məna dəyişikliyinə uğrayır. Mənaca sabit qalan ortaq sözlər şivələrimizdə daha çox işlənir. Bu cür sözlər müxtəlif nitq hissələrini əhatə edə bilər.

Müasir Türkiyə türkcəsində "maral" mənasında işlənən keyik sözü (geyik; 12, s. 270) Azərbaycan dilinin Tabasaran şivəsində də eyni mənanı

bildirir. Keyik buynuzinnə qeyrilən kirgit mühkəm uladu (Tabasaran; 2, s.281). Ümumtürk və Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində müşahidə olunur. "Oğuz xaqan dastanı"nda (uyğur versiyası): Atlarqa minə turur irdi, keyik arı arılaya turur irdi (Atlara minir, keyik ovlayırdı; 10, s.78). Kitabi-Dədə Qorqudda: Kimi aydır: "Keyik tozıdır", kimi aydır: "yağı tozıdır" (4, s. 69). Göründüyü kimi, tarixən Azərbaycan dilində işlənmiş lüğəvi vahid müasir dildə olmasa da, dialekt leksikasında qorunub saxlanılır.

Müasir Türkiyə türkcəsi ilə bəzi ortaq sözlər qohumluq əlaqələrini bildiren leksik vahidlərdir. Akad. M.Şirəliyev uruğ, com, tabun, saqqa, coğa, göbəy sözlərinin Azərbaycan dili şivələrində "ailə", "nəsil", "tayfa", "əqrəba" mənalarında işləndiyini qeyd edir (9, 325-326). Göbək sözü müasir dilimizdə bədən üzvünü ifadə etsə də, şivələrimizdə mənə dəyişikliyi ilə müşayiət olunur. Azərbaycan dilinin Biləsuvar şivəsində fonetik dəyişikliklə köbək sözü "nəsil" mənasında işlənir. Bizim köbəkəndi Əli (2, s.286). Leksik vahid göbək şəklində müasir türk dilində də eyni anlamı ifadə edir.

Bəzi ortaq sözlər müasir türk dilindəki variantından fonetik dəyişikliklərlə fərqlənir. Səs dəyişmələri samit (yaxud sait) səs əvəzlənmələri şəklində təzahür edir və dialektə məxsus spontan xüsusiyyət kimi özünü göstərir. Naxçıvan şivəsində karsı sözü "üstüörtülü bazar" mənasını bildirir. Naxçıvanda da karsı var (2, s.268). Müasir türk dilində isə çarşı sözü "bazar" mənasını ifadə edir (12, s.118-119). Göründüyü kimi, dialekt faktı türk dilindəki qarşılığından k>ç və ş>s samit əvəzlənmələri ilə seçilir. Səsdəyişmələrindən əvvəl gələn Azərbaycan dilinin Cənub ləhcəsi, xüsusilə Naxçıvan şivəsi üçün səciyyəvi hesab edilir.

Ağırlamaq feili də Azərbaycan dilinin şivə leksikasına daxil olan arxaik leksik vahidlərdəndir, "hörmətlə qəbul etmək, qarşılamaq" mənasını ifadə edir. Cəbrayıl, Şəmkir, Göygöl şivələrində, eləcə də Amasiya rayonu (Ermənistanda yerləşir) şivəsində işlənir. Sən qonax gəleysin, sonra gedof deysin kin, məni yaxşı ağırradılar (Göygöl, 2, s.5). Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində işlənir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da: Ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər (4, s.33). Söz ağırlamaq şəklində müasir türk dilində işlənərək həmin mənanı –"ehtiram etmək, hörmətlə qarşılamaq" anlamını ifadə edir (12, s.8).

Dialektlərimizdə işlənən, başqa bir leksik vahid mövcud morfoloji quruluşu ilə olmasa da, kök hissəsi ilə yazılı abidələrdə müşahidə olunur: Lənkəran şivəsində ayağçı "qapı-qapı gəzib mal alıb-satan, xırdavatçı, çərçi" mənasında, Salyan, həmçinin Lənkəran şivələrində "xeyirdə və şərdə xidmət edən adam", "kuryer" mənalarında işlənir. Ayağçımız zirəng adamdu (2, s.21). Sonuncu iki mənada leksik vahidin kökü, bizzə, bədən üzvü mənası ilə yox, "qədəh, piyalə" anlamlı ayaq sözü ilə bağlıdır. Yazılı abidələrin dilində işlənir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da: Altun ayaq sürəhilər

düzülmüşdü (4, s. 42). Türk dilində ayakçı fonetik tərkibində “xidmətçi, yeməxanada qulluq edən, ofisiant” anlamlarını bildirir.

Bəzən elə olur ki, dialekt leksikonuna daxil sözün Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi olmayan fonetik tərkibi eynilə müasir türk ədəbi dilində müşahidə edilir. Belə ki, Azərbaycan dilini İmişli şivəsində yazğı sözü “siyahıyaalma” mənasında işlənir. Yazğıda bu uşaq balaceydi (İmişli; 1, s. 544). Leksik vahid yazı sözünün söz ortasında [ğ] samitartımı ilə müşayiət olunan formasıdır. Yazı sözünün söz ortasında [q] samit artımına malik şəkli isə Türkiyə türkcəsində işlənir. Bu dildə yazqı sözü “tale” mənasını ifadə edir. Göründüyü kimi, leksik mənada məcaziləşmə nəzərə çarpır.

İl sözünün əvvəlcə [y] samitartımına malik yıl forması Azərbaycan dilinin Ordubad şivəsində müşahidə olunur. Leksik vahid həmin fonetik tərkibdə yalnız birləşmə tərkibində işlənir: bu yıl. Bu yıl mevlərdə (tənək deməkdir) yaxşı kəl (zoğ mənasını bildirir) var (Ordubad; 2, s. 272). Xatırladaq ki, sözün yıl forması Türkiyə türkcəsində işlənir.

Maraqlıdır ki, bu cür faklar türkcədə ədəbi dil səviyyəsində işləndiyi halda, azərbaycancada ədəbi dil faktı olmur. Daha maraqlısı isə hər iki dildə ortaq dialekt sözlərinin, şivə xüsusiyyətlərinin mövcudluğudur. S.Qəmbərova Azərbaycan dilinin Qərb şivələri ilə türk dilinin Qars şivələri arasında ortaq sözlərin mövcud olduğunu qeyd edir: kərki “kətmən”, ərbəx’ “çörək”, azıx “yol üçün ərzaq”, qaramat “dərddli, qəmli”, haşa “uzaq”(7, s.15).

Müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə fonetik dəyişikliyə uğramış söz eyni fonetik tərkibdə həm Türkiyə türkcəsində işlənir, həm də Azərbaycan dilinin dialekt leksikasını təşkil edir. Azərbaycan dilinin Kürdəmir şivəsində utanğac sözü işlənir. Ədəbi dildəki qarşılığından samit səslərin qarşılıqlı yerdəyişməsi – metateza ilə fərqlənir. Curcumuş (“hazırcavab” deməkdir) öyladın utanğacı olmaz (2, s.83). Buna yaxın söz Türkiyə türkcəsində utanqaç şəklində işlənir; “utancaq” mənasını bildirir (12, s.920).

Tabak sözü müasir türk dilində “boşqab” mənasını ifadə edir. Müasir qazax, qırğız, türkmən, özbək, uyğur (söz iki dildə tavak şəklində) dillərində də işlənir (11, s.832-833). Söz qismən fərqli fonetik tərkibdə, lakin yaxın mənələrdə Azərbaycan dili şivələrində də müşahidə edilir. Naxçıvan, Ordubad şivələrində “xonca” mənasını (1, s.477) bildirir. Dərələyəz şivəsində “çörək qabı” anlamında işlənir. Çörəyi tabaxdan götür (Dərələyəz şivəsində; informant). Leksik vahid Azərbaycan dilinin Masallı şivəsində adlardan isim düzəldən –ca (-ça) şəkilçisinin əlavəsi ilə tabağca şəklində işlənir; içərisində qənd doğramaq üçün ağacdan hazırlanan xüsusi çanağı bildirir (1, s.477).

Yazılı abidələrimizdə təbəq şəklində işlənərək “qapaq”, “örtük” mənalarını bildirir. Nəsimi “Divan”ında: Pərdə rəf oldivü açıldı təbəq (6, s.338).

Ayaqçı sözü müasir türk dilində “xidmətçi”, “yeməxanada qulluq edən”, “ofisiant” mənalarını ifadə edir. Azərbaycan dili şivələrində bunlara yaxın mənaları ayaqçı sözü bildirir. Dialekt sözünə Lənkəran şivəsində, Muğan şivələr qrupunda təsadüf olunur. Lənkəran şivəsində ayaqçı “qapı-qapı gəzib mal alıb-satan”, “xırdavatçı, çərçi”, Salyan şivəsində “kuryer” anlamlarını ifadə edir. Lənkəran şivəsində “xeyirdə və şərdə xidmət edən adam” mənasında da işlənir. Ayaqçımız zirəng adamdı (Salyan; 1, s.29). Türk dili ilə ortaq leksik vahidin kökü ayaq sözü ilə bağlıdır; “qədəh,piyalə” anlamını ifadə edir. Orta əsr yazılı abidələrimizin dilində geniş şəkildə işlənir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da: Toquz qara gözli örmə saçlı, əlləri biləgindən qınalı, parmaqları nigarlı, boğazları birər qarış kafər qızları al şərabi altun ayağla Qalın oğuz bəglərinə gəzdirirlərdi (4, s.68).

Azərbaycan dili şivələrinə məxsus bəzi sözlər Türkiyə türkcəsində fonetik dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Səsartımı, səsdüşümü hadisələri ilə yanaşı, elə ortaq leksik vahidlər vardır ki, türkcədə samit yerdəyişməsi ilə işlənir. Azərbaycan dili şivələrində nimdər sözü- iki fonetik variantda işlənir. Astara, Bakı, İsmayılı, Salyan, Şamaxı, Lənkəran şivələrində nimdər “döşəkçə” mənasını ifadə edir. İsmayılı, Salyan şivələrində nimdər şəklində də işlənir. Nimdəri gəti altıma qoyim (İsmayılı; 1, s.375). Quba şivəsində isimdüzəldən -çə şəkilçisinin əlavəsi ilə nimdərçə forması da müşahidə edilir. Qərdeşim uşağlarçun usdulların üsdünə nimdərçə quydi (1, s.375). Leksik vahid Türkiyə türkcəsində səslərin qarşılıqlı yerdəyişməsi ilə minder formasında “döşəkçə” mənasında işlənir (12, s. 594). Qeyd edək ki, söz əvvəllində bu cür samit yerdəyişməli sözlər dialekt və şivələrimizdə də özünü göstərir: mindaş (Quba şivəsində) – nimdaş (ədəbi dildə; “köhnə” deməkdir).

Müasir türk ədəbi dili ilə ortaq olan dialekt sözləri içərisində yabançı sözlər də müşahidə edilir. Müasir türk dilində üsulca sözü “yavaşca” mənasını ifadə edir (12, s. 918). Leksik vahidə Qərb qrupu dialekt və şivələrimizdə təsadüf edilir. Azərb dilinin Qərb ləhcəsində “ehtiyatla”, “yavaş” mənalarını ifadə edir.

Ədəbi tələffüzdən fərqli şəkillər köməkçi nitq hissələrini də əhatə edir. Kaş arzu ədatı ilə ki qüvvətləndirici ədatı birlikdə işləndiyi halda, şivələrimizdə bir leksik vahid kimi işlədilir. İfadə Qərb ləhcəsində keşke, Cəlilabad, Cəbrayıl, Mingəçevir şivələrində keşgə formalarında müşahidə edilir və arzu ədatı kimi işlənir. Keşgə onu aleydım (Cəbrayıl; 2, s. 270). İfadə müasir türk dilində keşke şəklində işlədilir (12, s. 472).

Müasir türkcədə qısa mənasını bildirən kestirmə (12, s. 472) sözüünə də Azərbaycan dilinin dialekt, şivə sözləri içərisində rast gəlmək olur. Əsasən Qərb qrupu şivələrində işlənir, həm isim, həm də feillə yanaşı gələ bilər: kəsdirmə yol, kəsdirmə getmək.

Zaqatala şivəsində kabalak sözü “kəpənək” mənasını ifadə edir (2, s. 265). Bizcə, bu söz də Türkiyə türkcəsi ilə ortaq leksik vahidlərdəndir. Belə ki, müasir türkcədə həmin anlamı bildirən kelebək (12, s. 464) sözündən sait əvəzlənməsi və samit yerdəyişməsi (l və b samitləri) ilə fərqlənir. Maraqlı burasıdır ki, sözün Zaqatala şivəsində işlənən samitlərlə bağlı fonetik tərkibi müasir türk dillərində də müşahidə edilir: kelebək (türkmən dilində), köbelek (qazax dilində), köpölök (qırğız dilində), kübələk (başqırd və tatar dillərində), kəpələk (özbək dilində; 12, s. 464-465).

Kaysı müasir türk dilində “ərik” mənasını ifadə edir (121, s. 458). Kiçik fonetik fərqlə Azərbaycan dilinin Şərq qrupu şivələrində müşahidə olunur. Bakı şivəsində qaysı/ qeysi sözü “ərik” anlamında işlənir (1, s. 288). Leksik vahidə digər şivələrdə söz birləşmələri daxilində təsadüf edilir. Dərbənd şivəsində qaysı mişmişi “ərik növü”nü bildirir. Ağcabədi, Bərdə, Tərtər şivələrində isə qaysı ərik birləşməsi “şirin tumlu ərik” mənasında işlədilir. Qaysı ərik saxlamağa yaxşısı (Bərdə). Qaysı mişmişini tumu yiyilədi (Dərbənd; 1, s. 289). Qaysı fonetik tərkibi kiçik dəyişikliyə uğramış şəkildə qaysafa sözündə də özünü göstərir. Qərb ləhcəsində işlədilir. Ərix’dən qaysafa pişirellər (Qazax şivəsi; 1, s. 288).

Müasir türk dilində “bayır” mənasını ifadə edən dışarı sözü (12, s. 170) də şivələrimizdə müxtəlif fonetik tərkibdə özünü göstərir. Şuşa şivəsində tişarı sözü eyni anlamda (“bayır, çöl”) işlənir. Tişarıda niyə durursan, içəri gəl (1, s. 499). Sözün qədim fonetik şəklinə Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsində rast gəlinir. Dışqarı sözü Cəbrayıl şivəsində həmin mənada işlənir. Sözün tərkib hissələrindən birini qədim türk yazılı abidələrində işlənən istiqamət məzmunlu -qarı şəkilçisi təşkil edir (Kültigin şərəfinə abidədə oğuzgaru “oğuzlar tərəfi”; Kültigin şərəfinə abidə, Şimal tərəfi, 8-ci xətt; 11, s. 55). Müəyyən dəyişikliklə yazılı abidələrimizdə müşahidə olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da: Qaçan Qazan evin yağmalatsa, həlalının əlin alır, tışra çıxar, andan yağma edərdi (4, s. 123).

Türkiyə türkcəsinə məxsus söz şivə leksikonunda Azərbaycan dili üçün spesifik morfoloji quruluşda təqdim edilir. Gebe türk dilində “hamilə” mənasını ifadə edir (12, s. 258). Azərbaycan dili şivələrində, adətən, isimlərlə əlavə olunan –ş formantı ilə işlənir. Gəbəş forması Cəlilabad, Kürdəmir şivələrində müşahidə edilir. Sözün mənə tutumunda qismən mənə dəyişikliyi nəzərə çarpır. Gəbəş “enli və sallaq qarın” anlamını bildirir (2, s. 192). Bu gəbəş sarıkürən qoyun kimindü (Kürdəmir şivəsi).

Ödlek sözü müasir türk dilində “qorxaq” mənasını ifadə edir (12, s. 672). Səs uyuşması nəticəsində fonetik dəyişikliyə uğramış öddəx’ forması şivələrimizdə özünü göstərir. Ağdam, Şərur, Laçın, Naxçıvan, Zəngilan şivələrində eyni mənanı ifadə edir. Böyük qardaşları öddəx’di (Naxçıvan şivəsində, 1, s. 386). Ağbaba (Amasiya; Ermənistan ərazisindədir) şivəsində isim düzəldən şəkilçinin iştirakı ilə yaranmış öddəx’lix’ sözü işlənir, “qorxaqlıq” deməkdir (1, s. 386).

Azərbaycan dilinin Ağbaba şivəsində (Ağbaba rayonunun Oxçuoğlu kəndi) musdux sözü işlənir. “İçərisinə su yığılan kiçik olmayan çuxur” mənasını verir. Maraqlıdır ki, yaxı mənalı söz fonetik dəyişikliklə müasir türk dilində müşahidə olunur. Tükiyə türkcəsində musluk “su krani”ni bildirir.

Ortaq leksik vahidlərdən biri “qatıq” mənasını ifadə edən yoğurt sözüdür. Dərbənd, Tabasaran şivələrində özünü göstərir. Sütə çalası vuradığ yoğurt olmağa (Dərbənd şivəsində; 1, s. 550). Türk dilində də eyni anlamda işlənir (12, s. 992). “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində rast gəlinir: Əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilən bir küvlək yoğurd gəvəzlər (4, s. 33).

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B., 2007
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti, I cilt, A-L. Ankara-1999
3. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi I hissə, B: “Elm” 2012, s.21-22
4. “Kitabi-Dədə Qorqud”. B.: Yazıçı, 1988
5. Qaziyeva N. Azərbaycan ədəbi dili normalarının formalaşmasında dialektlərin rolu. B: ”Təhsil”, 2003
6. Qəhrəmanov C. Nəsimi. “Divan”ın leksikası. Bakı: “Elm”, 1970
7. Qəmbərova S.B. Azərbaycan dilinin Qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrinin leksikası. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2017
8. Səmədov E. Ədəbi dil normalarının formalaşmasında dialekt faktlarının rolu. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, № 10. B.: Elm və təhsil, 2017
9. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B.: “Maarif”, 1968
10. Türk dillərinin tarixi morfologiyasına dair araşdırmalar/ Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990

Türk dilində

11. Alyılmaz C. Orhun yazıtlarının bugünkü durumu. Akara – 2005
12. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü. I c., Ankara – 1992

Литературный язык и диалект (Общие черты современного турецкого языка с азербайджанскими говорами)

Резюме

Между литературным языком и диалектами существует тесная взаимосвязь. Диалектный фактор играет важную роль в определении норм литературного языка. С самого начала литературный язык основан на одном из диалектов. Роль диалектов в обогащении литературного языка велика.

Сфера употребления диалектных слов *ilğim* «мираж», *sayrımaq* «мерцать», первоначально употребляясь в стихах Самада Вургуна, постепенно расширялось в литературном языке и сегодня занимает особое место в словарном составе азербайджанского языка, как «полноправное» слово. Эти слова, которые также использовались в казахском, сабирабадском, сальянском говорах, не были в нашем литературном языке до 40-х годов XX века.

Между азербайджанским языком и современным турецким языком на разных языковых уровнях существуют некоторые общие особенности. Однако, как правило, доминируют лексико--семантические особенности языка. Общие лексические единицы с современным турецким языком демонстрируют два типа функциональности на говорах азербайджанского языка: они остаются неизменными или семантически изменяются. Общие слова, которые остаются семантически неизменными, чаще используются в диалектах. Эти слова относятся к разным частям речи.

Например, слово *keyük* «олень» в современном турецком языке означает и в табасаранском диалекте азербайджанского языка то же самое значение.

**The literary language and the dialect
(The common features between the accents of the Azerbaijani and
Modern Turkish languages)**

Summary

There are close relations between the literary language and its dialects in any case. The factor of dialect plays an important role in the determination of the norms of the literary language. In the beginning the literary language is based on one of the dialects. Dialects have an important role in the enrichment of the literary language. The usage of the words "sayrışmaq"(twinkle), "ilgin"(mirage) that have firstly been used in Samad Vurgun' s poems is widespread with the passing of time, and take their places in the vocabulary of the literary language as its "equal" words. These words that are used in the Qazakh, Sabirabad, Salyan accents too don't exist in our literary language until 40 s years of the XX century.

In the different aspects of the language there exist some common features between the accents of the Azerbaijani and modern Turkish languages. However, as a rule, lexical-semantic features prevail among them. The common lexical units in the accents of the Azerbaijani and modern Turkish languages demonstrate 2 types of functionality: 1) the words which remain their originality and 2) the words which change their meanings. The common words which remain their constant meanings are mostly used in the accents of our language. Such words can embrace different parts of speech. For example, the word "geyik" is used in modern Turkish in the meaning of "deer". This word has the same meaning in the Tabasaran accent of the Azerbaijani language.

Rəyçi: Yadigar Əliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru

ЗЕНФИРА ОРУДЖЕВА,
ИРАДА АЛИЕВА
Азербайджанский архитектурно-
строительный университет
orucova@mail.ru

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ И КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ
АСПЕКТЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ
(СВЯЗЬ МЕТОДИКИ С ДРУГИМИ НАУКАМИ)**

Açar sözlər: rus dili, fraza, pedaqogika, lingvistika, təhsil, səslər, ünsiyyət, nitq vərdişləmə.

Key words: russian language, phrase, pedagogics, linguistics, teaching, sounds, communication, speech abilities.

Ключевые слова: русский язык, фраза, педагогика, лингвистика, обучение, звуки, коммуникативность, речевые навыки.

Изучающие русский язык обычно стремятся прежде всего овладеть еще одним способом участвовать в коммуникации. Однако, усваивая язык, человек одновременно проникает в новую национальную культуру, получает огромное духовное богатство, хранимое языком.

Источники информации о России разнообразны: это в первую очередь учебные тексты в их содержательном плане, средства зрительной наглядности, кроме того, сами формы и единицы русского литературного языка, т.е. слова, фразеологизмы, пословицы, крылатые выражения, а также фонетика, интонация, словообразование, морфология, синтаксис и, естественно, стилистика.

Следует тем не менее подчеркнуть, что без специальных усилий преподавателя и без сознательного, упорного труда студента язык сам по себе, автоматически «не отдаст» хранимую им информацию. Необходимо предварительно понять сущность культурноносной функции языка, овладеть методикой реализации данной функции в учебном процессе лишь при выполнении этих условий русский язык сыграет роль в приобщении студента к русской культуре.

Многие люди думают: каждый, кто владеет тем или иным языком, легко может стать преподавателем этого языка. Так ли это на самом деле?

Конечно, нет. Фраза Я владею русским языком означает, что я могу говорить на нем, понимать его на слух или при чтении, могу написать письмо, научную работу. Одним словом, я умею пользоваться русским языком для различных целей. Но чтобы учить русскому языку,

надо кроме того, ясно представлять себе систему языка, его особенности, уметь осознавать то, что обычно делается автоматически. Например, всякий русский бессознательно различает (и в речи других людей, и когда говорит сам) твёрдые и мягкие согласные звуки, например [т] и [т'], [м] и [м'], и не задумывается, какое положение должны принять органы речи в том и другом случае. Однако, чтобы научить русскому произношению студентов азербайджанских групп, ему необходимо самому осознать, в чем различие твердых и мягких согласных, т.е. надо быть по крайней мере, отчасти языковедом, лингвистом.

Но этого мало. Научить языку – это прежде всего научить говорить на нем. Но чтобы научить говорить, мы должны знать, как человек говорит. Точно так же, чтобы научить понимать устную речь или читать, мы обязаны ясно представлять себе, как происходит слушание (аудирование) и понимание устной речи, каковы «механизмы» указанных видов речевой деятельности. Следовательно, надо представлять, как «устроены» психика человека, его сознание, как протекает различные психологические процессы, каковы индивидуальные возможности учащихся. Одним словом, надо быть отчасти психологом.

Но ведь мало и этого! Даже самый знающий психолог может быть плохим преподавателем, если он не знает, как надо распределять языковой материал по отдельным урокам, какие использовать способы и приемы введения новых знаний, какие упражнения давать, по какому тексту лучше всего работать и как именно надо над ним работать, как построить сам урок (с чего начать, сколько минут уделять разным видам работы) и многое другое. Сказанное означает: чтобы обучать, надо владеть методикой преподавания языка (в нашем случае русского как иностранного).

Кстати, быть методистом тоже недостаточно. В методике преподавания русского языка как иностранного содержатся рекомендации, как обучать именно этому предмету. Но ведь есть и общие законы, которым подчиняется любое обучение любому предмету, любое воспитание. Эти законы изучают общая педагогика и дидактика.

Передавая каждому отдельному человеку свой социальный опыт, общество обогащает его новыми знаниями о мире. Это одна сторона процесса обучения.

Но человек – существо активное, он не просто «наблюдает», что вокруг него происходит, и отражает это в своем сознании: он живет, действует в окружающем его мире. Сознание человека неразрывно связано с его деятельностью: человек, познает мир, только когда он активно действует в нем, и знания нужны ему, чтобы воздействовать на окружающую действительность с целью ее преобразования. Конечно,

труд – самая главная форма деятельности, без которой были бы невозможны все остальные.

Опыт человечества, общества существует и передается не только в форме знаний, но и в форме умений и навыков. И это важная сторона обучения: абстрактные знания, не соединенные с практическими умениями и навыками, - мертвый груз. И так, обучение есть процесс передачи студентам и усвоения ими знаний, умений и навыков, необходимых для их жизни и деятельности в обществе, в мире.

Человек – не робот, действующий по заданной программе: он так или иначе относится к событиям, людям, ситуациям; действует, потому что у него возникают потребности, желания, мотивы; проявляет волю; пишет и читает стихи, рисует, снимает и смотрит кинофильмы, сочиняет и слушает музыку ... Все это делает каждого человека уникальным, неповторимым представителем человечества, делает его особой личностью.

Нельзя просто «заложить» в человека те или иные духовные ценности, установки, отношения, - он должен их «пережить», усвоить, сделать частью себя. Но способствовать процессу становления личности необходимо: как говорил выдающийся педагог А.С.Макаренко, педагоги должны иметь такую программу человеческой личности, к которой они должны стремиться. Процесс формирования личности называется воспитанием.

Воспитание не отделено от обучения непреодолимым барьером: человек формируется прежде всего в поступках, в действиях, да и сознание только теоретически можно отделить от личности, поскольку оно всегда пристрастно, субъективно. Воспитание осуществляется прежде всего в процессе обучения, на уроке, - нельзя обучать, не воспитывая; трудно воспитывать без обучения.

При обучении русскому языку в нерусской аудитории преподаватель исходит из принципов дидактики. Однако задача частной методики – раскрыть специфические особенности методов преподавания данного учебного предмета. Это утверждение полностью относится к методике преподавания русского языка. Существует факт связи дидактики и методики: дидактика, вскрывающая общие закономерности обучения, опирается на данные частных методик, а для методик основной теоретической базой служит дидактика.

Обучать иностранному языку – значит обучать общению (коммуникации) на этом языке. Деятельность может быть трудовой, познавательной (учебной), игровой и т.д. Общение – тоже вид деятельности, а в психологическом плане оно принципиально не отличается, например, от труда, игры. Мы учим прежде всего общению при помощи языка, то мы имеем дело с речевой деятельностью.

Речевая деятельность может иметь собственный мотив (например, чтение преподавателем лекции) или входить в качестве отдельного действия в другую деятельность (например, студент пришел в столовую обедать и просит дать ему определенное блюдо, скажем бульон). Значит, речевым может быть и акт деятельности в целом, и отдельное действие.

Но попросить один и тот же бульон можно по-разному: «Дайте, пожалуйста, бульон», «Нельзя ли получить бульон?», «Бульон, пожалуйста» и т.д. Действие здесь одно и то же, цель одинаковая, а речевые операции разные.

Обучать какой-нибудь деятельности – это значит учить правильно строить акт деятельности, формировать входящие в него действия и операции и соединять их в единую систему. Если мы учим речевой деятельности, то наша основная задача – построить нужные речевые операции и «сложить» из них нужные речевые действия.

При обучении речевой деятельности на русском языке происходит в общем то же самое, что при обучению вождению автомобиля: отдельные операции (предложим, произношение неизвестных звуков) нужно превратить в самостоятельные акты деятельности, ставя сознательную цель – правильно произнести. Когда студент этому научится, предлагается более сложная задача: например, произнести слово. И наконец, студент уже не должен думать о том, как он произносит и вообще – как говорит, а только о том, что говорит.

Если студент правильно совершает ту или иную речевую операцию, значит у него сформирован речевой навык.

А что значит «правильно»? В самом общем смысле – так, как это делает тот человек, для которого данный язык (например, русский) является родным. Можно выделить и отдельные характеристики полностью сформированного навыка: а) полная автоматичность; б) «качественность», т.е. соответствие норме русского языка – в самом лучшем случае это отсутствие акцента; в) достаточный темп; г) устойчивость, т.е. постоянство навыка в различных условиях (например, одинаковое произношение звуков в разных словах).

На практике следует, конечно, добиваться не только полноценного формирования отдельного навыка, но и их соединение друг с другом в цепочку, или систему.

Все ли речевые операции, нужны для речи на русском языке, требуется формировать заново? Конечно, нет. Многие из них используются студентами в речи на родном языке. Допустим, что все необходимые навыки сформированы, учащиеся умеют соединять их в систему, т.е. правильно построить и произнести то или иное

предложение. Значит ли это, что они уже умеют говорить на русском языке, а тем более – общаться при помощи русского языка?

Конечно, нет. Владеть речевыми навыками – только половина дела. Нужно иметь: а) опираясь на речевые навыки, самостоятельно выражать свои мысли и чувства, т.е. совершенно отвлекаться от языковой формы речи; б) по-разному использовать речевые навыки в зависимости от того, в какой обстановке, для какой цели, с каким собеседником происходит общение.

Когда человек все это умеет, мы говорим, что у него есть не только речевые навыки, но и речевые (или коммуникативно – речевые) умения.

«Правильно» осуществленное действие (в данном случае – речевое действие) означает способность правильно выбрать форму и стиль речи, умение подчинить форму речевого высказывания (предложения) задаче общения, употребить самые эффективные языковые средства.

Речевые навыки по своей природе механические: каждый раз, когда человек говорит, он воспроизводит усвоенные им навыки в определенной последовательности. А речевые умения имеют творческий характер: ведь условия общения никогда не повторяются полностью, и каждый раз человеку приходится заново подбирать нужные языковые средства и речевые навыки.

Речевые умения гораздо теснее, чем навыки, связаны с личностью студента – его мышлением, воображением, эмоциями.

В обучении языку основное внимание уделяется выработке речевых навыков: без них человек вообще не может ни говорить и писать на русском языке, ни понимать устную или письменную речь. Но главная задача при обучении русскому языку как иностранному – научить студента практически пользоваться языком, общаться при его помощи, следовательно, необходимо интенсивно развивать и коммуникативно-речевые умения.

Вот почему в современной методике обучения русскому языку как иностранному утвердился принцип коммуникативности. В чем он заключается?

Во-первых, в том, что цель обучения русскому языку – овладение им как средством общения. Имеется в виду общение практическое (в быту и т.д.), профессиональное (чтение специальных тестов, устная речь и т.п.) и т.д.

Во-вторых, в том, что в самом процессе обучения должна быть обеспечена возможность для учащихся полноценно, естественно общаться по любому поводу, например при выполнении коммуникативных упражнений, направленных на формирование речевых умений.

В-третьих, в том, что полностью используется все те преимущества, которые дает введение естественного общения в учебный

процесс. Именно в процессах естественного общения на занятиях наилучшим образом реализуется дидактический принцип коллективности. Иначе говоря, в ходе совместной учебной деятельности в процессе усвоения языка используется больше скрытых психологических резервов личности учащихся.

Известно, что коллективно студенты способны решать более сложные задачи, чем в одиночку. В группе, в коллективе возникают определенные эмоциональные условия: при благоприятном «психологическом климате» эффективность учебной (да и вообще всякой) работы выше, лучше работает память учащихся, их воображение и т.п.

В любой момент обучения студент должен активно использовать языковые знания, навыки и умения для того, чтобы выразить свою мысль и общаться с преподавателем и другими студентами. Даже если этих знаний у него мало и он еще не умеет сказать многое, пусть он все-таки пытается говорить (уже в уроке 3 пособия для азербайджанских групп (автор профессор Осман-заде А.О.) содержится материал, который учит знакомиться, задавать простейшие вопросы и отвечать на них).

Но очевидно, что языковой материал для этой цели должен быть особым образом организован, т.е. так, чтобы с его помощью можно было построить осмысленную речь.

Языковой материал вводится раньше или позже в зависимости от его важности для коммуникации, распространенности данного явления (слова, грамматической формы) в русском языке и от других факторов. По мере накопления учащимися отдельных языковых знаний появляется необходимость их систематизировать (представить, скажем всю систему спряжения русских глаголов в целом). Для этой цели служат «уроки-обобщения».

Точно так же, как принцип коммуникативности реализуется в более частных методических принципах, принцип сознательности реализуется в частном принципе учета родного языка. Почему необходимо учитывать родной язык студентов и как это делать?

На самом начальном этапе обучения, когда еще не достигнут полный автоматизм русской речи, студенты азербайджанских групп вольно или невольно мысленно переводят фразы, которые им нужно сказать, с родного языка на изучаемый. При этом они очень часто бессознательно переносят какие-то особенности родного языка на построение русской речи. Когда навыки произношения звуков, ударения, интонации, присущие родному языку, переносятся на русскую речь, говорят об «иностранным акценте». Использование навыков и умений родного языка может распространяться не только на грамматику и фонетику, но

и на лексику (словоупотребление): вместо русского используется слово родного языка или изучаемая лексическая единица употребляется в соответствии с нормами языка учащихся.

В результате в речи обучаемых возникают типичные (общераспространенные) и устойчивые ошибки, коренящиеся в различии навыков и умений, характерных для речи на родном и русском языке.

Задача преподавателя – предотвратить отрицательное влияние родного языка на русский.

Но азербайджанский язык может не только мешать, но и помогать усвоению русского.

Преподаватель может воспользоваться бессознательным переносом навыков и умений родной речи на русскую, чтобы избежать лишней, ненужной работы и сосредоточиться на более «опасных» (в смысле появления ошибок) явлениях русского языка.

Если студент на уроках азербайджанского языка изучали его систему и представляют себе ее основные особенности, преподаватель может указать на сходства и различия между русским и родным языком. Иначе говоря, дать знания о системе изучаемого языка в сопоставительном плане. В этом случае студент может – в случае сомнения – на сознательном уровне проконтролировать свою речь и тем самым предотвратить возникновение ошибки, идущей из родного языка.

Принцип учета родного языка позволяет также правильно решать вопрос о соотношении речи преподавателя на русском и на родном языке учащихся. Здесь нет общего правила.

Необходимо учитывать особенности русской культуры, отраженной в языке и существенной, например, при овладении речевым этикетом.

Говоря о том, что основным содержанием по русскому языку является обучение общению (при помощи русского языка), мы понимаем общение широко – как единство различных процессов, необходимых для того, чтобы понять друг друга. На практике всем этим процессам нужно обучать отдельно: научив человека говорить или читать на русском языке, нельзя еще обеспечить понимание им речи на слух. Поэтому в методике процессы общения представлены в виде единства четырех основных видов речевой деятельности – говорения, аудирования, письменной речи и чтения. Первые два обычно соединяются под названием «устная речь».

Процесс обучения языка в целом складывается из обучения речевой деятельности и обучения языковому материалу как средству общения.

Языковой материал – это единицы языка, правила их употребления и правила их соединения друг с другом.

Библиография

1. **Быстрова Е.А.** – Теоретические основы обучения в национальной школе.
2. **Яббаров Г.А.** – Методика преподавания русского языка в азербайджанских группах вуза.
3. **Яббаров Г.А.** – Активизация методов преподавания русского языка и литературы.
4. **Мамедов Г.Г.** – Лингвометодические аспекты обучения русскому речевому общению.
5. **Мотина Е.И.** – Лингвометодические основы обучения русскому языку студентов не филологов.
6. **Березин Ф.М.** – История лингвистических учений.

Z Orucova
İ.Əliyeva

Texniki universitetdə xarici dillərin tədrisinin psixoloji və mədəni aspektləri (metodikanın digər elmlərlə əlaqəsi)

Xülasə

Məqalə metodikanın digər elm sahələri ilə əlaqəsinə həsr olunmuşdur.

Dili bilmək onun tədrisini bacarmaq demək deyil. Xarici dilin effektiv tədrisini həyata keçirmək üçün tədris metodikasını, psixologiya, didaktika, lingvistikanın əsaslarını bilmək vacibdir.

Məqalədə metodikanın digər elm sahələri ilə bağlılığı tam şəkildə izah edilmişdir.

Müəllif doğma dilin əsaslarının nə dərəcədə vacib olduğunu da qeyd etmişdir. Təlim prosesində müəllim doğma dil və rus dilinin oxşar və fərqli cəhətlərini tələbələrə dolğun şəkildə izah etmələdir. Başqa sözlə desək, müəllim öyrənilən dili müqayisəli tərzdə tədris etməlidir. Məqalədə təlimin didaktik prinsiplərə əsaslanmasına diqqət yetirilir.

Başqa sözlə desək, təlim prosesinin gedişində, dilin öyrədilməsində tələbələrin psixoloji imkanları da nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, tələbələr kollektiv şəkildə ən çətin, mürrəkəb problemi belə həll etməyə qadirdirlər.

Z.Orujova
İ.Aliyeva

Psychological and culturological aspects of teaching foreign languages in a technical university (correlation of methodology with other sciences)

Summary

This article deals with the connection of methodics with other sciences. It is not enough to know a language in order to teach it. Teaching methodics, pedagogics, didactics, psychology and linguistics are essential for language learning.

The connection of methodics with other sciences is given in the article.

Main attention is paid to the principle of the mother tongue. The similarities and differences between the Russian language and the mother tongue are shown.

In other words, to convey the system of the given language in a comparative way.

The attention is also paid to the didactic issue of collective nature.

In other words, great passive psychological reserves of the students' personalities are used during the joint learning activity and the process of language comprehension.

It's known that students in a group are more successful in the solving more complicated issues.

Rəyçi: Alimə Osmanzadə
Professor

AYNUR MƏMMƏDOVA
ADU
ulvi-mammadov@mail.ru

DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ XARİCİ DİLLƏRİN TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ TƏDRİSİNİN METODİK ƏSASLARINA DAİR

Açar sözlər: təhsil ,şifahi nitq,kontekst.

Key words: education,oral speech,context.

Ключевые слова: образование , устный речь,контекст.

Ölkəmiz müstəqil dövlət statusunu əldə etdikdən sonra onun çoxsahəli beynəlxalq əlaqələri inkişaf etməkdədir. Dərin keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalan təhsilin strukturu, məzmunu , təlim üsulları tədricən qabaqcıl dünya təcrübəsinə inteqrasiya edilir. Təhsil sisteminin vacib və ayrılmaz tərkib hissələrindən biri olan ali təhsil keçirilən dinamik xarakterli islahatlar sistemində xüsusi yerə və əhəmiyyətə malikdir. İxtisas dilindən kommunikasiya məqsədilə istifadə etmək bacarığına malik olan mütəxəssislərin hazırlanması ali məktəblər, xüsusilə də ali ixtisas məktəblərinin əsas vəzifəsidir. Bu gün ali təhsil qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri dövrün tələblərinə cavab verən xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasıdır. Pedaqoji texnologiya təlim prosesinə yeni baxışdır və məhz müasir texnologiya əsasında təlim prosesi ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, maksimum idarə olunan proses hesab olunur. Yeni təlim texnologiyaları və metodiki iş üsullarının sayəsində təhsil kütləviləşir, elmi xarakter alır, fasiləsiz xarakter daşıyır. Müasir informasiya cəmiyyətində tələbə lazımi məlumatı axtarmaq, seçmək, emal və təhlil etmək, yeni informasiya yaratmaq, bu əsasda mövqe formalaşdırmaq, qərar qəbul etmək və qərarı həyata keçirmək kimi səriştələrə yiyələnmə bilir. İndi hər bir müəllimin vəzifəsi təhsilalanlara öyrənməyi öyrətmək, onlara yardımçı olmaq, bələdçi (fasilitator) rolunda çıxış etmək, informasiya mənbələri ilə tələbə arasında vasitəçi funksiyasını yerinə yetirməkdir. Bu baxımdan müəllim öz təşəbbüs və qənaətlərini tələbələrin fikir və fəaliyyətləri ilə birləşdirdikdə, “tədrisi interaktiv (birgəfəaliyyət, əməkdaşlıq, qarşılıqlı kollektiv iş) səmtə istiqamətləndirdikdə təlimin texnoloji səmərəsi daha üstün olur” [3,s.200]. Yəni texnoloji prosesə sistem halında yanaşdıqda, həm tələbə idrakının formalaşmasına, həm fəaliyyət çevrəsinin genişlənməsinə, həm də müəllimin novatorluğunun məkan və zaman daxilində yeni keyfiyyətlərlə görünməsinə əlverişli şərait yaradılmış olur.İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, XXI əsrdə təhsilalanların hər biri yaradıcı və müstəqil düşünən, tədqiqatçılıq bacarığını inkişaf etdirən bir şəxsiyyət kimi formalaşmalı və inkişaf etməlidir.Xarici dillərin tədrisində bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi,

onların tətbiqi prosesi mühüm yer tutur. Bu prosesdə əsasən tələbələrin müstəqil fəaliyyətinin səfərbər edilməsi tələb olunur.

Tədqiqat göstərir ki, tələbəyönümlü tədrisin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə problemlə yanaşma tərzini (N. Kazımov) ön plana çıxarılmalıdır. Problemlə təlimin spesifik xüsusiyyətləri vardır. Bu yanaşmanın üstünlüyü ondadır ki, tələbə tədris materialını qoyulan problem əsasında müstəqil həll etməyə çalışır. Bu təlimin əsasını situativlik təşkil edir. Təlimdə problemlə situasiya yaradan zaman müəllimin və tələbələrin fəaliyyət xüsusiyyətləri xeyli fərqlənir. Problemlə situasiyada ağırlıq mərkəzi tələbənin üzərinə düşür, onun fəallığı bir qədər artır. Dərsdə müəllim yeni mövzu ilə əlaqədar tələbələrin qarşısında problemlə vəzifə qoyur, tələbələr qoyulmuş vəzifəni qavrayır və onun mümkün olan həlli yollarını düşünürlər; müəllim problemlə həlli yollarını danışmağı təklif edir, tələbələr vəzifənin mümkün olan həlli yollarını sadalayır; müəllim öz fikirlərinin doğruluğunu əsaslandırmağı tələbələrdən tələb edir; tələbələr öz mülahizələrinin həqiqiliyini isbat etməyə çalışırlar; müəllim daha düzgün olan mülahizəni müəyyənləşdirməyi tələb edir, tələbələr bu tapşırığın da öhdəsindən gəlirlər; müəllim düzgün ehtimaldan yeni biliklə əlaqədar müvafiq nəticə çıxarmağı onlara təklif edir; tələbələr müəllimin rəhbərliyi altında yeni biliklə əlaqədar nəticələr çıxarırlar; lazım gəldikdə müəllim tələbələrin aldıkları nəticələri ümumiləşdirir; tələbələr ümumiləşmiş yeni biliyi dərk edirlər; müəllim mənimsənilən yeni biliyi möhkəmləndirmək üçün sual və tapşırıqlar verir; tələbələr müxtəlif formalarda təkrarla məşğul olurlar; müəllim öyrənilmiş yeni biliyi tətbiq etmək məqsədi ilə tələbələrin əməli işini təşkil edir. Tələbəyönümlü tədris prosesində istifadə olunan yanaşmalardan biri də alqoritmləşdirmə tərzidir. Alqoritmləşdirmədə adətən, tədris bacarıqları və idrak bacarıqları iştirak edir. Bu prosesdə müəllim öyrənilmiş yeni biliyi (xüsusi suallarda söz sırasına) tətbiq etmək üçün tələbələrin əməli işini təşkil edir, həyata keçirilən fəaliyyətə (yoldaşınızdan soruşun...) nəzarət edir və nəhayət onların düzgün işinə və təlimdə müvəffəqiyyət qazana bilməsinə şərait yaradır.

Tələbələrin fərdi qabiliyyətlərinin, idrakı inkişafının formalaşması, kollektiv interaktiv fəaliyyətə alışmasına şərait yaranır.

Tədqiqat göstərir ki, hazırda istər orta, istərsə də ali məktəblərdə gətdikcə daha çox praktiki həllini tapan fəal, interaktiv, kommunikativ, kooperativ və başqa metod və üsullar, eləcə də, bir çox innovasiya elementləri məhz müəllim və metodistlərin yaradıcı axtarışlarının nəticəsidir. Yəni son illər təhsilimizdə tətbiq olunan yeniliklər, təlimin təşkilinə standartlara uyğun yanaşma, onu forma və üsullarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılan addımlar novator müəllimlərin nailiyyəti kimi qiymətləndirilə bilər.

Bu müddət ərzində müxtəlif metodlar, üsullar və yanaşmalar təklif olunmuş və ya inkişaf etdirilmişdir. Onlar əsasən aşağıdakılardır:

- 1) sürətləndirilmiş təlim yanaşması (Intensive learning)
- 2) məzmunu dərinləşdirilmiş təlim yanaşması (Content based learning)
- 3) problemləşdirilməyə əsaslanan təlim yanaşması (Problem based learning)
- 4) peşəkar səriştəlilik əsaslı təlim yanaşması (Professional Competency Approach)
- 5) ünsiyyət əsaslı təlim yanaşması (Communication based Approach)
- 6) inteqrasiya əsaslı təlim yanaşması (Integration based Approach)
- 7) birgəfəaliyyət əsaslı təlim yanaşması (Cooperation based Approach)
- 8) əməkdaşlıq əsaslı təlim yanaşması (Collaboration based Approach)
- 9) interaktiv təlim yanaşması (Interaction based Approach)
- 10) informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsaslı təlim yanaşması (Information-Communications technologies based learning)
- 11) internet əsaslı təlim yanaşması (Internet based learning)

Göründüyü kimi, qeyd olunan təlim yanaşmaları müxtəlifdir, çoxfunksionaldır və tələbəyönümlüdür. Onların hər biri ayrı-ayrılıqda öyrənilməli, şərh edilməli və tədris prosesinə tətbiq yolları barədə metodiki iş üsulları işlənib hazırlanmalıdır.

Avropanın müxtəlif ali məktəblərində mütəmadi seminarlar keçirən, ingilis dilinin tədrisi məsələlərinə dair bir sıra dərslük və dərslər vəsaitlərinin müəllifi kimi tanınan C. Harmer təhsilalanların yaş xüsusiyyətlərinə görə xarakteristikalarını geniş şərh edərək, dilöyrənmədə bir sıra məsələlərə diqqət yetirilməsini qeyd etmişdir:

- təhsilalanın təlim prinsiplərinə uyğun bilik və bacarıqlara nə dərəcədə malik olması;

- ətrafda baş verən hadisələri təhlil edə və onları izah edə bilməsi;
- dərslərin mahiyyətini, məqsəd və vəzifələrini necə dərk etməsi;
- həyati bacarıqların yaşına uyğun tətbiq edə bilməsi;
- problemi dərk edərək, onun həlli yollarını necə tapması və s.

“A Course in Language Teaching” əsərinin müəllifi Penni Ur göstərir ki, xarici dillər üzrə bilik, bacarıq və vərdişlər əsasən dərslərdə formalaşdırılır və buna görə də məşğələlər (classes) təlimin və tərbiyənin əsas təşkilat forması sayılır. Xarici dil üzrə bacarıqların yaradılmasını ön plana çəkən müəllif ilk növbədə müəllimin fəaliyyətini xarakterizə edir və onun qarşısında dayanan problemlərə öz münasibətini bildirir. Tədris prosesində qarşıya çıxan problemlərin həlli yollarını tanınmış metodist-müəllim 3 mərhələdə müəyyənləşdirir:

1. Before problem arises;
2. When problem is beginning;

3. When problem has exploded.

Onun hər mərhələ üçün tərtib etdiyi şüar tələbə-müəllim münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi və lazımi iş üsullarının seçilməsini vacib edir: 1) prevention is better than cure, 2) do something, 3) act quickly-don't argue! Bu prosesdə tələbələrin müstəqil olaraq düşünmə, öyrənmə və təhlil etmə qabiliyyətləri formalaşır, daha sonra isə qoyulmuş problemlə bağlı fikir mübadiləsi aparmaq mümkün olur [5, s. 550]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istər göstərilən problemlərin həllində, istərsə də başqa fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində Penni Ur müəllimdən çox, tələbələrin özlərinin təşəbbüsünə və fəaliyyətinə önəm vermişdir. Maraqlı faktdır ki, o, “müəllim” sözü əvəzinə tədqiqat boyu “fasililator” (bələdçi) sözünü işlədir. Bu da özlüyündə tədrisin tələbəyönümlü xarakter daşmasını şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Беляев Б. В. О применении принципа сознательности в обучении иностранному языку. М., 1967, с. 5-17.
2. Ломов Б. Ф. Общение и социальная регуляции поведения. М., 1976, с. 64-93.
3. Леонтьев А. А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. М., Наука, 1969, 307 с.
4. Национально- культурная специфика речевого поведения . А.А. Леонтьев, Е. Ф. Пассов, Ю. А. Сорокин и др. А. Н. СССР, ., наука, 1977, 552 с.
5. Ur. P. 1996. A course in Language Teaching Cambridge: Cambridge University: Cambridge University Press.
6. Van Essen, A. J. 1991. “English- a World Language: Vol 1, N2, pp. 6-13.
7. Widdowson, H. L. 1987. “ The roles of Teacher and Learner, ELT Journal, 41,2, 83-8.

A.Mammadova

On the methodological backgrounds of student-centredness of FLT in language faculties

Summary

The article deals with the the methodological backgrounds of student-centred ways of FLT in language faculties . Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The main aim

of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The author tries to detect and describe the ways on this problem. The whole process of teaching speech should be goal-oriented systematic. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

A. Мамедова

К вопросу о методических основах “student-centredness” на преподавании иностранного языка у студентов языкового ВУЗа
Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу о методические основы “student-centredness” на преподавании иностранного языка у студентов языкового ВУЗа. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NİGAR MƏHƏRRƏMOVA
ADU
n.meherremova@mail.ru

BRİTANIYA MULTİKULTURALİZMİNİN LEKSİK İNKİŞAFINA DAİR

Açar sözlər: multikulturalizm, leksika, kontekst.

Key words: multiculturalism , lexic, context.

Ключевые слова: мультикультурализм, лексика , контекст.

Multikulturalizm elə bir siyasətdir ki, o, mədəni pluralizmi qəbul edir və onun inkişafına şərait yaradır. Bu, ölkə əhalisinin etnik irqi və dini müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, onların hamısının hüquq və azadlıqlarına hörmətlə əlaqədardır. Multikultural cəmiyyətdə hər bir vətəndaş öz mədəniyyətini, dilini, ənənəsini, etnik və dini dəyərlərini inkişaf etdirmək, ana dilində məktəb açmaq, qəzet və jurnal dərc etdirmək sahələrində bərabər hüquqlara malikdir. Multikulturalizm siyasəti assimilyasiyanı inkar edən inteqrasiyaya aparır. Məhz buna görə də bu siyasəti təkcə siyasi elita deyil, eyni zamanda millətin yüksək vəzifə tutmayan digər nümayəndələri ilə yanaşı ,həm də milli və dini azlıqlar da dəstəkləyirlər. Multikulturalizmin müxtəlif modellərini müqayisəli təhlil edərkən aydın olur ki: 1) Multikulturalizm – pozitiv sosial təzahürdür. O, cəmiyyətin inkişafı üçün münbit şərait yaradır; etnik münaqişələrin qarşısını alır və müxtəlif xalqlar arasında etimadı möhkəmlədir;2) Multikulturalizm – cəmiyyətin mədəni müxtəliflik əleyhinə etirazını sənətmək üçün alternativ siyasət kimi meydana gəlmişdir;3) Demokratiya multikultural cəmiyyətin formalaşmasında ən mühüm amillərdən biridir;4) Bölgələrin tarixi inkişafının xüsusiyyətləri multikulturalizmin fərqli modelinin yaranmasını müəyyən etmişdir; 5) Multikulturalizmin müxtəlif modelləri arasında bəzi fərqlərin olmasına baxmayaraq, heç şübhəsiz ki, multikultural cəmiyyətinin formalaşmasında və multikultural ətraf mühitin dəstəklənməsində aparıcı rol dövlətə məxsusdur. Bu ünsiyyət, bu mədəniyyətlərarası dialoq ideyası yaşadığımız qeyri-sabit və kifayət qədər dəyişkən olan müasir dünya üçün mərkəzi rola çevrilir.

Bu mənada dillərarası əlaqələrin də kökünü araşdırsaq görürük ki, bu tarix çox qədimdir. Belə ki, məntiqi tənəkkürün formalaşdığı vaxtdan, xalqlar arasında yaranan iqtisadi və hərbi əlaqələrin meydana gəldiyi dövrdən dillər arasında da müəyyən münasibətlər yaranmağa başlamışdır. Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, dünyada heç bir dil təcrid edilmiş şəkildə inkişaf etmir. Xarici aləm daim ona təsir edir və onun müxtəlif sahələrində diqqət cəlb edən izlər buraxır. Qeyd etmək lazımdır ki, dillərin qarşılıqlı əlaqə və

münasibətləri hələ qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Dünyada başqa xalqlardan tam təcrid olunaraq yaşamış xalq təsəvvürə gətirmək çətinidir. Cəmiyyət yaranandan müxtəlif tayfa, qəbilə, xalq və millətlər həmişə bir-biri ilə təmasda olmuşdur. Bu təmasın forma və məzmunundan asılı olmayaraq, güclü etnik birləşmələr zəif etnik birləşmələri özünə tabe etmiş, müxtəlif xalqlar arasında müxtəlif əlaqələr yaratmışlar. Bütün bunların nəticəsində xalqlar, onların dilləri qaynayıb-qarışmış, bir-birinə qarşılıqlı təsir və bir-birindən sözləmə prosesləri baş vermişdir. Ona görə də xalqların həyatında dil əlaqələrinin rolu inkaredilməz dərəcədə böyükdür. Dil əlaqələrini xalqlar və millətlər arasındakı digər əlaqələrdən ayırmaq mümkün deyil.

Multikulturalizm bir siyasət kimi öz mahiyyəti baxımından tolerantlıqla da sıx bağlıdır. O, müxtəlif mədəniyyətlərin paralel şəkildə yaşamasını qəbul edən tolerant cəmiyyətin başlıca xüsusiyyətlərindən biridir. Tolerant cəmiyyətdə multikulturalizm mədəniyyətlərin qarşılıqlı surətdə zənginləşməsinə, xalqları birləşdirən mədəniyyətin formalaşmasına səbəb olur ki, bu da insanların gələcək mədəni birliyi məqsədilə bir mədəniyyətin digər mədəniyyətə inteqrasiya prosesi ilə əlaqədardır. Multikulturalizm cəmiyyətdə təzahür edən çoxnövlü mədəni müxtəlifliyin növlərindən biridir. Leksik səviyyədə aparılan araşdırmaların əsas obyektini dilin ən qədim qatına aid olan və lüğət fondunu təşkil edən sözlərdir. Bunlara məişətlə (yaşam tərzi, adət-ənənə, alət, məişət əşyaları, yemək, geyim adları), təbiətlə (məkan, zaman, səma cisimləri, teonim, fitonim, soonim), fəaliyyətlə (sənət-peşə, ov, döyüş silahlarının adları), münasibətlə (şəxs əvəzlilikləri, qohumluq terminləri, müraciət titulları, ayamalar) bağlı sözlər, semantik leksika və s. sözlər daxildir. Britaniya multikulturalizminin leksik inkişafına nəzər saldıqda eyni zamanda Tüdor dövründən bəri tanınan “denization”, “ailen” və s. sözlər bu qəbildəndir. Semantik təhlil zamanı bu sözlərin orta əsrlərdə böyük mahiyyət daşıdığına şahidi oluruq. Belə ki, güclü mühacir dalğası bu sözləri formalaşmasına təsir göstərmişdir. Təhlil zamanı aydın olur ki, bu ifadələtlər öz içində müxtəlif işlər bacaran insanların peşə fəaliyyətlərini də saxlamışdır.

Bildiyimiz kimi, alınma sözlərsiz heç bir dil mövcud deyil. “...alınma leksika vasitəsilə bir xalq digər xalqı yaxından tanıya bilir” [4, s.503]. Bir dilə digər dildən sözlər bu səbəblər nəticəsində daxil olmuşdur: 1. Xalqın istilaya məruz qalması; 2. Digər xalqlarla dostluq münasibətinin olması; 3. Coğrafi şərait; 4. Obyektiv inkişaf qanunları və s.

Qeyd edildiyi kimi, Britaniya multikulturalizmi yalnız yerli deyil, eyni zamanda qeyri-dil vahidlərinin təsiri ilə formalaşmış və dəyişmişdir. İngilis dilində multikulturalizmin leksik inkişaf dinamikasını izləmək, bu dildə onun leksikasının mənzərəsini canlandırmaq üçün tarixən dillərə hansı dillərdən daha çox leksik vahidlərin keçib işlənməsinə nəzər yetirmək vacib

sayılır. Hər bir sözün yaranması müəyyən ehtiyacdən doğur. Ünsiyyətə müəyyən şəraitə bağlı ehtiyacdən yaranan söz sonra bütün dil daşıyıcıları üçün zərurətə çevrilir. Adətən etimon axtarışı ulu dilə gedib çıxır, bəzən də başqa dillərlə qarşılıqlı tarixi əlaqənin aşkar olunmasını tələb edir. İnsanın idrak fəaliyyətinin müvəffəqiyyətləri sözlər şəklində və söz birləşmələri vasitəsilə cümlələr şəklində dildə qeyd olunur. Dil öz inkişafında sadəcə olaraq məhdud bir çərçivə dairəsində deyil, aşağıdan yuxarıya, sadəcə mürəkkəbə doğru inkişaf edir. Məhz belə bir inkişafın nəticəsidir ki, ingilis multikulturalizmində leksik inkişaf baş vermişdir. Mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrinin miqdarı artmışdır. Sözün məna strukturu onun ifadə etdiyi əşya və ya məfhumla bağlıdır. Sözün məna strukturu sabit deyildir. Onun dəyişməsi əsasən üç planda olur:

1. sözlərin məntiqi-əşyavi məzmununun dəyişməsi; 2. sözlərin leksik-qrammatik əlaqələrinin dəyişməsi; 3. leksik-semantik sistemdə sözlərin məna əlaqələrinin dəyişməsi. Bunların strukturlarında bir-birinə yaxınlıq olsa da, onlar mənalarına görə fərqlənir. Söz öz daxili formasına görə üç struktur elementdən ibarətdir: fonoloji, morfoloji və semantik. Hər hansı bir söz yeni məfhum ifadə etdiyi zaman öz əvvəlki mənasını da saxlayır. Əvvəlki forma yeni məfhumu ifadə edən formaya çevrilir. Belə ki, ingilis dilində müəyyən sayda kök vardır ki, onlar dilin lüğət fondunun tərkibinə daxil olan bütün sözlərin böyük bir hissəsinin yaranmasında iştirak edir. İngilis dilində sözdüzəltmə prosesində fəal olan əsas köklər çoxdur. Məs: agr, ad, alte, anima, anthro, aqua, ann, carn və s. Belə köklərin əvvəlinə ön şəkilçisi, sonuna suffiks artırılması ilə yeni sözlər düzəlir. Qeyd olunan köklər termin yaradıcılığında da fəaldır. Semantik üsulla termin yaradıcılığı terminoloji sistemin inkişafının müxtəlif mərhələlərində özünü fərqli şəkildə göstərir. Ümumişlək sözlərin semantikasında baş verən dəyişmələr əsasında onların, yəni ümumişlək sözlərin terminə çevrilməsinin ən məhsuldar dövrü yeni terminoloji sistemin yaranması dövrünə təsadüf edir. Dilin daxili imkanları əsasında bu dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin hazır şəkildə alınıb işlədilir. Rus dilçiləri alınma və alınma söz problemini linqvistik, eyni zamanda sosial hadisə kimi qiymətləndirir və sözləmə prosesi olmadan hansısa dilin inkişafını mümkünsüz hesab edirlər. B.A.Serebrennikovun fikrincə “Yad söz daha ekspressiv görünür və bu cəhətdən tanış və adi milli sözdən üstündür .[1,s.14] Alimin fikri ilə tam razılaşmaq mümkün deyil, çünki “ekspressiv” görünən hər sözün dilə qəbulu bəzən dili çirkinləşdirə bilər. Dilə daxil olan sözlər mütləq dil qanunlarına tabe olmalı, dilə uyuşmalıdır. Bəzən elə olur ki, dilə gələn alınma söz öz səs tərkibini elə dəyişir ki, onu alınma kimi qiymətləndirmək çox çətin olur. A.S.Çikobava doğru izah edərək yazır:

“Çoxdan dilə keçmiş sözləri “yad” və “öz” sözləri kimi ayırmaq asan deyil. Bu həmin sözün dil sahəsində uzun bir yol keçdiyinin göstəricisidir və tarix üçün çox qiymətlidir. Alınmaları tədqiq edən alimlərdən İ.M.Kreyn sözalma hadisəsini “bir dilin təsiri altında başqa bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi adlandırır “ [3, s.11]Uzun dövrlər ərzində davam edən bu proses millətlərarası əlaqələrin, ünsiyyət vasitələrinin artması nəticəsində daha da sürətlənmişdir. Elə bunun nəticəsidir ki, dünyada elmə məlum olan elə bir dil tapmaq çətinidir ki, başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqədə və ünsiyyətdə olmasın. Dillərin qarşılıqlı əlaqə və təsvirindən danışdıqda isə təbii ki, ilk növbədə sözalma, yaxud sözvermə prosesi nəzərdə tutulur. Dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı təsirinin nəticəsində bir dildən digərinə keçən sözlər dil tarixini öyrənmək üçün böyük maraq kəsb edir. Dilin mənsəcə öz sözləri üst-üstə düşməyən fonetik tərkibli alınma sözləri də kifayət qədərdir. Belə leksik vahidlərə məxsus söz yuvası dilin fonetik sistemli vahidlərinin birləşmə normalarını pozmur. Sözün alınma kimi qəbul edilməsi üçün dörd meyarı irəli sürürlər: 1) alan dilin başqa dilin sözünü qrafik-fonetik ifadə imkanı; 2) alınan sözün dilin müəyyən qrammatik siniflərinə və kateqoriyalarına şamil edilməsi; 3) alınan sözün semantik müstəqilliyi; 4) ən azı iki funksional üslubda işlənmə və müəyyən terminoloji sistemdə termin kimi istifadə olunması. K.Yeryomina qeyd olunan dörd əlamətlərdən birinci ikisini əsas sayır. Onun fikrinə görə, digər iki əlamətin olması mütləq deyil. Bununla yanaşı müəllif özü iki meyarı qəbul edir: 1) alınmanın alan dildə qrafik-fonetik ifadəsinin mümkünlüyü; 2) alınmanın dilin qrammatik normalarına uyğun işlədilməsi. Bu hadisə, yəni dilin başqa dildən konkret məqamda istifadə olunan sözlər alması sözün müəyyən semantika üzrə xüsusişməsi də adlandırılır. Təhlildən belə nəticə çıxır ki, M.Breyter sözalmanın ikinci səbəbi kimi fərqləndirdiyi qrupdakı sözlər sırasına müəyyən səbəblərə görə daha asan tələffüz olunan, qısalığı, etimologiyasının şəffaflığı, semantikasının konkretliyi ilə seçilən alınma leksemləri də daxil edir. Reseptor dildə müsbət və ya mənfi konnotasiyanın ifadəsi üçün ekvivalent leksik vahid olmadıqda da sözalma hadisəsi baş verir. Belə sözalma, həm də psixoloji amillərlə şərtlənir.

Ədəbiyyat

1. А.Серебренников. Роль человеческого фактора в языке. М 1988, s.14
2. Блумфилд Л. Язык . М. 1968 s. 6.
3. Крейн И. Французские заимствования XIX века в английском литературном языке АҚД, М. 1963, s.11
4. Реформатский А.А. Введение в языковедение М. 1955 s. 503.

5. Van Essen, A. J. 1991. "English Among other European Languages". In "English – a World Language". Vol.1, N 2, pp. 6-13.

N. Maharramova

**On the improvement of lexic in Britain multiculturalism
Summary**

The article is devoted to the **improvement of lexic in Britain multiculturalism**. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out their role. This article deals with the multiculturalism in Britain. The author emphasizes the role of extralinguistic factors, referring to the works of scientists that have been researched in this field. She emphasizes that since its emergence the lexic units caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the historical process clearly and use the language more competently. The analysis shows that these are interrelated. They are interact and complement each other in the process .

Н. Магеррамова

**К вопросу о формированию лексических единиц в Британских
мультикультурализм
Резюме**

Статья посвящена **к формированию лексических единиц в Британских мультикультурализм**. Течение анализа большое внимание обращено на фактом ,полученные из литератур.Один из важнейших целей- раскрыть их роль. В статье речь идёт о **мультикультурализма** . Автор пытается раскрыть роль экстралингвистические факты. Она ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите. Анализ показывает, что эти компоненты взаимосвязаны. Они в процессе взаимодействуют и дополняют друг друга.

Rəyçi: Gülmar İsrailova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

XƏYALƏ RƏSULZADƏ
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
khayala.resulzada@edu.az

TEXNİKİ ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ TƏHSİL ALAN ƏCNƏBİLƏRİN
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DİOLOJİ NİTQİNİN
FORMALAŞDIRILMASI VƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ
FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ATALAR
SÖZLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Açar sözlər: əcnəbilər, frazeologiya, atalar sözləri, fikir mübadiləsi, sosial həyat, danışıqlar, əlaqə, istifadə etmək, növ, dinləyici

Ключевые слова: иностранцы, фразеология, пословицы, обмен взглядами, социальная жизнь.отношение,исползовать,вид,слушатель

Key words: foreigners, phraseology, proverbs, exchanging of options, social life,talks, relation,to use,type (kind), listiner

Nitq mədəniyyəti elə bir qiymətli varisdir ki, köhnə nəsilədən yeni nəslə keçir, yeni nəsil onu yeni zamanın tələbləri səviyyəsində davam etdirir, zənginləşdirir.

Yeni nəsil üçün nitq mədəniyyətinin bünövrə daşını qoyan ata, ana olur. Onun sonrakı inkişafı məktəbdən, onunla yanaşı real mühitdən və şəxsin öz səyindən, doğma dilə məhəbbətindən asılı olur.

Nitq mədəniyyəti, danışıq qabiliyyəti də bir növ yaradıcılıqdır, necə ki, elmi əsər və şeir, hekayə, məqalə, xatirə və s. yazmaq dili bilmək və vərdiş tələb edir. Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək də dili bilmək, ədəbi dil normalarını mənimsəmək və vərdiş tələb edir. Elə bu səbəbdən də nitq mədəniyyəti sözlə, yaxşı arzular bəsləməklə başa gələn iş deyil, real tədbirlər tələb edən işdir.

Dil xalqın mənəvi sərvətidir. Başqa sərvətlər kimi onu da inkişaf etdirməyə, zənginləşdirməyə, qorumağa həmişə ehtiyac var.

Dil ictimai hadisədir, xalqa məxsusdur. Bu ictimai hadisə, ünsiyyət vasitəsi kimi bir neçə sistemi öz quruluşunda birləşdirir. İlk baxışda üç böyük sistem diqqətmizi cəlb edir: 1) leksik sistem; 2) frazeoloji sistem; 3) qrammatik sistem.

Daha doğrusu, «dil» deyərkən onun üç mühüm komponenti – lüğət tərkibi, frazeoloji və qrammatik quruluşu göz önündə canlanır. Bu üç komponent olmasa, dil öz funksiyasını yerinə yetirə bilməz. Fərz edək ki, çoxlu söz ehtiyatımız var, lakin qrammatik quruluşa əhəmiyyət vermirik. Məsələn, dünən mən qardaş məktub al. Burada altı müxtəlif mənalı sözü yan – yana düzmüşük, dinləyiciyə isə ifadə etmək istədiyimiz fikir çatmır. Deməli, qrammatik quruluşa böyük ehtiyac duyuruq.

Dünən mən qardaş – ım – dan məktəb – də kitab – ım – ı al – dı – m.

İndi fikir aydınlaşdı. Fikrin mənə yükünü daşıyan sözlərin, frazeoloji vahidlərin cümlədə qanunauyğun düzülüşü və belə düzülüş nəticəsində sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul etməsi, birinin digərindən asılı vəziyyətə düşməsi və s. qrammatik quruluşu təmsil edir. Bütün sözdəyişdirici şəkilçilər qrammatik quruluşun əlamətidir. Ancaq təkcə qrammatik quruluşla ünsiyyət yarada bilmərik.

Lüğət tərkibi, frazeoloji vahidlər, qrammatik quruluş cümlədə dialektik vəhdət təşkil edir. Nətiq belə bir vəhdəti nəzərə almalıdır.

Nətiq mənalı düşünməyi, auditoriyanı düşündürməyi bacarmalıdır. O, dinləyicinin fikrini birindən digərinə çox təbii və inandırıcı şəkildə aparmalıdır.

Auditoriyadakı dinləyiciləri düşündürməyə nail olan nətiqə dinləyicilər inanmağa, hörmət etməyə başlayırlar.

Nətiq kitablardan bilik və məlumat toplamalı, həmişə öyrənməli, axtarışda olmalıdır.

Dahi Nizami deyirdi:

Dünyada boşuna keçmədi ömrüm,
Yeməkdən, içməkdən başqa iş gördüm.
Hər gecə biliyə qapı açmadan,
Başımı yastığa qoymadım bir an.

Azərbaycan dilindən istifadə edən hər bir şəxs ədəbi dil normalarına praktik şəkildə yiyələnəlməlidir. Bunun üçün ədəbi tələffüz, nitqin gözəlliyi, dəqiqliyi, aydınlığı, ritm kimi məsələlərə diqqət yetirilməlidir.

Xalqın kütləvi halda savadlı olduğu indiki dövrdə gözəl danışıq qabiliyyətinə yiyələnməyi həyat tələb edir, bu, zamanın ümumi ahəngi ilə bağlı olaraq indi daha böyük maraq doğurur. Ona görə də müasir vətəndaş nitqinin zənginliyi və gözəlliyi qeydinə qalmalıdır.

Bir çox mənbələrdə göstərilir ki, lap qədim zamanlardan başlayaraq nitqin gözəlliyini yaradan vasitələr böyük şəxsiyyətlərin diqqətini cəlb etmişdir.

Aristotel «Ritorika» kitabının bir fəslini nitqin söylənilməsinə həsr etmişdir.

«Qabusnamə» - də yazılır: «Sözünü ən gözəl tərzdə söyləmək lazımdır ki, həm söz anlayan olasan, həm də söz anladan».

Bir latın atalar sözündə deyilir ki, şair anadan şair doğulur, nətiqlər isə tədrisən yetişir. Deməli, gözəl danışığa yiyələnmək həyatda qazanılır və hər kəsin özündən asılıdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində nitqin, danışıqın gözəlliyinə yüksək qiymət verənlər çox olmuşdur.

Ədəbiyyat tarixi mənbələrinə görə Əbül Üla Gəncəvi, Fələki Şirvani, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah

İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi böyük natiqlər olmuşlar. Hətta Saib Təbrizi yazıb ki:

«Varlığında danışıq gözəlliyi olmayan adam bu dünyada,
Su, gil və palçıq ilə suvanmış divar surətinə bənzəyir».

Nitq mədəniyyəti geniş anlayışdır. Bu anlayış altında mədəni nitqi şərtləndirən bir çox tələblər nəzərdə tutulur.

Nitq lüğət ehtiyatı baxımından zəngin olmalıdır. Danışan zəngin söz ehtiyatına sahib olmaqla yanaşı, sözlərdən yerli–yerində istifadə etməyi də bacarmalıdır. Nitq zamanı cümlələr düzgün qurulmalıdır. Danışıq prosesində fikri yarımçıq ifadə edən anlaşılmaz və dolaşlıq cümlələrə yol verilməməlidir. Dolaşlıq və uzun cümlələr dinləyicini yorur, diqqəti yayındırır. Nitqin rabitəli olması da vacib şərtləndir. Söylənilən fikirlər bir–birini tamamlamalı, onların arasında məntiqi bağlılıq olmalıdır. Nəzərdə tutulan mətləb aydın və dəqiq ifadə olunmalıdır. Şifahi nitqə verilən əsas tələblərdən biri də tələffüzlə bağlıdır.

Bir sözlə, belə şərtlər çoxdur.

Sözlərin düzgün tələffüzü dil mədəniyyətinin, demək olar ki, güzgüsüdür.

Lakin, çox təəssüf ki, layihəyə–lahiyə, sürət yerinə surət, sirayət – siyarət, məlumat–məmulat, əksər–əsgər, mərhum–məhrum, məhrəm–mərhəm, məs–ul, mə – sul deyənlər var.

Füzuli «Rindu Zahid» əsərində yazırdı: «Əsas məsələ mənədadır, kəlmələri bəzəməkdə deyildir. Söz odur ki, onu avam da başa düş. Oxucuların nəsihətini eşit, hər kəs ilə onun öz dilində danış».

Natıq danışarkən hazır həqiqətlərlə auditoriyaya gəlmədiyini, ağıllı və dərrakəli insanlarla bir növ məsləhətləşməyə başladığını bürüzə verməlidir.

Natıq olmaq istəyənlər 1 – ci növbədə «Frazeologiya» termininə nəzər yetirməlidirlər. Əslində bu termin «ifadə haqqında elm» anlayışını bildirir. Frazeologiya atalar sözləri, xalq məsəlləri, hikmətli sözlər, aforizm, idiom və başqa sabit ifadələrin cəmi mənasında işlədilir. Adlarını sadaladığımız dil vahidlərinə çox vaxt «frazeoloji vahidlər», «sabit birləşmələr» də deyilir.

Frazeoloji vahidlərlə sərbəst söz birləşmələri ilk baxışda bir–birinə bənzəyir. Məsələn, «əldən düşmək» bir məqamda frazeoloji vahid (Bu gün o qədər işlədim ki, lap əldən düşdüm), başqa bir məqamda isə (Kitab əlimdən düşdü) sərbəst söz birləşməsidir.

Hər bir xalq özünəməxsus frazeoloji vahidlərini yaradır. Bunlar həmin xalqın milli ruhunu, həyat tərzinin bəzi cəhətlərini, adət və ənənəsinin izlərini özündə əks etdirdiyi üçün çox təbii səslənir, ürəyəyatımlıdır, başqa dillərə çətin tərcümə olunur.

Adını çək, qulağını bur.

Araz aşığından, Kür topuğundan.

Sir – sifətindən zəhər yağır.

O, hələ duza gedir.

Ağzından süd iyi gəlir.
Gözləri kəlləsinə çıxdı.
Daş qayaya rast gəlib.
Mən ölü, sən diri.
Toxun acdan xəbəri olmaz.
Dişim bağırsağımı kəsdi.
Kürkünə bit düşüb.
İlan vuran yatdı, o yatmadı.

Göründüyü kimi, natiq olmaq istəyən hər bir şəxs dilimizin leksik və frazeoloji zənginliyini dərindən bilməli, yeri gəldikdə öz nitqində ondan istifadə etməyi bacarmalıdır.

Nitq ədəbi dilin, ümumiyyətlə, dilin şifahi və yazılı formada işlədilməsidir. Dil, belə demək mümkündürsə, ünsiyyət alətidir. Ana laylasından başlamış gözlərimizi əbədi yumana kimi dilin zənginliyini öyrənməyə səy göstəririk. Buna baxmayaraq, yenə də bütün dərinliklərə baş vurmaq mümkün olmur, çox şeyi bilmirik.

Böyük Füzuli təsadüfi deməyib:
Artıran söz qədrini sidq ilə, qədrin artırar,
Kim nə miqdar olsa, əhlin
eylər miqdar söz!

İnsanlar danışmasalar, yazmasalar, fikir mübadiləsi apara bilməzlər. Danışanla dinləyici, yaxud dinləyicilər arasındakı fikir mübadiləsi üç formada nəzərə çarpır:

1. Monoloq – monoloji nitq
2. Dialoq – dialoji nitq

Monoloq məişətçə yunan dilinə məxsusdur, «bir şəxsin nitqi» deməkdir. monoloji nitq dinləyicilərlə ünsiyyət vasitəsidir. Bu nitqi dinləyirlər, nəticə çıxarırlar, ondan nəsə öyrənirlər. Monoloji nitq ailədə, məişətdə, tərbiyədə, məhkəmə sistemində, elm və təhsil ocaqlarında mühüm rol oynayır.

Dialoq sözü də yunan mənşəlidir. İki adamın nitqi, iki şəxsin söhbəti deməkdir: Bu fikir mübadiləsinin, ünsiyyətin başlıca növüdür, ailə və məişətdə, ictimai – siyasi həyatda, dövlətlər arasındakı münasibətlərdə, təlim və tərbiyə prosesində mühüm rol oynayır.

Biz daha çox dialoji nitqin üzərində dayanacağıq, çünki nitqin ən çox işlənən növüdür: İnsanların bir – biri ilə əlaqəsi, fikir mübadiləsi aparılması, məlumatlandırılması ən çox dialoqda üzə çıxır. Dialoqda iştirak edənlərdən hər birinin söylədiyi cümlələr replika adlanır. Yazıda dialoji nitqi əks etdirmək üçün aşağıdakı qaydaları bilmək lazımdır:

1. Dialoqda hər replika təzə sətirdən başlanır.
2. Replikanın əvvəlində tire işarəsi qoyulur.

3. Dırnaqdan istifadə olunmur.

Məsələn:

Baş usta dilləndi:

– İşiniz yüngül olsun, uşaqlar!

– Sağ olun usta! – deyə işləyənlər səsləndilər.

Fikrimizi aşağıdakı çalışmalarla əsaslandırmaq.

Çalışma 1. Köçürün, buraxılmış durğu işarələrini yerinə qoyun.

Məşədi bəy anasını çağırırdı. Deyəsən, Səlminazın da gözüne yuxu getməmişdi. O cavab verdi:

Nə deyirsən, oğul?

Yatmamısan ki, ana?

Səlminaz xanım yerindən qalxmaq istədi.

Məşədi bəy:

Anacan, mən Peterburqda olanda mənsiz çox darıxırdın, hə?

Bu nə sözdür, dərdin ürəyimə?

Deyirəm ki, birdən işdir, yenə səndən ayrılmalı oldum ...

Arvadın gözləri qaranlıqda oğlunun üzünü görmürdü. Zarafatını elədiyini, ciddi dediyini başa düşə bilmirdi.

Allah mənə o günü göstərməsin, qurbanın olum.

Məşədi bəy onun həyəcanını artırmaq istəmədi:

Mən bundan sonra həmişə sənin yanında olacağam. Amma bir iş var. Məndən kömək gözləyirlər, ana. Başıma bir iş gəlsə, mən istəyən kimi ol.

Axı sən necə istəyirsən?

Yəni onu bil ki, mənə tək özün üçün yox, camaat üçün doğmusan.

Səlminaz arvad oğlunun bu sözlərini özü bildiyi kimi yozdu.

Mən nə deyirəm ki, oğul? Sən elə həmişə camaatın qeydinə qalmısan. Bacardıqca həmişə fağır – füyəraya əl tutmusan (M.N.).

Çalışma 2. Aşağıdakı parçanı dialoq şəklində yazın.

Nəcəf mələfənin altında hərəkətsiz uzanıb nəfəsini belə çəkmirdi. İbrahim Afərinədən soruşdu. Bu kimdir? Xalası həmişə olduğu kimi mülayim səslə cavab verdi. Nəcəfdir, Şuşadan gəlib. Kim ilə gəlibdir? Özü tək gəlib. Tək? – deyə İbrahim təəccüblə soruşdu. Afərin! Bəli, tək, sözün doğrusu, qaçıb gəlibdir. İbrahimin səsi elə bil qəzəblə guruldadı. Qaçıb? Nə üçün? Oxumağa gəlibdir. Şuşada oxuya bilməzdi?! (Q.M.).

Çalışma 3. Aşağıdakı dialoqda müvafiq sətirlərin qarşısında tire işarəsi qoyun və şeiri intonasiya ilə oxuyun.

... Bu dünyada sənə ən çox sevdiyim

Kimdir quzum söyləmişən?

Ən çox sevdiyim ilkin

o Allah ki, yeri – göyü insanları xəlq eylər.

Sonra kimlər?

Sonra onun göndərdiyi elçilər.
Başqa sevdiklərin nasıl, yoxmu?
Var ...
Kimdir onlar?
Anam, atam, müəllimim ...
Bir də bütün insanlar ...

(Hüseyn Cavid)

Çalışma 4. Dialoqu təşkil edən cümlələri məqsədə və intonasiyaya görə qruplaşdırın.

«İsmailiyyə» necə tikildi?

Bir gün Zeynalabdin Tağıyev Bakı milyonçusu Musa Nağıyevdən soruşur:

– Ağa Musa, Allah rəhmət eləsin oğlun Ağa İsmayla. Onun xatirəsini əbədləşdirmək istəyirsən?

– Əlbəttə, istəyirəm.

– Odur, mənim açdığım qız məktəbinin alt tərəfi boşdur. Orada bir mülk tikdir, adını qoyaq «İsmailiyyə». Heç olmasa, yazığın adı yaddan çıxmasın. İstəyirsən, Ağa Musa?

– Əlbəttə, istəyirəm.

Söhbəti eşidənlər Ağa Musanı təbrik edir, ona uğur diləyirlər.

Səhəri Ağa Musa başılovlu gəlir Tağıyevin evinə, başlayır giley – güzara:

– Ay Hacı, bu nə işdir sən mənim başıma gətirdin?! Məni müflis edib küçələrə salmaq istəyirsən?

– Nə olub, ay kimi? Açıq danış.

– Atam, atam, daha nə olacaq, o bina bir neçə yüz min manata başa gələcək! Məndə o qədər pul hardan?

– Ağa Musa, varidatına 2 milyon verirəm. Sat alım.

– Atam, atam, mənim 50 milyon manatlıq varidatımı 2 milyona almaq istəyirsən? – deyər hirsələnir və Hacıнын evini tərək edir.

İsmailiyyə binası tikildi. Bu gün İstiqlaliyyə küçəsində yerləşən Elmlər Akademiyasının binasına bir çox bakılılar indi də köhnə adı ilə «İsmailiyyə» deyirlər. Milyonçu Musa Nağıyevin erkən vəfat etmiş oğlu İsmayıl xalqımızın yaddaşında məhz bu binaya görə qalıb.

Ümumiyyətlə, natiqlik məsuliyyətli işdir. İstər monoloji, istərsə də dialoji nitqdə danışanın elmi, dünyagörüşü ortaya çıxır. Dahi yazığımız M.S.Ordubadinin aşağıdakı fikirləri çox düşündürücüdür:

«Cəbhədə qılınca, məclisdə gözəl sözə malik olanlar qəhrəmandırlar».

Ədəbiyyat

1. H.Ə.Həsənov. Nitq mədəniyyəti və öslubiyyatın əsasları. Bakı, 2003
2. Heydər Əliyev və Azərbaycan. Bakı, Gənclik, 1998
3. M.Cəlil. , P.Xəlilov. Ədəbiyyatşönaslığın əsasları. Bakı, Maarif, 1972
4. H.Ə.Həsənov. Nitq mədəniyyəti və öslubiyyatın əsasları. Bakı 2003
5. А.М.Бабайев, А.Л.Ибрашимова. Азырбайҗан дили (Али мяктяблярин тцркийяли тялябляри цццн дярслик). Багы - 2000.

Х.Ресулзаде

Исползование фразеологизмов и пословиц в формировании диалогической речи иностранных студентов изучающих Азербайджанский язык в технических ВУЗах. Резюме

Культура речи это словарное богатство языка, который переходит из старого поколения новому. Новое поколение продолжает развивать эту сферу по законам нововремени. Если люди не будут разговаривать, вести дискуссии они не смогут общаться друг с другом. Дискуссия, коммуникация между людьми ведутся двух сферах:

1. Монолог -монологическая речь.
2. Диалог - диалогическая речь.

Слово диалог происходил от древнегреческого языка. Это означает беседа между двумя или более.Эти речь слышится везде. В семье и быту, общественной и социальной сферах, в переговорах стран-диалогическая речь является основным.

Мы будем основываться на диалогическую речь, так как она составляет основу коммуникации.Общение людей, ведение дискуссий и выявляет важность диалогической речи.

The using of phraseology and proverbs for mastering of diological speech in Azerbaijanian of foreign students in technical universitetes.

Summary

The article deals of the value of speech culture of languages. The author stresses the speech culture passes from the old generation to the youngest one. The new generation continue learning it and anlarge the language according the requirenents of new life.

People can not discuss any problem without communication and writing.

The communication between people is given in two ways:

1. Monologue - monological speech.

2. Dialogue - dialogical speech.

Dialogue is the grec word in its origin/ It means conversation between two or more people/It the basic of discussionsand communication// The dialogue has the main role in family and life? In social and public life. In relationship. Between countries in the educational process and in other fields/ We well speak mainly about dialogical speech because it has the necessary role in speech/.

Rəyçi: Salatın Əhmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər : interaktiv təlim, üsullar, metodlar ,vasitələr.

Keywords: interactive training, methods, tools.

Ключевые слова : интерактивное обучение, методы, средства.

Azərbaycan dili dərslərinin başlıca praktik vəzifəsi dil öyrətməkdən ibarətdir. Buna görə də bəzən deyirlər ki , “dili müəyyən mənada praktik yolla öyrənmək mümkündür”. Məktəbdə dil dərsləri tədris edilərkən praktiki və nəzəri biliklərin vəhdətdə qurulması əsas vəzifələrindən biridir. Bildiyimiz kimi məktəb, həmçinin cəmiyyətin sosial tələbatlarını yerinə yetirir. Burada cəmiyyət üçün yararlı olan yüksək mədəniyyətə, hərtərəfli bilik və bacarıqlara malik şəxslər yetişdirilməlidir. Müasir təlim metod və texnologiyaları şərait yaradır ki ,şagirdlərdə özünəinam hissi yaransın ,onlar dərslərin təşkilində fəal iştirak etsinlər . Bunun üçün şagirdlərə müəyyən sərbəstlik verilir və onların fikirləri ictimai müzakirəyə səbəb olur . Müasir təlim metodlarından və İKT- dən istifadə müəllimlə şagird və məktəblə ev arasında qarşılıqlı əlaqə qurmağa imkan yaradır.

Müasir təlim metodlarından istifadə zamanı müəllim fəal dərslə aşağıdakı mərhələlərdə qruplaşdırır:

Motivasiya (problem situasiyanın yaranması, fərziyyələrin irəli sürülməsi, tədqiqat sualı) 5-10dəq.

Tədqiqat işi (qruplarla iş) 10 -12 dəq.

Məlumat mübadiləsi (şagirdlərin cavabları, qrupların cavablarını bir -birinə təqdim etməsi)7-8dəq.

Məlumatın müzakirəsi və təşkili - 5dəq

Ümumiləşdirmə və nəticə - 5 dəq.

Qiyətləndirmə -3 dəq.

Yaradıcı tətbiqetmə - 2 dəq.

Tabesiz mürəkkəb cümlə bəhsini izah edərkən müəllim 4.1.1 və 4.1.3 məzmun standartlarına əsaslanaraq bilər. Bu standartların tətbiqində əsas məqsəd mürəkkəb cümlənin növlərinin müəyyənləşdirilməsi və mürəkkəb cümlədə durğu işarələrinin yerli -yerində işlədilməsinə yönəlmişdir . İş forması kimi kollektiv və qrup işi formasından istifadə oluna bilər. İş üsulları içərisindən beyin həmləsi, Venn diaqramı üsullarını seçmək olar. Təlim

prosesində beyin həmləsi metodundan istifadə etdikdə vaxta düzgün əməl edilməli və şagirdin fikri əsla tənqid edilməməlidir. Bu üsulda hər kəs öz fikrini sərbəst şəkildə ifadə edə bilər. Müəllim şagirdin fikrinə hörmətlə yanaşmalıdır. Həmlədə iştirak edən tərəflər arasında müsbət münasibət qurulmalıdır.

Dərsin gedişində öncə **motivasiya** qurulur. Motivasiya hər hansı bir fəaliyyətə təhrik edən vasitədir. Fəal dərs zamanı motivasiya mərhələsi ən önəmli mərhələdir. Belə ki bu proses şagird təfəkkürünü hərəkətə gətirən və idrak fəallığına təkan verən prosesdir. Bu mərhələni müəllim öz yaradıcılığı əsasında müxtəlif yollarla qura bilər. Məsələn o vətman kağızında tərtib olunmuş iki cümləni lövhədən asır. (Onlardan 1-cisi sadə 2-cisi tabesiz əlaqəli mürəkkəb cümlədir).

1. Babamın yaşı altmışı ötmüdü. Ona əllidən artıq yaş vermək olmazdı.

2. Babamın yaşı altmışı ötmüdü, lakin ona əllidən artıq yaş vermək olmazdı.

Şagirdlərə sual verilir .Bu iki cümlə arasında hansı fərqlər var. Suala əsasən şagirdlər sadə və mürəkkəb cümlə anlayışlarına bir daha toxunurlar və mürəkkəb cümlənin tabesiz növü haqqında müəyyən anlayışlara yiyələnirlər.

Müəllim **tədqiqat sualını** müəyyənləşdirir .Motivasiya mərhələsi bitdikdən sonra müəllim tədqiqat sualını müəyyənləşdirir. Məsələn, bərabər hüquq əsasında cümlələrin birləşməsi dedikdə nə başa düşürsünüz?

Qruplarla **iş formasından** istifadə edərək müəllim sinifi bərabər sayda qruplara ayırır. Qruplara üzərində Venn diaqramı çəkilmiş və "açar" rolu oynayacaq yönləndirici suallar olan vərəqlər paylanır. Suallar əsasən aşağıdakı kimi olur..

Cümlələrdə ifadə olunan fikirlər eyni, yoxsa müxtəlifdir?

Yuxarıdakı cümlələrin quruluşca növünü müəyyənləşdirin.

Sadə və mürəkkəb cümlənin fərqlərini necə müəyyənləşdirdiniz?

İkinci cümlədə sadə cümlələr arasında hansı əlaqə vardır?

Birinci cümlənin tərkib hissəsi nədən təşkil olunub?

İkinci cümlənin tərkib hissəsi nələrdən təşkil olunub?

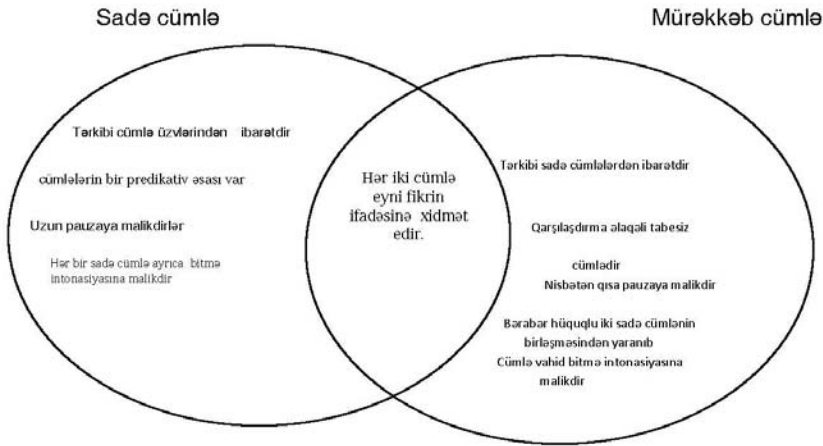
İkinci cümlədə işlənmiş bağlayıcı məzmunca bağlayıcının hansı mənə növünə aiddir ?

Şagirdlər problemin həllinə çalışırlar. Venn diaqramı lövhədə də çəkilir.

Məlumatın mübadiləsi mərhələsində şagirdlər onlara verilən cümlələr və açar sualları oxuyurlar, fikir mübadiləsi edir, bir- birlərinin dəlil və sübutlarını dinləyirlər. İnformasiyalar dəqiqləşdirilir və onu təqdim edəcək şəxslər müəyyən edilirlər.

Məlumatın müzakirəsi mərhələsində bütün qrupların rəy və fikirləri dinlənilir. Müzakirələr aparılır.

Ümumiləşdirmə və nəticə çıxarma mərhələsində müəllimin köməyiylə düzgün cavablar müəyyənləşdirilir və Venn diaqramının son variantı təxminən bu cür meydana çıxır:

təfəkkür, aldıkları biliklərin düzgün tətbiq edilməsinə çalışmaq məhz müəllim tərəfindən məqsədli şəkildə seçilərək tətbiq edilən üsullar və metodlar sayəsində yaranır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat.

1. Ə.Abdullayev “Müasir Azərbaycan dili” 4-cü hissə Bakı, 2007
2. H.Balıyev, A.Balıyev “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” Bakı, 2014
3. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri. Bakı, “Kövsər” nəşriyyatı, 2008 224s.
4. Q.Kazımov “Müasir Azərbaycan dili sintaksis ” Bakı, 2008
5. M.Həsənov “ Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisinin linqvistik-didaktik əsasları” Bakı, 1988
6. V.Qurbanov “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” Bakı, 2014
Z. Veysova “Fəal/interaktiv təlim” Bakı ,2015

G. Rehimli

The use of modern technology in teaching a compound sentence

Summary

We consider it advisable to provide in a generalized form the use of modern teaching technology in teaching the notion of compound sentence in the program of the Azerbaijani language of the IX class, in the form of the following lecture.

We know that in the grammatical structure of the Azerbaijani language there are two types of syntactic constructions.

Some of them are nominative phrases, while others have a predicative character.

When teaching a sentence, one of the basic requirements for the teacher is to explain the various features of simple and compound sentences to students in a form that they can understand. And also, while teaching the teacher the types of complex sentences and compound sentences, he uses various methods and tools that create conditions for better understanding of students and allow them to remain in memory for a long time.

К. Рехимли

**Применение современных методов обучения по теме
сложносочинённых предложений.**

Резюме

Мы считаем целесообразным предоставить в обобщенной форме использование технологии современного обучения в обучении понятия сложноподчиненного предложения в программе Азербайджанского языка IX класса, в виде нижеуказанной лекции.

Мы знаем, что в грамматической структуре азербайджанского языка существуют два типа синтаксических конструкций. Одни из них номинативные словосочетания, а другие обладают предикативным характером.

При преподавании предложения одним из основных требований, стоящих перед учителем, является объяснение различных особенностей простых и сложных предложений ученикам в той форме, которую они могут понять. А также, во время преподавания учителем типов сложных предложений, сложноподчиненных и сложносочиненных предложений, он использует различные методы и средства, создающие условия для лучшего понимания учеников и позволяющие оставаться в памяти в течении долгого времени.

Rəyçi: Rəhilə Hümətova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

АЛИЕВА ГЮЛЬШАН
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
gulshanaliyeva10@yahoo.com

ЛЕКСИКА НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Ключевые слова: язык, нефтегазовый; термин; технический, слово, промышленность

Key words: language, oil and gas, term, technical, word, industry

Açar sözlər: dil, neft qaz, termin, texniki, söz, sənaye

Технические термины активно употребляются как в публицистике, научно-технической литературе, так и в текстах художественной литературы, в которых затрагивается тематика нефтегазовой промышленности.

В источниках, тесно связанных с различными науками естественно-го и технического профиля, функционируют термины геологии (lay'пласт', üfüq 'горизонт' и мн. др.), геофизики (азимут, каротаж, təziq 'давление' и др.), экологии (bioloji resurslar 'биологические ресурсы', yer altı sular 'подземные воды', yer üstü sular 'надземные воды', zərərli maddə 'вредное вещество' и др.), экономики (доллар, бюджет, тендер и др.).

Общетехнические термины составляют незаменимую часть профессионального дискурса, актуализирующую механизмы познания определенной научной области и представляющую структуру специального знания.

Появление профессионализмов обусловлено структурной или семантической сложностью базового термина.

При образовании профессионализмов четко проявляется антропоцентризм терминологии, так как в качестве профессионализмов часто выступают: а) разговорные слова бытового характера (quyu 'скважина', tikış 'шов'); б) лексические единицы, образованные соединением корня общеупотребительного слова и продуктивных аффиксальных элементов. В большинстве случаев это заимствованные из русского языка слова (мерник, "бытовка", "мертвяк", инструменталка)-, в) заимствования, приспособленные к грамматическим нормам азербайджанского языка (neftçi, neft, terminal, sementləmə).

Особого внимания заслуживает номенклатура в лексике нефтяной промышленности, которая представлена языковыми и неязыковыми единицами. Это в основном русские заимствования. В незначительном количестве зафиксированы собственно азербайджанские номенклатурные наименования. Номены – символы представляют собой макси-

мально свёрнутую, закодированную информацию о каком-либо явлении, процессе, требовании к какому-либо техническому объекту (ДНС — дожимная насосная станция, НПЗ — нефтеперерабатывающий завод, ГЗУ — групповая замерная установка и др.).

В лексике нефтяной промышленности так же, как и в другой технической терминосистеме, номенклатура выполняет важную роль, поскольку использование минимального количества языковых и неязыковых средств позволяет передать информацию большего объёма и значения, что чрезвычайно важно при разработке технической документации. Номенклатурные наименования в лексике нефтяной промышленности азербайджанского языка используются для обозначения типов долота (МСЗ, К., ОК и др.), бурильной головки (ТКЗ, СЗ, СТ и др.), подъёмного оборудования (МПУ, С, М и др.), буровой установки (УРБ-ЗАЗ, УСГ-010 и др.), труб (РМ 20, РР- & 80 и др.), кабели для нефтяных промыслов (КПБК, КПБП т.д.), видов пласта (К), 3", АС-7, АС-В, БС-1 т.д.) и др.

Анализ номенов в лексике нефтяной промышленности показал, что они состоят из двух частей: графемной (буквенной) и цифровой. Графемная часть устанавливает место номена в ряду однородных единиц, указывает на тематическую область, к которой он принадлежит. Цифровая часть номена указывает основные технические характеристики объекта и выделяет его из совокупности однотипных объектов.

Анализ примеров из разных текстов доказывает, что языковые (графемные) номены чаще встречаются в художественной литературе. Цифровые номены активнее употребляются в публицистике. Смешанные номены очень активно употребляются на дорожных указателях в нефтяных районах республики: КНС -67, ГЗУ - Л, ГЗНУ-9, СП-135 и др.

Результаты сравнительного анализа стилистических средств в разножанровых текстах указывают на активность этих средств прежде всего в публицистике. Именно публицистический стиль характеризуется большей информативностью, эмоциональностью, оценочностью, призывностью, в нём широко используются, помимо нейтральных, фразеологические, метафорические выражения. Осуществлённое исследование позволяет констатировать: для публицистического материала, связанного тематически с нефтяной промышленностью, характерно использование лексики, обладающей сильной эмоциональной окраской: *neft dolları* 'нефтяные доллары', «*neft iynəsi*» 'нефтяная игла', *neft çayları* 'нефтяные реки' и др. В поэтической речи эта лексика употребляется крайне ограниченно.

В публицистике также активно употребляются такие выражения, как «*neft şəhəri*» 'город нефтяников', «*neftçilərin paytaxtı*» 'столица

нефтяников', которые проявляют меньшую степень функциональной активности в художественной литературе.

Развитие нефтегазовой индустрии повлекло за собой строительство новых городов и рабочих посёлков. Выражение, «neft şəhəri» 'город нефтяников' применяется по отношению именно к таким населённым пунктам, в которых основную часть населения составляют нефтяники и газовики. В контексте Азербайджана это относится к традиционно «нефтяным» районам: Сураханы, Балаханы, Бибиэйбэт и некоторые др.

Разговорная лексика представлена в основном словами с ограниченной сферой употребления: *turbanın əyilməsi*, *quyu ağzı*, *podratçı*. Она чаще употребляется в художественной литературе, особенно при повествовании о жизни нефтяников, в речи персонажей; реже - в публицистике. В научно-технической литературе такая лексика, естественно, полностью исключена.

Относительно тематического своеобразия в использовании лексики нефтяной промышленности в текстах разных жанров можно с уверенностью утверждать о преобладании во всех проанализированных текстах тематической группы «Техника».

Установлено, что лексика нефтяной промышленности входит в состав ойконимов, урбанонимов и эргонимов. Самым частотным в составе топонимов является лексема *neftçi* 'нефтяник', которая активно употребляется в образовании названий населённых пунктов, улиц, проспектов, площадей, спорткомплексов, спортивных школ и др. (*Neftçilər küçəsi* 'улица Нефтяников', *Neftçilər meydanı* 'площадь Нефтяников', «*Neftçi*» *mədəniyyət sarayı*, «*Neftçi*» *futbol klubu*, «*Neftçilər*» *xəstəxanası*).

Подробно проанализировав эргонимы, содержащие в своём составе такие слова, как *neft*, *neftçi* 'нефтяник', *qara qızıl* 'чёрное золото', нами выявлены следующие группы: эргонимы, относящиеся к просветительской деятельности, издательскому делу («*Neftçi*» *qəzeti* 'газета «Нефтяник»'); эргонимы, относящиеся к культуре и искусству («*Neftçi*» *Mədəniyyət sarayı* - дом культуры «Нефтяник»); эргонимы, относящиеся к сфере обслуживания («*Neftçi*» *kənd təsərrüfatı müəssəsi* 'сельскохозяйственное предприятие «Нефтяник», «Нефтегаз» *motaj-tikinti müəssəsi* 'строительно-монтажное предприятие «Нефтегаз' и др.); эргонимы, относящиеся к экономической деятельности («*Qara qızıl*» *şirkəti*, компания «Кара алтын» и др.).

Следует уточнить, что почти во всех эргонимах отражается связь онима со сферой деятельности предприятия, местом его расположения.

Квантитативный анализ текстов художественной литературы и газетных статей, тематически связанных с нефтяной индустрией, показал высокочастотное употребление таких слов, как нефть, *neftçi*

'нефтяник', quyu- скважина, qazma 'бурение', boru 'труба', operator- оператор, briqada- бригада, yataq 'залежь', qaz-газ, qazıntılar 'ископаемые', что вполне закономерно и обусловлено жанрово-тематическими особенностями текста.

По частотности и активности употребления первые три места во всех текстах разных жанров занимают слова нефть, скважина, оператор, а слова boru 'труба', yataq 'залежь', süxur 'порода', qazıntı 'ископаемое' набирают менее одного процента из общего числа указанной группы лексем.

Установлено, что количество слов, относящихся к нефтяной промышленности, выше в художественной литературе, чем в публицистике и научной литературе. Среди всех лексем наиболее высока доля лексемы «нефть» во всех текстах-выборках.

В публицистике часто употребляемыми являются фразеологические выражения, неологизмы, арабские и персидские заимствования, которые в настоящее время актуализируются в азербайджанском литературном языке. Активностью отмечены и аббревиатуры, в подавляющем большинстве случаев заимствования из русского языка или через него. Так как русская и европейская заимствованная лексика, кальки и полукальки составляют более половины лексики нефтяной промышленности, они имеют высокую частотность употребления. Но в отличие от текстов художественной литературы, в газетах русские и европейские заимствования заменяются их исконно азербайджанскими или арабо-персидскими эквивалентами: мастер - usta, установка - quraşdırma и др., т.е. налицо стремление представителей средства массовой информации к использованию собственного русского и тюркского потенциала, что справедливо и в отношении исследуемой нами лексики.

Употребление лексики нефтяной промышленности в интернет-ресурсах имеет много общих черт с использованием её в традиционных печатных изданиях. Высокой функциональной частотностью в электронных ресурсах характеризуются слова: нефть, газ, нефтяник. Следует указать на следующие специфические выражения как наиболее частотные, зафиксированные в ходе проведенного исследования интернет-ресурсов: neft bazarı 'нефтяной рынок', neft istehsalı 'нефтяной промысел' и др. В электронных ресурсах азербайджанского языка так же, как и в традиционных изданиях, активно употребляются синонимы (нефть – qara qızıl 'чёрное золото', lau 'пласт' нефть промышленное 'нефтяная промышленность' – neft sənayesi, ' и др.), заимствованные и калькированные термины, терминологические словосочетания («soyuq krekinq»

'холодный крекинг',emailn plazmo-kimyavi üsulu'плазмохимический метод обработки' и мн. др.).

Список литературы:

1. Миннебаева Г.И. Терминология нефтяной промышленности: словообразование и исследование дискурса.: Изд. центр РГГУ. Казань, 2010. - С. 181-186.
2. Миннебаева Г.И. Лексика нефтяной промышленности по мотивам прямой номинации. - Казань, 2010. - С. 430-433.
3. Токовый словарь терминов нефтигазодобычи. (русско-англо-азербайджанский) А.М.Гулиев. Баку-2011
4. Şahdəniz 2 Layihəsi - Ətraf Mühitə və Sosial-İqtisadi Sahəyə Təsirin Qiymətləndirilməsi.
https://www.bp.com/az_az/caspian/sustainability/environment1/ESIAs1/SD-ESIAs/ESIA.html

Gülşən Əliyeva

Neft sənayesinin leksikası Xülasə

Bu məqalə neft sənaye leksikısından bəhs edir. Terminlogiyanı araşdırarkən əsas məqsəd neft qaz sektoruna aid olan predmetlərin, proseslərin, hadisələrin, əsasən də termin, professionalizm və peşəyə dair jarqonlarını müəyyən edib mütəxəssislərin nitqinin peşə leksikasını analiz etməkdir. Jarqonlar formalaşmanın ifadə olunması üsulları olmuşdur, onların əhəmiyyətlimetaforik görüntüləri mövcuddur. Onların funksiyaları peşəkar ünsiyyəti səmərələşdirmək və onları qənaətçil etməkdir. Bu onları uzun uzadı standart leksik ekvivalentlərin əvəzləməsi edən peşəkar terminlərin geniş semantik strukturuna görə əmələ gəlmişdir. Hər bir növdə xüsusi leksik məna vurğulanmışdır, ümumi daxilolmaya, dərk etməyə, müvafiq informasiyanın ötürülməsinə imkan verən öz əlamətləri var,peşəkar biliyə malik olmaqla professional ünsiyyətdə istifadə olunur. Struktur və semantik terminloji vahidlərini öyrənməklə, yalnız müxtəlif peşəkar fəaliyyətlər üçün deyil həmçinin peşəkar ünsiyyət üçün onların proseslərini, funksiyalarını başa düşməkdə aktualdır. Bu baxımdan bu məqalə lingvistik sahəsində elmi tədqiqat axtarışlarında məqsədə uyğundur.

Lexics of oil industry.

Sammary

This article deals with lexics in oil and gas industry. The main goal researching the terminology is to analyze professional lexis used in oil and gas professionals' speech for defining professional subjects, processes and phenomena, but namely: terms, professionalisms and professional slangs. The slangs become the ways of expressing formation, they have significant metaphorical imageries. Their function is to rationalize professional communication and make it economical. This is achieved due to a broad semantic structure of professional terms which makes them economical substitutes for lengthy standard vocabulary equivalents. Each type of special lexis is highlighted has its own features which allow in common to input, to realize, to transfer the appropriate information, consisting of professional knowledge, involved in professional communication. Learning the structure and semantics of terminological units is actual for understanding their processes, functions not only for different professional activities, but also for professional communication. In this regard this article can be appropriately used for scientific researches in the sphere of linguistics.

Rəyçi:

Rəhimə Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

UKLEYN DIANA YURIEVNA

АГУНиП

andreyukl@mail.ru

МНОГОФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СЛОВА И СПОСОБЫ ИХ ПЕРЕВОДА

Açar sözlər: tərcümə, empatik, dili, rus, kompleks, cöz, yoll, funksiya, vacib, təklif

Ключевые слова : перевод, способ, слово, функция, способность, предложение, язык, сложный, эмфатический, простой

Key words: translation, emphatic, way, function, ability, sentence, language, complex, word, simple

Следующие слова обладают способностью выполнять различные функции в предложении. В связи с этим они переводятся на русский язык по-разному.

Когда указательное местоимение *that* (*those*) употребляется во избежание повторения предшествующего существительного, за которым обычно следует предлог или причастие, оно переводится на русский язык либо тем существительным, которое заменяет, либо совсем не переводится:

The existence of free electrons in metals is as important as *that* in oxides.

Наличие свободных электронов в металлах так же важно, как и наличие их в окислах.

That употребляется в эмфатическом обороте *it is (was) that (who)* для выделения одного из членов предложения.

Выделяемый член предложения ставится между *it is* и *that*. На русский язык в таких предложениях *that* не переводится, а все сложноподчиненное эмфатическое предложение переводится простым предложением, начинающимся словами - именно, только:

It was in the field of diowaves and electronics *that* the development of physics ran parallel with *that* of industry.

Именно в области радиоволн и электроники развитие физики шло параллельно с развитием промышленности.

Перевод местоимения **that**

1. Переводится указательным местоимением

He performed **that** part of the work efficiently.

Он успешно выполнил эту часть работы.

2. Переводится союзом

That steel, unlike cast iron, does not expand on solidification is a well-known fact.

То, что сталь, в противоположность чугуну, не расширяется при затвердении, хорошо известно.

3. Переводится как слово-заменитель для замены упомянутого ранее существительного

All bodies consist of molecules and **those** of atoms.

Все тела состоят из молекул, а молекулы из атомов.

4. Переводится как союзное слово

Show us the size of the wire **that** must be used in the distribution system.

Покажите нам размер провода, который надо использовать в системе распределения.

Сочетание now that представляет собой составной причинный союз и переводится –

теперь, когда:

Now that you bought timber as per specification enclosed, you can start the production.

Теперь, когда вы купили лесоматериалы согласно приложенной спецификации, вы можете начать производство.

Иногда из этого союза выпадает that:

Now the workers began to collect stranded logs and put them into water, they can go with the drive.

Теперь, когда рабочие начали собирать застрявшие на мели бревна и спускать их в воду, они пойдут со сплавом.

Следует запомнить наиболее распространенные сочетания с that:

That is = i.e.

то есть

That is why

вот почему

That is to say

то есть,

следовательно, таким образом

Перевод местоимения **it**

1. Переводится личным местоимением

If the valve in the cylinder moves too easily **it** should be replaced immediately.

Если клапан в цилиндре движется слишком свободно, он должен быть

немедленно заменен.

2. Переводится указательным местоимением

I have just told them **it** was your device.

Я только что сказал им, что это ваш прибор.

3. Переводится как подлежащее в безличных предложениях

It is important that the test be repeated.

Важно, чтобы опыт повторили.

4. Переводится как формальное дополнение

The commission finds **it** necessary to study this relationship.

Комиссия считает необходимым рассмотреть это соотношение.

5. Переводится как вводное слово в предложениях с эмфатическим оборотом

It is the difference in temperature created between two parts of the substance that results in an electric current.

Именно разница температур, создаваемая двумя частями вещества, вызывает электрический ток.

Когда местоимение *it* употребляется в обороте *it is (was)...* that (who, whom), *it* не

Переводится, а все сложно подчиненное эмфатическое предложение на русский язык переводится простым предложением, начинающимся словами – именно, только.

Следует запомнить сочетания с *it* :

It is appropriate	целесообразно, уместно
It is the case	дело обстоит так, это имеет место
It is safe to say	можно с уверенностью сказать
It is unlikely	маловероятно
It will be noted	следует отметить

Литература

1. Арнольд И.В. К вопросу о переводе технической литературы. В сб. «Иностранные языки в высшей школе», № 1, Гос. Изд-во «Советская наука», М., 1952.

2. Гальперин И.Р. Перевод и стилистика. В сб. «Вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад.пед. Наук РСФСР, 1950.
3. Ганшина К.А. Анализ иностранного текста как условие его понимания В сб.: «Вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад. Пед.Наук РСФСР, 1950.
4. Литвиненко А.С. Понимание при переводе в сб. : «вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад. Пед.Наук РСФСР, 1950.
5. Рецкер Я.И. О закономерных соответствиях при переводе на родной язык. В сб. «Вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад.Наук РСФСР, 1950
6. Соболев Л.Н. О точности перевода. В сб.»Вопросы теории и методики учебного перевода». М.

Ukleyn Diana Yurievna

Multifunctional words and ways to translate them

Summary

The following words have the ability to perform various functions in a sentence.

In this connection, they are translated into Russian in different ways. When the demonstrative pronoun that (those) is used to avoid the repetition of the previous one, which is usually preceded by a pretext or participle, it is translated into Russian or the one that replaces either completely is not translated.

That is used in the emphatic phrase it is (was) that (who) for singling out one of the members of the proposal. The distinguished member of the sentence is put between it is and that. In Russian language in such proposals that is not translated and all the complex subordinate emphatic proposition is translated by a simple sentence with the beginning words just, so.

Ukleyn Diana Yurievna

Çoxfunsiyalı sözlər və onları tərcümə etmək yolları

Xülasə

Aşağıdakı sözlər cümlədə mütəlif funksiyaları yerinə yetirmək qabiliyyətinə malikdir.

Bununla əlaqədar olaraq onlar Rusiyaya müxtəlif yollarla tərcümə olunurlar. Əvvəlki bir bəhanə və ya iştirak ilə əvvəlki təkrarlanmanın qarşısını almaq üçün istifadə olunannümayiş pronounu rus dilinə tərcümə olunur və ya əvəz edən hər birinin tamamilə tərcümə edilməməsi.

Belə təkliflərdə rus dilində tərcümə etməyəcəjk və bütün kompleks addımlı empatik təklif, başlanğıc sözləri ilə vacibdir ki, təklifin üzvlərində birini seçmək üçün cümlənin fərqli üzvünə qoyulur və bunun arasında.

Belə təklilərdə rus dilində tərcümə etməyicək və bütün kompleks addımlı empatik təklif, başlanğıc sözləri ilə sadə bir cümlə ilə tərcümə olunur.

Rəyçi: Rəhimə Məmmədova
Filologia üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜLCAN MÜSEYİBOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gulcan@mail.ru

СТРУКТУРА УЧЕБНОГО ПОСОБИЯ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ

Açar sözlər:dərslik, struktur, dövrilik, mövzu, bənd, tematik, material, nitq, bacarıq

Ключевые слова:учебник, структур, циклический, тема, параграф, материал, речь, способность

Key words:textbook, structure, cyclic, theme, paragraph, thematic, material, speech, ability

Важным требованием к учебнику иностранного для неязыковых вузов является цикличность его структуры: учебник делится на тематические циклы, состоящие из нескольких параграфов, посвященных под темам, и одного повторительного параграфа по всей теме, не вводящего нового материала, цель которого обобщение и повторение усвоенного. Повторительный параграф завершает известную тему путем комбинирования в новых речевых ситуациях усвоенного в предыдущих параграфах материал и таким образом обеспечивает выработку предусмотренных речевых умений. Кроме того, «в структуре учебнике следует предусмотреть завершающий повторительный цикл, прорабатываемый в конце семестра или учебного года, не вводящий нового материала, я лишь обобщающий предшествующие тематические циклы параграфов в более крупные тематические циклы параграфов в более крупные тематические циклы».

Современный учебник иностранного языка для неязыкового вуза имеет следующую структуру:

I. ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

1) Источники информации

а) текстовый материал (печатный)

б) визуальные источники информации; картинки; схемы; диаграммы; серии картинок; дублирующие диафильмы и т.д.2) Аппарат организации усвоение языкового материала и формирования речевых умений.а) первичного аудитивно или визуально предъявляемые языковые единицы на всех уровнях (слова, словосочетания, предложения);б) правила, инструкции оперирования языковыми единицами;

в) упражнения, служащие презентации; первичному осмыслению и усвоению языкового материала в псевдокоммуникативных контекстах

– ситуациях. г) набор алгоритмов опознавания грамматических структур, сложной производной и интернациональной лексики для обучения чтению и пр;д) упражнения, направленные на формирование речевых умений на основе функционального усвоения языкового материала и навыков оперирования им;е) приемы контроля усвоения языкового материала и уровня сформированности речевых навыков и умений.

II. ПРИЛОЖЕНИЯ

1) Аудитивные лабораторные работы. Дополнительные материалы творческих упражнений для аудиторных занятий, тексты для аудирования, аудиотексты диафильмов, текстовой печатный материал, предъявляемый в аудитории и пр.2) Книга для дополнительного градуированного чтения.3) Диафильмы для устных упражнений повторительных циклов параграфов учебника.4) Фонограммы текстового материала основной части учебника.5) Тесты для текущего и поэтапного контроля усвоения языкового материала и уровня сформированности речевых умений.

Работа по составлению учебника иностранного языка включает разработку всех компонентов структуру учебника, представленных в схеме.

III. ОТБОР ЯЗЫКОВОГО МАТЕРИАЛА УЧЕБНИКА

При отборе языкового (лексического, грамматического, фонетического) материала учебника следует исходить из функционального принципа, т.е. учитывать вид речевого умения (чтение, говорение, аудирование), для формирования которого предусмотрено усвоение отбираемого языкового материала. Отбор лексического и грамматического материала учебника зависит от определения пределов понятий формируемых речевых умений для неязыковых вуза. Отбор языкового материала «для обучения чтению предусматривает формирование умения чтения иноязычной оригинальной литературы функционального стиля научной розы (текста по специальности), обеспечивающего общее и при необходимости, адекватное понимание текста без обращения к словарю или с минимальными обращением к нему». Отбор языкового материала для обучения устной речи для неязыкового вуза обеспечивает языковые средства для порождения и восприятия со слуха высказываний, содержащих:

- а) объективную информацию;
- б) субъективные восприятия и оценки;
- в) общепринятые обиходные выражения обычных реакций;
- г) различные оттенки модальности.

IV. ОТБОР ЛЕКСИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА УЧЕБНИКА

Составление учебника автор начинает с отбора учебного словаря минимума (УСМ), который составляет лексическую базу учебника для формирования указанных речевых умений. УСМ отбирается по ряду критериев: статистических (частность, диапазон, распределение) и лингвометодических (сочетаемость, словообразовательная ценность, многозначность, тематическая ограниченность). стилистическая функциональность специального строя. Объем УСМ составляет около 2000-2500 единиц. В связи с тем, что текстовый материал учебника имеет с самого начала профессиональную направленность, наиболее рациональным и научно обоснованным в настоящее время является отбор УСМ путем сопоставления отраслевых частотных словарей подъязыков смежных наук (общая высоко и среднечастотная зона 2000-2500 единиц), а также иных словников. (частотные общетехнические и общенаучные словари, частотные словари общеупотребительный лексики, учебные словари-минимумы для вузов, словники в учебниках соответствующего профиля). На отобранный таким образом УСМ следует ориентировать отбор и адаптацию текстового материала учебника. Следовательно «лексический минимум учебника не должен извлекаться из текстового материала учебника, как это имеет место в большинстве случаев при составлении учебников». УСМ и формируемый на его основе потенциальный словарь составляют словарный запас для обучения чтению оригинальной литературы по широкому профилю вуза. Потенциальный словарь формируется на базе словообразовательного минимума являются- частность, мотивированность морфологической структуры слова (выводимость), продуктивность словообразовательных механизмов и др. Для формирования умения устной речи из УСМ выделяется его ядро-слой т.н. «опорных слов» (ОС), объемом от 900 до 1000 единиц, которые покрывают свыше 80% текстового материала и любых высказываний по данной тематике. Опорные слова- это важнейшие строевые и знаменательные слова, которые выделяются из общего словника УСМ на основании высокой частности, широты распределения и диапазона. Слой ОС представляет собой лексическую базу учебника для формирования умения устной речи. «Благодаря высокой покрываемости текста слоем ОС последней представляет собой также лексическую основу учебника для упражнений по обучению чтению. Лексикой из слоя ОС следует заполнять все активизируемые в учебнике грамматические структуры». Таким образом, слой ОС предусмотрен для активного усвоения, как в рецептивном, так и в репродуктивном плане.

V. ОТБОР ГРАММАТИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА УЧЕБНИКА

При отборе грамматического материала в учебник следует также исходить из функционального принципа соответствия объема и номенклатуры грамматических единиц формируемому виду речевой деятельности. Грамматика для обучения чтению -это свод правил (алгоритмов) распознавания грамматических единиц в тексте при чтении. Грамматика для обучения устной речи (говорения) представляет собой свод правил, предписывающих употребление грамматических единиц в речи. Мы исходим из поминания устной речи для неязыкового вуза как интерпретации текста, т.е., как порождения высказываний, содержащих информацию об объективных фактах или запрос о такой информации (монологическое высказывание или беседа по содержанию текста, обсуждение прочитанного на основании оценки и сопоставления фактов и т.д.). В этом случае перечень грамматических единиц, необходимых для обучения устной речи, будет мало отличаться от перечня грамматических единиц, необходимых для восприятия смысла таких высказывании и из текста при чтении. Поэтому грамматический материал, необходимый для построения устных высказываний, будет в основном тот же, что и грамматический материал, необходимый для его опознавания, анализа и семантизации при чтении, однако с учетом следующих факторов:

1) известное упрощение синтаксиса за счет структур, мало употребительных в устной речи; замена структур письменного стиля более простыми синонимичными структурами; допустимость ошибок в устной речи в пределах, не нарушающих акта коммуникации. Отбор грамматического материала учебника определяется:

1) частотностью в научном стиле речи; степенью учебной трудности грамматических единиц; степенью интерферирующего влияния грамматических явлений родного языка

Поскольку целью обучения иностранному языку в вузе является обучение практическим речевым умениям, за единицу отбора грамматического материала учебника следует считать структурную модель предложения при чтении и аудировании в построение предложения при говорении зависят от того, насколько сформированы механизмы анализа, опознавания, взаимного соотнесения и конструирования его компонентов. Перечень грамматических единиц (та же как и последовательность их предъявления) включает набор структурных компонентов простого распространенного предложения, а также такие маркеры структуры предложения, как порядок слов, предлоги, и союзы, знание которых особенно важно при выработке навыка структурно-семантического анализа предложения.

Литература

- 1) Алиева М.А. К вопросу о структуре и содержании учебника по иностранному языку для I и II этапов обучения. М. 1974.
- 2) Берман И.М. Методика обучения иностранному языку. «Высшая школа», 1979.
- 3) Щедровицкий Г.П. Лингвистика текста. «Высшая школа», 1979.

G Museyibova

The structure of a textbook for foreign languages

Sammary

The article deals with the structure of a textbook. An important requirement for the textbook for foreign language in high schools is cyclical in its structure: the textbook is divided into thematic cycles consisting of several paragraphs devoted to a topic, and one repeater section throughout the topic without introducing new material, which aims to summarize and repetition of assimilation.

Repeating section concludes by combining the well-known theme in the new assimilated speech situations in the preceding paragraphs the material and thus enables the production envisaged speech skills. Hence, the article is of great importance for those who want to compile a textbook.

G Müseyibova

Xarici dil dərslisinin quruluşu

Xülasə

Məqalə dərsliyin strukturundan bəhs edir. Ali məktəblərdə xarici dil üçün dərsliyin tərtibində əsas tələb onun quruluşundakı dövriyyədir:

Dərslük bir mövzuya həsr olunmuş bir neçə bənddən ibarət tematik dövrlərə bölünür və yeni materialı təqdim etmədən keçilmiş bölmənin təkrar bölməsidir ki, bu da keçilmiş materialın mənimsənilməsi üçün təkrar məqsədi daşıyır. Təkrar bölməsi əvvəlki paragraflardakı mənimsənilmiş nitq situasiyalarından və tanınmış mövzulardan ibarətdir ki, bu da nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir.

Məqalə dilçilik elmi üçün tədqiqat obyektlərindən biri kimi tədqiqə layiqdir. Çünki xarici dilin tədrisində leksik qrammatik cəhətdən düzgün mövzuların seçilməsi böyük əhəmiyyət kəşb edir.

Beləliklə, məqalə dərslük tərtib etmək istəyənlər üçün çox vacibdir.

Rəyçi: Rəhimə Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SARELLA QAİBOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
sarella_@mail.ru

FONETİK BİLİKLƏRİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ

Açar sözlər: fonetika, dil normaları, orfoqrafik, orfoepik, söz, səs, hərf, tələffüz

Key words: phonetics, language norms, spelling, orphoepic, word, voice, letter, pronunciation

Ключевые слова: фонетика, языковые нормы, орфография, орфоэпия, слово, голос, письмо, произношение

Hər hansı bir dil öyrənilən zaman fonetika böyük əhəmiyyət kəsb edir. Səslərin təlimində müqayisəli tədrisə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Fonetikanın tədrisi prosesində (ingilis dilinin) Azərbaycan və rus dillərində olan səslərin ingilis dili ilə fərqli və oxşar cəhətləri, azərbaycan və rus dillərində olmayan ingilis dili səsləri, vurğunun yeri, alınma sözlər və onların düzgün tələffüz edilməsinə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir.

Dil çox mürəkkəb xüsusiyyətlərə, dərin və gizli sirlərə malikdir. Hər bir dilin elmi cəhətdən tədqiq olunmasının və öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Dil bəşəriyyət tarixində insanların əldə etdiyi ən böyük nailiyyətdir. İnsanlar dil vasitəsilə qazandıqları təcrübəni nəsildən-nəsilə ötürürlər. Bütün bu xüsusiyyətləri mənimsədikdən sonra dil insan həyatında fikrin ifadəsi üçün daha da qüvvətli vasitəyə çevrilir və beləliklə, cəmiyyət dilin vasitəsilə inkişaf edir.

Dilçilik elminin tədrisi adətən fonetikadan başlayır. Şifahi və yazılı nitq vahidlərdən ibarətdir – səslər, sözlər, cümlələr və s. Fonetikada öyrənilən səslər və hərflər ən kiçik vahidlərdir. Onların vasitəsilə sözlər, sözlərin vasitəsilə isə cümlələr yaranır.

Fonetika dilçilik elminin bir bölməsi kimi dil səslərinin əmələ gəlməsini, onların bir-birinə münasibətini, onların fiziologiyasını, keyfiyyət və kəmiyyətini, nitq prosesindənki funksiyasını, keyfiyyət və kəmiyyətində baş verən dəyişikliklərin səbəb və təbiətini öyrənən bir sahədir.

Fonetikanın həm nəzəri, həm də əməli əhəmiyyəti vardır. Fonetikanı bilmədən dilin lüğət tərkibini, qrammatik quruluşunu istənilən şəkildə öyrənmək mümkün deyildir.

Fonetika ümumiyyətlə, səsdən deyil, ancaq danışmaq səslərindən bəhs edir. İnsanın yaratdığı danışmaq səsləri digər səslərdən fərqli olaraq ictimai əhəmiyyət daşıyır.

Fonetika alınma sözləri mövcud dilə uyğunlaşdırmaqda xüsusi rol oynayır. Belə ki, başqa dillərdən alınan sözlər dilin fonetik sisteminin tələblərinə tabe edilir. Fonetika dilin tarixini öyrənməyə, ayrı-ayrı sözlərin etimologiyasını aydınlaşdırmağa və dillərin qohumluğunu müəyyən etməyə geniş imkan yaradır.

Fonetikanın dərinədən öyrənilməsi əsasında ana dilimizin düzgün tələffüz qaydaları mənimsənilir. Fonetika orfoqrafik normaların qaydaya salınması və mənimsənilməsində müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

Fonetikanın tədrisi ilə əlaqədar olaraq, tələbə bə şagirdlərdə səs sisteminin xüsusiyyətləri haqqında aydın təsəvvür yaradılmalı, onlara ədəbi tələffüz qaydalarının mənimsədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Fonetika bəhsinin tədrisi qarşısında qoyulmuş başlıca vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Fonetika bəhsinin tədrisi ilə əlaqədar tələbə bə şagirdlərdə aydın təsəvvür yaradılmalıdır ki, fonetika dilçilik elminin bir bölməsi olmaqla, dilin səs sisteminin, səslərin əmələ gəlməsi və xüsusiyyətləri, bunların hərflərlə ifadəsi, heca, vurğu və s. haqqında məlumata verir; fonetika danışmaq səsləri haqqında bilik sahəsidir;

2. Fonetika bəhsini tələbə və şagirdlərə səs və hərfin, səslə dillə yazılı dilin, orfoepiya ilə orfoqrafiyanın fərqi, eləcə də bunların qarşılıqlı münasibətlərini elmi surətdə anlamaq dərk etmək üçün möhkəm əsas verməlidir;

3. Fonetika bəhsinin tədrisi onlarda orfoepik vərdişlərin inkişafı və formalaşması üçün lazımı zəmin yaratmalıdır;

4. Fonetikanın tədrisi prosesində tələbələrə dil qrafikasının əsas xüsusiyyətləri haqqında möhkəm bilik verilməlidir, onlarda müvafiq orfoqrafik vərdişlərin möhkəmlənməsi təmin edilməlidir.

5. Fonetikaya aid bilik və vərdişlərin verilməsində müəyyən sistem yaratmağın, həmin bilikləri nitq təcrübəsi ilə daha möhkəm əlaqələndirməyin mühüm rolu, əhəmiyyəti xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır.

Fonetika dilçiliyin bütün sahələri ilə üzvi surətdə çox bağlıdır. Fonetikanın leksika ilə əlaqəsi onunla izah olunur ki, səslərdən məhrum olunmuş söz yoxdur və ola da bilməz. Səslər dilin tikinti materialıdır.

Tələbə və şagirdlər səslə hərflər arasındakı fərqi nədən ibarət olmasını və bu fərqi mahiyyətini bilməlidirlər. Onlar bilməlidirlər ki, biz səsi tələffüz edirik və eşirik, hərfləri yazırıq, görürük və oxuyuruq. Səslə hərfləri bunların

arasındakı qarşılıqlı münasibətin mahiyyətini bilmədiklərinə görədir ki, onlarda bir sıra orfoqrafik vərdişlərin formalaşması və möhkəmlənməsi ciddi surətdə ləngiyir, tələffüzləri nöqsanlı olur.

Dilin öyrənilməsində səslə hərfin fərfinə xüsusi diqqət yetirilməsinin mahiyyətini hələ XIX əsrin sonlarında professor Y.K.Qrot çox düzgün qiymətləndirərək yazmışdır: “dillərin öyrənilməsində daima nəzərdə tutmaq lazımdır ki, səs və hərf heç də həmişə bir-birinin eyni olmur”.

Tələbələrə danışdığı səslərinin (sait və samitlərin) nitqdəki mənə əhəmiyyəti haqqında müəyyən anlayış vermək lazımdır. Çünki hər bir söz fonetik baxımdan tədqiq edilir, səs və ya səslər toplusu şəklində öyrənilir. Bu zaman hər hansı dildə vurğu, heca, sözün tərkibindəki sait və samitlərin sıralanma qaydaları, sözün əvvəlində, yaxud sonunda bu və ya digər səsin işləmə bilib-bilməməsi və s. məsələlər diqqət mərkəzində durur. Hər bir səsin (fonemin) sözün ən kiçik, lakin son dərəcə mühüm mənalı hissəsi olduğunu onlara dərk etdirmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Səslə hərfin, sözün səslənməsi ilə yazılış formasının fərfini tələbələrə yaxşı öyrətmək üçün fonetikadan ilk dərslərdə müvafiq sözləri onlara səs tərkibinə görə təhlil etdirmək daha əlverişlidir. Görkəmli rus alimi Q.P.Firsov yazır: “Belə halda tələbələrə sözü yazırmadan, yəni sözü görərək yox, eşidərək səs tərkibinə görə təhlil etdirməyə xüsusi diqqət yetirilməlidir”.

Nəzərə almaq lazımdır ki, səslərin əmələ gəlməsi haqqında tələbələrə verilən bilik fonetikadan onların ilk dərslərdə aldıkları məlumatla məhdudlaşmır. Sait və samitlərin öyrənilməsi daha da genişləndirilir və dəqiqləşdirilir. Məsələn, saitlərlə samitlərin, dodaqlanan saitlərlə dodaqlanmayan saitlərin, kar samitlərlə cingiltili samitlərin fərqi öyrədilərkən tələbələr bunların əmələ gəlməsində danışdığı üzvlərinin iştirakı üzərində müşahidə və müqayisələr aparır, müvafiq nəticələr çıxarırlar.

Tələbələrə sait və samitlər haqqında məlumat verərkən mütləq onların Azərbaycan dilindəki sait və samitlər arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri də göstərmək lazımdır.

Qrammatikanın fonetika ilə ayrılmaz surətdə əlaqədə olması qrammatikaya verilən tərifdə aydın və tam özünü əks etdirir. Qrammatika sözlərin dəyişilməsi qaydaları və sözlərin cümlələrdə birləşdirilməsi qaydaları haqqında elmdir. Sözlərin dəyişilməsi, onların birləşməsi dilin material fondu olan səslərin vasitəsilə, fonetik amillərin bilavasitə iştirakı ilə mümkündür. Fonetika ilə bağlı müxtəlif dəyişikliklərin qanunauyğunluqları, sözlərin və söz birləşmələrinin əmələ gəlməsi, onların birləşərək əmələ gətirdiyi sintaqma və cümlələrin şifahi formalaşdığı fonetik qanunlarla üzvi surətdə bağlıdır.

Fonetika dialektologiya ilə sıx surətdə bağlıdır. Fonetikanın dialektologiya ilə əlaqəsi, başlıca olaraq ədəbi dildə bu və ya digər dialektdə ədəbi dildən fərqli olan və ədəbi dildə təsadüf edilən nə kimi fonetik hadisə və dəyişikliklərin olduğunu müəyyən etməkdən ibarətdir.

Fonetikanın ayrılmaz sürətdə bağlı olduğu elm sahələrindən biri də dilin təlim metodikasıdır. Həm ana dilində, həm də xarici dilin təlimində ilk məşğələlər adətən səslərin fonetik xüsusiyyətlərinin izahı ilə başlanır.

Texniki və dəqiq elmlərdə də fonetikadan istifadə edilir. Məsələn, telefoniya və radiotexnika işlərində fonetikanın tətbiq edilməsi telefoniya sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün yeganə vasitəsidir. Şifahi suallara cavab verən məlumat maşınlarının tərcümə maşınlarının tərtibində də fonetikanın tətbiq edilməsi telefoniya sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün yeganə vasitədir.

Ədəbiyyat

1. İ.Rəhimov, T.Hidayətzadə, S.Mir Cəfərova “İngilis dilinin praktik qrammatikası”. (izahlı çalışmaları), Bakı, 2003.
2. O.Musayev. “İngilis dilinin praktik qrammatikası”, “Maarif nəşriyyatı”, Bakı. 1986
3. A.Qurbanov “Müasir Azərbaycan ədəbi dili”. 1965.
4. Ə.M.Dəmirçizadə. “Müasir Azərbaycan dili”. Bakı, Maarif. 1984.
5. A.Tahirov “Orta məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi metodikası”. Bakı, 1978.

S.Gaibova

Mastering phonetic knowledge

Summary

Phonetics has both theoretical and practical significance. Without knowing phonetics, it is impossible to learn the language composition and the grammatical structure of the language in any way.

Phonetics plays a special role in adapting words to the current language. Thus, words derived from other languages are subject to the language's phonetic system requirements. Phonetics offers a great opportunity to learn the history of the language, to clarify the etymology of separate words and to determine the kinship of the languages.

Based on the deep study of phonetics, proper pronunciation rules of our mother tongue are mastered. Phonetics is important in regulating and adopting spelling norms.

С.Гаибова

Мастерирование фонетических знаний

Резюме

Фонетика имеет как теоретическое, так и практическое значение. Не зная фонетику, невозможно каким-либо образом изучить языковой состав и грамматическую структуру языка.

Фонетика играет особую роль в адаптации слов к текущему языку. Таким образом, слова, полученные на других языках, подчиняются требованиям фонетической системы языка. Фонетика предлагает отличную возможность изучить историю языка, прояснить этимологию отдельных слов и определить родство языков.

Основываясь на глубоком изучении фонетики, ведутся правильные правила произношения нашего родного языка. Фонетика важна для регулирования и принятия норм правописания.

Рәуфи: Sevil Əliyeva
filologiya elmləri namizədi

ZENFİRA ABDULLAYEVA,
ELNARƏ MÜRSƏLİYEVA
ADU
elnaramursaliyeva@gmail.com

TƏHSİLDƏ İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN BƏZİ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Açar sözlər: kommunikativ məqsəd, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT), tənqidi və yaradıcı təfəkkür, müstəqillik, effektivlik, interaktiv təlim metodu.

Key words: communicative aim, information-communication technologies, critical and creative thinking, learner autonomy, effectiveness, interactive method.

Ключевые слова: коммуникативная цель, информационно-коммуникационные технологии, критическое и креативное мышление, независимость студента, эффективность, интерактивный метод обучения языку.

Müasir və dəyişkən dövrdə bir çox ölkələrin mütəşəkkillik və inteqrasiya yolunu seçdiyi zamanda xarici dillərin öyrənilməsi və öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq əlaqələr, iqtisadi və siyasi maraqlar, elmi və mədəni münasibətlər cəmiyyətimizi xarici dillərin öyrənilməsinə istiqamətləndirir.

Hazırda hər bir ölkənin davamlı inkişafı və müasirləşməsi həmin ölkədə mövcud olan təhsil sisteminin keyfiyyət və intellektual potensialından asılıdır. Müasir qloballaşma və inteqrasiya prosesləri bu məsələni daha da aktuallaşdırmış və onu dövlətlərin inkişafının prioritet istiqamətinə çevirmişdir.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra ümumtəhsil məktəblərində, eləcə də ali və orta ixtisas təhsilli müəssisələrində xarici dillərin o cümlədən də ingilis dilinin tədrisinə diqqət xeyli dərəcədə artmışdır. Yeni, daha mükəmməl xarici dil dərsliklərinin və tədris proqramlarının nəşri, müasir təlim metodlarının tətbiqi, pedaqoji kadrların hazırlanmasına diqqətin artırılması sahəsində əsaslı işlər görülmüşdür.

Bundan başqa orta məktəbin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də yeni düşüncə tərzinə, təfəkkürə malik vətəndaş yetişdirmək, onlarda müşahidə aparmaq, mühakimə yürütmək, nəticə çıxarmaq qabiliyyətini inkişaf etdirməkdir. Məhz bu vəzifə müəllimlərə dünya pedaqoji texnologiyasında sınaqdan çıxmış yeniliklərdən yararlanmaq imkanı verir.

Müəllim üçün bu qaynaqlardan səmərəli istifadə zəruri şərtidir. O öz fəaliyyətində metodlar sisteminin milli dəyərlərə söykənən daha original

modelini qurmaqla əlverişli zəmin yaradır. Metodlar kompleksi müəllimə imkan verir ki, təlim prosesini optimallaşdırsın, didaktik, metodik, tərbiyəvi vəzifələrini daha səmərəli yerinə yetirsin.

Təhsil sistemində gedən islahatın hazırki mərhələsində təlim prosesini intensivləşdirən interaktiv dərslərdən və interaktiv metodlardan geniş istifadə olunur. İnteraktiv yanaşma geniş metod olub, bir neçə prinsip və xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlardan ən tanınmışı David Nunanın verdiyi 5 xüsusiyyətdən ibarət klassifikasiyadır:

1. Öyrənilən dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilir və qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə öyrənməyə yer verilir.

2. Öyrənmə prosesində autentik tapşırıqların təqdim edilməsi.

3. Dil öyrənmələr üçün yalnız dilə yox, dildən necə istifadə etmə bacarığının aşılması prosesinə şərait yaratmaq.

4. Dərs prosesinə əhəmiyyətli bir faktor kimi dil öyrənmələrin öz şəxsi təcrübələrinin gətirilməsi.

5. Sınıfdən kənar real situasiyanın dərs prosesinə gətirilməsi.

Bu xüsusiyyətlərdən belə görünür ki, interaktiv dil öyrənmələrin arzu və maraqlarına diqqət yetirir və öyrədilən dillə real həyatdakı dil arasında əlaqə yaradır.

Bu metod dərs zamanı müəllim yox dil öyrənmələrə daha çox aktivlik verilir və qarşılıqlı ünsiyyət tələb edir. Müəllim məlumat mənbəyi olmalıdır. İnteraktiv tapşırıq verilən sinif sakit sınıfdən səs-küylü sinfə çevrilir, burada şagirdlərə sərbəstlik verilir ki, verilmiş tapşırığı yerinə yetirsinlər. İnteraktiv metodda cütlüklərlə və ya qruplarla işə, eləcə də dərs prosesində sınıfdən kənar real həyat situasiyalarına daha çox yer verilir ki, bu da öz növbəsində kommunikasiyanın inkişafına xidmət edir.

İnteraktiv yanaşma zamanı istifadə olunan tapşırıqlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- rol oyunu
- intervyu
- oyunlar
- fikir mübadiləsi
- təhlil
- cütlüklərlə iş
- öyrətməklə öyrənmə.

Bunlardan əlavə müəllimlər lazım bildiyi halda müxtəlif qrammatik yoxlama sualları və viktorinalardan da istifadə edə bilər.

İnteraktiv yanaşma dil öyrənmələrin kommunikasiyasına xidmət edən istənilən tapşırıqdan istifadə edir. Lakin buna baxmayaraq Litlvud iki növ tapşırığı qeyd edir:

- funksional kommunikativ tapşırıqlar: kommunikasiya vasitəsilə müəyyən bir nitq bacarığının inkişafı üçün olan tapşırıqlar
- sosial mübadilə tapşırıqları: buraya söhbət, diskussiya, dialoq və rol oyunları daxildir.

Tələbələrə verilən motivasiya və sərbəstlik birbaşa ünsiyyət zamanı özünə inamın artmasına və dildən daha tez-tez istifadəyə və nəticədə də sürətli öyrənməyə səbəb olur (2, səh.86). Yalnız yeni texnologiyalardan, müasir interaktiv dərslərdən istifadə edərək şagirdlərə dərin bilik vermək, onların yaradıcı təfəkkürünü, idrak fəallığını və müstəqilliyini artırmaq olar. Şagirdlər dərs prosesində müstəqil düşünərək hər hansı bir mövzuya başqalarının fikirlərinə öz münasibətlərini bildirir, müşahidə apararaq mühakimə yürütmək qabiliyyətlərinə sahib olurlar.

Azərbaycanın müstəqil respublika kimi dünya dövlətləri sırasına qoşulması aparıcı dillərinin, ilk növbədə müasir dünyada qlobal ünsiyyət vasitəsi statusunu əldə etmiş, xüsusi əhəmiyyətinə malik olan ingilis dilinin öyrənilməsinə və kommunikativ məqsədlərlə istifadə olunmasını zəruri şəkildə ön plana çəkir (1, s.14).

Məlumdur ki, müəllim kadrlarının hazırlanması təhsilin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Müəllimlərin müasir tələblərə uyğun hazırlanmaları, onların yüksək peşə keyfiyyətlərinə yiyələnmələri, qabaqcıl metodikalardan istifadə etmək səriştəsinə nail olmaları, öz ixtisaslarını mükəmməl bilmələri müasir dövrdə həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Respublikanın dünya dövlətləri ilə əməkdaşlığının genişlənməsi, iqtisadi, siyasi, mədəni, texniki, təhsil əlaqələrinin bərabər olması gənclərin yeni tərzdə hazırlanması, yeni keyfiyyətlərə yiyələnməsini tələb edir. Respublikamızda informasiya mədəniyyətini yaratmaq, informasiya və bilik mübadiləsi aparmaq məqsədilə milli potensialın genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Informasiya cəmiyyətində yaşamaq üçün tələbələrə hazırlamaq məqsədilə təhsil sahəsində innovasiya texnologiyaları strategiyasının inkişaf etdirilməsi zərurəti meydana çıxır.

Müasir dövrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişaf etdirilməsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının vacib göstəricilərindən biridir və bu prosesin zəruriliyi indiki qloballaşma dövründə daha çox hiss olunur. Bu texnologiyaların sürətlə inkişafı və yayılması bəşəriyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

Respublikamızda informasiyalaşdırma sahəsində ciddi, uğurlu addımlar atılmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev 17 fevral 2003-cü il tarixli 1146 nömrəli Sərəncamı ilə respublikamızda informasiya və kommunikativ texnologiyalarının geniş tətbiq olunması və inkişaf etdirilməsi haqqında “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə milli strategiya (2003-2012-ci illər)”ni təsdiq etmişdir. Milli strategiyanın qəbulundan keçən dövr ərzində

Azərbaycan hökuməti tərəfindən bu sahədə bir sıra kompleks tədbirlər həyata keçirilmiş və keçirilməkdədir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev həm ölkəmizdə, həm də xarici ölkələrdə səfərlərdə olarkən dövlətin bu sahəyə olan diqqətini, görülən və gələcəkdə görülən işlər haqqında dəfələrdə söyləmiş, İKT-ni inkişaf etdirməkdə maraqlı olduğunu bəyan etmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 21 avqust tarixli 355 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı proqramı (2005-2007-ci illər)”nın həyata keçirilməsi nəticəsində ölkəmizin ümumtəhsil məktəblərində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində böyük işlər görülmüşdür.

Prezidentin 2008-ci il iyun tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2012-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” ölkəmizdə müasir İKT-ni geniş tətbiq etməklə vahid ümümmilliyət təhsil mühitinin yaradılması və əhalinin bütün təbəqələri üçün keyfiyyətli təhsil almaq imkanlarının təmin edilməsi məqsədi güdür. Bu isiqamətdə qarşımızda duran əsas vəzifələrdən biri də yeni informasiya texnologiyalarının təhsilə vaxtında və səmərəli tətbiqidir. Məlumdur ki, ilk addımlar məktəb səviyyəsində atılmalıdır. Düzdür, respublikamızda fəaliyyət göstərən bəzi özəl məktəbəqədər müəssisələrdə kiçikyaşlı uşaqlar kompüterlə tanışlığa başlayır, onların təlimində kompüter vasitəsilə aparılan məntiqi oyun və tapşırıqlarla rastlaşırıq. Amma fikrimizcə, kompüter biliklərinin əsas məhz orta məktəbdə qoyulmalıdır.

Ümumiyyətlə, məktəbəqədər yaşlı uşaqların kompüterdən istifadəsi onların sağlamlığı üçün çox təhlükəli ola bilər. Yalnız məktəbdə şagirdlərə bu sahə haqqında geniş məlumat verilməli, onların sərbəst şəkildə kompüterlərdə işləmələrinə şərait yaradılmalıdır. Əgər əvvəllər kompüterdə işləməyi bacarmaq kompüter savadı hesab olunurdusa artıq bu indi ümumi savad hesab olunur. Kompüter bilməyən üçün təhsil almaq elmi yaradıcılıqla məşğul olmaq çətinidir. İndi İKT yalnız təhsil prosesini təmin edən üsul deyil. İKT məktəblinin müstəqil qavrama qabiliyyətini təmin etmək üçün yeni imkanlar açır. Bununla əlaqədar olaraq müəllimin rolu da dəyişir: o, təhsil prosesinin konsultantı, koodinatoru olur. Onun məqsədi məktəblilərdə qərar qəbul etmə bacarığını dəstəkləmək və inkişaf etdirmək, öyrənilən mövzuların məqsədini anlamaq və mühakimə etməkdir. Bu yetərincə cətin pedaqoji tapşırıqlardır – onların mənasını qiymətləndirmək olmaz. Burada İKT katalizator rolunu oynayır, onlar uşaqları yeni biliklərə şövq etməyə kömək edir. Əgər şagirdə bu və ya digər mövzunun məzmununu aydıncırsa, onun sualı yarana bilər: məhz nə və nə üçün öyrənmək lazımdır. Biliyə həvəsin kökündə həyati maraq dayanır: hansı biliklər mənə daha çox lazımdır, hansı metodların köməyi ilə mən bu bilikləri əldə edə

bilərəm. Beləliklə, İKT biliyə can atmaqla digər həyatı vacib məsələlərin qərarı arasında bənd rolunu oynayır. Şagird təhsilin onun həyatında hansı rolu oynadığını başa düşən kimi, o, təhsili davam etdirməyə böyük həvəs hiss edəcək.

Şagirdlərin fasiləsiz təhsilə yolu müəllimlərin fasiləsiz təhsildən keçir. İKT-nin məktəb praktikasında istifadəsi ilə bağlı olaraq müəllimin rolu dəyişməlidir. Müəllimin rolu şagirdlərə informasiyanın ötürülməsi ilə məhdudlaşmamalıdır. O, uşaqlarda tənqidi və yaradıcı təfəkkürü dəstəkləməli və stimullaşdırmalı, kompüter savadının inkişafına kömək etməli, onlara effektiv ünsiyyət qurmağı və müxtəlif vəziyyətlərdə uğurla hərəkət etməyi öyrətməlidir. Müəllimlərin şagirdlərin öyrənmə tələbatlarını ödəmək üçün təlim metodları, müasir dövrün tələblərinə uyğunluğu nöqtəyindən tədris proqramlarını yenidən nəzərdən keçirilmələri zəruridir. (7, səh 38) Onlayn test sistemi müəllimə şagirdlərin bilik səviyyəsini adekvat qiymətləndirməyə kömək edir. Fərdi kompüter qarşısında əyləşən şagird isə artıq maşından çəkinmir, onunla kompüter arasında əks-əlaqə yaranır, özünün fikirləşdiyi cavabları kompüterə daxil edir, səhvlərini görür, onları kompüterin köməyi ilə düzəldir, mənfi emosiyalardan uzaq olur və nəticədə özünə inamı artır. Fərdi kompüterdən istifadə etdikdə hər bir şagird verilən mövzünü başa düşmədikdə izahatı təkrar izləmə imkanı əldə edir və onu dərk edənə qədər təkrarlayır. İKT görmə vasitəsilə informasiya qəbulunun imkanlarını artırır, belə ki, gözlə görünməyən, rəng və formasını dəyişən əşyanın təsvirini reallaşdırır. Video və ya animasiyalar formasında olan tapşırıqların yaxşı mətn və gözəl musiqinin müşayiəti ilə verilməsi şagirdə güclü təsir edərək, onun bədii zövqünün inkişafına, materialı daha yaxşı mənimsəməsinə səbəb olur. Beləliklə, İKT nəinki insanın əqli imkanlarını inkişaf etdirir, həmçinin yeni inkişaf perspektivləri, yeni global mədəniyyət sistemi yaradır və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün maraqlı imkanlar açır. İKT-nin təlimdə istifadəsi və təhsil şəbəkələrinin yaradılması təhsilin gələcək inkişafı üçün vacib şərtidir. Əvvəla, İKT-nin geniş tətbiqi müəllimin məqsəd və vəzifəsini daşıyır. İkincisi, məktəbdə təhsil mühitinin yaradılması təhsil biliklərində iştirak imkanı yaradır. Son nəticə olaraq müəllim və şagirdlər bilavasitə sinifdə dərs zamanı və virtual rejimdə birgə işləyə və ünsiyyətdə ola bilərlər.

Kompüter və proyektordan istifadə edilərək sinfin fəallaşdırma mərhələsində əvvəlki mövzular viktorina, müxtəlif oyunlar frontal sorğular və s. şəkildə soruşula, problemin nədən ibarət olması, onun ətrafında tədqiqatların aparılması, hər bir şagirdin problem ətrafındakı mülahizələri, müəllimin hər bir fikrə münasibəti, ümumiləşdirmə və izahat isə slaydlar vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Dərslərin tədrisi zamanı Power Point proqramından istifadə edərək müxtəlif proqramlarla hazırlanmış mövzular mətn, şəkil, sxem və ya

videofayllar şəklində slaydlar vasitəsi ilə sinifdəki şagirdləri fəallaşdırmaq olar. Texnologiyalardan istifadə olunan siniflərdə şagirdlərin məlumatı toplamaq, həmkarları ilə məsləhətləşmək, əldə etdikləri nəticələri təqdim etmək üçün daha yaxşı imkanları vardır. Şagirdlərin müəllimlərdən asılılığı azaldıqca, təşəbbüskarlığı artdıqca onların müstəqilliyi və özünə inam hissi artır. Texnologiya şagirdlərə məlumatlardan istifadə etmək imkanı verir ki, bu da onların anlama qabiliyyətini yaxşılaşdırır, mühakimə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Şagirdlər canlı həyatda məlumatları əldə edib, bunları sinifdə əldə edəcəkləri biliklərlə əlaqəli şəkildə öyrəndikcə inkişaf etmələri bir o qədər yaxşı təşkil olunmuş olur. Texnologiyalar müəllimlərin öz şagirdlərinə təklif edə biləcəyi resurslarla zənginləşdirilməsinə imkan yaradır, tədris prosesinin ancaq dərsləklərlə deyil orijinal təlim vasitələri ilə təmin edilməsinə səbəb olur. CD-lərdə təklif olunan istinad materialları və kurikulum üzrə yüksək keyfiyyətli proqramlar bir çox dərsləklərin və ya məktəb kitabxanalarının verə biləcəyi resurslardan çox vəsaitlər təklif edir.

İngilis dili dərslərində İKT-nin tətbiqinin əsas məqsədi orta məktəblərdə İKT-ni tətbiq etməklə prosesini xeyli canlandırmaq, təhsilin və biliyin səviyyəsini artırmaq, dərsləri şagirdlər üçün daha maraqlı və başa düşülən etmək, təhsildə idarəetmə sisteminin effektivliyini və şəffaflığını artırmaq, məktəbin vahid informasiya məkanını yaratmaq, müəllim, şagird və valideyn arasında rahat ünsiyyət forması qurmaqdır. Təhsil sistemində aparılan islahatlar müasir dərslərin məzmununun təkmilləşdirilməsi, ingilis dilinin tədrisi prosesində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqini tələb edir. İnteraktiv təlim metodlarından istifadə təhsilin keyfiyyətinə öz müsbət təsirini göstərir. Bu gün təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərə daha çox müstəqillik verilməli, öz fikirlərini sərbəst, çəkinmədən söyləməyə, arzu və istəklərinə müvafiq məşğuliyyətlər seçməyə şərait yaradılmalıdır. Müəllimlərin dərslərdə cütlərlə, qruplarla iş aparması ingilis dilinin tədrisində texnologiyalardan istifadə zamanı şagirdlər üçün daha əlverişli şərait yaradır. İngilis fənninin tədrisində yeni təlim metod və texnologiyalardan istifadə daha yüksək nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxarır, şagirdlərdə müstəqillik, işgüzarlıq, təfəkkür fəallığı, məsuliyyət kimi keyfiyyətlər formalaşdırır.

Yalnız təlim metodlarının keyfiyyətcə dəyişdirilməsi, bilikləri mənimsənilməsi zamanı yaradıcı təfəkkürdən fəal istifadə edilməsi şəraitində təlim yüksək səmərə verə bilər. Müasir təlim metodlarından və İKT-dən istifadə cəmiyyətin dəyərli vətəndaşları olmağa hazırlaşan, fəal və hər şeylə maraqlanan şagirdlərin təhsil aldığı siniflərin yaradılmasında müəllimlərə yol göstərəcəkdir. Bu isə dünyanın hər yerində təfəkkürə üstünlük verən müəllimlərin hər vaxt bitib-tükənməyən axtarışları deməkdir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaların təhsil sistemində daxil olması təhsilə yeni yanaşma və təhsil prosesinin yenidən təşkili məsələsini gündəmə gətirir.

Bununla əlaqədar olaraq multimediyaya proqramları və internet şəbəkəsi tədrisən xarici dillərin standart tədris vasitələrinə çevrilmişdir. Təbii mühitdən kənarında xarici dilə yiyələnmə o halda effektiv ola bilər ki, tədris prosesi öz parametrlərinə şərtlərinə görə təbii mühitə maksimal dərəcədə uyğun gəlsin. Tədris müəssisələrində keçirilən xarici dil dərslərində bu mühiti məhz multimediyaya proqramlarının köməkliyi ilə qurmaq olar. Bu sahədə multimediyaya proqramlarının imkanları olduqca genişdir. Tədris prosesi zamanı onlar prezentasiyaların hazırlanması, yoxlama işlərinin aparılması, qrammatik tapşırıqların, oxu və yazı vərdişlərin möhkəmləndirilməsi üçün istifadədə əvəzəlməz rol oynayır.

Multimediyaya proqramları-kompüter proqramları olub, xarici dilin tədrisinə yönəldilmiş mətni, audio və video materialların, qrafik təsvirləri əks etdirir. Bu proqramlar əsasında qurulan dərslər tələbələrə fənnə olan marağı artırır və kommunikativ ünsiyyətə motivasiya verir. Bu cür dərslər zamanı tələbələrin dünyagörüşü, kommunikativ bacarığı və öyrənilən dilə marağı artır.

Təcrübə göstərir ki, multimediyaya proqramları əsasında tələbələrin kommunikativ səriştəsinin formalaşdırılması aşağıdakı üsullardan istifadə zamanı uğurlu ola bilər:

- Multimediyaya proqramlarının didaktik və metodiki xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla (interaktivlik, universallıq və dil materiallarının çox komponentliyi);

- Multimediyaya proqramları ilə yanaşı təşkilatı-pedaqoji şəraitin gözlənilməsi.

Bütün bu şərtlərin gözlənilməsi multimediyaya proqramları əsasında qurulan tədris prosesinin effektivliyini dəfələrlə artırır.(7,səh 42)

Multimediyaya proqramları əsasında verilən tapşırıq və məqalələr nəinki xarici dil üzrə kommunikativ bacarıqları inkişaf etdirməyə icazə verir, həm də burada metodiki, pedaqoji, psixoloji xarakterli məqsədlərə nail olmaq olar. Verilən mövzuya uyğun kommunikativ təhlillərin aparılması tələbələrin tədris prosesi zamanı fikir və ideyalarının daha sərbəst çatdırılmasına imkan yaradır. Bu isə öz növbəsində tədris olunan dildə dil vərdişlərinin inkişafına gətirib çıxarır. Bu mühitdə müəllimin rolu da az deyil. Belə ki, xarici dil ixtisaslı müəllim yüksək kommunikativ bacarığa malik olmalıdır. Düzgün ünsiyyət və düzgün pedaqoji yanaşmaya malik olmalıdır. Hər qrupun bilik səviyyəsinə uyğun metodlardan istifadə etməyi bacarmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Гусейзаде Г. Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку. Мутаржим, 2001

2. Littlewood, W.1981 Communicative Language Teaching Cambridge: Cambridge University Press.
3. “Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının konsepsiya və strategiyası” www.edu.gov.az- Qanun vericilik, konsepsiyalar
4. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli kurikulum) “. 2006.
5. Z. Veysova “Fəal interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait” 2007.
6. Əlizadə Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı, “Adiloğlu” 2001
7. Dilara A. İsmailova Teaching English as a Foreign Language (Textbook) Bakı Mütərcim-2011
8. X. Qədimova “İnteraktiv təlim metodları və onların yolları” Bakı-2003.
9. Ağayev Ə.A. Yeni təlim və metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri.” Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi Əsərləri”, Bakı:2006, №1

**Зенфира Абдуллаева,
Эльнара Мурсалиева**

Преимущества использования информационно-коммуникационных технологий в образовании

Резюме

Внедрение информационно-коммуникационных технологий в процесс образования поднимает вопрос реорганизации учебного процесса и использования новых подходов. В связи с этим, мультимедийные программы и интернет со временем превратились в стандартное средство обучения на уроках иностранного языка. Владение языком вне реальных ситуаций является эффективным в том случае, если обучающий процесс в максимальной степени будет им соответствовать. На уроках иностранного языка такие ситуации создаются с помощью мультимедийных программ. Уроки, основанные на таких программах, повышают интерес учащихся к уроку, а также повышает их мотивацию для создания коммуникации. Задания и упражнения, основанные на этих программах, служат не только развитию коммуникативных навыков при обучении иностранному языку, а также достижению некоторых целей методического, педагогического и психологического характера. При использовании информационно-коммуникационных технологий на уроках, для учащихся создаются благоприятные условия для приобретения информации, коммуникации с коллегами, а также презентации полученной информации. По мере уменьшения зависимости учащихся от преподавателей и увеличения их собственной инициативы,

также растёт их независимость и уверенность в себе. Использование новых методов и технологий на уроках иностранного языка приводит к получению высоких результатов, а также формирует у учащихся автономию, ответственность, творческую деятельность и креативность.

Zenfira Abdullayeva,

Elnara Mursaliyeva

**Advantages of Usage of Information Communication Technologies in
Education**

Summary

Introduction of information and communication technologies to the educational process requires reorganization of the teaching process and the usage of new approaches and methods. So, multimedia programs and internet became standard means of education at FLT lessons. Language learning is effective in case if it to a maximum degree close to real-life situations. During the lessons these situations are created with the help of multimedia programs. Lessons based on such kinds of programs increase students' interest and their motivation for communication. Activities and tasks based on such kinds of programs help to develop students' communicative skills and at the same time help to reach some methodological, pedagogical and psychological aims. The usage of information and communication technologies during the lesson creates opportunities for students for getting new information, communication with colleagues and presentation of new information. While the students' dependence on the teacher is lessening and their dependence is increasing, their self-confidence actually goes up. The usage of new methods and technologies during FL lessons leads to high results in teaching and learning, creates learner autonomy, develops working ability, responsibility and creativity of students.

Rəyçi: Gülər Həsənova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AYTƏN SADIQOVA
AzTU
Sadiqovayten@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TİMSALINDA QURANİZMLƏRDƏ FRAZEOLoji SİSTEMİN ƏN FƏRQLİ SEMANTİK SFERALARI

Açar sözlər: Qurani – Kərim sitatları, ironik çalar, allüzial fon, paralel məqamlar

Ключевые слова: Коран - стихи Корана, иронический подтекст, фон аллюзии, параллельные моменты

Key words: The Quran - The verses of the Quran, ironic, allusion background, parallel moments

Azərbaycan dilindəki teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin böyük bir qisminin mənbəyini, xalqımızın dini inancı ilə bağlı olaraq, müqəddəs səmavi kitablardan biri – Qurani – Kərim təşkil etdiyindən, analogiyadan çıxış edərək, bibleizmlərlə paralellik məqamlarına da toxunmaq istərdik. Xatırladaq ki, bir çox tədqiqatçıların, tam haqlı olaraq, qeyd etdikləri kimi, xristian dini ardıcılılarının istifadə etdikləri dillərdə (məsələn, rus, ingilis, fransız, alman və s. dillərdə) yer alan *teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin də əsas istinad mənbəyi, məhz, bibleizmlərdir*. “Mətn remininstensiyalarını bir dil hadisəsi” statusunda araşdıran A.Y.Suprun qeyd edir ki, “bu və ya digər halda hazır mətndən istifadə nəinki dəqiq və *alışılan formulu (deyim tərzini)* bərpa edir, *mövcud olan obrazı xatırladır*, eləcə də *həmin mətnin daha öncəki* (yəni allüzial fon kimi çıxış edən öncəki - A.S.) *mətnlə müəyyən əlaqəsini təmin edir*” (kursiv bizimdir. – A.S.) Bu fikirdən çıxış edərək, tərkibində teonim və demonim komponenti olan Quranizm və bibleizmlərə nəzərən onu demək olar ki, həmin frazeologizmlər mövcud vertikal kontekstlə real olan kontekst arasında müəyyən bağlılıq, əlaqə yaradırlar və bu zaman, hətta dilə gətirilməyən, lakin ehtimal edilən obraz və hadisələr kontekstin tamamlanmasına, bir bütöv kimi dərk edilməsinə yardımçı olur. Quranizm lərin bibleizmlərlə müqayisəli təhlili həm burada labüd analogiyaların mövcudluğunu təsbit etməyə imkan verir, həm də dini doqmalardan fərqliliyinin davamı kimi, həm də fərqli personaj və obrazların əlavə iştirak faktoru kimi bəzi fərqləri ortaya çıxarır.

Rus dilinin frazeoloji sistemində yer alan bibleizmləri araşdırmış N.M.Şanski həmin ifadələri 1) kilsə-slavyan bibleizmləri və 2) məxsusi rus bibleizmləri qruplarına bölür. Birinci qrupda, demək olar ki, dəyişməz şəkildə istifadə edilən ifadələr, ikinci qrupa isə İncil anlayışlarına istinad

edən, lakin rus dilinin frazeoloji bazası əsasında və bu sistemin daxili qaydalarına uyğun şəkildə formalaşan ifadələr daxildir. Analoji vəziyyəti Azərbaycan dilindəki quranizmlərin təmsalında da izləmək olar. Belə ki, dilimizdə, həm Quran sitat və kvazisitətləri şəklində təzahür tapan ifadələr, həm də müqəddəs kitabımızda allüziya əsasında meydana gələn çox sayda ifadələr mövcuddur. Məsələn, *Allah amanında, Allaha pənah, Allah bilir* [N.Seyidəliyev, 27-29] və s. bu kimi ifadələr N.N.Şanskinin termininin perifrazı olaraq, məxsusi Azərbaycan (və ya məxsusi türk) quranizmləri kimi səciyyələndirilə bilər. İngilis dilindəki “İncil mənşəli frazeoloji vahidlərin” semantik və üslubi – funksional özəlliklərini araşdırmış A.P.Korneyeva isə bu dildəki bibleizmlərin frazeoloji sistemə transformasiyasının üç yolla gerçəkləşdiyini önə sürür. Müəllifə görə, ingilis frazeoloji sistemi, ilk olaraq, İncil mətnlərinin tərcüməsi əsasında 1) hazır şəkildə mənimsənilmiş frazeologizmlər şəklində zənginləşib. Bundan başqa, 2) İncil mənşəli frazeoloji vahidlər müqəddəs kitabdakı mənalara “təkrar dəyərləndirməsi” əsasında meydana gəlib. Son yaranma üsulu olaraq, 3) bibleizmlər birbaşa iqtibaslar formasında deyil, İncil dəki süyet və personajlara allüziya əsasında yaranıb. Eyni vəziyyəti Qurani-Kərim in allüzial fonunda yaranan Azərbaycan TDKF-lər haqqında da söyləmək olar (bu haqda müvafiq təsnifatı ortaya qoyan bölümdə geniş bəhs ediləcək). V.Q.Qakın qeyd etdiyi kimi, semantik transformasiyası bibleizmlərin frazeoloji vahid kimi formalaşaraq müvafiq status qazanmasını mümkündür. Analoji vəziyyəti “quranizmlərin” təmsalında da izləyə bilərik. Belə ki, Qurani – Kərim sitatlarının kvazisitətlər şəklində düşərkən keçdiyi struktur – semantik deformasiyalar artıq onların sırf Quran iqtibası deyil, frazeoloji vahid kimi formalaşdığını söyləməyə imkan verir. Məsələn, Qurani-Kərim boyu bu və ya digər şəkildə təbliğ olunan Tanrıya şükür ideyası dilimizin frazeoloji sistemin *Allaha şükür elə, Allaha şükür ki, ...* fərqli konnotasiyalı ifadələrin meydana gəlməsinə rəvac vermişdir. Birinci halda biz, bir qədər *təhdid, xəbərdarlıq* intensiyasını implisit şəkildə ehtiva edən frazeoloji vahidlə qarşılaşırıq. Nümunələrə diqqət yetirək:- *Nə haqq, ədalət deyirsən, al bu da sənə tramvay altda qalan bir üç yazırıq, çəm-xəm eləsən onu da yazmırıq, Allahına şükür elə ki, onu da verir ki, kəsilsən, gözü çıxan qardaşlarını görmürsən, çıx bayıra, sürüş buradan, - deyə onu imtahan otağından qovurdular. Yaxud da ... belə bir iddia irəli sürülür ki, bu ərazidən boru xətti çəkiləcəyini bilə-bilə burada ev tikmişən, Allahına şükür elə ki, səni cəzalandırmırıq, kirmişcə evdən çıx! Hünərin var, etiraz elə..*

İkinci halda isə “Allaha şükür” ifadəsinin məna yükündə məmnunluq, razılıq, sevinc hisslərinin daha ön planda ifadə tapdığını müşahidə edirik. Məsələn:

H a c ı M u r a d. *Bəs niyə heç qasqabağın açılmır? Elə bil ki, gəmilərin dəryaya batıb, qərq olubdur. Allaha şükür, mənim kimi atan var, sən niyə qəm çəkəsən?*

Allaha şükür, lalə yanağında eyib yox,

Dişində, dəhanində, dodağında eyib yox... [M.P Vaqif, 7]

M.P.Vaqifin “Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim” başlıqlı satirik şeirində “Allaha şükür” ifadəsinin irinik, hətta, biz deyərdik ki, *sarkastik çalarda* işlədildiyi müşahidə etmiş oluruq:

Bizim bu dünyada nə malımız var,

Nə də evdə sahibcamalımız var.

Vaqif, öyünmə ki, kamalımız var.

Allaha şükür ki, kamal da yoxdur [M.P. Vaqif, 113].

Müqayisə üçün xatırladaq ki, “müasir publisistikada bibleizmlərin transformasiya” imkanlarını araşdırmış M.İjas rus dilindəki bibleizmlərin bir çox halda “ironik, zarafatyana üslubi çalar” əldə etdiyini qeyd edir və onu da vurğulayır ki, bir qayda olaraq həmin ifadələrin İncil mətnlərindəki prafomalari tamamilə bu kimi üslubi çalarlıqlardan kənardır. *Allaha şükür* ifadəsinin də Qurani-Kərim də əks olunan semantikasında nəinki sarkazma, hətta ironik çalara yaxın gələn anlam yoxdur. Halbuki, keçdiyi semantik təkamül və dəyişmələr nəticəsində bu ifadənin kontekst səviyyəsində ortaya qoyduğu zəngin konnotasiya imkanları arasında həm məmnunluq, şükranlıq, həm təhdid və xəbərdarlıq, həm də ironiya və sarkazm çalarlıqları formalaşmışdır. Xatırladaq ki, Qurani-Kərimdə *Allaha şükür* ifadəsi ilə birbaşa bağlı olan mətn hissələrində yuxarıda qeyd edilən konnotasiyalar ön planda durmur. Belə ki, müqəddəs kitabımızın “Yunus”, “İsra”, “Loğman” surələrində insanın oldu – olacaq hər şeyə görə və hər zaman Tanrıya şükranlıq ifadə etməsi tələb və tövsiyə edilir. “Loğman” surəsinin 12-ci ayəsində oxuyuruq: *Həqiqətən, Loğmana: “Allaha şükür et!” (deyə) hikmət verdik. Kim (Allahın nemətlərinə) şükür etsə, özü üçün şükür edər. Kim nankor olsa, (bilsin ki) Allah onun şükürünə möhtac deyildir, (özlüyündə) şükürə (tərifə) layiqdir! (Onun bütün işləri bəyənildir!).*

Quran frazeologiyasını araşdırmış Türkiyə tədqiqatçısı Əbdülcəlil Bilgin bu sahədə sistemli və hərtərəfli araşdırmaların “çox az, hətta, demək olar ki, “yox” deyiləcək səviyyədə az olduğunu vurğulamışdır. Geniş spektrdə götürüldükdə, nəinki Türkiyədə, eləcə də türk dilində danışan və İslam dininə etiqad edən digər toplularda bu kimi dil faktlarının tərcümə və mənimsənilməsi məsələsinin sistemli tədqiqata məruz qaldığını söyləmək çətindir. Konkret olaraq, özünün kiçikhəcmli araşdırmasında bu problemi tədqiq etmiş İ.Pokrovskayanın, “quranizm” və bibleizmlərin müqayisəsindən çıxış etmiş L.K.Bayramovanın habelə fərqli rakurslu problemlərin təhlili

çərçivəsində “quranizm” və əlaqəli faktlara periferik səviyyədə toxunmuş D.F.Sanlıyerin L.V.Bazarova və bəzi başqa tədqiqatçıların araşdırmalarını istisna etməklə, bu problemin, demək olar ki, diqqətdən kənar qaldığını söyləmək olar. Halbuki, Qurani-Kərim özünün frazeoloji vahid törəmə potensialına görə, heç də İncil dən və digər səmavi kitablardan geri qalmır. Əksinə, bir çox cəhətlərinə görə, Azərbaycan dilinin timsalında demək olar ki, quranizmlərdə frazeoloji sistemin ən fərqli semantik sferalarına müdaxilə etmək imkanı qazanırlar. Məhz bu cəhətdə onların dolğun və həərətli təhlilini labüd edir. Tədqiqatımız və irəlidə izləyəcəyimiz faktlar Qurani – Kərim in bir allüziyal fon olaraq teonim və demonim komponentlərinin formalaşmasında müstəsna rol oynadığını ortaya qoysa da, bu sahə quranizmlərin yer aldığı semantik sferalardan yalnız ikisini təzahür etdirir.

Yəni obraz allüziyal fona istinad etsə də, forma – məzmun dil daşıyıcılarının təxəyyülünün məhsulu kimi ortaya çıxmışdır. Lakin digər dil materialları ilə müqayisəli təhlillər, ən əsasın bibleizmlər lüğətinə istinadən dəyərləndirmələr bu ilkin səciyələndirmənin yanlış ola biləcəyini ortaya qoyur. Konkret olaraq, rus – fin bibleizmlər lüğəti birmənalı şəkildə onu müəyyənləşdirməyə imkan verir ki, İncil n Əhdi - Ətiq hissəsinin iqtibası kimi meydana çıxan bu ifadə eyni şəkildə xristian dini ardıcılığının dillərində də işlədilməkdədir: “*И сказан царь: жив Господь! Не падет у волос сына твоего на землю*” .

Əksinə, məhəllədə kiçiyə izzət, böyüyə hörmət edən Mamed kimi bir adamın anasına hamı alqış duaları edərdi: – “**Allah balanın başından bir tük də əskik eləməsin**”... (Azər Nur) .

Armudan dedi: - **Allah eləməsin, başından bir tük əskik olsun.** Əgər elə şey olsa, mal-dövlətin hamısını xərc eləyəm» [Azərbaycan nağılları, 79].

Göründüyü kimi, 1) bibleizmlərin formalaşmasında İncil faktorunun təsiri quranizmlərin meydana gəlməsində Qurani-Kərim in rolu qədər həlledici mahiyyət kəsb edir; 2) həm quranizmlər, həm də bibleizmlər orijinal mənbə iqtibası ilə bərabər, fərqli yozum və konnotasiyalı ifadə şaxələnməsi ilə zəngindir; 3) həm quranizm, həm də bibleizmlər “ibrahimi dinlər”ə istinad edən müqəddəs kitablardan sitat, kvazisitat və “eyham”ları ehtiva etdiyindən müəyyən personaj, süjet, dini doqma ortaqlığından məhrum deyil.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 174 s.
2. Bəydili C. Tanrı, Tənri / “*Dədə Qorqud*” kitabı. *Ensiklopedik lüğət, Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, s. 316-318*

3. Bünyadov Z., Vəlixanlı N. Azərbaycanca dini proseslər və onların yerli əhali üçün nəticələri. Azərbaycan tarixi. Yeddı cıddə, II c., Bakı: Elm, 2007, 608 s.
4. Cəfərov N. Allah / “Dədə Qorqud” kitabı. *Ensiklopedik lüğət, Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, s. 21-23*
5. Григорьева Л.Л. Фразеологическая репрезентация религиозного мира человека (на материале русского, английского и арабского языков). Автореф. дис. канд. филол. наук. Казань, 2009, 21 с.
6. Дачко Е.М. Модели эвфемизации теонимов в Пятикнижии Моисеевом (на материале русского, французского, английского и латинского) // *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика, 2006, выпуск № 6 (61). с.138-141*
7. Долгова А.О. Какие образы-эталоны представлены во фразеологических сравнениях? // *Русский язык и литература, 2006, № 7. с. 50-55*

А.Садыхова

**Теорема на азербайджанском языке и напоминающая
аптечные подразделения
Резюме**

Первым источником, который может считаться изначальным в произведениях воспоминаний о формах и фразах на азербайджанском языке, несомненно, является хадис Священного Корана и Пророка (да благословит его Аллах и приветствует). Вполне логично ожидать, что намеки на события и традиции, которые отражены в работах «Слова Божьего» и «Хадисов - Шарифов», а также в произведениях видных исламских богословов, Однако здесь следует отметить, что фразеологические единицы, охватывающие некоторые явно интерпретированные интерпретации, были непосредственно адресованы Священному Корану, что почти невозможно. Таким образом, народные убеждения людей в их понимании исламских доктрин являются своего рода «самооценкой». Иногда отношения с источником настолько бедны, что специальная и подробная оценка неизбежна для обнаружения воспоминаний. Следует также отметить, что во многих случаях можно размещать неточные ссылки, если это официально не деловой стиль или научный стиль. В стилистических исследованиях истинная и искаженная, то есть индивидуальная интерпретация, квазиматрируется в некоторых ограниченных ссылках на деформацию. Ситуация с реминисценциями различна. Во-первых, следует отметить, что, по мнению многих исследователей в этой

области единодушны, границы между аллюзией и воспоминаниями довольно распространены. Эта неопределенность также препятствует идентификации этих концепций. Теоретически и большинство демо-вдохновляющих фразеологических единиц относятся к известной религиозной догме и святым книгам, найденным у этих детей, а также к религиозным авторитетным ссылкам, а также к религиозным повествованиям и рассказам учитывая важность определения определенной границы. Итак, когда мы определяем форму эмпатии, «перепечатку» оригинального текста или «искажение» (т. Е. Интерпретацию-сию) », мы все должны назвать все точно так же, как свое собственное имя.

A.Sadıxova

**In the phraseological units and deminim teonim
remininstensiyaya of a component in the Azerbaijani language
Summary**

The first source that can be supposed to be primordial in the works of the reminiscence of the theophonic units and phrases in Azerbaijani language is undoubtedly the hadith of the Holy Quran and the Prophet (pbuh). It is entirely logical to expect that allusions from the events and traditions that are reflected in the works of the word "God's Word" and "hadith-sharifs", as well as in the works of eminent Islamic theologians, However, it should be noted here that the frazeological units covering certain explicitly interpreted interpretations were directly addressed to the Holy Quran, almost impossible. Thus, popular beliefs of the people, in their understanding of Islamic doctrines, are a kind of "self-portrayal". Sometimes, the relationship with the source is so poor that special and detailed assessment is unavoidable for the detection of reminiscence. It should also be noted that, in many cases, it is possible to place inaccurate references if it is not officially business - style or scientific style. In stylistic studies, true and distorted, that is, individual interpretation, quasicitates in certain limited deformation citations. If we come across the fact that many of the teeth and demon component units in the frazeological system of the Azerbaijani language are the Koranic verses, which have different "molds" from the original, we will determine that the weight coefficient of quasicidal is not low.

**Rəyçi: Nəriman Seyidəliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru**

SIYASI DİSKURSDA ÜSLUBİ VASİTƏLƏR

Açar sözlər: siyasi diskurs, üslubi vasitələr, metaforikləşmə, metafora, lüğət tərkibi, natiqlik

Ключевые слова: политический дискурс, стилистические средства, метафоризация, метафора, словарный состав, риторика

Keywords: political discourse, stylistic devices, metaphorization, metaphor, vocabulary, oratory.

Artıq minilliklərdir ki, ritorika və siyasi diskurs arasında qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Onların bir birinə qarşılıqlı təsir imkanları vardır. Belə ki, diskursun formalaşması müəyyən ritorik qanunlar sayəsində baş verir. Siyasi diskursda liberal yaxud siyasi sistemin mövcudluğu, siyasi reallıqlar əks olunur. Mədəni özünüdərk, sosial-iqtisadi amillər siyasi diskursu müəyyənləşdirən faktorlardır. Bütün bu sadalananlar siyasi diskursun kontekstini təşkil edir. Bildiyimiz kimi, siyasi diskurs mətnləri müəllif tərəfindən təqdim olunur. Bu zaman müəllif və qəbul edən arasında müəyyən ünsiyyət mübadiləsi yaranır. Bu ünsiyyət formaları verbal (müxtəlif yığınaclar, görüşlər) və canlı yayınlanan informasiya vasitələri ilə baş tutur. Lakin burada məktublaşma və yazılı mətbuat istisnalıq təşkil edir. Mətni göndərən siyasətçi mətnin məzmunu, mədəni və ideoloji səviyyəsi haqqında düşünür. Burada əsas məqsəd əldə olunan reaksiyaların pozitiv olmasıdır. Belə hesab olunur ki, natiq müəyyən prinsiplər əsasında nitqi dinləyiciyə çatdırır. Öz potensialına, auditoriyasına və onların səviyyəsinə uyğun olaraq fikrini ifadə edir. Dünyada gedən siyasi, qlobal və miqrasiya problemləri diskursun mövzusunun və formalarının dəyişməsinə səbəb olur. Bu proseslər həm milli siyasət situasiyasını təsvir edir, həm də siyasi prosesləri qloballaşdırır. Siyasi diskursun köməyi ilə verbal auditoriyaya adaptasiya güclənir. Bu zaman adaptasiya mətn göndərən və auditoriya arasında “göz ölçüləri” vasitəsilə tənzimlənir. Ümumiyyətlə göz rabitəsi çoxsaylı funksiyaya malikdir. Belə ki hansı diskurs hissəsinin auditoriya tərəfindən dinlənməsi, məhəbbət qorxu və digər emosiyalar göz rabitəsi vasitəsilə müəyyənləşir. Qeyd etdiyimiz kimi ABŞ və digər qərb mədəniyyətlərində gözlə rabitə birbaşa rabitə kimi başa düşülür. Lakin bundan fərqli olaraq Yaponiyada göz rabitəsindən qaçırlar. Digərləri isə bunu hörmətsizlik hesab edirlər. [3] ABŞ-da kişilərdən fərqli olaraq qadınlar daha uzunmüddətli göz rabitəsinə can atırlar. Nitqi daha diqqətçəkən

etmək üçün müxtəlif ritorik vasitələrdən istifadə olunur. Bunlardan ən geniş yayılanı ritorik məcazlardır. Y.M. Skrebnev məcazları iki yerə bölgür. 1. Kəmiyyət məcazları.

2. Keyfiyyət məcazları [4]

Keyfiyyət məcazları metaforalardır. Metaforalar köçürmə əsasında yaranan məcazlardır. Lakin bu zaman mexaniki deyil, müəyyən prinsiplərə əsaslanan köçürmələr nəzərdə tutulur. Bu zaman reallıqdan uzaqlaşan dolğun ifadələr yaradılır. Metaforalar kimi metonimiyalar da nitqin bəzədilməsində xüsusi yer tutur. Bu, əvəzləmə prinsipinə əsaslanır. Belə ki, metonimiyalarda ya hissə tamı, ya da tam hissəni əvəz edir. Metonimiyanın da bir neçə növləri vardır. Metonimiyanın bir növü olan metalepsis ilkin anlayışın bölünməməsi prinsipinə əsaslanır. Metonimiyanın digər bir növü də sineqdoxadır. Lakin onlar arasında bir sıra fərqlər də mövcuddur. Amma bu fərq şərti xarakter daşıyır. Belə ki, obyektin bütün keyfiyyətləri metonimiyada, kəmiyyəti isə sineqdoxada müqayisə olunur. Diksursun bəzədilməsində məcazın bir növü olan ironiya da mühüm yer tutur. İroniya diskursda bir cümləyə aid olduğu kimi, bəzən bütöv bir diskursa da aid ola bilər. Bildiyimiz kimi, ironiyada fikrin əksi başa düşülür yəni, müsbət tonda verilmiş fikir mənfiyə yozulur. Bütün bu məcazlar zəngin xüsusiyyətə malikdir və onlar yalnız siyasi diskursun deyil, eyni zamanda bütün diskurs növlərinin bəzədilməsində yaxından iştirak edir. Metafora və metonimiyaların birlikdə nəzərdən keçirilməsi və dilçilərin bu barədə fikirlərinin təhlilinin diskurs üçün əhəmiyyəti böyükdür. Çünki bu təhlil vasitəsilə hələ qədimdən yaranan insan mədəniyyətinin lap dərinlərinə nüfuz mümkün olur. Dünyanın bütöv mənzərəsi şüurda konkret predmetlərlə, əlaqə metafora sayəsində həyata keçirilir. Bu bacarıqlar “yetkinlik” yaxud orta yaş dövrlərində yaranmır, dil mənimsəndikcə ətraf aləmi qavradıqca, metaforalar dildə geniş yer alır. Metafora və metonimiyanın digər oxşar əlməti isə onların özlərində assosiasiya və köçürmə (metaforada əlamət, metonimiyada isə adın) anlayışlarını ifadə etmələridir. Lakin formal məntiqi baxımdan metonimiya və metaforalar işlənərkən müəyyən qayda qanunlar pozulur. Böyük həcmli anlayışlar kiçiklərlə əvəz olunur, əksikliklər eyniləşdirilir və.s Bəzən qrammatik qaydaların da pozulmasına rast gəlirik: tək əvəzinə cəmin işlənməsi, indiki zamanın əvəzinə keçmiş zaman işlənir. Lakin bu pozuntular bəzən yolveriləndir.

Metafora haqqında düşünərkən yada ilk növbədə söz düşür. Məlum olduğu kimi söz bir forma kimi şərti olaraq öz denotatına işarə edir və elə bu şərtiliyin əsasında metaforizm durur. Əslində bütün sözlərin metaforik mahiyyəti var. Təbii metaforanın yalnız bədii üsluba aid olması fikri ilə tam mənada razılaşmaq düzgün olmazdı. Belə ki, gündəlik ünsiyyət zamanı da müxtəlif metaforaların işlənməsi halı geniş şəkil almışdır.

Əlbəttə ki, siyasi diskurs mətnini göndərən, ilk növbədə, sözlərdən istifadə edərək öz auditoriyasına təsir etməyə çalışır. Məşhur “Bizə sözlər deyil əməllər lazımdır” deyimi siyasətçi üçün məhz sözə aludə olmaq, onu yönləndirməklə yanaşı, həm də sözə əməl etməyin zəruri olduğuna işarə edir. Lakin bəzən müəyyən fikirləri hissləri ifadə etmək üçün sözlərin ifadə imkanı zəif olur. Çox vaxt sözlər təsir qabiliyyətini itirir və siyasi mətni göndərən müvafiq psixoloji mədəni siyasi ideoloji şərait sayəsində yaranmış metaforalara üstünlük verir. Vaxtında və yerində deyilmiş söz və ondan vacib olan metafora bəzən hər hansı bir şəxsin həyatını xilas edir, tarixi əhəmiyyətə malik olur və yaxud şəxsi xoşbəxtlik gətirir. Siyasi diskurs üçün seçilmiş metaforalar öz konteksti ilə dayanıqlı olur. Metaforaların informasiya mənbəyi siyasi diskursun anlaşılıqlığını emosional cəhətdən kəskinləşdirir.

Belə ki, metafora psixoloji, mədəni, siyasi ideoloji kontekstlə bağlıdır və buna görə də siyasi diskursda daha tez-tez istifadə olunur. Adətən natıq çıxışında metaforalardan istifadə edərkən öz auditoriyasını nəzərə alır və arzu olunmayan şərhələrə imkan vermir. Metaforaların konkretlik səviyyələri müxtəlifdir. Bəziləri ümumi səviyyədə bəziləri isə konkret səviyyədə mövcud olur. Ümumi səviyyəyə aid səbəb, nəticə, zaman eləcə də sevgi qəm qüssə kimi emosional hisslərlə bağlı konseptlər aiddir. Konkret səviyyəyə aid metaforalar daha yüksək səviyyəyə aid metaforaların xassələrini mənimsəyir, onlar üçün konsept formalaşdırır.

Beləliklə metafora bir termin kimi metaforik ifadələrdən fərqləndirilir. Hər hansı metaforik konsept təsir vasitəsi kimi dil obraz və hərəkət elementlərinə malikdir, və bu elementlər birlikdə siyasi diskursda metaforanın nə qədər effektiv rol oynamasının ölçüsü ola bilər. Bəzən siyasi diskursda metaforik konseptlər insan təfəkküründən kənar fikirlərin yaranmasına səbəb olur. Metafora siyasi diskursda obrazların cild dəyişmələri ilə xarakterizə olunur. Metaforaların işlənməsi mifik təfəkkürün ilkin qatlarına hesablanır, təfəkkürün dərk etmə gücünü artırır. Metaforasız siyasi diskursda siyasi gəlişmələrin əyri hərəkətlərini dərk etmək çətindir. Belə ki metaforalar mifik təfəkkürün dərk etmə gücünü artırır və siyasi diskursun hədəfə çatmasına xidmət edir. Eyni zamanda metafora linqvistik obrazların köməyi ilə təfəkkürdə kontekstə uyğun olaraq emosional rəsm qalereyası yaradır. Metaforik obrazlarla düşünmə siyasi diskursun yaradılmasında xüsusi bir keyfiyyətdir. Siyasi diskursa daxil olunmaqda metaforanın əsas məqsədi siyasi insanın problemi anlatmasıdır. Siyasi diskursun təhlili göstərir ki, metafora problemin anlaşılmasında həm aralıq mərhələ həm də anlamanın aləti kimi ikili funksiya daşıyır.

Metaforanı Aristotel [5] aşağıdakı kimi nəzərdən keçirir;

Metaforanın psixoloji mahiyyəti eşidənin psixi fəaliyyətini fəallaşdırmaqdan, ekspressiv fəaliyyəti artırmaqdan ibarətdir.

Siyasi diskursu konseptual metaforaların ən çox işləndiyi diskurs tipinə aid etmək olar. Bəzən siyasi diskursda işlənən konseptual metaforalar çox canlı tarixilik baxımından daha konkret və daha aydın olur. Eyni zamanda siyasi diskurs formalaşarkən, ilk növbədə insanları, dünya görüşlərini əks etdirən konseptual anlayışlardan istifadə edilir. Eyni bir konsept həm bir siyasi mədəniyyət çərçivəsində, həm də müxtəlif siyasi mədəniyyətlərdə fərqli başa düşülür. Həmçinin metaforalar siyasi diskursun kommunikativliyi üçün həyati mənbə hesab olunur. Siyasi diskursda müxtəlif konseptual metaforaların işlənməsinə ən çox ingilisdilli xalqların nitqlərində rast gəlinir. Son dövrlərdə metaforikləşmə ilə bağlı baş verən proseslər üslubiyyatdan, ədəbiyyatşünaslıqdan daha çox dil hadisələrinin öyrənilməsi tədqiqatlarına cəlb olunur. Nitqin insan fəaliyyətinin ən vacib elementi, ən dəyərli məhsulu olması artıq bizə məlumdur. Artıq müasir dövrdə nitq, konversiya təhlili, daxildə inkişaf edən dialoq təhlilinin əsas obyektinə çevrilmişdir. Metaforaların müxtəlif növ diskurslarda işlənmə nümunələrinə nəzər salaq. Geniş mənada diskurs sözünün məna üzərində edilən hərəkətlərin vəhdəti olduğu fikri artıq bizə məlumdur. Bu nəzəriyyə metaforikləşmənin mətn və diskursda olan önəmliliyini təsdiqləyir. R.Hoffman tərəfindən metafora belə bir izah verilmişdir: “Metafora kifayət qədər praktik olan vasitədir. Bu termin bütün sahələrdə təsvir vasitəsi kimi çıxış edir. İstifadə yerindən asılı olmayaraq, o, həmişə insan biliklərini, dilinin başa düşülməsini asanlaşdırır”. [3] Metafora və metaforikləşmənin diskurs planında öyrənilməsi artıq geniş şəkil almışdır. Bununla da metaforanın müxtəlif diskurs tiplərinə aidiyyəti təsdiq olunmuşdur. Bunun nəticəsində artıq dil daşıyıcılarının müxtəlif təcrübələrini özündə ehtiva edən lüğətlər nəşr edilmişdir. [7,8]

Metaforikləşməyə müxtəlif nitq aspektlərindən yanaşılır. Belə ki, metaforikləşmə təkcə maddi aləm və abstrakt predmetlərin dərk üçün deyil, həm də universal obrazların yaradılmasına idmət edir. Bu baxımdan metaforikləşmənin nəticəsi həm məntiq və fəlsəfə ilə, digər tərəfdən də milli mədəniyyət, adət-ənənə ilə əlaqələndirilir. Bu proses dünya dilçiliyində xüsusi tədqiq olunur. Biz demək olar ki, hər yerdə metaforalarla rastlaşırıq. Onlar vasitəsilə nitq tamalanır, təfəkkür və hərəkətlərimiz idarə olunur, insanın yaradıcı düşüncəsi maddiləşdirilir. Siyasi diskursdan danışarkən, ispan filosofu Xose-Ortega-i-Qasset metafora haqqında diqqət çəkən fikir söyləyib. “Metafora çox güclü magiyaya əsaslanır. İnsanın ən məhsuldar qabiliyyətlərindən biridir”. Metaforaya bədii planda varlığın təzahürlərinin ifadə vasitəsi kimi baxılır. [9] Metaforikləşmənin koqnitiv əsasları, insan fikrinin təsirli və ekspressiv şəkilləri ilə müəyyənləşir. Müxtəlif diskurs növlərinə əsas da siyasi diskursa nəzər salsaq burada metaforikləşmənin

məna istiqamətlərinin çoxşaxəli olduğunu müəyyən etmiş olarıq. Bir neçə istiqamətdə leksik vahidlərin metaforikləşməsinə rast gələ bilirik. Bəzən olur ki, metaforikləşmə nəticəsində predmetlərə yeni məzmun vermək mümkündürsə lakin kontekstdən yaxud diskursdan kənarında bunu etmək olmur. Metaforanın dildə universal bir hadisə olduğu V.V. Qak tərəfindən göstərilmişdir. Bu universallıq özünü zaman və məkanda dil strukturunda olan fəaliyyətdə göstərir. O dilin müxtəlif aspektlərində və bütün funksional növlərində istifadə olunur. [11] Əsas etibarilə metafora müqayisə deməkdir. Lakin bu müqayisə gizli şəkildə aparılır. Metaforanın əsas keyfiyyəti, haqqında danışılan ilə adlandırılanın xüsusiyyətləri vasitəsilə təqdim olunmasıdır.[2,37] Mahiyyət etibarilə diskursun dil daxilindəki hadisə olduğundan bu əsasən sintaksisi, semantikasi olan kontekstlərdə yaranır. Metaforalar və diskurs arasındakı əsas əlaqə diskurs yaranması zamanı müxtəlif metaforaların istifadəsinə ehtiyac duyulmasındadır. Metaforanın tədqiqat obyektini kimi geniş yayılmasına səbəb XX əsrin sonlarında yaranan və inkişaf edən diskursiv təhlildir. Metaforalara əsasən siyasi, məhkəmə, KİV diskursu, siyasi partiyaların diskursu, tibbi və elmi diskurslarda rast gəlinir. Metaforaların işləndiyi diskurs tipləri dildən xüsusi istifadəni tələb edir. Bu zaman diskurs müəyyən dil xüsusiyyətləri və üslubi anlayışlarla əlaqələnməmiş olur. Siyasi diskurs və siyasi metaforalara diqqət yetirək. Belə ki, koqnitiv linqvistikada siyasi metaforun əsas xüsusiyyəti insan təfəkkürü və anlayışlar sistemi ilə bağlı olduğu halda, diskursiv təhlildə bu siyasətin bir aləti kimi çıxış edir. [7] Metaforikləşmə təkcə dildə universal hadisə deyil, eyni zamanda texniki, elmi sahələrdə xüsusi mövqeyə malikdir. Praqmatik cəhətdən metaforalara yanaşmalar da müxtəlifdir. Bu yanaşma çox zaman müəllifin özünü yaxşı kimi təqdim etməsi,özünün həqiqi munasibətini gizləməsi ilə əlaqələndirir. Bu cür metaforikləşməyə ən çox siyasi diskursda rast gəlinir.

“Parazitlər xalqın canına daraşdı. Zəli kimi qan sorurlar. Mən bu parazitlərin, zəlilərin sonuna çıxacağam.” Bu ifadələrdə müəllif cəmiyyətdəki özbaşnalıqları göstərir. Dövlət idarələrində çalışanların məsələni həll etmək əvəzinə rüşvətxorluqdan danışır. Bu şəxsləri “zəli”, “ parazit” adlandırır. Bu yanaşma isə heyvanları metaforikləşdirir. Bu zaman metaforanın praqmatik funksiyası ön plana keçir. Diskursda metaforikləşmə- məcazlaşma hadisəsi nəticəsində yaranır. Bu zaman kontekstdə sözlərin məna dəyişmələri, ifadəlilik üzə çıxarılır. Metaforikləşmə nəticəsində kontesktde paradiqmatik əlamətlər, mənalar meydana gəlir. Linqvistik tədqiqatlarda metafora yaradan xüsusi kateqoriyalar müəyyənləşdirilmişdir. V.V.Qak 3 metaforikləşmə tipini qeyd edir. 1.Antropomorfizm

2.Konkretədən –abstrakta(mücərrədə)

3. Sinesteziya

Fransız dilində məkani metaforalar J. Matore tərəfindən öyrənilmişdir. Coğrafi, biomorf, texniki, sosiomorf tipli metaforalar da digər tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunmuşdur. Beləliklə, görürük ki, metaforik ümumi anlamaların inkişaf meyilləri, müxtəlif metaforalardan əmələ gəlmiş terminlərin araşdırılması nəticəsində öyrənilir. Onun tipoloji xarakteristikası isə semantika, dil mədəniyyətinin spesifik xüsusiyyətlərini üzərində aparılan müşahidələr nəticəsində öyrənilir. Metaforalar həmçinin oxuyucuların və dinləyicilərin diqqətini çəkmək üçün də istifadə olunur. Metafora təkcə şifahi nitqdə deyil, eyni zamanda yazılı nitqdə də mühüm yer tutur. Metaforanın öyrənilməsində əsas məqsəd onun diskursun inkişafına təsirini və diskursa daxil etmə prinsipini müəyyənləşdirməkdir. Metaforikləşmə təkcə lüğət tərkibinin zənginləşməsinin üsullarından deyil, həmçinin müxtəlif diskursların fəaliyyətinə də təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. Dilçilik ensiklopediyası. I cild. Bakı, Mütəcim, 2006. 516s
2. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı. 2010
3. Hoffman R. Some implications of metaphor for philosophy and psychology of science. –In: The ubiquity of metaphor. Amsterdam, 1985, p.327
4. Skrebnev Y.M. Fundamentals of English stylistics. Moscow, 1994
5. Аристотель «Античные риторики» Под ред. А.А.Тахо-Годи, М., Изд.-во Моск. ун.-та, 1978, 352 с.
6. Вердербер Р, Ведербер К., 2006
7. Складневская Г.Н. Метафора в системе языка. М:1993 <http://www.metaphor.ru>
8. Телия В. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция. Метафора в языке и текста. М:1998.
9. Гальперин И.Р, Стилистика английского языка. М.: Высшая школа, 1981.-316 с
10. Уфимцев Р. Хвост ящерицы. Метафизика метафоры, 2010
11. Метафора в языке и тексте. М., Наука, 1998 <http://cito-web.yspu.org/>

L.Bayramova

**Stylistical devices in political discourse
Summary**

It is known that, political discourse is the type of discourse that belongs to different political texts, and contexts. Stylistical devices express emotion and feelings. Covering the political issues, stylistical devices are not widely used in political discourse. But in spite of that, metaphors are not used. These devices are used to attract the listeners' attention. In this article, the relationship between political discourse and metaphors is explained. It is also showed how the stylistic devices affect political discourse. The importance of using metaphor and metaphors is explained. Not only the using of metaphors but also using of other stylistical devices are shown. In conclusion, we can say that although having the political character, metaphors are generally used in political discourse.

Л.Р.Байрамова

**Стилистические средства в политическом дискурсе
Резюме**

Известно, что политический дискурс является одним из видов дискурса, относящихся к разным видам текстов и контекстов. Стилистические средства отражают эмоциональное состояние говорящего, его чувства и переживания. Стилистические средства используются в политических темах, и поэтому не так распространены в политическом дискурсе. Несмотря на это, метафоры широко используются в политическом дискурсе. Метафоры используются для привлечения внимания слушающего. В данной статье анализируются связи между политическим дискурсом и метафоризацией. Рассматривается влияние стилистических средств на текст дискурса. Употребление метафор показывает важность процесса метафоризации. В статье объясняется не только употребление метафор, но и других стилистических средств. Делается вывод о том, что, несмотря на политический характер политического дискурса, в нем широко используются метафоры.

Rəyçi: Nigar İsgəndərova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

LEYLA ƏLİYEVƏ
SDU
:aleylaa95@gmail.com

SÖHBƏTİN YAZILI VƏ ŞİFAHİ FORMADA OLAN NÖVLƏRİ

Açar sözlər: ünsiyyət, söhbət, məktub, məlumatı verən (adresant), məlumatı qəbul edən (adresat), müsahibə.

Key words: communication, conversation, letter, communicator, recipient, interview.

Ключевые слова: коммуникация, разговор (беседа), письмо, коммуникатор, адресат, интервью.

İnsanların birgə yaşayış və fəaliyyəti zamanı daima bir-birləri ilə informasiya mübadiləsinə girməkləri, bir-birlərini qavrayıb anlamaları prosesinə ünsiyyət deyilir [6]. Ünsiyyət **söhbət, məktub, əhvalat və s.** formalarda yarana bilər. Və ünsiyyət zamanı ən azı 2 nəfər iştirak etməlidir. *Məsələn: söhbət zamanı dinləyən və danışan tərəf, məktub göndərərəkən məktubu yazan və qəbul edən tərəflər və s.*

Ünsiyyət *şifahi və yazılı* formalarda ola bilər.

Yazılı ünsiyyətin növlərindən biri **məktubdur**. Məktub hələ qədim zamanlardan insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. İlk məktub formaları Misir fironlarının papirus və gil lövhələri üzərində yazdıqları mətnlərdir. Məktub vacib məlumat, xəbər çatdırmaq üçün ənənəvi vasitələrdən biridir. Məktub insanlar arasında informasiya mübadiləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məktublar müxtəlif formalarda yazmaq mümkündür. *Məsələn, kağız üzərində, elektron (e-mail) formada və s.* Məktubun rəsmi, qeyri-rəsmi və s. kimi növləri mövcuddur. Söhbətdə olduğu kimi məktubda da 2 tərəf iştirak edir: 1. *Məktubu yazıb göndərən və 2. Qəbul edib oxuyan tərəf.* Dünyadakı ən böyük məktub XVI əsrdə 10 m. uzunluğu, 7 m. eni olan perqament üzərində yazılan, Səfəvi şahı tərəfindən Türk sultanı Sultan Süleymana göndərilən məktub hesab olunur. Bu məktub hal-hazırda Ankara Milli Muzeyində (Ankara Etnografya Müzesi) qorunub saxlanılır [5].

Məktubun aşağıdakı növləri mövcuddur:

- **Biznes məktubları** biznes təşkilatları tərəfindən bir-birlərinə göndərilən biznes məlumatları və ya proyektleridir. Biznes məktublarının işə möraciət, gizli, istefa məktubları və s. kimi növləri də mövcuddur. Bu növ məktublardan hər biri formal şəkildə yazılır.

- **Şəxsi məktublar** şəxsin ailəsinə, dostuna və ya sevgilisinə yazdığı məktub növüdür. Bu məktublar müxtəlif məqsədlərə xidmət edən gündəlik formatda yazılır.

- **Dəvət məktubunda** adresantın adresatı hansısa xüsusi gününə dəvəti əks olunur.
- **Təşəkkür məktubu** qarşı tərəfə nəyəsə görə yazılan məktub növüdür.
- **Vida məktubunu** şəxs öz ailəsinə, qohumlarına, iş yerinə, sevgilisində yazır.
- **Bayram məktubu** bayram günlərində insanların dostlarına, ailəsinə, kolleqalarına, qohumlarına, məhəbbətlərinə yazdıqları təbrik mesajıdır.
- **Rəsmi məktublar** dövlət rəsmiləri tərəfindən və ya prezidentlərin bir-birlərinə göndərdikləri rəsmi formatdakı məktublardır.
- **Şikayət məktubları** bir şəxsin digər şəxsə hansısa mövzuyla bağlı yazdığı məktublardır.

Əhvalat da ünsiyyətin növlərindən biridir. Əhvalat olmuş iş, hadisələrdən yazılan nəsr nümunəsidir. Söhbət və məktub kimi əhvalatda da 2 tərəf iştirak edir. Əhvalatı nəql edib yazan (yazıçı) tərəf və həmin əhvalatı oxuyub dərk edən tərəf.

Ünsiyyətin *şifahi* formalarından biri söhbətdir. **Söhbət** dedikdə, iki və daha çox şəxsin bir-birlərinə olan kommunikativ təsiri nəzərdə tutulur. Söhbət teoremi ilk dəfə 1970-ci ildə Qordon Pask tərəfindən təklif olunmuşdur. Söhbət teoremi sosial sistemə, yəni cəmiyyətə əsaslanır. Söhbət edərək insanların bir-birlərini necə başa düşməyi, onların digər insanlar arasındakı oxşarlığı və fərqliliklərini anlama bacarığını öyrənir. R.Yakobsun söhbət zamanı özünü təqdim edən, əhvalatı danışan iştirakçını, yazıçını, göndərən *"məlumatı verən"* və ya *"adresant"* və kontekstə uyğun məlumatı *"sənə"* adlandırır [2, 33]. Məlumatın ünvanlandığı adam, yəni qəbul edən və ya oxuyan *"qəbul edən"* və ya *"adresat"* adlandırılır. P. Qrays adresant və adresatın söhbət zamanı Əməkdaşlıq prinsipinə qanunlarına (maksimlərinə) əsaslanmalı olduğunu qeyd etmişdir [1,87]. Dinləyən və qəbul edən adresat öz bilik və təcrübəsindən istifadə edərək, danışanın verdiyi məlumatla qulaq asıb, onun mənasını başa düşməyə çalışır. Bu iştirakçıların ümumi nitq vərdişləri, dünya haqqında azda olsa bilik və təsəvvürləri, danışq normaları, nəzakətlik prinsipləri və s. haqqında bilikləri olmalıdır. Söhbət nitq aktı ilə demək olar ki, eynilik təşkil edir. Nitq aktı iştirak edən adresant və adresatın söylədikləri söyləmələrin eyni zamanda eşidilməsi və onun başa düşülməsi əhatə edən ikitərəfli prosesdir. Beləliklə, adresat verilən məlumatı açır, ona reaksiya verir və ya başqasına ötürür. İnformasiyanın ötürülməsi və qəbulu bütün hallarda bu sxem özrə həyata keçirilir. Gündəlik ünsiyyətdə danışan və dinləyən iştirakçılar söhbətin və mükəmməlin məzmununa uyğun olaraq öz yerlərini dəyişir [1, 27]. Söhbət zamanı iştirak edən danışan, dinləyən və söhbətin iştirakçısı olmayarı fərqləndirmək lazımdır. Həmin iştirakçılar I, II, III şəxs əvəzliliklərinə uyğunlaşdırılır. Belə ki, I şəxs forması

nitqin subyekti ilə hərəkətin subyektinin üst-üstə düşdüyünü göstərir. II şəxs formalarında dinləyənin etdiyi hərəkətlər göstərilir. III şəxs forması isə hərəkətin söhbətdə iştirak etməyən şəxs tərəfindən yerinə yetirildiyini göstərir.

Söhbətdə *tələb, şikayət, xahiş, dəvət, təklif* və s. başqa mövzular əks oluna bilər.

Ünsiyyət zamanı iştirakçılar iyerarxiya yaradırlar. Belə ki, bu iyerarxiyada baş rolda və ya I pillədə məlumatı ötürən (adresant, danışan, yazan) olur. Çünki, o, dinləyənə çatdırdığı məlumatla söhbətin yaranmasına səbəb olur. Məlumatı qəbul edən (adresat, dinləyən, oxuyan) II pillədə yerləşir. Əgər əlavə şəxslər varsa, onlar iyerarxiyadakı aşağı pilləyə, yəni III pilləyə daxil olunur.

Söhbət iştirakçılara bir sıra *bacarıqlar* aşılayır. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. Öyrənmə (Learning). Demək olar ki, bu bacarıq həyatımız boyu bizi izləyir. Yəni, ömrümüzün sonuna kimi biz daim insanlarla, internetlə ünsiyyətdə oluruq və bu ünsiyyət vasitəsilə elə bir gön olmur ki, biz yeni nəşə öyrənməyək. Öyrənmənin əsas yolu elə söhbət, ünsiyyətdir.

2. Uyğunlaşma və razılaşma (Coordinate). Biz qarşımızdakı insanlarla danışıqlar apararaq hansısa məsələdə razılığa gəlirik və razılaşma nəticəsində qarşılıqlı fayda əldə edə bilirik. Razılaşma yolu ilə işləmək cəmiyyət üçün ən səmərəli yoldur.

3. Əməkdaşlıq (Collaborate). Ümumiyyətlə, adresant və adresat arasında bütün əməkdaşlıqlar, sazişlər və s. önəmli və ya önəmsiz bütün sənədlər, vədlər söhbət əsnasında razılaşma yolu ilə aparılır. Ünsiyyət, söhbət insanda danışıq, öyrənmə, əməkdaşlıq, razılıq və s. kimi önəmli xüsusiyyətlərin inkişafına kömək edir [6].

Adresant söhbətə başladığında, adresata məlumat ötürmək üçün çox şey demək istəyir. Lakin, demək istədiklərinin yalnız bir qismini ötürə bilər və həmin deyilməyən sözlər *implikatura* adlanır [1, 86]. Bu implakaturalar təxirə salına, möhkəmləndirilə bilər. Məsələn, a) Mən yoldan *51 manat* pul tapdım. b) Siz imtahanadan *ən azı 51 bal* yığmalısınız. Birinci cümlədə sırf 51manatdan danışır, yəni burada heç bir implakaturadan (deyilməmiş sözlərdən) istifadə olunmayıb. İkinci cümlədə isə *ən azı 51* dedikdə, yəni 51 və 51-dən daha çoxu nəzərdə tutur, amma demir. Deməli, burada implakaturadan istifadə olunmuşdur. İmplakaturanın konvensial növü mövcuddur. Lakin, *konvensial implakaturadan* söhbət zamanı istifadə olunmur. Onlar əsasən, xüsusi sözlərlə ifadə olunur. Məsələn, *lakin(but), artıq(already), hələ yox(yet)* və s. bu tip sözlərə aiddir. Çünki, bu sözlərdə hansısa hadisə göstərilərkən, nəticə gözlədiyimizin tam əksi olur. Məsələn, Think, but think differently (Düşün, lakin fərqli düşün).

Ünsiyyətin şifahi formalarından olan söhbətin müxtəlif formalarına və fərziyyələrinə görə bir neçə növləri var. Onlara *debat, diskussiya, müşavirə, dialog, səmimi söhbət, romantik söhbət, müsahibə (interview)* və s. daxildir [4].

1. Debat özündə mübahisə, müzakirə, ziddiyyət və hər hansısa bir toplantıda siyasi mövzularla bağlı müzakirəni birləşdirən çəkişmə fəaliyyətidir. Debat yalnız siyasi məqsədlər üçün deyil, eləcə də, elmi və yaradıcılıq məqsədlər üçün də istifadə olunur. Debat mədəniyyəti ilk dəfə XVIII əsrdə Con Henli tərəfindən Londonda yaradılmışdır. Ancaq, məlumatlara görə bu mədəniyyətin tarixi ilk olaraq, yunanlarla bağlı olmuşdur. Debatların bir çox növləri mövcuddur; “*İctimai debat, hazırlıqsız çıxışlı debatlar, siyasət debatları, bədahətən, onlayn debatlar, Parlament debati, Paris debati, Oksford debati və s.*” [3].

İctimai debat. İlk dəfə 1997-ci ildə Texasda St.Mary Universitetində Beynəlxalq İctimai Debat Assosiasiyası yaradılmışdır. Debatın bu növü universitet səviyyəsində keçirilir. Bu növdə hər spiker hakimi öz mövqeyinə inandırmağa çalışır və eləcə də, hər turnirin sonunda ən yaxşı spikerlər mükafatlandırılır. Bu növ debatlar həm komanda şəklində, həm də individual şəkildə ola bilər. Mövzu siyahısı oyundan yarım saatəvvəl spikerlərə təqdim olunur və birgə danışıqlar nəticəsində mövzulardan biri seçilir. Tərəflər təsdiq və inkar olmaqla ikiyə bölünür, oyun spikerlərin açılış nitqləri ilə başlayır, suallarla möşayiət olunur və yekun nitqlə bitir.

Hazırlıqsız çıxışlı debatlar. Burada iki komanda yaradılır və bu komandaların hər birində 2 nəfər iştirak edir və həmin iştirakçılar oyuna əvvəlcədən hazırlıqlı olurlar. Sonra çıxışlar ardıcıl olaraq təsdiq 1, inkar 1, təsdiq 2, inkar 2 şəklində sıralanır. Bu çıxışların hər biri 6 dəqiqə davam edir və hər çıxışdan sonra suallar raundu baş tutur. Daha sonra yenidən birinci spikerlər, ardınca isə ikinci spikerlər 4 dəqiqəərzində təkzib çıxışı edirlər. Təkzib zamanı isə yeni arqumentlərin verilməyinə ehtiyac olmur.

Siyasət debatları ABŞ-da keçirilir. Bu növ debatlar **çarpaz suallar** debatları da adlandırılır, çünki, hər çıxışdan sonra 3 dəqiqəlik çarpaz suallar verilir. Əsasən, təsdiq komanda layihə hazırlayır, inkar komanda isə sübut etməyə çalışır ki, layihə yararsızdır və yaxşı təşkil olunmayıb, ya da çox baha başa gəldiyi üçün həyata keçirilə **bilməz**.

Onlayn debatlar internetdə xüsusi təşkil olunmuş mözakirə saytlarındakı onlayn forumları misal göstərmək olar. Bu vaxta qədər 2 onlayn debat çempionatı baş tutmuşdur ki, bunları “Debatewise və Beynəlxalq Debat Təhsil Assosiasiyası” təşkil etmişdir.

Oksford debatında da təsdiq və inkar olmaqla iki komanda iştirak edir. Qalibi auditoriya seçir. Oyundan əvvəl auditoriya arasında mövzunun lehinə, əleyhinə və ya bitərəf olma haqqında sorğu keçirilir. Sonradan hər bir

spiker öz mövqeyi haqqında 7 dəqiqə çıxış edir, sonra isə moderator vasitəsilə auditoriya spikerlərə öz suallarını önvənlayır. Sonda isə hər bir spiker iki dəqiqəlik son çıxışını edir və auditoriya arasında yekun səsvermə olur.

Bədahətən debatın digər formatlara nisbətən formatı daha sərbəstdir. Mövzunu spikerlərə oyundan 15-20 dəqiqə əvvəl təqdim edirlər. Daha sonra hər spiker 5 dəqiqəlik çıxış edir, 10 dəqiqəlik müzakirə, çarpaz suallar raundu, 5 dəqiqəlik fasilə, 4 dəqiqəlik təkzib çıxışı.

2. Diskussiya hər hansı bir məsələnin iclasda, mətbuatda, dərstdə və s. yerlərdə açıq müzakirəyə qoyulmasıdır.

3. Müşavirə hər hansı bir məsələnin birlikdə müzakirəsi və birlikdə qərara gəlinməsidir. İclas müşavirəsi, dilçilik müşavirəsi və s. buna aiddir.

4. Dialoq iki və daha çox şəxsin sual-cavab formasında qurulan şifahi və yazılıdanışıq növüdür. İlk dəfə dialoqlara Platonun əsərlərində rast gəlinib [7]. Verbal ünsiyyətin bir növü də dialoji ünsiyyətdir. Bəzi dil tədqiqatçıları dialoqun yunan sözü olub “dia”-iki mənasını bildirərək, iki insan arasındakı ünsiyyəti, söhbəti işarə etdiyini irəli sürmüşdür. Lakin, bu Azərbaycan dilçilərindən biri olan Elmar Əbdülrəhimov bu fikri qəbul etmir [1, 37]. O, “dia” sözünün mənasının iki olmadığı ideyasını irəli sürərək, “dialoq” sözünün yunan sözü olub “söhbət edirəm” mənasını verdiyini bildirir. Yəni, dialoq iki və daha çox şəxs arasındakı fikir mübadiləsini bildirir.

5. Səmimi söhbət söhbətin digər növlərindən fərqli olaraq, bir-birinə yaxın olan insanlar arasında, evdə, ailədə, dostlar arasında və s. işlənilir.

6. Romantik söhbət qızlar və oğlanlar arasında baş tutan söhbətlərdir.

7. Müsahibə sual-cavab şəklində olan söhbətdir. Müsahibə birəbir söhbət də adlanır. Müsahibədə də 2 nəfər iştirak edir. Onlardan biri *sual verən, mösahibə götürən (interviewer)*, digəri isə *cavab verən, müsahibə verən (interviewee)* adlanır. İntervyu müxtəlif kontekstlərdə ola bilər. Məsələn, *iş, psixologiya, jurnalistika, media, kollec, universitet* və s. ola bilər. Müsahibənin müxtəlif tətbiq sahələri ola bilər.

İş müsahibəsi. İş yerlərində vakant yerlər üçün müraciət edən şəxsə onun iş haqqındakı keyfiyyətlərini öyrənmək üçün verilən suallar iş müsahibəsinə daxildir.

Psixoloji müsahibə. Psixoloqlar pasientlərin problemini öyrənmək və onların həllinə kömək etmək üçün suallar verib cavablar alırlar. Bəzən də bir psixoloq iki nəfərdən eyni anda intervyu götürür. Buna *cütlük intervyusu* deyilir.

İdraki müsahibə. İntervunun növlərindən biri də idraki müsahibədir. Müsahibənin bu növündən polisler və detektivlər istifadə edir. Onlar bu müsahibəni araşdırdıqları hansısa cinayətin şahidləri ilə aparır.

Tədqiqat müsahibəsi. Tədqiqat müsahibəsinin ən çox istifadə olunan növü *marketing və akademik* müsahibədir. Müsahibənin müxtəlif tətbiq sahələri ola bilər. Əvvəla, müsahibə ümumi problemin dəqiqləşdirilməsi və tədqiqat hipotezasının ifadə edilməsi məqsədi ilə tədqiqatın ilkin mərhələlərində istifadə oluna bilər; ikincisi, müsahibə tez-tez böyük sorğu-yoxlama metodikasının hazırlanması üçün tətbiq edilir; üçüncüsü, müsahibə məlumat əldə etməyin əsas metodu kimi, əsasən sosial-psixoloji tədqiqatlarda məhdud və ya az seçmə zamanı tətbiq edilə bilər; dördüncüsü, anketləşdirmə, müşahidə və s. ilə birlikdə müsahibə məlumat almağın əlavə metodlu kimi tətbiq olunur; beşincisi, müsahibə digər metodlar vasitəsi ilə əldə olunmuş məlumatları dəqiqləşdirmək və yoxlamaq məqsədilə bu cür adlanan kontrol tədqiqatlarda istifadə edilir.

Jurnalistika və media müsahibəsi. Müsahibənin bu növləri rəsmi də ola bilər, əyləncə üçündə ola bilər. *Məsələn, jurnalistin Prezidentlə və ya hansısa dövlət adamıyla olan müsahibə rəsmi şəkildə aparılır.* Ancaq, televiziya verilişlərində müğənnilərlə, veriliş aparıcıları ilə və s. aparılan müsahibələr isə qeyri-rəsmi olur. Çünki, onlar sadəcə verilişi maraqlı və əyləncəli etmək üçündür.

Kollec və ya universitet müsahibəsi. Universitetə və ya kollecə yeni daxil olmuş və ya universitetə hazırlaşan abituryentlərin məzunlarla və ya universitetin rektoru, prorektoru, professorları ilə apardıqları müsahibələr müsahibənin bu növünə aiddir.

Ədəbiyyat

1. Əbdülrəhimov E. Linqvistik praqmatika. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 210s.
2. Veysəlli F.Y. Semiotika. Studia Philologica. IV. Bakı. Mütərcim: 2010, 338s.
3. <https://az.wikipedia.org/wiki/Debat>
4. <https://changingminds.org>
5. www.en.m.wikipedia.org
6. www.Kayzen.az
7. www.wikipedia.org/wiki/Dialog

L.T.Aliyeva

Types of written and oral forms of the conversation

Sammary

Communication can be realized in 2 forms; oral and written. Letters are included to written form of communication. Types of letters include business letters, personal letters, complaint letters, etc. Conversation belongs to oral communication. In this article, it is analysed features of conversation. It can be showed demand, complaint, suggestion, invitation and so on.

Conversation instills some abilities to the learners. They are learning, coordinate, collaborate. The forms of conversation are included debate, discussion, interview, dialog, etc. It is analysed some types of debates; political, social, unprepared and so on. In this article, at the same time, it is investigated types of interview; job, physical, cognitive interview and so on.

Л.Т. Алиева

Письменные и устные формы общения

Резюме

Общение может осуществляться в двух формах: устном и письменном. К письменным формам общения относится письмо. Виды письма: бизнес-письмо, личное письмо, приглашение, событийное письмо и т.д.

К устному общению относится беседа. В статье анализируются особенности беседы. В беседе могут отразиться такие темы, как: требование, жалоба, просьба, приглашение, предложение и т.п. Беседа прививает некоторые умения участникам беседы (обучение, адаптирование и согласие, сотрудничество и т.д.). К формам беседы относятся: дебаты, дискуссия, совещание, диалог, интервью и т.д. Анализируются некоторые виды дебатов: общественные, неподготовленные, политические и т.д. В статье также рассматриваются виды интервью: рабочее интервью, психологическое интервью, логическое, исследовательское и т.д.

Rəyçi: Sebinə Süleymanova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÜMUMİ FONETİKA VƏ SAİTLƏR

Açar sözlər: fonetika, səs, sait, samit, tələffüz, fonem.

Ключевые слова : фонетика, звук, гласный, согласный, произношение, фонем **Keywords:** phonetica, sound , vowel, consonant, pronunciation, phoneme

Dil səslərinin yaranmasını, onların bir-biri ilə münasibətini, keyfiyyət və kəmiyyətindəki dəyişikliklərin səbəbini, nitq prosesindəki funksiyasının qanunauyğunluqlarını öyrənən dilçilik elminin “Fonetika” sahəsidir. Belə ki, fonetika dil, dil səsləri, dil səslərinin qanunauyğunluqları və bu səslərin tarixi haqqında bir elmdir. Dil səsləri vurğu, intonasiya kimi fonetik amillərlə formalaşmış, müəyyən sıra ilə birləşib söz əmələ gətirərək insanlar arasında ünsiyyəti yaradır.

“Fonetika” sözü yunan mənşəli olub, “phone” və “tika” sözlərinin birləşməsindən yaranıb, mənası “səs haqqında elm” deməkdir. Fonetikada yalnız səs deyil, danışmaq səsi, fonem, fonetik hadisələr, heca, vurğu, intonasiya və s. kimi məsələlər öyrənilir. Dilçiliyin fonetika sahəsi də dilçilik elmi kimi ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə ayrılır. Fonetikanın öyrəndiyi, araşdırdığı bütün məsələlər ümumi izahını ümumi fonetikada, konkret bir dilin materialları əsasında öyrəndiyi məsələlər isə ümumi izahını xüsusi fonetikada tapır. Fonetika dilçiliyin bütün sahələri – leksika, qrammatika, dil tarixi, dialektologiya, dilin təlim metodikası və s, eyni zamanda, bir sıra başqa texniki və dəqiq elmlər - fizika elminin bəzi bölmələri və fiziologiya elmi ilə sıx surətdə bağlıdır. Fonetikanın leksika ilə əlaqəsi – söz, söz birləşməsi, ifadə və cümlələrin həmin dilin fonetik quruluşuna uyğun fonetik vasitələrdən istifadə edərək müəyyən olunmasıdır.

Qrammatika sözlərin dəyişdirilməsi və cümlədə birləşdirilmə qaydaları haqqında elmdir. Buradan aydın olur ki, sözlərin dəyişilməsi, birləşməsi səslərin və digər fonetik amillərin iştirakı ilə mümkündür. Söz və söz birləşmələrinin əmələ gəlməsi, onların birləşərək əmələ gətirdiyi cümlələrin şifahi formalaşması fonetik qanunlarla ayrılmaz surətdə bağlıdır.

Dilin tarixi inkişafının öyrənilməsi onun fonetik quruluşunda baş verən dəyişikliklərin təhlilini aparmadan, araşdırılan tarixi dövr üçün məxsusi olan fonetik xüsusiyyətlərini öyrənmədən mümkün deyildir. Dil tarixinin müəyyən tarixi dövrlərdə dilin fonetik quruluşunda baş verən dəyişikliklərin təhlilinə həsr olunmuş bölməsi vardır. Və bu da fonetikanın dil tarixi ilə olan əlaqəsindən xəbər verir.

Qeyd etdiklərimizdən əlavə, fonetika ilə dialektologiya da sıx surətdə bağlıdır. Dialektlərdə ədəbi dildə təsadüf edilən fonetik dəyişikliklərin və ya hadisələrin olduğunun müəyyən edilməsi fonetikanın dialektologiya ilə olan əlaqəsidir. Fonetikanın dilin təlim metodikası ilə ayrılmaz surətdə bağlı olması onunla izah olunur ki, həm ana dilinin, həm də xarici dilin öyrənilməsində ilk məşğələlər səslərin fonetik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə başlanır. Buradan belə nəticəyə gəlik ki, fonetika həm dilçilik elminin, həm də başqa elmlərin bir sıra sahələri ilə sıx surətdə bağlıdır. Leksikologiya, qrammatika dilin semantik vahidləri ilə məşğul olsalar da, fonetika semantikadan məhrum vahidlərlə məşğul olur ki, bu da fonetikanı dilçilik elminin digər bölmələrindən fərqləndirən yeganə cəhətdir.

Azərbaycan dilinin fonetikasını öyrənmək Fonetika elminin qarşıya qoyduğu məqsəddir. Bu məqsədə çatmaq üçün müəyyən vəzifələr yerinə yetirilir:

1. Dilin səs sistemi ilə fonemlər sisteminin aydınlaşdırılması;
2. Danışıq səslərinin fiziki, fizioloji və ictimai xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması;
3. Dilin özünəməxsus səs sistemini və səs quruluşunu müəyyənləşdirmək.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, orfoqrafiya qaydalarının nizamlanmasında, əlifbanın quruluşunda, orfoepiya qaydalarında fonetikanın məqsəd və vəzifələrindən çox istifadə olunur.

Fonetikanın növləri. Təsviri fonetika, tarixi fonetika, müqayisəli fonetika olmaqla üç növü var. Azərbaycan ədəbi dili, onun dialekt və şivələrinin tədqiqat obyektinə olduğu dilin fonetikasının müasir səviyyəsini təsvir etmək yolu ilə **təsviri fonetika** öyrənir. Hər bir dilin yarandığı dövrdən bu günə qədər fonetik quruluşundakı dəyişiklikləri, inkişafını tədqiq etməklə öyrənilən fonetika **tarixi fonetikadır**. Dilin müasir dövrünə qədər olan yazılı ədəbi dil, yazılı abidələr tarixi fonetikanın tədqiqat obyektidir. Qohum və ya qohum olmayan dillərin fonetik quruluşunun qarşılaşdırılması, ayrı-ayrı tarixi dövrlərə görə müqayisəli şəkildə araşdırılıb öyrənilməsi **müqayisəli fonetikadır**. **Saitlər və samitlər.** Digər dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də ağız üzvlərinin iştirakına görə danışıq səsləri iki böyük qrupa ayrılır: **Saitlər və samitlər**. Tonlu səs olan sait səslərin tələffüzü zamanı hava axını ağız boşluğunda heç bir maneəyə rast gəlmir. Küylü səs olan samitlərin (sonorlardan başqa) tələffüzü zamanı isə hava axını ağız boşluğunda mütləq ciddi maneəyə rast gəlir.

Azərbaycan dilinin sait səsləri avazlı, ünlü və tonludur. Onlar dildə ahəng, musiqi və hecayaradan səslərdir. Ağız boşluğunda heç bir maneəyə rast gəlmədən tələffüz olunan sait səslərin yaranmasında dil, dodaq, damaq, alt çənə kimi fəal üzvlər iştirak edir. Sait səslərin tələffüzü zamanı ağız açılır və

nə qədər ucadan tələffüz etmək istəsək ağız boşluğu da daha çox açılmalıdır. Burdan belə nəticəyə gəlirik ki, saitlərin məxsusi artikulyasiyası vardır.

Hər bir dildə saitlərin sayı müxtəlifdir. Azərbaycan dilinin saitlər sistemi 9 sait səsdən ibarətdir. Sait səslər dilin üfqi və şaquli vəziyyətinə, dodaqların vəziyyətinə, gərginlik, kəmiyyət və məxrəc sabitliyinə görə xarakterizə olunur. Saitlər **dilönü, dilarxası, dilortası** olmaqla dilin üfqi vəziyyətinə görə, **açıq, qapalı və yarımqapalı** olmaqla isə dilin şaquli vəziyyətinə görə təsnif olunur. Saitlər dilin üfqi istiqamətdəki hərəkətinə əsasən dilin üfqi vəziyyətinə görə, dilin şaquli istiqamətdəki hərəkətinə və alt çənənin aşağı düşməsinə əsasən isə dilin şaquli vəziyyətinə görə qruplaşdırılır.

“**ə, i, ö, ü**” – dilönü saitlərdir. Ağız boşluğunun ön hissəsinin kiçik olduğu üçün tələffüz zamanı hava axını ağız boşluğundan incələşərək çıxır. Buna görə də dilönü saitlər, həmçinin incə saitlər də adlanır.

“**a, ı, o, u**” – dilarxası saitlərdir. Ağız boşluğunun ön hissəsi böyük olduğu üçün tələffüz zamanı hava axını ağız boşluğundan qalınlaşaraq çıxır. Bunun nəticəsidir ki, dilarxası saitlərə qalın saitlər də deyilir.

“**e**” – dilortası saitdir. Bu saitin tələffüzü zamanı dil üfqi vəziyyətə əsasən ağız boşluğunu iki eyni hissəyə ayırır və hava axını eyni formada iki hissəyə ayrılmış ağız boşluğundan çıxır.

“**a, o, ö, ə**” – açıq saitlərdir ki, bu saitlər gen saitlər də adlanır. Belə saitlərin tələffüzü zamanı alt çənə aşağı tərəf hərəkət edir və dil damağa tərəf istiqamətlənir. “**ı, i, u, ü**” – qapalı saitlərdir. Belə saitlər həmçinin dar saitlər də adlanır. Qapalı saitləri tələffüz etdikdə dil tam şəkildə damağa tərəf hərəkət edir, alt çənə isə bir az aşağıya tərəf istiqamətlənir. “**e**

” – saiti yarımqapalı saitdir. Bu sait həm qapalı saitlər sisteminə həm də açıq saitlər sisteminə yaxın olduğu üçün yarımqapalı sait adlandırıldığı kimi, yarımçıq sait də adlanır. Dilortası, yarımqapalı olan “**e**” saitinin xüsusi bir tembrri vardır. Ə. Dəmirçizadə bu barədə yazmışdır : “ Dilortası saitlərin əmələ gəlməsində dilin ön və orta hissəsi bütövlükdə damağa doğru qalxmış olur ki, belə vəziyyətdə ağız boşluğu təqribən iki bərabər hissəyə bölünür. Rezonansın bərabərləşməsi nəticəsində dilortası saitlər əmələ gəlir “. [2]

Bundan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, “**e**” saiti dilin üfqi və şaquli vəziyyətlərinə əsasən bölgü aparıldıqda neytral vəziyyətdə olur. Dodaqlar sait səslərin yaranmasında böyük rol oynayır. Bəzi saitlərin yaranmasında saitlər fəal və qeyri - fəal olurlar. Dodaqların fəal və qeyri – fəal olmasından asılı olaraq sait səslərin iki növü var : 1)

dodaqlanan saitlər

2) dodaqlanmayan saitlər

“**o, u, ö, ü**” – dodaqlanan saitlərdir. Bu saitlərin tələffüzü zamanı dodaqlar dairəvi forma alır, önə tərəf uzanır və hava axını dairəvi formada

olan dodaqlardan xaricə çıxır. Saitlərin yaranmasında dodaqlar qeyri – fəal iştirak edirlər. Ə. Dəmirçizadə yazır : “ Bəzən dodaqlar bitişmə küncələrinə tərəf dartılmış halda (gülmə, gülümsəmə zamanında düşdüyü vəziyyətdə) olur və beləliklə də, bir sıra saitlərin formalaşmasında iştirak etmir “. [3] Və beləliklə də dodaqlanmayan saitlər əmələ gəlir. “ a, ı, e, ə, i “ – dodaqlanmayan saitlərdir. Belə saitlər bəzən damaq saitlər də adlanır.

Sait səslərin **təkavaz və cütavaz** saitlər olmaqla məxrəc sabitliyinə görə iki növü var. Təkavaz saitlər həmçinin monofonq saitlər də adlanır. Belə saitlərin yaranmasında hansı danışq üzvü iştirak edərsə əvvəldən axıra bir qayda olaraq dəyişməz qalib eyni vəziyyətdə olur. Yəni, sait səsi tələffüz edərkən danışq üzvü ilk necə vəziyyətdə olarsa, tələffüz bitdikdən sonra da danışq üzvü eyni vəziyyətdə olar. Azərbaycan dilindəki bütün saitlər təkavaz saitlərdir – “ a, ı, o, u, e, ə, i, ö, ü “.

Cütavaz saitlər həmçinin diftonq saitlər də adlanır. Eyni hecəda formalaşib tələffüz olunan belə saitlər iki sait səsin arasında əmələ gəlir. Azərbaycan dilinin saitlər sistemində cütavaz saitlər olmasa da, dialekt və şivələrimizdə belə saitlərə rast gəlinir. Ə. Dəmirçizadə cütavaz saitlərlə bağlı belə yazır: “Azərbaycan ədəbi dilində tam formalaşib monofonq saitlərlə qarşılıq təşkil edən diftonq fonemlər yoxdur. Lakin sərbəst üslub normaları üzrə bir sözlərin v ifadələrin səs tərkibində, eləcə də Azərbaycan dilinin bir sıra şivələrində, xüsusən, saitlər birləşməsinin, bəzən də əvvəl gələn saitlərlə “y, v, f “ kimi samitlər birləşməsinin diftonqvari tələffüzünə yol verilir ki, bununla da şivələrdə bir sıra diftonqlar formalaşır. Məsələn, Şəki şivəsində toux (toyuq) , çual (çuval) , Bakı şivələrinin bəzisində köül (könül) , nöüt (neft) , qoum (qohum) və. s. [3]

Kəmiyyətə görə Azərbaycan dilinin sait səslərinin 3növü var :

1) adi saitlər

2) uzun saitlər

3) qısa saitlər

Normal vəziyyətdə tələffüz olunan saitlər adi saitlərdir. Bu o deməkdir ki, adi səslər adi vəziyyətdə olan kəmiyyətdə tələffüz olunur. Azərbaycan dilinin səs sistemindəki hər bir sait adi saitlər kimi özünü büruzə verir - " a, ı, o, u, e, ə, i, ö, ü " . Məsələn, dəvə, tələ, nənə, və. s. kimi sözlərdə " ə " saitləri adi və normal şəkildə tələffüz olduğu üçün adi saitlərdir. Azərbaycan ədəbi dilində olmayan, bəzi hallarda dialekt və şivələrdə olan, tələffüz zamanı əmələ gələn, fonem keyfiyyəti daşımayıb orfoepik normada olan saitlər uzun saitlərdir.

Qrafik işarə olmaqla apostrof işarəsi əlifbamızdan çıxarılsa da, bir sıra ərəb mənşəli alınma sözlərin yazılışında apostrof işarəsindən istifadə olunmuşdur və belə sözlərdə " ə, e, ö " saitləri uzadılaraq tələffüz edilmişdir. Məsələn, me : mar, şö : bə,

də : vət, e : lan və. s. Lakin bir qisim alınma sözlər də vardır ki, apostrof işarəsi ilk hecanın üzərinə düşsə də, saitlə başlayan ikinci hecadakı sait uzun tələffüz edilir və belə sözlərdə apostrof işarəsindən heca ayrılcılığı və saitin aydın tələffüz olunması üçün istifadə edilmişdir. Məsələn, sürət - sürə : t, heyət - heyə : t, ənənə - ənə : nə və. s. Elə sözlər də vardır ki, onların ilk iki hecası eynicinsli qoşa saitlə yazılır və bu cür sözləri tələffüz edərkən səs düşümü yaşanır. eynicinsli qoşa saithlərdən biri düşür, digər sait isə uzadılaaraq tələffüz edilir. Məsələn, camaat - cama : t, təbi : , maarif - ma : rif və. s. Alınma sözlərin bəzilərində isə " a " saiti uzadılaaraq uzun tələffüz edilir. Məsələn, alim - a : lim, Akif - A : kif və. s. Yalnız belə hallar olarsa Azərbaycan ədəbi dilində uzun saithləyə rast gəlinir. Saithlərin uzun tələffüz edilməsi türkmən, qaqaüz, qırğız, altay və. s. kimi bəzi türk dillərində sözlərdə mənə fərqiinə gətirib çıxardır. Lakin Azərbaycan ədəbi dilindəki sözlərdə saithlərin uzun tələffüzü sözlərin mənaca fərqlənməsinə səbəb olmur.

" a, e, ə, i, ö, ü " - Azərbaycan dilindəki uzun saithlərdir.

Bəzən yarımsaitlər də adlanan qısa saithlər adi vəziyyətdə tələffüz edilən sait səslərdən daha qısa tələffüz edilən saithlərdir. Orfoepik norma daşıyan və ədəbi tələffüzdə müşahidə olunan qısa saithlər Azərbaycan ədəbi dilində yoxdur. Lakin bəzi hallarda qısa saithləri Azərbaycan dilində də müşahidə etmək olar : 1) Ədəbi tələffüz zamanı ikinci hecasındakı sait səslər qısa tələffüz olunan bəzi sözlər. Məsələn, dayısı - dayı.sı, əmisi - əmi.si və. s.

2) Saithlə başlayan şəkilçi qəbul edərkən ikinci hecadakı sait düşən bəzi ikihecalı sözlər vardır ki, belə sözlərin tələffüzü zamanı ikinci hecadakı sait düşsə də qısa sait kimi tələffüz edilir. Belə sözlərin bir qismi dilimizə ərəb və fars dillərindən keçmişdir. Məsələn, ağıl - ağı, zəhin - zəhni, ömür - ömrü, şəkil - şəkli və. s. Digər qismi isə əsl AZərbaycan sözləridir ki, yalnız saithlə başlayan mənsubiyyət şəkilçisi artırıdığında ikinci hecadakı sait düşür. Məsələn, burun - burnu, alın - alını, oğul - oğlu və. s.

3) Yerlik və çıxışlıq hal şəkilçisini qəbul etdikdə ora, bura, hara sözlərində " a " saiti düşür. Məsələn, orda - ora.da, ordan - ora.dan, burda - bura.da, burdan - bura.dan, harda - hara.da, hardan - hara.dan.

4) Saithlə bitən elə sözlər vardır ki, onlara saithlə başlayan söz əlavə olunaraq mürəkkəb söz əmələ gətirir. Belə mürəkkəb sözlərin birinci sözündəki sait ixtisar olunur. Məsələn, Əli.Abbas - Əlabbas, Əli.Əşrəf - Ələşrəf və. s. 5) -ıncı, -inci, -uncu, -üncü sıra saylarını əmələ gətirən şəkilçiləri sonu saithlə bitən miqdar saylarına əlavə etdikdə əvvəldəki sait səs düşür. Məsələn, iki - nci, altı - ncı, yeddi - nci və. s.

6) Üçün, ilə, isə, imiş, idi, ikən kimi köməkçi sözləri sözlərə qoşularkən əvvəldəki saithlər ixtisar olur. Məsələn, sənün üçün - sənünçün, onun ilə - onunla, yazmış isə - yazmışsa, getmiş idi - getmişdi, oxuyur imiş - oxuyurmuş, gələr ikən - gələrkən və. s. **Gərgin və qeyri - gərgin saithlər**

olmaqla saitlər gərginliyə görə iki yerə ayrılır. Gərgin saitlərin tələffüzü zamanı dil, dodaq, damaq, qırtlaq kimi danışiq üzvləri çox gərgin vəziyyət alır. Uzun saitləri gərgin saitlər hesab etsək də, Azərbaycan ədəbi dilində gərgin saitlər yoxdur.

Qeyri - gərgin saitlərin tələffüzü zamanı saitlərin yaranmasında iştirak edən dil, dodaq, damaq, qırtlaq kimi danışiq üzvləri cüzi gərginləşmiş vəziyyətdə olur. Qeyri - gərgin saitlər Azərbaycan ədəbi dilindəki adi saitlərdirlər. Saitlərin qruplaşdırılmasından belə bir nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan dilində on beş sait fonem " a, a:, ı, o, u, u:, e, e:, ə, ə:, i, i:, ö, ö:, ü " olsa da Azərbaycan ədəbi dilində doqquz sait fonem " a, ı, o, u, e, ə, i, ö, ü " var.

Ədəbiyyat

1. B. Xəlilov Müasir Azərbaycan dili : fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya Bakı, " Bakı Çap Evi " nəşriyyatı, 2013
2. Ə. Dəmirçizadə Müasir Azərbaycan dili Fonetika Bakı, 1972
3. Ə. Dəmirçizadə Müasir Azərbaycan dili I hissə " Maarif " nəşriyyatı, Bakı, 1984
4. Müasir Azərbaycan dili I cild Bakı, " Çıraq " 2010

N.T. Hajili

General phonetics and vowels

Sammary

Phonetics is a science about speech, speech sounds, character of speech sounds and their history. Phonetics studies not only sounds, but also speech sounds, phoneme, syllable, stress, intonation and so on. It is connected with all branches of linguistics – lexicology, grammar and dialectology.

At the same time with other technical sciences. Phonetics is divided into 3 groups: descriptive, historical and comparative. Like many languages, in Azerbaijani speech sounds are divided into 2 groups: vowels and consonants. In the pronunciation of vowels air stream doesn't meet any obstruction in the mouth cavity.

But in the pronunciation of consonants (except sonorants), an obstruction is formed. According to vertical movement, vowels are divided into 3 groups: front, back, medium. And according to horizontal movement vowels can be open, close, half-close. According to the active and passive

movement of the lips vowels can be rounded and unrounded. In conclusion we can say that there are 9 vowel phonemes in Azerbaijani.

Н.Т.Гаджили

**Общая фонетика и гласные
Резюме**

Фонетика-язык, звуковой язык, подчинение звукового языка правилам и это наука про историю этих звуков. В фонетике изучается не только звук, но такие вопросы, как звук в речи, фонема, слог, ударение, интонация и т . д. Фонетике отдел языкознания-лексика,-грамматика,диалектология и в то же время, тесно связаны с рядами технических и точных наук. Фонетика делится на 3 раздела: на описательную,сравнительную и историческую фонетику. Как и в других языках, так и в азербайджанском языке разговорные звуки подразделяются на две большие группы: гласные и согласные. Во время произношения гласных звуков в тоновом звуке поток воздуха в полости рта не сталкивается ни с какой припятственностью. Во время произношения согласных в шумовом звуке поток воздуха в полости рта обязательно сталкивается со строгой припятственностью. Гласные переднеязычные, заднеязычный, среднеязычные классифицируются по горизонтальным положению языка, с открытым, закрытым и полу-закрытым, в соответствии с вертикальным положением языка. Существует два типа гласных в зависимости от того, активны или неактивны губы: губчатые гласные, не-шепчущие гласные. В конце пришли к такому выводу, что существует девять гласных фонем на Азербайджанском языке

Рәуғи: Ramazan Məmmədov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ЕЛЕНА ВЕЛИЕВА
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
elena_veliyeva@yahoo.com

МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Acar sözlər: müasirləşmə, təhsil, məqsəd, qabiliyyətli, yanaşma, müqayisə etmək, bildiriş,

dünyagöruşa, daxili aləm

Key words: modernization, education, purpose, capable, approach, compare (smth.), notification, world outlook, inner development

Ключевые слова: модернизация, образование, цель, способный, подход, сопоставлять, осведомленность, мировоззрение, духовный мир

Говоря о модернизации образовательного процесса в изучении иностранных языков в высшем учебном заведении, мы будем иметь в виду такой учебный процесс, который своей целью ставит, прежде всего, духовное развитие, обретение культуры при социализации и формировании студента как личности, как гражданина, способного не только воспринимать учебную информацию, но и активно реагировать на неё на иностранном языке в соответствии со своими принципами, идеалами и жизненными целями. Необходимо воспитание такого члена общества, который умел бы грамотно владеть иностранным языком, мог бы сопоставлять, анализировать, оценивать уровень и качество литературы, искусства и факты по истории своей страны и, главным образом по своей специальности. Современный молодой человек просто обязан понимать политическую структуру и экономическую модель государства, в котором он проживает, чтобы в современный, непростой для человечества ситуации, уметь адекватно реагировать на различные политические и экономические реформы, конфронтации, культурно-духовные дискуссии в период глобализации, не говоря уже о его профессиональной осведомленности. Актуальность такого подхода в модернизации молодого человека как специалиста в эпоху перемен очевидна.

Было бы ошибочным думать о том, что в вуз сегодня приходят уже зрелые молодые люди с оформившимся мировоззрением исключительно для получения специальных профессиональных знаний и владеющих иностранными языками. Напротив, очевидным результатом школьной подготовки абитуриента является факт его относительной незрелости по

изучаемому предмету (полная или частичная), культурного невежества при обучении в университете (слепое потребление массовой культуры), а также экономического дилетантства (экономика должна быть экономной или криминальной). В этих условиях на высшую школу ложатся непростые задачи подготовки и переподготовки молодых граждан с активной жизненной позицией, зрелым культурным багажом и достаточным интеллектом и, конечно же, умением выражать свои мысли и профессиональные знания на иностранном языке.

И просто формальный подход к решению данной проблемы не срабатывает, увеличение количества часов в учебной нагрузке, добавление самостоятельной работы не приводит к желаемому результату. Необходимо полностью поменять акценты в образовании, сделать процесс его модернизации главной задачей в получении высшего образования, где духовность первична, а таблица умножения вторична. Духовность молодого человека (глубина интеллекта, начитанность, широта кругозора, уважение к своей стране, знание иностранного языка) в культурной традиции нашего народа должна быть первичной по отношению к материальным его целям, стремлениям и возможностям. Без крепкого духовного стержня, без нравственного закона и морального кодекса внутри человека всякое экономическое возрождение страны и научно-техническая модернизация общества становятся бессмысленными, иллюзорными.

На современном этапе, без кардинального пересмотра вузом своего отношения к получению знаний студентами по иностранному языку, формированию у них на этой основе глобальной культуры, планов на будущее, в связи с возможностью продолжить получение образования в зарубежной стране, без всего этого мы не получим удовлетворительных результатов ни в получении молодёжью высшего образования, ни в соответствующих мерах по оздоровлению общества, принимаемых по стране в целом.

Конечно, преподаватели иностранных языков не всемогущие знатоки и им, зачастую, бывает очень сложно с позиций современного общества объяснить студентам логику и смысл многих фактов и грамматических структур при изучении иностранных языков, не имея соответствующих технических средств. Именно, опираясь на свой профессионализм, навыки и умения, преподаватель иностранных языков с честью и достоинством справляется с поставленной задачей. И очень важно для качественного проведения таких учебных занятий иметь под рукой свежие периодические материалы по анализу актуальных проблем в стране, сделанные авторитетными представителями зарубежной науки и культуры. Если же такие

материалы отсутствуют, а именно так зачастую и происходит, то преподаватель вынужден лавировать, уходить от ответа на «острые вопросы» студенческой аудитории или, на свой страх и риск, излагать собственную версию событий.

Другой острой проблемой гуманизации высшего образования является рост функциональной неграмотности и полуграмотности студенческой аудитории. Достаточно большая часть обучающейся молодёжи в процессе индивидуальной работы с учебным заданием может только складывать буквы письменного текста в слова, а слова в корявые фразы, но объяснить их смысл, дать широкое толкование написанного (или читаемого) текста на иностранном языке они не в состоянии. Но тогда, какой можно увидеть толк в том, что студент с помощью компьютера, пусть и технически ловко, обучается получать некоторую оперативную информацию, если он не в состоянии адекватно воспринять и усвоить её? Сориентированный современным обществом лишь на потребительское восприятие жизни, присвоение материальных благ, молодой человек теряется там, где нужно знать иностранный язык, где нужно усваивать материал, а не присваивать его. Какой оценки заслуживает интеллектуальный багаж студента, который после прочтения небольшого и совсем не сложного доклада (презентации), оказывается не в состоянии самостоятельно подвести итог или ответить на элементарные вопросы по его содержанию на иностранном языке? Следовательно, образование перестало выполнять свою важнейшую функцию – оно перестало делать человека грамотным.

Выходом из данной ситуации может быть только по-современному организованное и модернизированное культурологическое образование, основы которого следует ввести в качестве специализированного или дополнительного курса в высшей школе, а, именно, разговорный клуб. Цель его изъятие современного студенчества из процессов массового обучения тестам, осуществляемых посредством современных требований в системе образования. Они оправдали себя только в знании грамматики иностранного языка. Но, как правило, студенты не владеют навыками разговорной речи и испытывают затруднения в коммуникации. Такой подход к решению проблемы должен быть ориентирован на формирование у студенчества интеллектуальной базы, основанной на духовной целостности личности, наличия аналитического и критического мышления при восприятии той или иной информации общественно значимого характера, который затем излагается на иностранном языке. И во всем этом поможет разговорный клуб, который с удовольствием посещается студентами, желающими овладеть навыками устной речи.

Большую помощь в процессе формирования гуманитарной стороны образования у студента играет его вовлечение в общественную и культурную деятельность вуза, оказывает огромное влияние на развитие лидерских способностей человека. Через участие в студенческих культурных мероприятиях (круглых столах, диспутах, дискуссиях на иностранном языке) можно развить у молодого человека целый спектр специфических умений, расширить его словарный запас, научить безбоязненно высказыванию своего мнения. Именно в таких ситуациях у молодёжи закладывается и формируется активная жизненная позиция, складывается характер уверенного в себе человека, владеющего иностранным языком. Проводимая сегодня государством реформа высшей школы, переход её на многоуровневую систему образования, существенно сокращает сроки подготовки нужных обществу квалифицированных специалистов со знанием иностранного языка. Эти действия ни в коем случае не должны привести к ещё большему сокращению гуманитарной составляющей подготовки студента вуза. Тогда окажется под большим вопросом как проводимая политика в системе образования, так и весь Болонский процесс, направленный на создание общеевропейской системы образования.

Библиография

1. Курочкин Н.А. Научная конференция. Санкт Петербург, 2015
2. Максимова В.Н. Проблемный подход к обучению. СПб.,2013.
3. Махмутов М.И. Проблемное обучение. М.: Педагогика, 2015.
4. Мочалова Н.М. Методы проблемного обучения и границы их применения. М.: Педагогика, 2015

Y.Vəliyeva

Ali məktəblərdə xarici dilin öyrənilməsi prosesinin modernləşdirilməsi Xülasə

Müasir dövrdə təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələsində aparıcı mərhələlərdən birini tutur.

Bu öyrənilən dilin ölkəsinə aid olan mənəvi inkişaf və mədəniyyətinin öyrənilməsi məqsədini qoyur. Bu tələbənin şəxsiyyət kimi formalaşmasında kömək edir, xarici dildə aparılan söhbətlərdə özünə məxsus prinsiplərlə, ideallarla və həyatının məqsədləri ilə aktiv iştirak etməyə imkan verir. Cəmiyyətin belə bir nümayəndəsinin tərbiyələndirilməsi, hansı ki, xarici dili mükəmməl bilir, seçdiyi peşəyə uyğun ədəbiyyatı, səviyyəsini və

keyfiyyətini müqaisə, analiz etmək və qiymətləndirilməsi müasir təhsilin məqsədi və zərurətidir. Tələbələrin xarici dillərin öyrənilməsinin ali məktəblər tərəfindən müasir dövrdə kökündən nəzərdən keçirilməsi münasibətinin dəyişdirilməsi və bunun əsasında tələbələrdə global mədəniyyətin formalaşmasının, gələcəkdə xarici ölkədə təhsilin davam etdirilməsi imkanlarının planlaşdırılmasına yol açır. Bunlar olmasa biz gənclərin nə ali təhsil almalarında, nə də ki, bütün ölkədə cəmiyyətin canlandırılmasında aparılan tədbirlərində müsbət nəticələr əldə edə bilmərik. Öz professionallığına, bacarığına və səriştəsinə arxalanaraq xarici dillər müəllimləri qarşısına qoyulan məsələlərin öhdəsindən şərəf və ləyaqətlə gəlir. Ali təhsil ocağında dərslərin keyfiyyətli aparılması üçün ölkənin aktual problemlərinin analizinə aid olan dövrü mətbuatın materialları, nüfuzlu xarici elm və mədəniyyət nümayəndələrinin mətbuatda çıxışları, əsasən Cambridge ve Oxford Publishing Press nəşrlərinin olması çox vacibdir. Bununla bərabər tələbələrin tapşırılan mövzulara aid təqdimat və çıxışların hazırlanmasında texniki vəsaitərdən (kompüter, proyektor) istifadəsi vacibdir. Xarici dilin öyrənilməsində kəskin problem tələbələrin savadsızlığıdır. Tələbə gənclərinin böyük bir qismi təqdimatların üzərində individual iş apararkən, yalnız slaydların altında olan məlumatı oxuya bilir, yaxud onu əzbərləyir. Tələbələrin çoxu yekun nəticəni verməyə çətinlik çəkir və elementar suallar cavab verə bilmirlər. Nəticədə təhsil öz əsas funksiyasını, insanı xarici dili istifadə edərək, savadlı etməyi itirir. Xarici dilin danışmaq dilinə yox, qrammatikasının öyrənilməsinə önəm verilir.

Ali məktəblərdə dövlət tərəfindən aparılan islahatı, çoxsəviyyəli təhsil sisteminə keçirilməsi, xarici dili mükəmməl, cəmiyyətə vacib olan mütəxəssislərin hazırlama müddətini azaldır. Bu işlər ali məktəb tələbələrinin hazırlıqlarının humanitar tərkibinin azalmasına gətirib çıxara bilməz. Onda nəyinki siyasətin özü, hətta ümumiavropa təhsil sisteminin yaradılmasına yönələn boloniya prosesini sual altında qoyur.

El.Valiyeva

**Educational Process Modernization in Foreign Language Teaching at
Higher School
Summary**

Educational process modernization in foreign language teaching takes one of the leading stages on this subject at higher school. It makes its goal of students' educational development, introduction of the studied language country culture. It reflects the students' formation as personalities, allows them to react the conversations in foreign language actively in accordance with their principles, ideals and life aims. To bring up and to

educate such a member of society who could know foreign language literary, who could compare, analyze, evaluate the level and quality of literature according to a given profession – all these are the purpose and the necessity of modern education.

At present stage, higher schools have to revise their attitude to gaining knowledge by the students in foreign languages, to their plans formation for future on the basis of global culture due to the possibility of their educational process continuation in foreign country. Without all of these we couldn't get satisfactory results either in higher education or in corresponding measures in getting a healthy society, accepted by our government in the country as a whole. Resting on their experience, skills and methods of teaching, the teachers in foreign language manage the given tasks with honor and dignity. It is very important for qualitative lessons holding at higher school to have new periodical publishing literature on actual problems analyses in the country in foreign languages, made by authorized representatives of overseas science, culture and linguistics, particularly, Cambridge and Oxford Publishing Press. Meanwhile, it is obliged of using the technical facilities of IT (computer, projector, amplifier etc.) for students' presentation and report execution on the given topic. A sharp problem in teaching English is the students' illiteracy or semiliteracy. Quite enough large amounts of students in the process of visual work at presentation can only read the information below slides or simply learn it by heart. Most of the students aren't able to make conclusion by themselves or to answer the simple questions in its context. Hence, education has stopped to fulfill, it has stopped to make a person to be literate using a foreign language. The emphasis is made for foreign language grammar but not the colloquial speech. Carried out the reform at higher school by our state nowadays, its transformation into the multilevel educational system decreases essentially the time duration of specialists necessary for our state, knowledgeable in everything and in foreign language too. These actions will have to give a rise by no means to a more decreasing constituent of higher school students' training. If it is it happens to be under the question both the policy by itself and the whole Bologna process directed to the creation of the whole European system of education.

Rəyçi: Lalə Məsimova
Filologiya uzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XƏYALƏ ABDULLAYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
Xayala.abdullayeva.2016.@mail.ru

SİTAT NÖVLƏRİNİN MƏTN QURUCULUĞUNDA ROLU (Azərbaycan və İngilis dillərinin materialları əsasında)

Açar sözlər : sitat, özgə nitqi, əlaqələndirici ifadələr, epigraf, interferensiya
Keywords: quote, other speeche, linking expressions, epigraphs, interference
Ключевые слова: цитата, другой речи, координирующий выражение, эпиграфы, вмешательство

Danışarkən, yazarkən çox zaman öz nitqimizdə başqasının nitqindən istifadə etməli oluruq. Buna özgə nitqi deyilir. Özgə nitqindən iki şəkildə istifadə olunur: 1) onun məzmunu ilə yanaşı, bütün fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri, hətta intonasiyası da olduğu kimi saxlanılır. Məs: Y. Qoretski prinsip etibarilə K. Soxorun fikrini müdafiə etmişdir. O yazmışdır : “ Termin – müəyyən bir elmi sistemdəki, yaxud istehsalat sahəsindəki anlayışın adıdır”; 2) onun yalnız məzmunu çatdırılır. Məs: Sistemlilik, yaxud sistematiklik məsələsini hərə bir cür başa düşür . Dilçilərdən bir qrupu sistemliyin təsnifat xarakteri daşdığını söyləyir ; digər bir isə belə hesab edir ki, terminə söz yaradıcılığı sistemliyi xasdır ; nəhayət ,üçüncü qrup dilçilərin fikrinə terminin sistemliyi ikili xarakter daşıyır ; termin bir tərəfdən terminoloji sistemin, digər tərəfdən isə dil sisteminin elementidir”. (Bu özgə nitqinə dair sitatlar M. Qasimovun “Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları.Bakı,“Elm”,1973(s.9,26) (186 s.) kitabından götürülmüşdür. (1)

Birinci halda özgə nitqi heç bir başqa vasitəyə ehtiyac olmadan, heç bir başqa vasitə ilə qarışdırmadan , olduğu kimi saxlanmış olur, ona görə də özgə nitqinin bu şəkildə verilməsi “ vasitəsiz nitq” adlandırılır. İkinci halda özgə nitqi bir sıra başqa vasitələrin köməyi ilə, müəyyən dəyişikliklər edilməklə verilir və “vasitəli nitq” adlandırılır. Bunlardan əlavə, özgə nitqinin həmin nitq haqqında məlumat verən şəxsin nitqi ilə qarışıq şəkildə verildiyi hallar vardır. Vasitəsiz və vasitəli şəkildə verilən özgə nitqi az-çox məzmunca da fərqlənə bilər, lakin onlar daha çox quruluşca fərqlənirlər.

Q.Kazımov belə bir tərif verir: “Özgə nitqinin həm məzmun, həm də formaca heç bir dəyişikliyə uğramadan, olduğu kimi verilməsinə vasitəsiz nitq deyilir” . (2, s.472) (500 s.)

Vasitəsiz nitqin sitat növü bir sıra qrammatik – üslubi xüsusiyyətlərinə görə başqa vasitəsiz nitq formalarına bənzəsə də, bəzi

əlamətlərinə və üslubi xüsusiyyətlərinə görə başqa vasitəsiz nitq normalarına bənzəsə də, bəzi əlamətlərinə və üslubi maneərlərinə görə onlardan fərqlənir.

Sitat vasitəsiz nitqin elə növüdür ki, burada digərindən əldə olunan söz, söz birləşməsi, cümlə və ya fikir olduğu kimi saxlanılır. Burada heç bir dəyişmə baş vermir, alınan forma yalnız dırnaq içərisinə alınır.

Öz fikrini aydınlaşdırmaq, dəqiqləşdirmək, sübuta yetirmək üçün özgə nitqindən gətirilən dəqiq çıxarışlar sitat adlanır. Sitat müəllif nitqi ilə əlaqələnir və hər ikisi mətnin təşkilində fəal iştirak edir.

Sitat struktur – semantik xüsusiyyətləri, onların mətndə funksionallaşma qanunauyğunluqları (3); dialoqdakı durumu (4, s.28-41); qəzet mətnlərindəki işlənmə vəziyyəti (5); mətnyaradıcı keyfiyyətləri (6,328 s.), onun növlərinin bədii mətnlərində kodlaşdırma elementi kimi “fəaliyyəti”(7,212 s.) haqqında rus dilçiliyində monoqrafik əsərlər vardır.

Tərkibində vasitəsiz nitq olan cümlə mənə və intonasiya ilə birləşən iki hissədən ibarətdir. Həmin hissələrdən biri müəllif nitqindən, digəri isə vasitəsiz nitqdən ibarət olur. Vasitəsiz nitq özünü yazıda iki biçimdə təzahür etdirir:

1) müəllif təhkiyəsində ; 2) dialoji şəraitdə

Təhkiyə dilində özgəsinin söz və cümlələri dırnaqda verilir, dialoq situasiyasında isə yeni sətirdən yazılır və qarşısında tire işarəsi qoyulur. Hər iki durum özgə nitqi üçün təbii hesab edilir. Amma onlardan istifadə daha çox müəllif üslubu ilə əlaqədardır. Məsələn :

Təhkiyədə :1979 – cu ilin dekabr ayında Moskvada təhsil alan Azərbaycan tələbələri və aspirantları ilə görüş zamanı yığıncaqda söylədiyi böyük nitqində Heydər Əliyev yoldaş demişdir: “ Siz rus dilini getdikcə daha mükəmməl öyrənməlisiniz. Biz bu gün bir daha xatırladıyıq ki, siz, ali təhsil diplomu almaqla yanaşı, rus dilini dərinlən bilmək haqqında simvolik diplom da qazanmalısınız”. (Aydın Ələkbər. Pərakəndə yazılarım dəməti . Bakı, “ Elm və təhsil”, 2015, s. 233)

Dialoji mühitdə :- Ay qardaş, müsəlmansan, məni də apar! O, saçbaşı açıq, enlisifət bir qadın idi. Hamı bizdən qorxub qaçdığı halda, o pilləkənlərdən düşüb, mənə tərəf gəldi, dedi: “ Mən müsəlmanam, məni əsir gətirmişdilər. İndi üç aydı”.... Yoldaşım qulağıma pıçıldadı: “Sən nə xəyaldasan? Bu əllərdən çıxmış adamı yanımıza salmaqı istəyirsən”.(Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri . İki cildə, I cild , Bakı , Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1956, s.64).

Nümunələr də göstərir ki, vasitəsiz nitq adətən müəllifin sözləri ilə müşayiət olunur. Müəllifin sözləri özgə nitqinin nə vaxt , hansı şəraitdə , nə məqsəd üçün deyildiyini müəyyənləşdirməyə yardım etdiyi kimi müəllifin özünün də hadisələrə münasibətini, düşüncəni nə cür, hansı tərzdə söylədiyini aydınlaşdırmağa imkan yaradır.

Sitatlardan elmi və publisistik qaynaqlarda üç məqsəd üçün istifadə edilir:

1) müəllif öz fikrini gücləndirmək məqsədilə etibarlı qaynaqlara müraciət edir;

2) tənqid etmək istədiyi, razılaşmadığı faktı pisləmək üçün özgəsinin düzgün olmayan fikrindən örnəklər gətirir, özünün və ya digər yazarın ifadələri ilə həmin mülahizəni inkar edir;

3) sitatdan mətnyaratmaq üçün istifadə olunur.

İstifadə olunan sitatlar məqsədəuyğun və inandırıcı olmalıdır. Bu cəhətdən sitatın bir çox əlamətlərini qeyd etmək olar: a) deyilən düşüncəni gücləndirir və avtoritet formalaşdırır; b) istifadə olunan qaynaqları, məxəzləri əks etdirir; c) digərlərinin rəyini və ona öz münasibətini aydınlaşdırır; ç) ictimaiyyəti və elmi dünyagörüşü ümumiləşdirici fikirlə tanış edir və s.

Müəlliflər gətirdiyi sitatların təsirliliyinə, effektivinə xüsusi diqqət yetirməlidir.

Sitatın üslubi imkanları yazılı nitqdə-bədii üslubda daha intensiv və əhatəlidir. Yazılı nitqdə sitatın bir sıra növləri vardır:

- 1) sitat və ya əlaqələndirici ifadələr;
- 2) atalar sözləri və ya zərb-məsəllər;
- 3) epigraf;
- 4) interferensiya.

Sitatın göstərilən növlərindən savayı, bədii ədəbiyyatda *sənədli vasitəsiz nitq* adı ilə ayrıca şərhə ehtiyacı olan bir növü də bəllidir. Söz sənətkarları təsvir və tərənnüm etdikləri hadisə və əhvalatları daha inandırıcı etmək üçün idarə, müəssisə və təşkilatların sənədlərindən, ayrı-ayrı şəxslərin məktublarından da örnəklər verirlər. Bu cür üslubi maneərlər sənədli vasitəsiz nitq adlanır. Azərbaycan tarixi romanlarında belə sitat növü ilə qarşılaşmaq olur.

Sitatlı vasitəsiz nitqin ən geniş yayılmış növü sitat və ya əlaqələndirici ifadələr adı ilə adlanan növdür. Sitatlar barədə söylənilən hər bir fikir sitat və ya əlaqələndirici ifadələrə də aiddir. Məs.: «Biz alimlər H.Əliyevin bu gözəl vəsiyyətini həmişə yadda saxlamalıyıq: «Xalq arasında yaşamalrı. Əhval-ruhiyyəni bilməli, hər şeyi bilməli. Xalqı başa düşməli. Ona yanaşmalı, onun mütləq etimadını qazanmalı». Əliyevin bu göstərişi bütün işimizin müvəffəqiyyətinin açarıdır» (H.Ə.Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, 2001, s.34)

Sitatın daha qədim növlərindən biri atalar sözü və məsəllərdən ibarət olan sitatlı vasitəsiz nitq örnəkləridir. Fikri təsdiq etmək, tamamlamaq,

ibrətamiz nəticələr çıxarmaq üçün mətnlərdə (MSB-də) atalar sözləri və məsəllər işlədilir. Həmin nümunələr sitatın qarşısında duran tələbləri ödəməlidir.

Məsələn, «*ev bizim, sirr bizim*» məsəli aşağıdakı dialoji mətnin strukturunu zənginləşdirmişdir: Allaha yalvarıram ki, bu təzə mənzil bizə peşmançılıq gətirməsin. İnşallah, gətirməz də. Bu gün toyumuzun bir həftəsi tamam olur. İçək, əzizim, xoşbəxtliyimizin şərəfinə.

-İçək...Ancaq mən o söz...

-Başa düşmədim.

-Az içəcəm. İlk dəfədi.

-Qorxma...Bizi görən yoxdur. Necə deyərlər, *ev bizim, sirr bizim* (Ağarəhim. Əsərlər. 20 cildə. XVI cild (Kinoseriallar). Bakı, BQU nəşriyyatı, 2015, s.4)

Və yaxud Azərbaycan yazıçı Ağarəhim öz əsərlərində Zeynəb qarından müəyyən sitatlar verir, həmin sitatlar əsasən atalar sözü və məsəllərdən ibarətdir: Mən qəsdən: -Görürəm, əsəbisən. Bir az özünü ələ al, Qoçu.

-Bilirsən, Şəməş yaxşı dedi. Allah Sahibdən sənə geninə-boluna xeyir versin. Apar saxla. O da böyüyər, dırnaqları ovcuna batar. Sən qocalıb əldən düşəndə, səni himayə edir. *Zeynəb qan deyərdi: «Yaxşılıq heç zaman itmir. Verdiyin bir tikə hərlənib, fırlanıb özünə qayıdır»* (Ağarəhim. Əsərlər. IV cild, (povestlər). Bakı, BU nəşriyyatı, 2014, s. 200).

Sitatın mətnyaradan bir növüdə epiqrafıdır. «Epigraf» sözü yunan mənşəlidir (*epiqraps*-yazı), yığcam, lakonik sitat mənasıdadır. Məs.: A.S.Puşkinin «Yevgeni Onegin» əsərinin II fəslində belə bir epigraf verilmişdir: «*O, rus, O, Rus*»; Qoqolun «Müfəttiş» əsəri belə epiqrafla başlanır: «*Neça na zerkaio penətğ, koli roja kriva*». Müəllif istifadə etdiyi epiqrafı dəyişə bilər. Məsələn, M.Y.Lermontov «Mtsırı» poeması üçün əvvəllər fransız kəlamını -«*Rodina bivaet tolğko odno*» epiqrafını seçmiş, sonralar isə Bibliyadan sitat seçib götürmüşdür.

Epigraf linqvistik elmində intertekstual işarədir. Epigraf- sərlövə ilə mətn arasında güclü mövqedir, mətnin durumunu təsbit edir, qəti şəkildə müəyyənləşdirir. Epigraf aydın sitatdır. Epigraf mətnin ən intertekstual mövqeyidir. Bir sitat növü kimi epigraf 3 hissədən ibarətdir: 1) söyləmi (özgə nitqini) sitat gətirmək; 2) müəllifin nitqi yeni mətn şəklinə salınır, söyləm müəllif tərəfindən sitatlaşdırılır; 3) mətn dəqiq şəkildə sitatlaşır.

Linqvistik cəhətdən sitat həm də bütöv söyləmdir, praqmatik əlaməti ilə ümumi intertekst axınına daxil olur və mətni inkişaf etdirir, daha doğrusu mətni yaradır.

Sitat prospektiv olaraq bədii mətnə mətnyaradıcı element kimi çıxış edir (8). Sitatın, epiqrafın əsas tipləri (tipologiyası) və funksiyaları, epiqrafın

strukturu, məndə onun yeri və rolu dilçilik aspektində hələ müəyyən səviyyədə öyrənilməmişdir. Müəllif şərhinin, izahatının funksional-fikir paradigmləri sitatlarla vasitəsilə dəqiqləşdirilir.

Məs.:ingilis yazıçısı M.Tvenin «*Po gkvatoru*» əsərindən seçilmiş epiqraf: «*Noviy kalendarğ Prostofili Vilğsona*» (bütövlükdə 74 epiqraf) Həmin epitqraflardan bəzilərini nümunə verək:

1) *By trying we can easily learn to endure adversity. Another means, I mean*

2) «*When in doubt, tell the truth*»

3)«*The man who is ostentatious of his twin to the statue that wears a fig-leaf*»

M.Tvene məxsus epiqrafların sayını artırmaq olar. Faktlar göstərir ki, bu əsərdə 3 tip epiqraftan istifadə olunmuşdur:

1) epiqraflar məzmun-faktual informasiyanın daşıyıcısıdır;

2) epiqraflar məzmun-konseptual informasiyanın daşıyıcısıdır;

3) epiqraflar məzmun-mətnaltı informasiyanın daşıyıcısıdır. (9, s.60-63)

Sitatın əsas anlayışını, mahiyyətini intertekstual nəzəriyyə təşkil edir. «*Linqvistiçeskie mexanizmi intertekstualğnıx otnoşeniy po-prejnemu neəsni*» (10, s.60)

R.Bart hesab edir ki, donor insana lazım olan kimi, sitat da bədii-elmi, publisistik və s. əsərlərə, mətnlərə o cür lazımdır (11, s.45)

Sitat mətnin fraqmentidir. Mətnin intertekstual məkanı sitatla örtülür.

Sitat-peresedent (misal) mətnidir. Belə mətnlərdə keçmişdə olmuş və sonra olan eynitipli hadisələr üçün misal ola biləcək hadisə və ya hərəkətlər təsvir olunur.

Epinqraf ədəbi əsərlərdə başlıqdan əvvəl verilən frazadır. Epinqraf atalar sözü və məsəllərin keyfiyyətini qoruyub saxlayır. Qoqol «*Müfəttiş*» əsərində epinqraf kimi aşağıdakı atalar sözündən də istifadə edib. Epinqraf müəllifin öz əsərindən əvvəl işlənir. Məsələn, Azərbaycan yazıçısı Mir Cəlal «*Dirilən adam*» romanında aşağıdakı epinqraftan istifadə etmişdir: «*Qəhrəmanları ilə fəxr edən vətənimin, vətənilə fəxr edən qəhrəmanlarına ilk hədiyyə*» (Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956, s.7).

Yazıçı «*Qonaqpərvər*» hekayəsi üçün aşağıdakı epinqrafı seçmişdir: «*Ən yaxşı müalicə, xəstələnməməyə çalışmaqdır*» (s.435).

Epinqrafta dırnaq işarəsindən istifadə olunmur. Sitat-epinqraf kələmdir, həkimanə sözdür. Söylənmiş, deyilmiş fikrin başqa əsərin əvvəlinə gətirilməsidir. Bu, müəllifə əsərinin digər mətnlərini davam etdirməkdə kömək edir, əsas ideyanı aydınlaşdırır. Epinqraf universal janrdır, bu janrla fəlsəfi-etik problemlər öz əksini

tapır.

Əlaqələndiricilik sitata məxsus əlamətlərdən ən əsasıdır. Sitat mətnquruculuğunda, MSB-lərin formalaşmasında başlıca rol oynayır. MSB-lər arasında iki cür əlaqə üsulu vardır: 1) formal əlaqə; 2) semantik əlaqə.

Tədqiqatçılar sitatın da mətnin qlobal strukturunda oynadığı rolu, bütün növ mətnlərdə əlaqəliliyi təmin edən çox mühüm bir element kimi nəzərdən keçirmiş və onu, yəni qlobal əlaqəliliyi mətdaxili cümlələr arasındakı lokal əlaqəlilikdən fərqləndirmişlər (12, s.163).

K.Abdullayev yazır ki, mürəkkəb sintaktik bütövlər formal və semantik əlaqələrin məzmunundan ibarət möhkəm sistemə malikdir, yəni komponentlər arasındakı məna əlaqəsini təmin edən faktorla komponentlər arasında struktur əlaqəni təmin edən tekstyaradıcı faktorlar bir-biri ilə sıx əlaqədədirlər. Mürəkkəb sintaktik bütövlərin təşkilində, qurulmasında sitatlar möhkəm bir sistemə əsaslanırlar.

Belə ki, təşkeledici, qurucu faktor kimi sitatların müxtəlif struktur növlərindən və ya mürəkkəb olmasından asılı olmayaraq onlar sadə sementvari (bərkidimiş-X) funksiyaya malikdir; sitatlıq, əlaqələndiricilik xüsusiyyəti mürəkkəb sintaktik bütövün qurulmasına xidmət edən sitatlaşdırılmış cümlənin müstəqilliyinə təsir göstərir, o, ən çox bütöv bir sistemin struktur vahidinə çevrildiyindən müstəqilliyini müəyyən qədər itirir, mətn hipertemasının struktur vahidinə çevrilir".(13, s. 311)

Ədəbiyyat

1. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, «Elm», 1973
2. Kazimov Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, 5-ci cild, Bakı, «Nurlan», 2008.
3. Даирова К.Н. Структурно-семантические особенности цитаты и ее функционирование в тексте (на мат-ле англ. Научной лингвистической литературы). Дисс. канд.филол. наук М., 1983
4. Арутюнова Н.Д. Диалогическая цитация: К проблеме чужой речи // Вопросы языкознания.-1986, № 1
5. Алешанова И.В. Цитация в газетном тексте (на материале современной английской и российской прессы): Автореф. дис. канд.филол.наук. Волгоград, 2000
6. Dimarskiy M.Ə. Problemi tekstoobrazovaniə i xudojestvenniy tekst (na materiale russkoy prozi XIX-XX vv.) M.: Gditorial URSS, 2001
7. Larkin V.S. Gpiqraf kak glement kodirovaniə smisla xudojestvennoqo teksta. Diss. kand.filol.nauk. M., 2010
8. Pavlökoveü M.A. Gpiqraf kak prospektivniy tekstoobrazuöhiy glement xudojestvennoqo teksta (na materiale razskaza M.Tvena «Po gkvatoru»). Jurnal. Vestnik Çeləbinskoqo qosudarstvennoqo pedaqoqiçeskoqo

universitetə. Vıpusk NQ 4 \1 2014

9. Ə.Kuzğmina N.A. Gpiqraf v kommunikativnom prostranstve xudojestvennoqo teksta. WWestnik Omskoqo un-ta, NQ 2.-Omsk, 1997
10. Revzina V.A. Sitat. M., 2001
11. Bart R. Sitat i tekst. M., 2004
12. Xendriks U. Stilğ i linqvistika teksta,- Novoe v zarubejnoj linqvistike. Vıp.9. M., 1980
13. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, «Mütərcim», 2012

Kh.Abdullayeva

**The role of quotation types in the text forming
(Based on the materials of Azerbaijani and English languages)**

Summary

The article analyzes the legality of complex syntactic guidelines enrichment based on samples of various types of syllables and citations of various types of citat (citation or co-ordinated expressions, proverbs, sayings, epigraphs, interference phenomena, etc.). The quote is one of the most important means to ensure the formal-structural and logical-semantic integrity of the text.

The article examines the functionality of the quote text, in particular its text-based functions. The role of quotation is justified in forming formal-structural, logical-semantic integrity of the text.

Functional regularities are available. Quotes from the text are of particular relevance to the language system. If this style is studied on the basis of Azerbaijani texts, the text linguistics can be a gap in this area.

Хаяла Абдуллаева

**Роль типов цитата в построении текста
(По материалам азербайджанского и английского языков)**

Резюме

В статье анализируются закономерности обогащения посредством цитат на основе материалов разно системных языков и ряда признаков, виды цитат (цитаты и связующие выражения, пословицы

или поговорки, эпиграфы, интерференциальный случай и т. д), исследуется механизм текстового творчества на основе образцов сложных синтаксических конструкций.

В статье рассматривается функциональность текста цитаты, в частности ее текстовые функции. Роль цитаты оправдана в формировании формально-структурной, логично-семантической целостности текста.

Существуют функциональные закономерности. Цитаты создающие текст, приобретают особую позицию в языковой систем. Если эти семантико- стилистические оттенки будут изучаться на основе азербайджанский текстов, то пустота господствующая в этой области текстовой лингвистики, может быть заполнена

Rəyçi Telman Quliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

NİGAR HACIYEVA
BDU
nigar40@mail.ru

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN DİLİNDƏ SİNONİMLİK VƏ ANTONİMLİK

Açar sözlər: KDQ, Azərbaycan dili, leksika, semantika, antonimlik, sinonimlik.

Keywords: "Kitab Dede Korkut", Azerbaijan dictionary, lexicon, semantics, antonyms, synonyms.

Ключевые слова: «Китаби Деде Коркут», азербайджанский язык, лексика, семантика, антонимичность, синонимичность.

“Dədə Qorqud kitabı”nda bir neçə əsrlik ədəbi-bədii təfəkkürümüzün sanballı çəkisi cəmləşir. Bu fikir hər iki mənada özünü doğruldur:

1. Abidə bir neçə əsrlik xalq yaradıcılığının məhsuludur;
2. Bu əsərdə ayrı-ayrı yazıçıların, şairlərin bir neçə əsrdə yaratdığı sənət nümunələrinin siqləti vardır.

Buna görə də “Dədə Qorqud kitabı” Nəsimi, Füzuli irsi kimi həmişə dünya şərqşünaslığının, xüsusilə türk-oğuz filologiyasının diqqət mərkəzində olmuşdur. Əsərin milli müəyyənliyi, hadisələrin coğrafi koordinatları ilə bağlı məsələlər mübahisələri daha da qızğınlaşdırmış və bu mübahisələr heç zaman əsəri unudulmağa qoymamışdır. “Dədə Qorqud kitabı” haqqında müxtəlif ölkələrdə az yazılmamış, ancaq yenə bir sıra məsələlər mübahisəlilik dairəsindən çıxmamışdır: boyların yaranma dövrü, hadisələrin coğrafi və ictimai mühiti, yazıya köçürülmə mənbəyi və şəraiti və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində Azərbaycan türkcəsinin leksik-semantik və qrammatik inkişaf tarixi ilə bağlanmayan heç bir detal yoxdur. “Dədə-Qorqud” dilinin əsas lüğət fondu Azərbaycan milli dilinin əsas lüğət fondu ilə əsasən uyğundur. Abidənin dilindəki yüzlərlə söz öz lüğəti mənası, fonetik-tələffüz xüsusiyyəyi, morfoloji quruluşu ilə nəinki, ümumiyyətlə, milli dil dövrünə, milli dilin başlanğıc mərhələsinə uyğun gəlir, hətta bugünkü Azərbaycan dilində də eynən qalır. Həmin sözlər leksik-morfoloji təşəkkülü ilə müasir Azərbaycan dilindəki nitq hissələrinin əlamətlərinə cavab verir: isim-ana, ağac, bək, dəvə, qoyun, qoç, at, yer, gün, ipək, otaqş, köks, xan, buyruq, oğul, qız, ev, boy, söz, baş, ağız, saç, qaş, yay, alma, göl, su, alqış ... ; sifət – ağ, qara, al, gözəl, uzun, alçaq, ac, yalıncaq, qoşa, dar, yüksək, boz, yaxşı... ; say – bir, iki, on, otuz, qırx...; əvəzlilik - bən/mən, sən, biz, bu, kimi, nə... ; fel - bilmək, qarğamaq, çağırmaq, gəlmək, demək, olmaq, eləmək, görmək, gülmək, sağmaq, vermək, döndərmək, almaq

,eləmək, görmək, gülmək, sağmaq, vermək, döndərmək, almaq, düşmək, saflaşmaq, güvənmək, sevinmək, öldürmək, seçilən, qoyulan, yatan, dəgəndə, düşməyincə...; zərf -yumru-yumru, bildir-bildir, geri, bəri, anmaz (sifət, zərf); köməkçi nitq hissələri - gərək, məgər, bir, (ədat), ki, dəxi, mi(sual ədati)...

Belə sözləri ordan-burdan, məlumluq prinsipi ilə, dediyimiz qəsdən sübut üçün seçib vermirik, əsərin dili məhz bu materialdan təşəkkül tapır. İki mətn parçasına diqqət yetirək: “Xanlar xanı xan Bayandır yildə bir kərə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerə ağ otağ, bir yerə qızıl otağ, bir yerə qara otağ qurdırmışdı. Kimin ki oğlu-qızı yoq, qara otağa qondurun qara gecə altında döşən,qara qoyun yəxnisindən öküzə gətürün.Yersə, yesun, yeməzsə, tursun-getsun demişdi. Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurun. Oğlu-qızı olmayanı Allahtaala qarğayıbdı, biz dəxi qarğarız, bəlli bilsün demişdi” (15, s. 43).

“Dədə-Qorqud” dili ilə Azərbaycan milli dilinin lüğətindəki fərq müəyyən ölçüdə leksik vahidlərin arxaikləşməsindən ibarətdir.Ancaq bu arxaikləşmənin özü də Azərbaycan dilinin tarixi təkamülünün tərkib hissəsidir. “Dədə-Qorqud”un dilində fəal işlənilib, zaman-zaman arxaikləşən həmin milli leksikon sonrakı mərhələlərdə Q.Bürhanəddin, Nəsimi, Kışvəri, Xətai kimi klassiklərin, həmçinin “İxtiyaratül-qəvaid”, “Əsrarnamə”, “Şühədanamə” və s. kimi tərcümə-abidələrin dilində müşahidə olunur. Azərbaycan dilinin tarixi sisteminə daxil olub, lüğət tərkibimizin ümumi inkişaf prosesi ilə bağlıdır. “Dədə-Qorqud”-un dili üçün səciyyəvi olan sağış (məhşər), sonuc, yazı (çöl), damu, uçmaq, tanıq, bəbək (bala), kəndü, şol, dūnlə (gecə ikən), cəri, əsən, sayru, irmək, sayırmaq (oxumaq), ısıрмаq (dişləmək), ilətmək, tümən (qeyri-müəyyən say), yayaq (piyada), qat (yan,dəfə), şimdi, ulaşmaq, sunmaq, ayıtmaq, ayağ(qədəh), alp və s. kimi onlarla söz XVII əsrə qədərki Azərbaycan ədəbi dili üçün işləkdir. Dastanın dilindəki müasir arxaizmlərin bir qismi bugünkü dialektlərimizdə qalır ki, bu da “Dədə-Qorqud” lüğətinin vaxtilə yalnız ədəbi dil səviyyəsində mövcud olmayıb, həm də canlı xalq ünsiyyətində işlənməsinin dəlalətidir: becid, ban, güz, yəxni, gədik, seyvan, suç, aya (əlin içi), ağırlamaq, öylə (nahar və vaxt), döşürmək, ismarlamaq, ülüş/ülüşmək, küvəzləmək, qu (xəbər), us, biləsinçə (özü ilə), bozlamaq, yeng (qol) və s.

Dilin zənginləşməsinin əsas qaynaqlarından biri dilin bütün üslubi imkanlarının təminatçısı olan sinonim sözlər sistemidir. Təkrarlardan qaçmağa müvəffəq olan, mənanın daha güclü, emisional və təsirli olmasına şərait yaradan sinonim cərgələrin hər bir komponentinin dildə fəaliyyətə başlamasının öz tarixçəsi var. Sinonim cərgələri təşkil edən vahidlərin bəzisi təməmilə yad (alınmalar), digərləri isə doğma (qohum dillərdən alınanlar)

sözlərdir. Və zaman içərisində yad sözlər bir növ doğmalaşmış, doğma sözlər yadlaşmış (arxaikləşmiş), mənaları daralmış, genişlənməmiş, bir sözlə dilin ümumi lüğət tərkibində qaynaymış-qarışma prosesi gedib. Əsasən, türk taffa dilləri arasındakı belə qaynaymış qarışma, müştərəklik KDQ-da daha çox müşahidə olunur. «II minilliyin birinci yarısında qırçaq-oğuz «qarşı-durma» Azərbaycan ədəbi (yazı) dilinin leksikasında da özünü göstərir. Belə ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»dan (VII əsr) başlayaraq M.Füzuliyə (XVI) qədər Azərbaycan yazılı ədəblərində qırçaq sözləri ilə oğuz sözlərinin paralelliyi (sinonimliliyi) müşahidə edilir» (4,s. 38).

adaxlu / adağlı – nişanlı – yavuqlu «nişanlı»

Baqdı gördü bu otağ Banıçiçək otağıymış ki, Beyrəğin beşikkərtmə nişanlısı-adaxlusıydı (s.55).

Beyrəğin yavuqlusına xəbər oldı (s.58)

İndi də el arasında *adaxlı* sözü çox işlənməkdədir.

adam – insan – kişi «adam, insan»

...sazdan bir aslan çıxar, at urar, apul-apul yürüyüşü *adam* kibi (s.90).

Aydır: «Oğlanım, sən *insansan*» (s.90).

Oğuzun, ol *kişi* tamam bilicisiydi (s.36).

Kişi sözünün semantikasını tarixən bir az mürəkkəb mövqə daşıyır. Belə ki, DTS-də «1.insan, 2.arvad» (1.человек, 2.жена) (23, s. 310) mənalarında qeyd olunan bu söz DQ-də «nəfər, kəs» mənasında da işlənir. (Hər *kişi* atlı atına bindi (s.110). Bundan əlavə, abidənin dilində işlənmiş *gəlin kişi*, *qızım kişi*, *xatun kişi* birləşmə modelinə (Basat al-tunlu günlügin tiküb oturur ikən gördilər ki, bir *xatun kişi* gəlür (s.91)) daha sonralar Nəvainin dilində də rast gəlik:

er meclisi içre rah erür zib

hatun kişiğe salah erür zib (2, s. 2251).

Bizcə KDQ dilində *kişi* leksemi tək işləndiyi zaman «adam, insan, nəfər» mənalarında ancaq *kişi* cinsini ifadə edirdi; əgər qadın cinsini ifadə etməli idisə, o zaman mütləq qadın cinsini bildirən sözlə birlikdə işlənməli idi (*anam kişi*, *gəlin kişi* və s.). Müqayisə et: qardaş və qız qardaş.

Kişi leksemisinin müasir türk dillərində şaxələnməmiş semantikasına baxaq: m.a.d-də *kişi* «erkek cinsi», Türkiyə türkcəsində «nəfər, kəs», özbək türkcəsində də eyni mənada və yuxarıda göstərdiyimiz birləşmə halında işləkdir və s.

ağıl – us «ağıl»

Mərə dini yoq, *ağılsız* kafir!

Ussı yoq dərnəksiz kafir! (s.51)

Ümumiyyətlə, nə DTS, nə DLT-də *us* sözünün «ağıl» mənası qeyd olunmayıb. Sadəcə olaraq DTS-də feil şəklində verilən *us*- leksemnin bir

neçə mənası göstərilir. Bunlardan birincisi «fikirləşmək, düşünmək»dir (думать) (23, s. 616).

Türkiyə türkcəsində *us* sözü arxaıqlaşsa da, müasir dildə işlənən *uslu* «sözə qulaq asan, ədəbli» kəlməsinin kökündə qalmaqdadır.

Yeddi sözdən təşkil olunmuş bu sinonim cərgəyə daxil olan sözlərdən *cəng* və *ğəza* alınma, digərləri türk mənşəlidir. Belə ki, *qırım*, *qırğın* leksemləri *qırmaq* feilindən törəmişdir. *Qovğa* sözünə gəlincə, bir çox lüğətdə *qovğa* kəlməsinin fars mənşəli olduğu göstərilərsə də, fikrimizcə bu söz türk mənşəlidir və *qovmaq* feilindən düzəltdiyi aydınca nəzərə çarpır. Bu sinonim cərgədə maraqlı doquran leksemlərdən biri də *aqındır*.

ala – böyük – əzim – qaba – qara – ulu «böyük»

Ala-ala göndərlər süsi idi (s.52).

Məgər evləri önjində bir *böyük* ağac vardı (s.60).

Qalın Oğuz bəgləri Beyrək için *əzim* yas tutdılar (s.58).

Beyrəğin babası *qaba* sarıq götürüb yerə çaldı (s.57).

Qara polad uz qılınıcı çalmayınca qırım dönməz (s.31).

Bazırqanın *ulusı* tutuldu, kişisi qaçaraq Oğuzla gəldi (s.54).

Bu kəlmələrin bir sinonim cərgəyə daxil olaraq məfhum ümumiliyinə malik olmaqla yanaşı hər birinin müxtəlif semantik çaları da var. Belə ki, *ala* «böyük, uzun», *ulu* «böyük, başçı», *əzim* «əzimli, böyük, ağır» və s. mənalarında işlədilir. Ancaq bunların hamısı *böyük* leksemının ətrafında sinonim cərgələr əmələ gətirməyə qadirdir.

Polisemik bir söz ayrı-ayrı mənalarında müxtəlif sinonim cərgəyə daxil ola bilər və həmin cərgədəki sözlər isə müstəqil şəkildə bir-birləri ilə sinonim əlaqədə olmaya da bilər (24, s. 55).

alañ – yuca – yüksək «hündür, yüksək»

Alañ-alçaq hava yerdən gələn arğış! (s.58)

Beyrək *yuca* çardağdan baqdı... (s.58)

Sügüsin əlinə aldı, bir *yüksək* yerə çıxdı... (s.84)

alp – ər – yigid // yigit «igid»

Üç yüz altmış altı *alp* ava binsə... (s.100)

Aldayuban *ər* tutmaq övrət işidir (s.110).

Cılasun *yigitləriylə* Qarabudaq sola dəpdi (s.73).

Cəm şəklində də «igidlər» mənasında *yanlar* və *ərənlər* sözlərinə rast gəlirik:

Qorqut aydır: «*Yanlar*, çünki məni göndərirsiniz, bilürsüz kim, Dəlü Qarçar qız qardaşını diləyəni öldürər» (s.56).

...biğin ənsəsində yedi yerdə dügən, *ərənlər* əvrəni Qazan bəğin qardaşı Qaragünə çapar yetdi... (s.52)

Yuxarıda misal gətirdiyimiz sözlərdə *-an*, *-ən* kəmiy-yət bildirən şəkilçidir.

«Kitab»da Alp Ərən xüsusi ismi də işlənmişdir. «*Alp Ərən* antroponiminin apelyativlərinin leksik-semantik izahı göstərir ki, hər iki apelyativ – *alp* və *ərən* igidlik, cəsurluq, qəhrəmanlıq xəttində birləşir. Bu da qədim və müasir türk adlarındakı daha qüdrətlilik simvolu ilə bağlıdır» (22, s. 106)

altun – qızıl «qızıl»

Qızıl altun gətirün.. (s.64)

DQK-də *qırmızı-qızıl*, *qızıl-altun* paralelliklərinin işlənməsi *qızıl* ləksəminin omonimliyini göstərir. Və dildə olan bu qarışıqlığı «səhmana» salmaq üçün, görünür, *qızıl* kəlməsinin «qırmızı» mənası yerini yavaş-yavaş «qızıl» anlamına vermişdir.

aman – əlaman – inayət – mədəd «kömək, yardım»

Mədəd, aman, əlaman! Tanrının birliginə yoqdur güman! (s.57)

Allahın *inayəti*, ərənlərin himməti oldu,..(s.57).

Əlbəttə, real olaraq din ilə bağlı olan sözlərin daha çox alınmalar olduğunu görürük.

Məlumdur ki, sinonimlər cümlədə və ifadələrdə bir-birlərini əvəz edə bilmə yetənəyinə sahib olsa da, müəyyən məna çalarlıqlarına da malikdir. Ancaq «Kitab»ın dilində iki və daha artıq ləksəmin heç bir məna çalarlığı göstərmədən eyni bir anlayışı ifadə etməsini də müşahidə edirik. Bu hadisə müasir dilimizdə dil ilə dialektlər və ya alınmalar arasında, KDQ-də isə müxtəlif tayfa dil nümunələri arasında özünü göstərir. Məs.: m.a.ə.d.-də *ata*, dialektlərimizdə *baba* (Başkeçid, Füzuli), (Dmanisi), *qağa* (Cəb-rayıl) (müəllifin müşahidəsi), «Dədə Qorqud»da yuxarıdakı misallardan da göründüyü kimi *ata*, *baba* heç bir semantik tonlara malik deyillər. Konkret olaraq vahid bir məna ifadə edirlər. Sonrakı inkişaf prosesində bir dildən törəyən başqa dillərdən biri (oğuz - Azərbaycan, Anadolu, qağauz, türk-mən) özündə bu sinonim komponentlərdən birini (məs.: *ata* (Azərbaycan dilində), digər dil o birisini (*baba* (Anadolu türkcəsində) qoruduğu halda, dialektlərdə hər iki variant da işlək ola bilər. Bu tipli sinonimlərin «Dədə Qorqud kitabı»nda bol-bol işlənməsi, əgər M.Kaşğari təsnifi əsasında desək, «oğuz, qıpçaq dil ünsürləri ilə müvazi surətdə digər türk qəbilə dillərinə mənsub həmməna sözlərin» işlənməsinin nəticəsidir (6, s. 133).

baş – qafa

«baş»

Qafalu - börklü *başın* kəsmiyincə,.. (s.103)

Müasir ədəbi dilimizdə işlənmə məqamının çox hissəsini *baş* sözüünə verən *qafa* ləksəmi orta əsrlərdə klassiklərimizin dilində işlənsə də, *baş* sözü bütün dövrlərdə aparıcı mövqə tutmuşdur. Müasir türk dilində isə hər iki ləksəmi eyni işlənmə tezliyinə malikdir. Yalnız hər bir ləksəmin öz ifadə dairəsi vardır. Məs.: *başım ağrıyor* yerinə *kafam ağrıyor* və ya *kafan çalışmıyor* əvəzinə *başın çalışmıyor* (başın işləmir) söylənilir.

«Kitab»ın dilində sinonim və omonimlərə nisbətə antonimlər daha az işlədilmiş və bəlkə bunun nəticəsidir ki, az da araşdırılmışdır. Ancaq antonimlərin eposda özünəxas üslubla rəngarəng, ritmik istifadəsi «Dədə Qorqud Kitabı»nın mükəmməlliyini bir daha isbat edir. Çünki bunlar o qədər xəlqi və doğmadır ki, hələ də onların demək olar ki, 95 % dilimizdə geniş şəkildə işlənməkdədir.

Abidədə həm cümlə daxilində bir-birinin ardınca, qoşa, həm də başqa-başqa cümlə və boylarda işlənən antonimlər vardır. Qoşa işlənən antonimlər, əlbəttə, daha maraqlıdır. Onlar sanki ideya-bədii obraz yaratmaq üçün xalq dilin-dən gələn sadəlik və duruluqla kəlmələrin ən dərin qatlarına girməyə müfəssəl olur. Bununla da fikir və düşüncə daha gerçəkçi, dolğun və emosional ifadə edilir.

Beləliklə, antonimləri «Kitab»da işlənmə yerlərinə görə 3 qrupda cəmləyə bilərik.

1. Eyni cümlə və ya eyni beytdə işlənənlər.
2. Qoşa, yan-yana işlənənlər.
3. Müxtəlif cümlələrdə işlənənlər.

1. Eyni cümlə və ya eyni beytdə işlənən antonimlər

ağ – qara // çıxarmaq – geymək

Qaza bənzər qızı-gəlini *ağ çıxarub qara geydi* (s.99).

Bu cümlədə *ağ – qara* və *çıxarmaq – geymək* sözlərinin antonimliyindən başqa, *ağ çıxarmaq – qara geymək* ifadələri də ayrı-ayrılıqda bir-birinə antonimdir. (*Çıxarmaq-geymək* feilləri adlara aid olmasa da, bu cümlədə işləndiyinə görə, onları da qeyd etməyi lazım bildik).

alqış – qarğış

Ol zamanda bəglərin *alqışı* alqış qarğışı *qarğış* idi (s.54).

atlu – yayaq

Kəndülər *atlu*, babañı *yayaq* yürütdilər (s.43).

Burada «piyada» mənasında olan *yayaq* kəlməsi indi də müasir türk dillərinin əksəriyyətində *yayaq* və ya *yaya* («q»-nin düşmüş forması) şəkildə işləkliyini davam etdirir.

doğrı – əgri

Qazan aydır: «Vallah, billah, *doğrı* yolu görər ikən *əgri* yoldan gəlməyəyin!» (s.104)

«Kitab»da *doğrı-əgri* antonimlərinə sinonim kimi **öñ-tərs** sözləri də işlənmişdir.

Öñin qoyub *tərsin* oqur qızı-gəlini (s.105).

Bu misalda «düzgün, doğru» mənalərini ifadə edən **öñ** leksemi, aşağıdakı misalda «qarşı, qabaq» anlamını verən **ard** kəlməsi ilə antonimdir.

Bunun öñindən sıçrayayım, nə hünərim varsa, *ardından* göstərəyim! (s.82)

gey – dar

Mənaca bir-birinin ziddi olan bu iki ləksəm bir neçə deyimdə işlədilmişdir. Məs.:

Geş dünyə başına dar oldı (s.88).

Geş ətəgünə, *dar* qoltuğuna qısılmağa gəlmişəm (s.56). Və ya:

Mərə Əzrayil, mən səni *geş* yerdə istərdim, *dar* yerdə eyü əlümə girdin (s.75).

Hər üç deyim az dəyişikliklə müasir dilimizdə, əsasən isə xalq dilində geniş işlədilməkdədir. Üçüncü misalın isə *Səni göydə axtarırdım, yerdə yaxşı əlimə keçmişəm* forması daha populyardır.

2. Qoşa, yan-yanə işlənən antonimlər

alaş – alçaq

Alaş – alçaq hava yerdən gələn arğış (s.58).

Alaş kəlməsi «hündür» mənasındadır.

bu gün – yarın

...*bu gün yarın* qanda isə, gəlür (s.42).

dostlıq – düşmənlik

Qılbaş aydır: «Xanım, mən varayın, onların *dostlığın-düşmənligin* biləyin», - dedi (s.109).

dünli – günli

Üç gün *dünli-günli* yortdı (s.101).

«Gecəli-gündüzlü» mənasında olan bu sözlərin əsərdə başqa sinonim variantlarına da rast gəlmək mümkündür.

Məs.: *Gecə-gündüz* deməyüb yürüdülər (s.58).

Qırq *gün-qırq gecə* toy-düğün eylədilər (s.65).

3. Müxtəlif cümlələrdə işlənən antonimlər

arxa – ön

Gördi Dəpəgöz günə qarşu *arxasını* vermiş (s.91).

Basatı *önünə* qatdı, tutdı (s.92).

dışra – içəri

Dışra ayaq yolına çıxdı (s.99).

İçəri – söhbətə girdi (s.99).

gödək – uzun

Qara polad uz qılıcı *gödək* oğlan! (s.96)

Ayağı *uzun* şahbaz ata binən arğış (s.58).

Ümumiyyətlə, «Kitab»da işlənən antonimlərin çoxu xalis türk mənşəlidir, müəyyən qrup təşkil edən alınma antonimlər isə dilimizdə uzun müddət işlənərək vətəndaşlıq hüququ qazanmış və ümumi lüğət tərkibi üçün doğmalaşmış ləksəmlərdən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Abdulla B. «Kitabi-Dədə Qorqud»un poetikası. Bakı: Elm, 1999
2. Ali-şir Nevayi «Leyli və Mecnun». Hazırlayan: Ülkü Çelik. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı: Az.SSR EA nəşriyyatı, 1964
4. Cəfərov N. Azərbaycan etnik-mədəni sisteminin yaranmasında qırpaq türklərinin rolu. // Altay dünyası, sayı 1-2. Bakı: «Altay dünyası» nəşri, 1997, s.33-42
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: ADU, 1958
6. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Maarif, 1979
7. Ergin Muharrem. Dede Korkut kitabı. II. İndeks – Gramer. Ankara: Türk tarix kurumu basımevi, 1991
8. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, 2001
9. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001
10. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999
11. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı: Maarif, 1976
12. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 1 c. Bakı, 2012
13. Həsənov H. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin omonimlər lüğəti. Bakı: Maarif, 1981
14. Həsənov H. «Dədə Qorqud» eposunda işlənən omonimlər sözlüyü. // KDQ Məqalələr toplusu, Bakı, 1999, s. 288-297
15. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004
16. Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-oğuzan. Tərtib edən: S.Əlizadə. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999
17. Məhərrəmov R. «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz xəzinəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2009
18. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: APİ nəşri, 1987
19. Pirişev E. Qorqud dili // *Ulduz*, 1993, № 7, 8, səh.76-77
20. Tanrıverdi Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud»un obrazlı dili. Bakı: Nurlan, 2006
21. Tanrıverdi Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz dünyası. Bakı: Nurlan, 2007
22. Tanrıverdi Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud»da şəxs adları. Bakı: Elm, 1999
23. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 стр.
24. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. Москва: изд.-во «Просвещение», 1964
25. Задорожный М.И. О границах полисемии и омонимии. Москва: изд.-во Моск. Ун.-та, 1971

Гаджиева Нигяр

**синонимичность и антонимичность в языке
«Китаби Деде коркут»**

В статье говорится о лексико-семантических особенностях языка «Китаби Деде Коркут». Здесь в основном дается информация о характерных особенностях синонимов и антонимов, употребляемых в языке дастана. Отмечается, что в языке «Китаби Деде Коркут» нет ни одной детали, которая не была бы связана с историей лексико-семантического и грамматического развития азербайджанского языка. Основной словарный фонд «Китаби Деде Коркут» в общем соответствует словарному фонду национального азербайджанского языка. Говоря о синонимах, отмечается возможность двух или более лексем выражать одно и то же понятие, не отображая ни одного оттенка языка. Стилистические, семантические оттенки, связанные с созданием, антонимами художественных противоречий в именах и глаголах показывает, что наш язык исторически был богат семантическими особенностями. Основной словарный фонд «Китаби Деде Коркут» в общем соответствует словарному фонду национального азербайджанского языка. В статье проводятся сравнения с фактами современного языка на основе достоверных научных источников.

Nigar Gajieva

**Synonyms and antonyms in “Kitabi Dede Korkut”
language**

In article have been told about lexico-semantic features of “Kitabi Dede Korkut” language. There is generally given an information on characteristics of the synonyms and antonyms used in language of a dastan. It is noted that in the “Kitabi Dede Korkut” language there is no detail which wouldn't be connected with history of lexico-semantic and grammatical development of Azerbaijan language. The fixed dictionary fund "Kitabi Dede Korkut" generally correspond to dictionary fund of national Azerbaijan language. Speaking about synonyms it is noted about a possibility of two or more lexemes to express one and too a concept, without displaying any shade of language. Tthe stylistic, semantic shades connected with creation by antonyms of art contradictions in names and verbs that our language was historically rich with semantic features. In article comparisons with the facts of the modern language on the basis of reliable scientific sources are carried out.

Rəyçi: Zöhrə Nəbiyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

DİSKURSDA ƏLAQƏ YARADAN VASİTƏLƏR

Açar sözlər: diskurs, mətn, koheziya, koherent, leksik koheziya, referens, ellipsis.

Keywords: discourse, text, cohesion, coherence, lexical cohesion, reference, ellipsis.

Ключевые слова: дискурс, текст, когезия, когерентный, лексическая когезия, референция, эллипсис.

Diskurs tədqiqatları son onilliklərdə mühüm dərəcədə artmışdır. Dilçilik tarixində diskurs-təhlilin xüsusi yeri var və həmin yer keçən əsrin sonunda müəyyənləşdirilmişdir. Mədəniyyət və ictimai həyatla bağlı olduğu üçün diskurs-təhlili bəzi hallarda linqvokulturologiya ilə eyni bir tədqiqat məkanında birləşdirirlər. Bu fikrə etiraz etmək çətindir, çünki *istənilən diskurs müəyyən mədəni sahəni əhatə edir və hər biri özəl xüsusiyyətlərə malikdir*. Diskurs-təhlilini yalnız milli mədəniyyətlə bağlı öyrənmək olmaz. Amma müəyyən nəzəri prinsiplərə əsaslanan diskurs-təhlili adi və ənənəvi təhlil ilə eyniləşdirmək, zənnimizcə, olmaz.

Aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, diskurs-təhlil həmişə konkret biliklərdən asılı olaraq formalaşır. Şübhəsiz ki, diskurslar bir ictimai hadisə kimi çoxşaxəli olur və daha çox ümumi səciyyə daşıyır. Belə nəticəyə gəlirik ki, diskurs mütləq ictimai-siyasi amillərdən asılı şəkildə formalaşır.

Diskurs dilçilikdə geniş yayılmış termindir. Latınca “*dis-curare*” (ora- bura, müxtəlif tərəflərə qaçan deməkdir). Fransızca *discourse* (mühakimə, fikir yürütmək) sözündən götürülmüşdür.

Diskursla əlaqəli fikir və araşdırmaların tarixi iki dövrə bölünür:

Birinci dövr F.de Sössürün 20-ci əsrin əvvəlində ilk dəfə nəşr olunmuş “Ümumi dilçilik kursu” əsərində dil və nitqi təqdim etməsindən başlamışdır. İkinci dövr isə M.Fukonun fikirləri ilə başlamış və hələ də davam edir. Bu dövr M.Fukonun 1969-cu ildə nəşr olunmuş “Biliyin Arxeologiyası” adlı kitabındakı diskurs və bilik arasında əlaqələr haqqında fikirlərinə qədər olan müddəti əhatə edir [1, s.8]. Diskurs cümlə kimi xüsusi daxili quruluşa, sintaksisə və diskursiv səriştə ilə diskursiv realizə arasındakı (competence discursive/performance discursive) fərqə malik olmalıdır [8, s.119–129]. M.B.Voroşilova diskursu ekstralingvistik faktor olan *situativ kontekstlə əlaqədə olan mətn* hesab edərək yazır: “Diskurs situativ kontekstlə qırılmaz əlaqədə olan mətndir. Diskurs mətndən kənara çıxaraq onun realizə

olunmasında müxtəlif şərtləri özündə cəmləşdirir. Belə ki, diskurs mətnlərdə mövcuddur və buna görə də diskursun təhlili ilk növbədə mətnin, lakin “reallıqla yüklənmiş” mətnin təhlilidir” [7, s.79-80].

Aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, diskurs-təhlil həmişə konkret biliklərdən asılı olaraq formalaşır. Şübhəsiz ki, diskurslar bir ictimai hadisə kimi çoxşaxəli olur və daha çox ümumi səciyyə daşıyır. Belə nəticəyə gəlirik ki, diskurs mütləq ictimai-siyasi amillərdən asılı şəkildə formalaşır.

J. Kurtès *diskursda üç səviyyəni* müəyyənləşdirmişdi: 1) fiqurativ (beş duyğu orqanlarına – görməyə, eşitməyə, toxunuşa, dadbilməyə və iybilməyə, yəni insanın qavrayışı ilə bağlı olan funksiyalara aid ola bilən hər şey); 2) tematik (insanın mental səviyyəsini təşkil edən, insanın daxili dünyası ilə əlaqədə olan konseptual səviyyə); 3) aksioloji (digər terminə xələl gətirməklə bir terminə üstünlük verməkdən ibarət olan)[10, s.302].

E. Benvenist (1902-1976) demişkən, “diskurs danışanın mənimsədiyi *dildir*” [3, s.20-21].

Göstərilmiş bu parçada bir sıra polemik mülahizələr nəzərə çarpır. Şübhəsiz ki, bu sitat dünya dilçiliyinə aiddir, deməli, polemika da məhz diskurs-təhlili ilə əlaqəlidir.

Şübhəsiz ki, müasir dilçiliyin ən çox araşdırma aparılan məsələlərdən biri diskurs və mətnin, qarşılıqlı əlaqəsidir. Dilçilikdə mətn ilə diskurs arasındakı terminoloji fərqlər məsələsi xeyli mürəkkəb problemin yaranmasına səbəb olur.

Maddi aləmin işarələr vasitəsilə dərk olunması, dilin cəmiyyətdə yaranması ilə problemləri meydana gəlmişdir. Bu cəhətdən də dilin semiotik sistemi yaranır. Dil semiotik sistem kimi müəyyən qanunlarla idarə olunur. Mətnin və diskursun formalaşması da bütünlükdə həmin sistemin istifadəsinə uyğunlaşır. Mətn və diskurs fərqli anlayışlardır. Mətn ərəb mənşəli söz olub, rusca “tekst”, “textum”(yunan) sözünə uyğun gəlir. Mətn möhkəm daxili stuktur-semantik əlaqələri olan cümlə birliyidir. “Mətn” sözü dilçilik termini olduğu üçün müxtəlif mənalar da başa düşülür. Dilçilik tədqiqatlarında mətnlər iki yerə ayrılır: Mikro və Makro mətnlər. Mikromətnə müəyyən bir şey haqqında ümumi məlumat verilir, sonra isə həmin məlumat genişləndirilir, təminədiçi şəkildə şərh edilir və sonda yekunlaşdırılır. Makro mətnlər saysız mikroterminlər əsasında formalaşan və oxucuya çatdırılır.

Mətn termininin müxtəlif işlətmə formaları var: bir tərəfdən mətn termini onu göndərəninin fikrinə əsasən, bitmiş mənanı özündə birləşdirərək bir neçə cümlədən ibarət olur. Mətn əlaqəlilik, bitkinlik və daxili təşkil olunma kimi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. *Dilçilikdə daha çox mətnə hazır məhsul nitq-əqli prosesin nəticəsi kimi baxılır.* “Mətn” termininin bir neçə işlənmə formaları var. Əvvəla, “mətn” termini mətni göndərəninin fikrinə əsasən, özlərində cümlədən ibarət hər hansı bir parçanı təyin etmək istifadə

olunur. Başqa sözlə, bu terminlə hekayə, roman, məqalə və s kimi nitq əsaslarını adlandırırlar. Ümumi dilçilikdə qəbul edilən isə yalnız mətnin bir sıra vahidlərindən ibarət və bütünlük, əlaqəlilik və daxili təşkil olunma təzahürlərinə malik spesifik quruluş şəklində anlaşılmalıdır [1, s.13].

Mətn hazır reallıq olaraq öz bitkinliyində öyrənilə bildiyi halda, lakin diskurs öz spesifik xüsusiyyətlərinə malik mətnlər yaranması prosesi kimi öyrənilməlidir. Diskurs mətnə nisbətən daha mürəkkəbdir onun təhlili üçün mətni göndərəninin niyyətini, fikrini bərpa etməyini, yəni mövcus nitq əsərində mətnarxası nəyin nəzərdə tutulduğunu müəyyənləşdirməliyik. “Mətn həyat hadisəsi haqqında hansısa bir təbii dilin sözləri ilə ifadə olunan məlumatdır”. “*Diskurs hadisə aspektində mətn*” dedikdə biz buradan belə anlayırıq ki, diskursa elə mətn hesab etmiş oluruq, mətn isə aspektdən asılı olmayaraq elə mətndir. Yəni, diskurs da elə mətndir. *Mətn dildə ünsiyyət prosesinin əsas vahidlərindən biridir*. Belə ki, mətni ilk baxışdan cümlələrin ardıcılığı kimi müəyyənləşdirmək olur. Mətn cümlələrin hərəkət verici qüvvəsi hesab olunur. Gündəlik mətnlər, söyləmlər, elliptic cümlələr, hazır klişələrin qarşılığıdır deyə bilərik.

Keçən əsrin 80-ci illərində mətnin linqvistik nöqtəyi- nəzərdən struktur təhlili onun bir neçə və ya mənə münasibətləri ilə birləşmiş başqa komponentləri arasındakı əlaqələri öyrənməklə kifayətlənir. Amma mətni aydın şəkildə başa düşmək üçün onun hüdudları kənarına çıxan cümlələr arası əlaqəni izləmək vacibdir.

Diskurs daha cox əlaqəli nitq parçası hesab olunur [2, s.79-80]. Diskurs təhlili daha cox mətnlərarası sahə olaraq tək-cə dilçiləri deyil, həmçinin sosioloqları, psixoloqları özünə cəlb edir.

Əlaqəlilik dedikdə, mətni qəbul edənə onun mənasının başa düşülməsi üçün kifayət etmir. Yəni, komponentləri arasında çoxsaylı və sıx əlaqələrə malik mətn qurmaq asan hesab edilsə də onun başa düşülməsi və izahı çətinidir. Mətn daxilindəki “əlaqəlilik” yalnız sözlər arasında mövcud əlaqələrə əsaslanır, ona görə ki, mətni qəbul edən mənə bütövlüyünə malik mətnin bu cür xüsusiyyətlərə malik olmayan formal əlaqəli dil parçasından ayıra bilmək imkanı verən amil mövcuddur. Bu amilə mənə *ardıcılığı və bitkinliyi* deyilir.

XX-ci əsrin 60-cı illərinin axırlarından başlayaraq geniş şəkildə müzakirə olunan diskursun semantik əlaqəsi qismində iki ayrılmaz xüsusiyyətlər: *koherentlik (coherence)* və *koheziya (cohesion)* çıxış edir, bu xüsusiyyətlər istər diskursun təhlilinin metodologiyası, istərsə də konseptlər kimi nəzərdən keçirilə bilər. [5, s.144-150]

Diskursun əsas kateqoriyası – *koherentlikdir*. Belə izah edək ki, cümlə üçün qrammatikliyin vacib olduğu kimi diskurs üçündə koherentlik vacibdir. Bundan başqa, diskursun təhlilində *diskursiv yaddaş, diskursiv*

anafora, *diskursun referentləri* və s. kimi kateqoriyalar tədqiq olunur və bu, diskursu koqnitiv linqvistikada tədqiqat obyektlərindən biri kimi nəzərdən keçirməyə imkan yaradır.

Koherentlik termininin iki mənası qeyd olunur: 1) “mətnə uyğunluq” termininin sinonimi kimi işlədilir; 2) birbaşa leksika ilə ifadə olunmayan semantik münasibətlərlə əlaqəli olur.

1. *Koherentlik və mətnə uyğunluq* dedikdə, bu kontekstdə diskursu yalnız həmsöhbətin mövcudluğu zamanı mövcud ola bilər. Diskurs faktlarının təhlili zamanı bu anlayışın qeyri-daimi və ötəri xarakteri və onların əsas aspektlərinin və invariantlarının meydana çıxması zamanı müstəsna çətinlik buradan yaranır.

2. *Terminin texniki mənasında koherentlik*. Koherentlik hadisəsinə bu cür yanaşma diskursiv tədqiqat obyektinin xüsusi aspektini qeyd edir. Koherentlik cümlələrin ardıcılığı kimi deyil, *faktların və ya hadisələrin toplumunun ifadə olunması kimi qavranılır*. Koherentlik insan təfəkkürünün universal xassəsi rolunda çıxış edir və müxtəlif hadisələr arasındakı münasibətlərin fərd tərəfindən müəyyən olunmasına şərait yaradır.

Koherentlik diskursu formalaşdıran kateqoriya formasında çıxış edir. Cümlənin ardıcıl şəkildə düzülməsi *koherentlik* kimi qəbul olunur, əgər onların təşkili forması diskursiv qaydalara uyğun gələrsə. Belə ki, M. Şarol diskursların düzgün quruluşuna cavab verən *koherentliyin4 metaqaydalarını* irəli sürmüşdür: 1) diskursun tematik olaraq genişləndirilməsini (açılmasını) təmin edən pronominalizasiyalara və diskursivanaforalara, presuppozisiyalı işarələrə, inferent reprizalara aidiyyəti olan təkrarlanma qaydaları (repetition); 2) daim yenilənən semantik informasiyadan ibarət olan progressiya qaydası (progression); 3) diskursun məzmununa zidd olan semantik elementin tətbiqi imkanının yoxluğundan ibarət olan qeyri-zidd qayda (noncontradiction); 4) dünya reprezentasiya faktları ilə əlaqəli olan əlaqə qaydası (relation) [9, s.7–41].

Mətn yaradan digər əsas vasitələrdən biri də, *kohezyadır*. Mətnin formaca, strukturca qurulmasına koheziya, mənaca qurulmasına isə *koherentlik* deyilir [3, s.347].

Ümumilikdə, danışan şəxsin və ya dinləyənin, hadisələrin və ya əşyaların normal ifadəsini necə həyata keçirdikləri ciddi marağa səbəb olur. Bu da *kohezya* adlanır. *Kohezya* mətnin yaranmasında çox vacib aspektlərdən biridir. O, cümlələr və ya mətnlər arasında qrammatik əlaqə yaradır.

Koheziya – qarşılıqlı ideyanın fikir səviyyəsində birləşməsidir. Koheziya əksər hallarda semantik əlaqənin leksik-qrammatik aspekti kimi təyin edilir. Təbii dillərdə bir cümlənin “məna elementlərini” həll etmək və bu ifadənin digər cümləsinə keçmək xüsusiyyətinə malik olan sözlər

mövcuddür. Koheziya dedikdə, fikirlərin cümlə formasında ifadə olunması kimi nəzərdə tutulur. Yazıların birləşməsi, yazıların “qrammatik” aspektləri, vasitəsi ilə yaranır.

Yazıların uyğunluğunu müəyyənləşdirməyə kömək edən praktik vasitələrdən biri “*Konsepsiya*” xəritəsidir. Konsepsiya xəritəsi “*əks tərtibat*” deməkdir. Ayrı-ayrılıqda paraqrafların hər birinin əsas fikri boş kağızda qeyd edilir. Bunu belə izah edə bilərik ki, bu *konsepsiya* cümlələrin mövzumuza uyğun olub-olmadığını yoxlayır, yaxud da əsas arqumentdən kənara çıxıb-çıxmadığımızı yoxlayır. Bu prosesin əsas məqsədi arqumentlərimizin bir-birinə uyğun şəkildə necə irəliləyəcəyini və fikirlərimizi necə effektiv təşkil edəcəyimiz haqqında daha geniş məlumat əldə etməyə kömək edir.

M. Halliday and R. Hasan koheziyanı 5 ümumi kateqoriyaya bölmüşdür [10]: 1) referens; 2) əvəzetmə; 3) bağlayıcı; 4) leksik koheziya 5) ellipsis.

Referens elə sözlərdir ki, onları məndən və ya cümlədən çıxardıq da mənaları olmur. Onlar cümlədə müəyyən sözü, mənani ifadə edirlər. Referensin məntiqi cəhətdən 3 növü var: 1) şəxs; 2) işarə və 3) müqayisə.

Şəxs formalı referens şəxs əvəzlilikləri, şəxslərin adları daxildir:

1. şəxs əvəzlilikləri (*I, he, she, it, we, you, they*)

2. yiyəlik əvəzlilikləri (*mine, yours, his, hers, ours, theirs*)

Məsələn, German served as a lingua franca in large portions of Europe for centuries. It remains an important second language in central and Eastern Europe and in the international scientific community. (Alman dili əsrlər boyu Avropanın böyük hissələrində kommersiya dili kimi işlənmişdir. O, mərkəzi və şərq Avropanın beynəlxalq elmi ictimaiyyətin əksəriyyətində mühüm bir ikinci dildir) [11]

İşarə bildirən referenslər istiqaməti bildirir. *Məsələn, this, that, so, such.* This (bu), these (bunlar) – yaxın məsafəni bildirir. That (o), those (onlar) – daha çox uzaq məsafəni bildirir.

Məsələn, Do you like this book? (Sən bu kitabı xoşlayırsan?)

Give me those books. (O kitabları mənə ver)

Müqayisə referensinə daxildir: sifətin müqayisə dərəcəsi, bəzi sifətlər: same (həmin), definite (müəyyən), equal (bərabər) və bəzi zərflər: so (elə, belə). *Məsələn, the little cat is sweeter than the others. (Balaca pişik digərlərindən daha şirindir).*

Əvəzetmə birinci cümlədə təkrarların qarşısını almaq üçün başqa bir leksik elementlə əvəzləyirik. *Məsələn, My computer is too slow. I need to get a faster one* (Mənim kompyuterim çox yavaşdır. Mənim daha sürətli sinə ehtiyacım var)

Bağlayıcı cümlələr və cümlə üzvləri arasında əlaqə yaradır. Birləşdirmə bağlayıcısı – *and, with*. Səbəb bağlayıcıları – *because*.

Ellipsis sözlərin və ya şəkilçilərin ixtisarıdır [6, s.145-173]. Məsələn, *I went to park yesterday and Jon went to the park also* (Mən dünən parka getdim və Con da parka getdi). Bu cümlədə *yesterday* (dünən) sözü ixtisar olunub. *Leksik koheziya* isə qrammatik kateqoriyaların açıq siniflərinin ləksemlərindən: isimdən, feldən və zərfdən ibarətdir. Leksik koheziya təhlil üçün qrammatik koheziyadan daha mürəkkəbdir. Onun təzahür halları qrammatik koheziyada olduğu qədər nəzərə çarpmır. *Leksik koheziya* dedikdə, mətndə iki söz bir-biri ilə əlaqəli olur. Leksik koheziyanın iki növü var: 1. *Reiteration* (təkrarlar) – buraya təkrarların müxtəlif formaları daxildir.

Məsələn, *Pollution* of our environment has occurred for centuries, but it has become a significant *health problem* only within the last century. Atmospheric *pollution* contributes to respiratory disease, and to lung cancer in particular. Other *health problems* directly related to air pollutants include heart disease, eye irritation and so on. (Ətraf mühitin çirklənməsi əsrlərdir baş verir, ancaq keçən əsrdə bu proses ciddi bir sağlamlıq problemi halına gəldi. Atmosfer çirklənməsi tənəffüs yolu xəstəliklərə və xüsusilə ağciyər xərçənginə gətirib çıxarır. Hava çirklənməsi ilə birbaşa bağlı olan digər sağlamlıq problemləri ürək xəstəliyi, göz qıcıqlandırması və s. xəstəliklərə səbəb olur) [9]. M. Halliday və R. Hasan koheziya əlaqələrini iki hissəyə ayırmışdılar: *endoforik* və *eqzoforik* [9]. *Endoforik*- daxili, *eqzoforik*- xarici hissələr deməkdir. *Endoforik* istinadlar 2 cür olur: *anaforik* və *kataforik*. *Anaforik*- bu istinadlar danışan/ dinləyənin əvvəlki fikirlərinə istinad edir. *Kataforik* istinadlar- sonrakı fikirlərə istinad edir. Diskursiv təhlil zamanı onun ən əsas problemi olan diskursun interpretasiyası ilə qarşılaşır. Koheziyanın *təhlili* 5 fərziyyəyə əsaslanır. 1. Koheziya münasibətləri sahəsi. O, cümlə daxilində baş verir. 2. Koheziya vasitələrinin yönümlülüüyü. Bunu belə izah edə bilərik ki, münasibətin təhlili zamanı koheziya vasitəsi ilə ondan əvvəlki hadisə arasındakı qaydanın müəyyən olunmasıdır. Əgər referent reprizadan əvvəl gələrsə koheziya münasibəti *anaforik* ola bilər, əks təqdirdə, referent reprizadan (təkrarlanan termin) sonra gəldikdə isə, *katoforik* olur. Bunuda qeyd etmək lazımdır ki, *anaforik* istiqamət müşahidə olunan faktların səviyyəsində diskursda tez-tez rast gəlinir, şifahi nitqdə isə *katoforik* istiqamətə daha çox rast gəlinir. 3. Koheziya münasibətlərinin təbiəti. Bu, reprizanın referentinin keyfiyyətindən ibarətdir, diskursda leksik qaydada realizə olunursa, o zaman burada *endoforik* (*endophoric*) koheziya münasibətdən söhbət gedir. Yox əgər bu referent diskursda leksik qaydada realizə olunmursa, ancaq diskursun situativ kontekstinin ekstralinqvistik reallığında əksini tapırsa, bu vaxt burada *eqzoforik* (*exophoric*) koheziya münasibətindən bəhs olunur. Məsələn, *I think that I have put my book there* (Mən fikirləşirəm ki, kitabımı buraya qoymuşam) ifadəsini tələffüz edərkən həmsöhbətə işarə olunan yeri göstərirlər. Yalnız *endoforik* tipli koheziya

münasibətlərikoheziyada iştirak edir. 4. Koheziya münasibətlərinin yayılması sahəsi. Bu sahə koheziya vasitəsinin ölçüsünün təyin olunmasından ibarətdir. Buna əsasən 3 vəziyyəti ayırmaq mümkündür: a) koheziya vasitəsi yalnız bir sözü təkrarlaya bilər; b) bütöv bir cümləni və onun bir hissəsini təkrarlaya bilər; c) bir sıra cümlələrdən ibarət olan diskursun bütöv bir parçasını təkrarlaya bilər. 5. Koheziya vasitələrinin tipləri. Linqvistik ədəbiyyatda *koheziya vasitələrinin 2 tipi* qeyd olunur: 1) qrammatik koheziya və 2) leksik koheziya. Qrammatik koheziya şəxs əvəzliyi, yiyəlik sifəti və ya bağlayıcı kimi sözlərin qapalı sinfini əmələ gətirir. 2. *Collocation (əlaqə)* – müəyyən bir sözlərin bir məndə bir araya gələrək, məna ifadə etməsidir. Müntəzəm olaraq birgə fəaliyyət göstərən sözlərin birləşməsidir, hansı ki, bu sözlər bənzər mühitlərdə meydana çıxırlar. Məsələn, *hair/comb* (saç/daraq), *book/copybook* (dəftər/kitab), *sun/moon* (günəş/ay), *right/left* (sağ/sol).

Ədəbiyyat

1. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı: BDU, 2016, 112 s.
2. Orucova.Y . Fransız dilçiliyində diskurs nəzəriyyəsi // Filologiya məsələləri, 2017. №5. S. 144-150
3. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: “Təhsil” NPM, 2010, 141 s.
4. Veysəlli F. Dilçiliyin əsasları. *Studia Philologica*. VI. Bakı: Mütərcim, 2013, 420s.
5. Lobeck, Anne. 2006. Ellipsis inDP in the Blackwell Companion to Syntax, ed. by Martin Everaep + et al, vol2 pp.145-173.Oxford; Blackwell.
6. Ворошилова М.Б. Политический креолизованный текст: ключи к прочтению: моногр.; Урал.гос. пед. ун-т. Екатеринбург: 2013, 194 с.
7. Костюшкина Г.М. Современные направления исследования: сборник научных трудов. М.: РАН. Институт языкознания: 2007, 304с
8. Charolles M. Introduction aux problèmes de la cohérence des textes // *Langue française*. 1978. № 38. P. 7– 41
9. Courtés J. *Analyse Sémiotique du Discours*. P.: Hachette, 1991, 302 p.
10. <https://www.slideshare.net/>
11. <https://en.m.wikipedia.org>

S.Abdullayeva

**Connected devices in discourse
Summary**

One of the most pressing problems of cognitive linguistics is discourse. The discourse encloses a certain cultural area. Discourse, Text, and Communication interaction are the most studied topics in modern linguistics. It was pointed out that, discourse is not only a social experience, but also a social mind which emerged and developed in the process of people's, common experience. Discourse is considered to be a more relevant piece of speech. Coherent and cohesive relationships are treated in the creation of discourse. The essence of the formal structure of the text is created cohesion but meaning structure of the text is created coherent. 4 meta-rules of coherence are mentioned. Scientists mention 5 common categories of cohesion. 1) reference, 2) substitution, 3) conjunction, 4) lexical cohesion, 5) ellipsis. Give an example each of them. In the cohesion relationships are also referred to anaphoric and cataphoric references. The cohesion analysis is based on five assumptions

С.Абдуллаева

**Средства подерживающие связь в дискурсе
Резюме**

Одним из актуальных проблем когнитивной лингвистики является дискурс. Дискурс отражает определенную культурную среду. В современной лингвистике дискурс, тексты и общение лучше изучается с помощью взаимосвязи. Дискурс является не только общественным опытом, но и выявляющимся во время процесса получения опыта человечества и общим и развивающийся опыт.

Дискурс представляет собой определенный отрезок связанной речи. В статье анализируются такие связи, как когерентность и когезия, которые участвуют в создании дискурса. Формальную структуру текста образует когезия, содержательную структуру же образует когерентность. Отмечаются четыре мегаправила когерентности. Ученые отмечают 5 общих категорий когезии: 1) референция, 2) замещение, 3) связка, 4) лексическая когезия и 5) эллипсис. Для каждой категории приведены примеры. В когезии отмечаются также случаи анафорических и катафорических ссылок. Анализ когезии основывается на 5 гипотез.

Rəyçi: Səbinə Süleymanova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

İNGİLIS DİLİNDƏ FİTONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYTLƏRİ

Açar sözlər: fitonim, morfolojiya, sintaksis,

Key words: fitonym, morphology, sintaksis

Ключевые слова: фитоним, морфология, синтаксис

Dilin leksikasının sistemli təşkili, leksik mənanın təbiəti və xüsusiyyətləri, semantik keçmələr, sözlərin və ifadələrin nitqdə öz məqamında və düzgün işlədilməsi aktual olaraq qalır, tədqiqinə ehtiyac duyulur və yeni-yeni araşdırmaları özünə cəlb edir. Belə səbəblərdən biri də "botasemiya" termini ilə ümumiləşdirilən və dilçilikdə "fitonim" kimi tanınan bitki adlarıdır (1, 46).

Leksikologiya sahəsinin bir qolu olan botasemiya - botanika (bitki adlarını öyrənən elm) + sema işə məna məfhumlarından törəmişdir və bitki adları ilə bağlı məna çalarları ifadə edir. "Botasemiya" termini hərfi və məcazi mənada "bitki adları" deməkdir və geniş mənada bitki aləmini əhatə edir (1,47).

Bitki adları xeyli vaxtdır ki, dilçi-alimləri diqqətini cəlb etmişdir. Həm Azərbaycan dilçiliyində, həm rus dilçiliyində, həm də xarici dilçilikdə bitki adlarının nəzəri məsələlərinə dair bir sıra müddəalar, fikirlər irəli sürülmüş, bu sahədə müxtəlif konsepsiyalar meydana gəlmişdir.

Dilçilikdə bitki adlarının öyrənilməsi məsələsi son zamanlarda öyrənilməyə başlanmışdır. Bitki adlarından ilk növbədə və daha çox tədqiq olunanı dərman bitkiləridir ki, onlardan neçə illərdən bəri müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində dərman kimi istifadə edilir. Onlardan *anise (raziyanə)*, *clove (mixək)*, *juniper(ardıç)*, *mint (nanə)*, *urtica(gicirtkan)*, *dill (şüyüd)*, *daisy (çobanyastığı)*, *althala (gülxətmi)*, *cynamon (darçın)* (4) və s.

Hazırda bitki adlarının tədqiqat sahəsi genişlənməmiş və tədqiqat işi onların bütün kateqoriya və sistemlərini əhatə etmək mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Artıq dilçilik elminin bu şöbəsinə dair xeyli elmi ədəbiyyat daxil olmuşdur. Lakin bəzi tədqiqatlar elmin indiki tələblərinə tam cavab verə bilmir. Bunun ən mühüm səbəblərindən biri indiyə kimi bitki adlarının sistemli şəkildə toplanmamasıdır. Elə dilçiliyin əsas vəzifələrindən biri bitki adlarını tam toplamaq, onun dərin elmi təhlilini verməkdən ibarətdir.

İngilis dilinin bitki adları uzun illərin inkişafı nəticəsində formalaşmışdır. İngilis dilinin lüğət tərkibində qədim ingilis dili, fransız, latın, yunan və başqa dillərdən alınmış bitki adlarına rast gəlmək olur.

İngilis dilinin lüğət tərkibindəki fittonimlər "ümumi" və "xüsusi" meyarına görə iki yerə ayrılır. Ümumi fittonimlər dedikdə bitki adlarının ümumişlək mənada işlənməsi nəzərdə tutulur. Xüsusi fittonimlər isə insanlara verilən bitki adları, toponimiya ilə bağlı bitki adları və s. nəzərdə tutulur (8,34).

Bitki adlarının tədqiqi problemləri bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir:

1) dilin lüğət tərkibinin bütövlükdə xarakteristikasını vermək üçün bitki adlarının tədqiqi son dərəcə vacibdir;

2) bitki adlarının çoxunda indi dildə olmayan forma və anlayışların izi qala bildiyinə görə onların tədqiqi dilçiliyin ən mürəkkəb və mühüm sahələri hesab edilən dil tarixi, dialektologiya və üslubiyyat üçün zəruru faktlar verə bilər;

3) bitki adları son zamanlara qədər diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır. Dilçilər bu məsələ ilə az məşğul olmuşlar.

Başqa dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də lüğət tərkibindəki hər bir söz-ad cəmiyyətin tələblərini ödəmək zərurətinin nəticəsi kimi meydana çıxır və istifadə olunur. Bitki adları da bu cür qanunauyğunluq əsasında yaranmışdır. İngilis dilində fəal şəkildə işlənən meyvə adları, tərəvəz adları, gül və çiçəklərin adları xalqın tələbi ilə, ehtiyacı əsasında formalaşmışdır.

Bitki adları yaranma tarixinə, məzmununa, mövcud olduğu formasına görə müxtəliflik təşkil edir. Hər bir xalqın tarixinin, mədəniyyətinin öyrənilməsində bitki adlarına aid material zəngin fakt verə bilər. Çünki, burada xalqın müəyyən dövrlə əlaqədar tarixinin, həyat və məişətinin, adət-ənənəsinin və yaşayış tərzinin izləri qalmaqdadır.

Hər bir dil kimi, ingilis dilinin də lüğət tərkibində bitki adları xüsusi lay təşkil edir. İngilis dilinin müasir inkişaf səviyyəsində onun bitki adları leksikası daha da zənginləşmişdir.

1665-ci ildə ingilis fiziki R.Huk mantar parçasına və bəzi bitkilərə mikroskop altında baxarkən onların hüceyrəli quruluşu malik olduğunu aşkar etmişdir. Bundan sonra İtalya bioloqu M.Malniki (1675) və ingilis botaniki N.Qryunun (1682) bitki elminin başlanğıcı sayılan əsərlərində yazmış və bu elmin çox gərəkli olduğunu göstərmişlər (5,76).

XIX əsrin əvvəllərində bu sahədəki ilkin məlumatları umümləşdirən P.Qoryanınov 1834-cü ildə yazırdı: "Bütün canlılar hüceyrədən təşkil olunub və hüceyrədən əmələ gəlir. Bu dövrdə ingilis botaniki R.Brounun hüceyrə nüvəsinin aşkar etməsinin (1831) və alman alimi M.Şleydenin hüceyrə nəzəriyyəsinin yaranmasında böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Daha sonra çex alimi Y.E.Purgine hüceyrə protoplazmasını kəşf etdi. Xarici ölkə alimləri ilə

yanaşı rus botanikləri İ.V.Baronetski, İ.P.Borodin, S.R. Kostiçev, V.R.Zalnski və başqaları müxtəlif fikir söyləmiş və bitki aləminə öz münasibətlərini bildirmişlər (5,47).

Bitki adlarının tədqiqi zamanı onların qruplaşmasına fikir vermək lazımdır. Bitki qrupları konkret ekoloji şəraitdə gələn (məsələn, yaerimsəhralarda, yovşanlıqda, qanqallıqda, çəmənlərdə, müxtəlif otluqlarda və s.) bir çox bitki birliyindən ibarətdir. Müxtəlif həyati formalara aid olan bu növlər onların müəyyən mühit şəraitində birgə bitməsini təmin edən uyğunlaşmalara malikdir.

Bitki adlarının öyrənilməsi müasir ingilis dilinin tarixi və dialektologiyası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir ingilis dilinin leksik, qrammatik, semantik sisteminin inkişafında fitonimlərin rolu az deyildir. Yeni sözyaratma, yeni məna kəsb etmə və s. dil hadisələri özünü bitki adlarında biruzə verir.

Başqa dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də dilçilik elmini maraqlandıran əsas məsələlərdən biri bitki adlarının yaranma, əmələgəlmə üsullarıdır. İngilis dilinin söz yaradıcılığı prosesini və bu proses əsasında yaranan yeni leksik bitki adlarını onun öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: leksik, semantik, morfoloji və sintaktik üsullar (3,67).

Leksik yolla bitki adlarının əmələ gəlməsi, yaranması əsasən, öz sadəliyi ilə fərqlənir. Lakin zahirən sadə görünən bu yol, həqiqətdə isə çox mürəkkəbdir. Çünki, öz tarixi və mənşəyi etibarilə bu yolla əmələ gəlmiş yüzlərcə bitki adları ingilis dilinin lüğət tərkibində elə dəyişmiş və elə bir formaya düşmüşdür ki, onların nə zaman və necə əmələ gəldiyini müəyyənləşdirmək çox çətin olur.

Leksik yolla bitki adlarının əmələ gəlmə prosesinin mahiyyəti ondadır ki, yeni əmələ gələn leksik bitki adları, əsasən hazır bir şəkildə dilə daxil olur. İngilis dilində leksik yolla sözyaratma prosesi ən qədim derivotoloji hadisədir. Bu prosesdə heç bir qrammatik vasitə olmadan bitki adları dəyişir, ümumilik bildirməklə yanaşı xüsusi obyekt adlarını da bildirilər. İngilis dilinin bitki adlarında bu hadisə geniş yayılmışdır. Belə bitki adlarını strukturuna görə araşdırdıqda məlum olur ki, onlar qədim dövrlərdən yaranıb, müxtəlif zamanlarda formalaşmış, inkişaf etmiş zəngin dil faktlarıdır. Bitki adlarının bu cəhətdən araşdırılması qədim və müasir, sadə və mürəkkəb dil vahidlərinin müəy-yənləşdirilməsinə kömək edir.

Tədqiqat göstərir ki, ingilis dilində leksik bitki adları miqdarına görə çoxluq təşkil edir. Məsələn, *dahlia* (*georgin güllü*), *aloe* (*aloye*), *violet* (*bənövşə*), *lily* (*zanbaq*), *siren* (*yasəmən*), *almond* (*badam*), *cherry* (*albalı*), *cactus* (*kaktus*), *calabash* (*boranı*), *chive* (*soğan*), *oak* (*palıd*), *fir*

(*küknar*), *pink* (*qərənfil*), *poplar* (*qovaq*), *dill* (*şüyüd*), *tulip* (*zanbaq*), *rose* (*qızıl gül*) (7) və s.

Bu bitki adları haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi dilçilər "rose" sözünü fars sözü adlandırırlar. Burada şübhə doğuran cəhət odur ki, əvvəla qədim abidələrin, şifahi xalq ədəbiyyatı və klassik ədəbiyyatın dilində kifayət qədər "gül" sözü işlənir. İkincisi, müasir ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində həm ədəbi, həm də canlı xalq danışığı dilində "gül" sözü ən məhsuldar sözlər qrupuna daxildir.

A. Qurbanov belə bir fikir söyləmişdir ki "gül" ismi ilə "gül" feili arasında semantik yaxınlıq vardır (2,45). Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində alınma feil yoxdur. Bir halda ki, "gül" ismi, "gÜl" feili ilə semantik cəhətdən əlaqəlidir, onda onu alınma söz hesab etmək düzgün deyildir.

İngilis dilində morfoloji yolla yaranan bitki adları çox məhsuldardır. Bitki adlarının yaranmasında morfoloji prosesin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada birinci növbədə köklərə şəkilçilər artırmaqla yeni düzəltmə bitki adları əmələ gətirilir. Məsələn, *linden tree* (*gökə ağacı*), *nectareous* (*bal verən ağac*), *carnation* (*qərənfil*) və s.

İngilis dilində bitki adlarının morfoloji üsulla, yəni kök və şəkilçi əsasında əmələ gəlməsinə dair müxtəlif fikirlər vardır. Bitki adlarının yaranmasında sözdüzəldici şəkilçinin rolunu tamamilə inkar etmək olmaz. Çünki dildə elə faktlara rast gəlinir ki, orada mütləq bitki adlarını düzəldən xüsusi şəkilçinin varlığını təsdiq etmək lazım gəlir. Məsələn, *eranthous* (*göbələk növü*), *pellitary* (*balqabaq*), və s. bu kimi bitki adlarının derivotoloji təhlili onların -en, -ous, -y şəkilçiləri vasitəsilə yarandığını sübuta yetirir. Bu şəkilçilərin bitki adları kimi çıxış etməsində onların rolu əsasdır. Buna görə də bitki adlarının yaranmasında ingilis dilindəki şəkilçilərin rolunu araşdırmaq, onların yaratdıqları mənə çalarlarını nəzərdən keçirtmək dilçiliyin ümdə vəzifələrindəndir. Məsələn, -tion şəkilçisi ilə düzəlmələr:

dilamination (mutovcka), malversation (yabanı gül);

-ness şəkilçisi ilə: debudness (bespoçkovst), aphaness (yöndəmsiz gül); -er/-or şəkilçisi ilə: aster (zoğal ağacı), dittander (xaççıçəklilər), jumper (ardıç), osier (qızıl söyüd), ginger (zəngəfil);

-ous şəkilçisi ilə: octamerous (səkkiz nöqtəli gül), polypetalous çoxlaxəçkli gül; apiaceous (çətirli gül);

-y şəkilçisi ilə : pansy (alabəzək bənövşə), popy (lalə) peony (ilan gülü), parsley (cəfəri), celery (kərəviz) və s.

Morfoloji yolla yaranan bitki adlarının yaranmasında iştirak edən bütün şəkilçilər özlərinin yeni bitki adlarının yaranma bacarığına görə iki yerə ayrılır: məhsuldar və qeyri məhsuldar.

Miqdar etibarlı ilə bir çox bitki adlarına artırılı bilən və müxtəlif mənalı çoxlu yeni bitki adları əmələ gətirən şəkilçilər məhsuldar şəkilçilər adlanır. Məsələn, -us,-ate, -la, -ous,-y və s.

Miqdar etibarlı ilə bitki adlarına artırılı bilən və əsasən birmənalı bitki adı əmələ gətirən şəkilçilər qeyri məhsuldar şəkilçilər adlanır. Məsələn, -ia, -et, -an, -oc, tten,- ing və s.

Analitik yolla sözyaratma sintaktik üsul adlanır. Yəni burada iki və daha artıq söz müxtəlif münasibətlər əsasında birləşərək bir mürəkkəb leksik vahid əmələ gətirir.

Söz yaradıcılığı prosesinin ən qədim dövrlərindən biri olan bu qayda müasir ingilis dili leksikasının inkişafında böyük rol oynayır. Sintaktik yolla düzələn bitki adları ingilis dilinin çox zəngin bir sahəsini təşkil edir. İngilis dilində sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin tədqiq ob-yekti mürəkkəb sözlərdir. Mürəkkəb sözün tərkibində iştirak edən elementlərin ayrılıqda müstəqil məfhum ifadə edən sözlərdən ibarət oldu-ğuna baxmayaraq , mürəkkəb bitki adları problemi düzəltmə bitki adları problemindən daha qarışıq və daha mürəkkəbdir. Bu isə təbii bir prosesdir. Çünki, mürəkkəb bitki adlarının tərkib hissələri həm sərbəst şə-kildə, həm də başqa sərbəst tərkiblərin daxilində iştirak edə bilər. Məsə-lən, doq-violet (vəhşi bənövşə) bitki adı iki sözdən "doq" və "violet" söz-lərindən ibarət olduğu halda, onlar ayrılıqda hərəsi bir məna kəsb edir, yaxud da "heartseye" (antinar gözü) bitki adı tamamilə ümumişlək bildirən semantik vahidlərdən ibarətdir: heart (ürək) +(s-bitişdirici ünsür) +eye (göz).

Buna görə də çox zaman mürəkkəb bitki adlarını təyin etmək, bu və ya digər mürəkkəb bitki adı haqqında fikir söyləmək çətin olur. Odur ki, ayrı-ayrı dillərin tədqiqində və ümumi dilçilik məsələlərində mürəkkəb bitki adı problemi çox zaman müxtəlif mülahizələrə və mübahisələrə səbəb olur.

Sintaktik üsulla yaranan bitki adlarına misal olaraq:*couch grass* (çayır), *dogviolet* (vəhşi bənövşə),*lauracerasus* (dəfnə), *doqrose* (itburnu), *alligator apple* (ananas), *cabbage rose* (məxmər gül)

adata-plum (xurma), *house-fungus* (ev göbələyi) və s.

Bir sıra tədqiqatçılar parçalanmayan və ya ayrılmayan söz birləşmələrini də mürəkkəb sözlər sırasına daxil edirlər. Sözün əsl mənasında parçalanmayan söz birləşmələri hər şeydən əvvəl öz qrammatik quruluşu ilə mürəkkəb sözlərdən fərqlənir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti , Bakı, 1967
2. Qurbanov M.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası ,Bakı, 1988
3. Dəmirçizadə Ə. 50 söz, Bakı, 1968
4. Xalq təbabəti xəzinəsindən, Azərbaycan Ensiklopediyası, Bakı, 1992
5. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология, Вопросы терминологии , Изд-во АН СССР, М., 1961
6. Гасымов М.Ш. Из истории образования и развития терминологии в Азербайджане,М., 1971
7. Akhmanova O. Linguistik Terminology, М., 1977
8. Afanasyeva O.V. Twelve Flowers of the Year,М.1997

G.Aqayeva

**Lexico-semantic Features of Fitonyms
Summary**

The article deals with the lexico-semantic features of fitonyms. It is said that the names of plants are called either fitonyms or botasemiya in linguistics.

There are three kinds of fitonyms in English. Such as simple (lexical), derivative (affixal) and sintacsis (complex ones).

As it is known that lexical fitonyms are the main morphem, derivatrtrive fitonyms consist of main and bound morphems. They are coined with the help of affixes.

The last complex fitonyms (compound fitonyms) are coined two or more lexical meaningful words. All of them are based on language material and enlarge English vocabulary,

**Лексико-семантические особенности фитонимов
Резюме**

В статье описываются лексико-семантические свойства фитонимов. Говорится, что названия растений указывают либо фитонимы, либо ботасемию в лингвистике.

В английском языке существует три типа фитонимов. Например, такие как простые (лексические), производные (аффиксальные) и синтаксические (составные).

Как известно, лексические фитонимы представляют собой основную морфему, а производные фитонимы состоят из основных и связных морфем. Они образуются при помощи аффиксов.

Последние сложные фитонимы (составные фитонимы) состоят из двух или более слов лексического значения. Все они обоснованы на языковом материале и расширяют словарный запас английского языка.

Поэтому, в большинстве случаев представляется затруднительным определить сложные названия растений, сделать заключение относительно того или иного сложного названия растений. Так, в исследовании различных языков и в общих вопросах лингвистики проблема сложного названия растений чаще всего приводит к различным доводам и спорам.

Ряд исследователей относят неделимые или неотделимые словосочетания к ряду сложных слов. Словосочетания, неделимые в отношении истинного значения слова, прежде всего отличаются от сложных слов своим грамматическим строением.

Rəyçi: Əzizə Hacıyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

VƏFA MƏMMƏDOVA

Müəllimə

cavid_memmedov1998@bk.ru

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNƏ DAİR

Açar sözlər: kommunikasiya, şifahi nitq, kontekst.

Key words: communication, oral speech, context.

Ключевые слова: коммуникация, устная речь, контекст.

Son illərdə Azərbaycanda milli təhsil sisteminin inkişafı, təkmilləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatların məqsədi təlim-tərbiyə prosesinin yüksək səmərəliliyini təmin etməkdir. Bunun üçün ilk növbədə təlimin strukturunun, məzmununun, formalarının, metodlarının dəyişdirilməsi, təlimin yeni modellərinin hazırlanması tələb olunur. Belə təlim müəllim və şagirdlərin birgə əməkdaşlığı şəraitində həyata keçirilən fəaliyyət növlərinin müəyyən didaktik sistemdə reallaşdırılmasıdır.

Orta məktəblərdə tədris edilən əsas fənnlərdən biri müasir dünyada qlobal dil statusunu qazanmış ingilis dilidir. Məlumdur ki, qlobal miqyasda əsas ünsiyyət dili olan ingilis dilindən yalnız bu dilin daşıyıcıları olan ingilislər deyil, həm də dünyanın bir çox ölkələrində ingilis dilindən dövlət dili, ikinci dil və digər məqsədlərlə istifadə edən insanlardır. Deyilənlər ingilis dilinin müasir dünyada kəsb etdiyi əhəmiyyəti və onun millətlərarası, mədəniyyətlərarası əlaqələrin qurulmasında oynadığı xüsusi rolu bir daha təsdiq edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün xarici dillərin tədrisi metodikasında prioritet kimi qəbul edilmiş kommunikativ yanaşma xarici dillərin, o cümlədən də ingilis dilinin tədrisində dilöyrənənlərdə öyrənilən dildən qüsursuz, sərbəst, yaradıcı və situasiyaya uyğun olan şəkildə istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılmasını tələb edir. Orta məktəblərdə ingilis dilini öyrənən şagirdlərə öyrənilən dildə leksik, qrammatik, tələffüz vərdişləri aşılanmalıdır. Eyni zamanda, onlara ingilis dilində danışmaq, eşidib-anlama, oxu və yazı bacarıqları da aşılanmalıdır.

Tənqidi təfəkkür müasir həyat və düşüncə tərzinin əsas komponentlərindən biri kimi təhsil müəsisələrində təlim və tərbiyə prosesinin vacib, inkişaf etdirilməsi labüd olan bacarığı kimi həmişə aktual səslənən bir məsələdir. Həyatlarının hər bir addımında, xüsusilə də məktəb və universitetdə biliklərə yiyələnən zaman şagirdlərdə tənqidi təfəkkür bacarıqlarının düzgün, səmərəli şəkildə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi onların öz fikir və mövqelərini qarşı tərəfə səlis, aydın, məntiqi

ardıcılıqla çatdırmaq, aldıkları informasiyaları və ya kitablardan mənimsədikləri bilikləri düzgün təhlil etmək, tənqidi təfəkkür süzgəcindən keçirib qiymətləndirmək və onların nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu müəyyənləşdirməsinə şərait yaradır. Şagirdlərdə tənqidi təfəkkür bacarıqlarının formalaşdırılmasında ilk addım onların fakt, fikir və argumentləri fərqləndirə bilməsi ilə başlayır. Bu yanaşmanı səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, burada tədris edilən xarici dilin aspektlərinin şagirdlərə funksional baxımdan aşılması, müvafiq vərdiş və bacarıqların interaktiv şəkildə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə üstünlük verilir. Orta məktəb kontekstində ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən şagirdlərə tədris edilən dildə qrammatik strukturların düzgün və adekvat, kreativ şəkildə istifadə etmək bacarıqlarının aşılması prioritet məsələlərdən birinə çevrilməlidir.

Xarici dilin effektiv tədrisinin əsas elementlərindən biri dərstdə interaktivliyin yaradılmasıdır. İnteraktivlik dili öyrənməklə yanaşı onu mənimsəməyə xidmət edir. İnteraktiv mühitdə dilin kommunikasiya məqsədilə istifadəsi maksimum həddə çatır ki, bu da onlarda kommunikativ səriştənin formalaşmasına təkan verir.

Dilin mənimsənilməsində interaksiyanın roluna müxtəlif yanaşmalar olsa da , bu yanaşmaları hər birində interaksiyanın əhəmiyyətli olduğu xüsusilə vurğulanır və buna görə də onların hər birinin ayrılıqda öz əhəmiyyəti vardır. Bu yanaşmalar nə qədər paradoksal görünsə də, onlardan çıxan yekun nəticə interaksiyanın dilin mənimsənilməsində nə dərəcədə əhəmiyyətli bir faktor olduğunu anlamağa imkan verir. O.Hansman, P.Hayman, Q.Otto, V.Çulc, C.Harmer və digər tədqiqatçıların araşdırmaları göstərir ki, müasir təlim metodu olaraq, interaktiv təlim xarici dilin tədrisi prosesini xeyli intensivləşdirir, fəallığın artmasına zəmin yaradır və təlimin inkişaf prosesini gücləndirir.

Yeni metodların praktikada həyata keçirilməsi göstərir ki, bu metodlar öyrənənlərin fəaliyyətini artırır, onların yaradıcı və tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirir və müstəqil işləmək bacarıqlarına yiyələndirir. Müəllimin əsas fəaliyyəti yönəldici xarakter daşmalıdır və bəzi vəziyyətlərdə isə o köməkçi rolunda çıxış edir. İnnovativ metodlar müəllim və şagird münasibətlərinə, onların əməkdaşlığına yönəlib, müəllim və şagird qrupu arasında səmərəli ünsiyyət yaradır. Lakin özünün bütün üstünlükləri ilə yanaşı, yeni metodların tətbiqi heç də həmişə asan başa gəlmir. Bu müəllimdən böyük zəhmət, səbr tələb edir. Çünki əvvəlcə müəllimin həyata keçirmək istədiyi şagirdlərə bir qədər qərribə görünür, ancaq zaman keçdikcə onlar bu metodların dərinliklərini anlayır , onları əsl mənada qavrayırlar. Buna görə də, müəllim innovativ metodları özü üçün aydınlaşdırmalı, hansı metodlardan istifadə edəcəyini müəyyən edərək fəaliyyətə başlamalıdır. Müasir dövrdə yüksək inkişaf etmiş texnologiyalar da bu metodların həyata keçirilməsində

müəllimə böyük kömək edir. Günümüzün reallığı olan İnnovasiya Kommunikasiya Texnologiyaları həyatımızın hər bir hissəsinə təsir etdiyi kimi, təhsildə innovasiyaların tətbiqində daha mühüm rol oynayır və innovativ tədrisi daha səmərəli, maraqlı etməyə vasitəçi olur. Bütün qeyd edilən vasitələrdən istifadə müəllimdən yüksək İKT, idarəedici və kommunikativ qabiliyyətlər tələb edir və bununla yanaşı şagirdlərin maksimum fəallığına nail olmağa imkan verir. Digər tərəfdən, innovativ tədris metodlarına alışıq şagirdlərlə işləmək müəllim üçün daha asan olur, çünki bu zaman hər bir müəllimə xas olan xüsusiyyətlər, onun dəsti-xətti sinifdə öz əksini tapır.

Müəllif innovasiyaların meydana gəlmə səbəbi ilk növbədə tədris edilən ayrı-ayrı fənlərin məqsədlərinin dəyişikliklərə uğraması nəticəsində yaranmışdır. Məsələn, bu vaxta qədər xarici dil müəllimləri qarşısında “nəyi?” və “nə üçün?” öyrətməli suallarına cavab axtarılması problemi dayanırdısa, indi “kimlərlə?” “nələri?” “necə öyrənməli?” məsələləri aktual sayılır. Burada xüsusi qeyd edilməlidir ki, XXI əsrin ali təhsil sistemi bilik və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına bağlı olaraq formalaşır və “tədris” əvəzinə “öyrənmə” anlayışı ön plana keçir [5,s.34]. Bu əsasda innovasiya proseslərini həyata keçirmək üçün pedaqoji prosesin effektivliyi təmin olunmalı, həmin prosesin məhsuldarlığı artırılmalı, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi kimi tələblər diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

Tədqiqat göstərir ki, hazırda istər orta, istərsə də ali məktəblərdə getdikcə daha çox praktiki həllini tapan fəal, interaktiv, kommunikativ, kooperativ və başqa metod və üsullar, eləcə də, bir çox innovasiya elementləri məhz müəllim və metodistlərin yaradıcı axtarışlarının nəticəsidir. Yəni son illər təhsilimizdə tətbiq olunan yeniliklər, təlimin təşkilinə standartlara uyğun yanaşma, onu forma və üsullarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılan addımlar novator müəllimlərin nailiyyəti kimi qiymətləndirilə bilər. Bu müddət ərzində müxtəlif metodlar, üsullar və yanaşmalar təklif olunmuş və inkişaf etdirilmişdir. Onlar əsasən aşağıdakılardır:

- 10) sürətləndirilmiş təlim yanaşması (Intensive learning)
- 11) məzmunu dərinləşdirilmiş təlim yanaşması (Content based learning)
- 12) problemləşdirilməyə əsaslanan təlim yanaşması (Problem based learning)
- 13) peşəkar səriştəlilik əsaslı təlim yanaşması (Professional Competency Approach)
- 14) ünsiyyət əsaslı təlim yanaşması (Communication based Approach)
- 15) inteqrasiya əsaslı təlim yanaşması (Integration based Approach)
- 16) birgəfəaliyyət əsaslı təlim yanaşması (Cooperation based Approach)
- 17) əməkdaşlıq əsaslı təlim yanaşması (Collaboration based Approach)
- 18) interaktiv təlim yanaşması (Interaction based Approach)

12) informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsaslı təlim yanaşması (Information-Communications technologies based learning)

13) internet əsaslı təlim yanaşması (Internet based learning)

Avropanın müxtəlif ali məktəblərində mütəmadi seminarlar keçirən, ingilis dilinin tədrisi məsələlərinə dair bir sıra dərslük və dərslük vəsaitlərinin müəllifi kimi tanınan C. Harmer təhsilalanların yaş xüsusiyyətlərinə görə xarakteristikalarını geniş şərh edərək, dilöyrənmədə bir sıra məsələlərə diqqət yetirilməsini qeyd etmişdir:

- təhsilalanın təlim prinsiplərinə uyğun bilik və bacarıqlara nə dərəcədə malik olması;

- ətrafda baş verən hadisələri təhlil edə və onları izah edə bilməsi;

- dərslükün mahiyyətini, məqsəd və vəzifələrini necə dərk etməsi;

- həyatı bacarıqları yaşına uyğun tətbiq edə bilməsi;

- problemi dərk edərək, onun həlli yollarını necə tapması və s. [8, s. 200].

Göründüyü kimi, qeyd olunan təlim yanaşmaları müxtəlifdir, çoxfunksionaldır. Onların hər biri ayrı-ayrılıqda öyrənilməli, şərh edilməli və tədris prosesinə tətbiq yolları araşdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Asher.J.Learning Another Language through Actions: The Complete Teacher's Guidebook, Los Gatos, Calif.: Sky Oakes Productions, 1977, 117 p.
2. Bowen J.D., Harold Madsen, and Ann Hilferty, TESOL Techniques and Procedures, Rowley, MA: Newbury House, 1985, 29 p.
3. Charles A. Curran. "A Linguistic Model for Learning and Living in the New Age of the Person" in Innovative Approaches to Language Teaching, ed. Blair, 1972, 257 p.
4. Chomsky N. Knowledge of Language: Its Nature, Origin, and Use. Greenwood Publishing Group, 1986, 307 p.
5. Diane Larsen- Freeman and Anderson. M. Techniques & Principles in Language Teaching. 3rd ed. Oxford University Press, 2011, 316 p.
6. Douglas H. Brown. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Pearson Education, 2007, 569 p.
7. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 47 p.
8. Harmer J.The Practice of English language teaching. Harlow, UK: Longman,1991,296 p.

V. Mammadova

**On the English Language Teaching at schools
Summary**

The article deals with the problem of working out effective ways of using innovative methods in FLT. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach in teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

В. МАМЕДОВА

**К вопросу о преподавании английского языка в школах
Резюме**

В данной статье рассматриваются пути использования инновативные методы на преподавании иностранного языка. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

НУРИЯ ИБРАГИМОВА

Азербайджанский архитектурно – строительный университет

nuriyye@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: tərbiyə, əxlaq, vicdan, milli ənənə, gənc nəsil, dərs, məşğələlər, məqalə, inkişaf, tədris prosesi, texniki, mövzu

Key words: upbringing, spirit, honest, national tradition, a young generation, lesson, studies, article, to develop; to progress, educational process, technology, theme

Ключевые слова: воспитание, мораль, совесть, национальная традиция, молодое поколение, урок, занятия, статья, развиваться, учебный процесс, техника, тема

В наше время все чаще встает вопрос о духовно – нравственном воспитании подрастающего поколения.

«... духовность определяется как единство духа и души, разума и воли. Это и бытие, наполненное Духом, и красота поступков человека, и те ценности, на которые он ориентирован. Если ум характеризует интеллектуальную составляющую духовности, то нравственность – моральную»... словарь В.И.Даля.

Завоеванный суверенитет Республики, демократизация всех сторон жизни ставят особенно остро вопросы нравственного воспитания студентов, которым жить в новом, XXI веке. Сейчас, когда информационная техника до невероятных размеров расширяет возможности человека, особенно сложно обстоит дело с нравственным воспитанием, которое представляет собой сугубо личный, индивидуальный процесс. Человек в своем конкретном отношении к обществу и к другим людям выступает всегда как личность – носитель определенных нравственных качеств.

Нравственность играет для человека незаменимую роль «ком-паса» поведения, позволяющего ориентироваться в общественной жизни. Через систему ориентаций, норм, оценок, идеалов она регулирует поведение людей. Безнравственный человек может оказаться настолько социально опасным, что его действия могут ограничить с бесчеловечностью. Поэтому с уверенностью можно сказать, что вне нравственного воспитания, вне нравственности нет человека как социального существа, нет личности как социальной единицы.

Нравственная деятельность существует в двух планах. Прежде всего это деятельность, сознательно подчиненная какой – либо нравственной цели, и в этом плане она выступает как нравственно – воспитательная деятельность. В ней, в свою очередь, надо выделить нравственное воспитание подрастающего поколения, которое во всех времена и у всех народов занимало и занимает важное место в жизни общества. Еще Ф. Бэкон утверждал «Нет сомнения, что всеобщее распространение добродетели зависит от хорошего устройства общества».

Под составными частями или компонентами нравственного воспитания понимается формирование нравственного сознания, воспитание нравственных чувств и выработка соответствующего им нравственного поведения.

В основе нравственного сознания лежат нравственные представления, взгляды и понятия. В них во многих отношениях находят отражение национальные обычаи и традиции. Развитие нравственного сознания у студентов происходит в процессе формирования нравственных понятий. Важнейшими нравственными понятиями являются добро, дом, справедливость, совесть, честь, достоинство, добросовестность, гуманность и др. Недооценка нравственного просвещения студентов может привести к неверному пониманию нравственных понятий, а в нередких случаях может служить причиной ошибок и в практике поведения. Распространению знаний о нравственности содействует изучение русского языка, которое способствует изучению русского языка, которое способствует унификации и углублению нравственных представлений.

Четкость и полнота нравственных понятий совершенно необходимы. От них в конечном итоге может зависеть и определенность нравственных позиций. Отсутствие у студентов достаточно четких нравственных понятий в ряде случаев приводит к тому, что студент не умеет соотнести повседневные поступки с требованиями общечеловеческой нравственности или с национальными традициями и обычаями. Процесс формирования нравственных понятий не может быть вполне эффективным вне общения, вне традиций, вне труда, вне деятельности на благо окружающих.

Формирование нравственных понятий проходит ряд ступеней. Прежде всего у студентов возникают лишь представления о тех или иных моральных поступках, причем в этих представлениях могут первоначально отражаться лишь второстепенные признаки.

Под руководством преподавателя студенты постепенно начинают понимать главное, существенное в том или ином нравственном понятии. Оперируя понятиями, они приучаются шаг за шагом отличать, отграничивать содержание одного нравственного понятия от другого.

Впоследствии, на более высокой ступени, усваивается система нравственных понятий: устанавливаются взаимные связи между ними. На этой стадии нравственные понятия начинают оказывать все большее влияние на формирование целостного нравственного сознания. Формирование нравственных понятий тесно связано с развитием нравственных чувств и возможно лишь в межличностных отношениях различных микро групп: в семье, в аудитории, с друзьями и др. Жизнь среди людей дает возможность усвоить опыт нравственных взаимоотношений со всеми: старшими, сверстниками, младшими.

Система сознательно усвоенных нравственных представлений, понятий, взглядов уже по сути своей есть нравственное сознание. Словом, здание нравственного сознания строится из представлений, понятий и взглядов, из их связей.

Нравственное сознание студентов может быть представлено прежде всего в виде требований и идеалов, присущих азербайджанскому народу. Для обобщенного представления о нравственном сознании необходимо подкрепить нравственные требования азербайджанскими пословицами и поговорками. Например: «Кто своего учителя не почитает, тот счастье не узнает», «Хорошее воспитание – лучшее наследие», «Вежливость и обходительность на базаре не купишь» и др. Разумеется, использование такого материала не может быть ограничено рамками наследия только азербайджанского народа. Нравственные представления студентов лишь углубятся, если будут использованы мудрые мысли и других народов.

Можно использовать, например, такие русские пословицы: «Доброму человеку весь мир – свой дом», «Сам умирай, а друга выручай», «Не имей сто рублей, а имей сто друзей», «С любовью везде простор, со злом везде теснота»,

Формирование нравственного сознания предполагает не только усвоение нравственных понятий. Оно включает в себя и активное отношение воспитуемого к выражаемым этими понятиями нравственным принципам, его стремление воплотить эти принципы в своем поведении. В данном случае нравственные понятия превращаются в нравственные убеждения и становятся мотивами нравственного поведения.

Нравственные убеждения – это нравственные знания, прошедшие через волю и чувства воспитанников и ставшие нравственными нормами повседневного поведения. Нравственные убеждения связаны с глубоким и искренним признанием и переживанием их истинности. Нравственные убеждения, связанные с политическими и научными убеждениями, образуют единую систему, лежащую в основе мировоззрения личности, его отношения к самому себе, к окружающим людям, природе.

Нравственные убеждения делают поведение человека Последовательным, логичным, целеустремленным.

Важную роль в нравственные чувства, переживание человеком своего отношения к своим и чужим поступкам и действиям, имеющим моральную направленность.

В возникновении и развитии нравственных чувств большую роль играет искреннее живое слово преподавателя. Особенно благоприятны для нравственного формирования личности подбор материалов. Преподавателю важно не только выявить то или иное положительное чувство, но и превратить его в устойчивое переживание, поддержать и развить его. Нравственное чувство тем глубже, чем разнообразнее и сильнее идеи и образы, с которыми оно связано. Но особенно важно, чтобы вновь возникшее нравственное чувство нашло свое выражение в соответствующем поведении, т.е. чтобы нравственное чувство проявилось и закрепились в поступке.

Учитывая особый интерес студентов к проблеме личных чувств, а также их слабую подготовленность к решению этих важных и сложных вопросов, преподавателю следует стремиться умело соединять содержание определенных тем по русскому языку с материалом нравственного характера, подчеркивать ведущую роль высоких нравственных чувств в отношениях между полами.

Воспитывая девушек и юношей в духе высокой нравственности, важно подчеркивать необходимость бережного отношения к чувству дружбы, первой любви, необходимость сочетания этих чувств с уважением и требовательностью друг к другу.

Преподавателю важно подчеркивать особую ответственность молодых людей за сохранение нравственной чистоты отношений, определяющих их будущее счастье, указывать на необходимость воспитания у них гордости, чести, достоинства – качеств, составляющих основу истинного обаяние и большой внутренней красоты.

Одним из важнейших факторов нравственного воспитания студентов является слово. Оно как выражение мысли и содержания нравственной идеи является эффективным фактором воздействия на студента. Преподавателя при подборе материала в учебном процессе должны исходить из воспитательной эффективности текстов.

Уроки русского языка существенно расширяют нравственные представления, полученные на уроках родного языка, способствует тем самым формированию и совершенствованию нравственного сознания как целостного явления в структуре личности.

Построение сильного государства зависит от потенциала сегодняшнего поколения, его устремлений, знаний и интеллектуальных

способностей. Только физически крепкая, гармонично развитая, высокодуховная молодежь способна взять на себя ответственность за судьбу страны и будущее нашей нации. Важную роль в воспитании всесторонне развитой личности выполняет образование. Преподавателям нужно формировать у студентов веру в будущее, воспитывать любовь к Родине, искусству, языку, человеколюбие, добросовестности, мужеству, чувство справедливости, стремление к знаниям и просвещению. Все это формирует национальное самосознание, любовь и уважение к собственной нации, забота об ее процветании.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Баранов М.Т. Эстетическое воспитание на уроках русского языка (Русский язык в школе) 1976, №3.
2. Журавлев В.И. Педагогика в системе наук о человеке. М., 1990.
3. Агибалова С.В. Духовно – нравственное воспитание на уроках русского языка и литературы как основа формирования общечеловеческих ценностей. /Молодой ученый – 2015, №2.

N.İbrahimova

Тələbələrin mənəvi tərbiyəsinin inkişafı Xülasə

Müasir dövrdə gənc nəslin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsinin inkişafı əsas məsələlərdən biridir. Respublikamızda mütəqillik qazanıldıqdan sonra, XXI əsr gənclərinin mənəvi inkişafına dövlətimiz böyük diqqət yetirir. Gənclərin cəmiyyətdə insanlara yanaşma tərzi, onların mənəvi və əxlaqi xüsusiyyətlərinin formalaşmasından çox aslıdır.

Gənclərin mənəviyyatının inkişafı, yaşadığı cəmiyyətin qanunlarına düzgün riayət etməsidir. İnsanlara qayğı, dostluqda düzgünlük, ailəyə sevgi əsas amillərdən biridir. Gənclərin tərbiyəsinin inkişafında dərslərin düzgün qurulması vacibdir. Rus dili dərslərində müəllimin düzgün seçdiyi mövzular tələbələrin mənəvi şüurunun inkişafında mühüm rol oynayır.

Dərslərdə rus atalar sözləri ilə yanaşı Azərbaycan dilindəki atalar sözlərindən istifadə olunması tələbələrin mənəvi fikirlərinin təkmiləşdirir.

Nuriyya Ibragimova

Moral upbringing of studentts in the lessons of russian

Summary

The article deals with the problem of moral and spiritual upbringing of young generation after getting independence the leaders of republic pay attention to improve the moral spiritual upbringing of young generation.

The progress of technology in our life gives a great chance to the youth develop themselves. This fact reflects the attitude of youth to the generation and their spiritual character. The out hour stressed the role of teachers in developing of moral upbringing of students.

Choosing the materials connecting with traditions and national culture influence to the process of developing of moral upbringing of students.

At the end the out hour noticed that only high qualified students who value the moral and spiritual upbringing has a chance to achieve some successes in the life of society.

Rəyçi: Bünyadova Vəfa
Filologiya üzrə elmlər namizədi

TOVUZ HƏMİDOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
tovuz@mail.ru

DİLÇİLİKDƏ SƏRBƏST VƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: söz birləşməsi, müqayisəli, frazeoloji, inkişaf, mühüm, sərbəst birləşmələr, sabit birləşmələr

Key words: word-combination, comparative, phraseological, development, important, free combinations, constant combinations

Ключевые слова: словосочетаний, сравнительный, фразеологические, развитие, значительный, самостоятельного сочетания, устойчивое сочетание

Dilçilikdə, xüsusən də rus dilçiliyində söz birləşmələrinin tarixi xülasəsi məsələsi M.V. Lomonosovdan sonra V. P. Suxotin və Q.A.Zolotovaya məxsusdur. Söz birləşmələrinin rus və xarici dilçilikdə elmi inqilabi tədqiqatı N.N. Prokopoviçin yeni işi olan söz birləşmələri sahəsilə bağlı monoqrafiya səbəb oldu. Dilçilər kritik nəzərlərini söz birləşmələri barədə ifadə edərkən, N.N. Prokopoviç xirda detallıcan belə koordinal söz birləşmələri nəzəriyyəsi, sözlərin və söz birləşmələrinin qarşılıqlı əlaqəsi, söz birləşmələri və cümlələr, söz birləşmələrinin quruluşu, mürəkkəb söz birləşmələri məsələləri üzərində durur.

Görkəmli rus dilçisi olan, bu sahədə əvəzolunmaz əməyi olan V.V. Vinoqradov tərəfindən irəli sürülən söz birləşmələrinin məlum olan konsepsiyasına əsasən N.N. Prokoviç ən xirda detallıcan araşdırır və müasir dildə söz birləşmələri adektivliyi materialı əsasında nəzəri ümumiləşdirmə və nəticə sırasını əmələ gətirir.

Yalnız cümlə tərkibi vasitəsilə azı iki bütöv mənalı sözlərdən ibarət olub və dilin kommunikativ sistemi tərkibinə daxil olan söz birləşmələri özündə qrammatik vahid kimi çıxış edir. Söz birləşmələri verilən dilin qanunlarına əsasən təşkil olunan bütöv mənanı ifadə edir.

V. V. Vinoqradov yazır ki, söz birləşmələri adətən sözlər arasında yaranan, eyni və ya başqa nitq hissələri ilə uyğunlaşma qaydalarına əsasən sözlərin digər sözlərlə uyğunlaşmasıdır. Burada belə nəticə çıxarılır ki, əsas söz istənilən bütöv mənalı nitq hissəsi – feil, isim və s. ola bilər. Sözlərin uyğunlaşması söz birləşmələri yaranmasının potensialıdır, müəyyən leksik mənə sözlərin mövcudluğu ilə sıx əlaqədardır. Söz birləşmələrini öyrənərkən o faktlar nəzərə çarpır ki, sözlərin digər sözlərlə uyğunlaşması bacarığı təkcə bu formanın

əmələ gəlməsi, nitq hissəsinin eyni və ya digərinə aidliyi deyil, hətta leksik mənadan da asılıdır.

V. V. Vinqradov hesab edirdi ki, söz birləşmələri cümlə üçün quruluş materialıdır və onun xaricində tədqiq edilə bilər, oxşar sözlər olaraq dilin nominativ vasitəsi, əşyanın adını bildirən vasitə, əmələgəlmə prosesi və s. kimi ola bilər. Ancaq sözlər və söz birləşmələri arasında mövcud olan konstruktiv fərqlilik bütöv və müxtəlif formalı söz birləşmələri komponentidir.

V. V. Vinqradovun söz birləşmələrinin yüksək quruluşlu konsepsiyası keçmiş sovet dilçiliyində geniş bir şəkildə yayılmışdır. Onun əsasında çoxsaylı tədqiqatlar aparılmış, nəinki rus dili sahəsində, hətta ingilis, alman, və s. digər dil sahələrində də tədqiqatlar aparılmışdır. Buna baxmayaraq bu konsepsiya ümumi qəbul edilmiş sayılmır, belə ki, söz birləşmələri nəzəriyyəsi üzrə bir sıra prinsiplial məsələlər mövcuddur ki, bu da bəzi dilçilərdə fikirlərin üst-üstə düşməsinə gətirib çıxarır.

Hazırkı məsələ digər tədqiqatçılar tərəfindən tamamilə başqa bir şəkildə araşdırılır. Belə ki, V.P. Suxotin yaranmış qaydalara görə belə hesab edirdi ki, söz birləşmələri sintaktik vahid kimi çıxış edir, cümlədə parçalanır. V.P. Suxotina görə bütün söz birləşmələri müstəqil söz kimi cümlənin məzmununda bitmiş fikri yaradır. Lakin B.A. İliş söz birləşmələrini sözlülərlə birləşən və ya birləşməyən iki və daha artıq bütöv mənadan ibarət olduğunu vurğulayırdı. Onun fikrincə *in the street* və s.ən azı iki komponent olduğuna görə söz birləşməsidir. B.A. İliş tərəfindən irəli sürülən bu fakt söz birləşmələrinə geniş şəkildə əsaslandırılması kifayət qədər inandırıcı deyil. Çətin ki, bu tip birləşmələr – *at home, in the garden* və s. qrammatik nəzəriyyə tərəfindən diqqəti cəlb etsin, çünki onları söz birləşmələri kimi qəbul etmək olmaz. Bu quruluşun tədqiqatı bütöv mənada söz birləşmələri tərəfindən aparılmalıdır.

(V.V.Vinqradovun fikrinə əsasən).

A.A. Şaxmatov göstərirdi ki, söz birləşmələri qrammatik birliyə malikdir. Yəni bu birləşmənin əsasını onu təşkil edən sözlərin bir – birilə daxili asılılığı təşkil edir. Söz birləşməsinin komponentlərinin qarşılıqlı münasibəti məsələsini müəllif söz birləşməsi sintaksisinin başlıca vəzifələrindən biri saymışdır. O, söz birləşmələrinin daxili asılılığının üç növünü göstərmişdir. 1) İkitərəfli qarşılıqlı asılılıq. Bu zaman hər iki üzv bir –birindən asılı olur. Təbə edən və asılı üzvlərin olmadığı birləşmələri A.A. Şaxmatov qrammatik və mənaca bölünməz konstruksiyalar adlandırmışdır; 2) Bir tərəfi asılılıq, bu zaman bir üzv asılı, o biri üzv isə təbə edən komponentdir, lakin bir tərəfi asılılıq külli miqdarda təbəedicə söz birləşmələrinə əsaslanır; 3) Heç bir üzvü bir – birindən asılı olmayan birləşmələri populyativ birləşmələr adlandırmışdır.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, rusiya dilçiləri söz birləşmələrini qrammatik vahid təşkil edən ən azı iki əsas nitq hissəsindən ibarət olduğunu hesab edirlər.

Qərb alimləri isə bu məsələyə başqa tərəfdən yanaşırlar. Onlara görə isə vahid təşkil edən iki və daha artıq sözdən ibarət olan hər bir birləşmə söz birləşmələri əmələ gətirir. Qərbi Avropa və amerikan dilçiliyində söz birləşmələrinin əsası XX əsrin otuzuncu illərində L. Blumfeld tərəfindən qoyulmuşdur. O, söz birləşmələrini “iki və daha artıq sərbəst sözlərin birləşməsi” nəticəsində əmələ gəlməsini təyin edir. Başqa sözlə, o hesab edir ki, söz birləşmələri “təşkil olunmuş istənilən sintaktik qrupda struktur xətti nöqtəyi nəzərindən gözdən keçirilməlidir”. Söz birləşmələrinə bu cür yanaşma çox geniş təsvir verir.

Qərb alimləri rus alimlərinin nəzəriyyələrini tam qəbul etməsələr də, inkar da etmirlər. Onlar Rusiya qrammatikasının sintaksisindən danışarkən söz birləşmələrini bildirmək üçün “*phrase*”(söz birləşməsi) termini əvəzinə “*word combinations*” işlədirlər. Bunlar arasında fərq qrammatik vahidi təşkil edən hissəciklərdir.

Digər mübahisəli məsələlərdən biri də sözlərin predikativ birləşməsinin söz birləşməsi olub olmamasıdır. V.V. Vиноqradov konsepsiyası uyğunluğuna əsasən söz birləşmələri cümləyə konstruktiv element kimi daxil olur, “predikativ söz birləşmələri” mövcud deyildir. Rus dilçilərindən fərqli olaraq qərb dilçiləri bu tip birləşmələri də söz birləşməsi sırasına daxil edirlər.

Əvvəllər söz birləşməsinə bu terminlərlə də adlandırıldılar: “*phrase*”, “*cluster of words*”, “*combinations of words*”, “*word group*” və s. Söz birləşməsinin tədqiqatı ilk dəfə olaraq ingilis alimi Ben Conson məşğul olmuşdur. Bir çox tənqidlərlə rastlaşmağına baxmayaraq, özündən əvvəl yaşamış alimlərdən fərqli olaraq söz birləşmələrini xırdalıqlarına qədər təhlil etmişdir. Erkən qrammatiklər sintaksis bölməsindən bəhs edərkən söz birləşməsinin strukturunu əmələ gətirən iki əlaqə növünə - uzlaşma və idarəyə daha çox diqqət yetirmişlər. Lakin, yalnız Ben Conson qrammatik birləşmələri əmələ gətirən söz qruplarına xüsusi yer vermişdir. XVIII əsrin ingilis qrammatikasında yeni dilçilərdən olan Con Braytlend də söz birləşməsinə yaradan ilk əlaqəni – uzlaşma və idarəyə daha çox yer ayırır.

Digər bir dilçi Doktor Los ingilis qrammatikasına ilk dəfə olaraq “*phrase*” termini söz birləşməsinə bildirmək üçün işlətməmiş, iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəldiyini və bəzən ya cümlənin bir hissəsini, ya da bütöv cümləni əhatə edə bildiyini bildirmişdir. Hal-hazırda, Qərbi Avropa və Amerika dilçiləri cümlə və söz birləşmələri arasında fərq görmürlər. Doktor Los söz birləşmələrinin on iki növünü göstərmişdir.

1842-ci ildə çap olunan “ingilis dilinin qrammatikası”nda Villiam Lenni söz birləşməsinə başqa tərif verir: söz birləşməsi fikirləri bir – birinə

bağlayan əlaqələri ifadə edən iki və ya daha artıq sözlərdən ibarət olur. Məsələn, *in truth, to be plain with you*. Lenninin söz birləşməsi konsepsiyası, Losun konsepsiyasından fərqlidir. Lenni də Sovet dilçiləri kimi, söz birləşməsi və cümlə arasında fərq qoyur.

Lennidən fərqli olaraq digər bir dilçi Riter Bulionzun dediyinə görə, söz birləşməsi qayda ilə düzülmüş iki və daha artıq sözün birləşməsindən ibarətdir və bitmiş bir fikri ifadə etmir. Məsələn, *in truth, in a word, to say least*.

Digər bir alim Morel asılı sözü feil olan sözlərin birləşməsini araşdırır. Bu feili birləşmələr: feil – məsdər; isim+məsdər və yaxud sifət+məsdərdən ibarət olur. Məsələn, *I wish to go, He is worth to be elected, His capacity to think is amazing*.

XIX əsrin 50-ci illərində alim Henri Svit tərəfindən çap olunan “ Məntiqi və tarixi ingilis dilinin yeni qrammatikası” əsərində ingilis dilinin qrammatikası incəliklərinə qədər təhlil olunmuş, qrammatikada olan bütün nöqsanlar aradan qaldırılmışdır. O, sintaksis bölməsində söz birləşmələrində söz sırası. Onun strukturunu yaradan elementlərə əsas yer ayırmışdır. O, isimdən əvvəl və sonra gələn sifətlərdən ibarət ismi və feili birləşmələrin yeni bölgüsünü vermişdir. Onun dediyinə görə sifətlər həmişə əsas sözlərdən (isimlərdən) əvvəl, miqdar sayı kimi işlənən sıra sayları isə əsas sözdən sonra gəlir: *chapter ten*. Sifətlərin isimdən sonra gəlməsini o, latın və fransız dillərinin təsirinin nəticəsində olmasını qeyd edir. Məsələn: *names well known in the the literature*.

Svit – *son-in – low, mother-in-low, bread and butter* tipli söz qruplarını təhlil edərkən onları mürəkkəb söz qrupları adlandırır.

Söz birləşməsini öyrənən dilçilərdən digəri isə Harold Vaytholdur. O, söz birləşmələrini vəzifə və strukturlarına görə iki qrupa bölür: əsas elementi olan endosentrik birləşmələr, əsas elementi olmayan eqzosentrik birləşmələr. Onun bu bölgüsü Blumfildin bölgüsünə əsaslanır. O qeyd edir ki, eyni qrammatik çərçivə daxilində əsas elementi söz birləşmələri ilə, söz birləşmələrini isə elementlə əvəz etmək olar. Məsələn, *Fresh fruit is good* və yaxud *I like fresh fruit*. Hər iki halda qrammatik çərçivə pozulmur. V. Vş Burlakova qrammatik cəhətdən təşkil olunmuş, bir elementi başqa elementlərdən üstün olan söz birləşmələrini nüvəli birləşmələr adlandırır. Təqdim olunan qrupun daxilində bu element heç bir başqa elementdən asılı olmur və buna görə həmin söz birləşmənin nüvəsi olur. Məsələn, *red roses, to smile faintly, to say nothing, entirely real, extremely quickly, a book of poems*. Nüvəli birləşmələr qrupu daxilində tabelilik münasibətlərini nəzərdə tuturlar və bu səbəbdən onlar müxtəlif tabeli münasibətlərin – atributiv , obyektiv və adverbial əlaqələr əsasında qurulur.

Azərbaycan dilçilərindən H.A.Bayramov, Y.M.Seyidov, S. Cəfərov və başqaları da söz birləşmələrinin probleminə və tədqiqinə dair işlər görmüşlər.

Məlumdur ki, söz birləşmələrinin tərkib hissələri sayılan sözlər konkret məna kəsb edir, öz növbəsində, onların forma və məzmunu onu əmələ gətirən sözlərin leksik birləşmələrinin formaları söz birləşməsi modellərinə əsaslanır.

Yusif Seyidov “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşməsi” dərslində qeyd edir ki, söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlir.

Söz birləşməsi – sintaktik əlaqələr əsasında müstəqil mənaya malik olan sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranan nitq vahididir. Söz birləşməsi – sözlərin məna və forma baxımından bağlılığını nəzərdə tutur və əşyaların hadisə, proses, keyfiyyət və xüsusiyyətləri əsasında meydana çıxan əlaqələri ifadə edir. Sərbəst və qeyri – predikativ xarakter daşıyan söz birləşməsi quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Söz birləşməsinin Azərbaycan dilində ismi, feili, zərf birləşmələri kimi növləri vardır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov. H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, Bakı, “Maarif”, 1978, 176s.
2. Bayramov. H.A. Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələri. Feli sabit birləşmələr. Dilçilik məcmuəsi, Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, XIVc. Bakı, 1960, s. 67-69
3. Axundov A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları, Bakı, “Maarif”, 1988, 263s.
4. Budaqova Z.İ. Birinci tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunan feli söz birləşmələri. Dilçilik məcmuəsi, Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, XIVc. Bakı, 1960, s. 67-69
5. Arnold I.V. The English word. 1986, 265 p.
6. Bolinger D. The Phrasal Verb in English. Cambridge: Harvard University Press 1971
7. Simpson R., and Mendis D.A. Corpus-based study of idioms in academic speech. TESOL Quarterly, 37 (fall) 419-444 ş

Т.Хамидова

Сравнительный анализ словосочетаний в языкознании

Резюме

В статье раскрывается проблема словосочетаний, и мы приходим к такому заключению, что «словосочетание» в грамматике – это два и более слов, связанных между собой по смыслу и грамматически с единым целым смыслом под признаком свойственным языкам различных систем.

Компоненты, обусловленные особым характером взаимосвязи, возникшей вследствие объективной реальности, можно разделить, отличить по степени устойчивости структурно-семантической целостности компонентов, а также по изменчивости (a free combinations) и стабильности (a set expression) всех словосочетаний, называемых фразеологизмами или фразеологическими единицами. Оба компонента словосочетаний обладают высокой степенью комбинации.

Одним из ключевых видов устойчивых сочетаний в языках с разными системами являются фразеологические сочетания. Такие сочетания образуются на основе смыслового переноса – одна или обе стороны сочетания имеют переносное значение.

T.Hamidova

Comparative analysis of word-combination in linguistics

Summary

We touched upon the problem of word-combinations in the article and come to this conclusion that, word-combination in grammar means the combination of word with full meaning not less than two given under name of feature peculiar to different systematical languages and expressed a single entire meaning. Components caused by a special character of relation established as a result of objective reality to structural and semantic entirety of components may be separated and distinguished for degree of stability, as well as all word-combinations called as phraseological combinations, phraseologism or phraseological units for inconstancy (a free combinations) and stability (a set expression). Both components of word-combinations have high combination indicator.

Important type of constant combinations in different systematical languages is phraseological combinations. Such combinations arise on the basis of figurativeness – one or both of parties arranging the combination is figurative.

Rəyçi: G.Aliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

TOFIQ ƏBDÜLHƏSƏNLİ
UNEC – in kafedra müdiri,
filologiya elmləri doktoru, professor
NİSƏXANIM SALAMOVA
UNEC

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA CƏNUB MÖVZUSU

Açar sözlər: ayrılıq, həsrət, mücahid, qılınc, qınaq, bütövləşmək, birləşmək

Ключевые слова: расставание, тоска, моджахеды, меч, порицание, объединиться, интеграция

Key words: separation, longing, mujahedeen, sword, sin, integrity, unify

Azərbaycan poeziyasında Cənubi Azərbaycan mövzusunun tarixi geniş və şaxəlidir. Cənub ədəbiyyatının meydana gəlməsinin isə bir çox səbəbləri mövcuddur. Bu səbəbləri araşdırmamış birbaşa mövzudan bəhs etmək hazırlıqsız oxucu üçün müəyyən çətinliklər da yarada bilər.

Bu mövzuya müraciət İkinci Cahan savaşından sonra intensiv şəkildə olsa da, ilk cümlələr hələ ötən əsrin 30-cu illərindən boy göstərməyə başlamışdı. Demək lazımdır ki, Azərbaycan poeziyasında Cənub həsrətinin çözülməsinə icazə verilməsi sovet dövlətinin özünün ziqzaqlı, perspektiv üçün nişangahda saxlanılan mənafeyindən irəli gəlirdi. «İran ikinci cahan savaşını gedişində və sonralar da İngiltərə, Sovet İttifaqı və ABŞ-ın fəal strateji maraq dairəsində olub. Alman faşizminə qarşı müharibədə müttəfiq kimi hər üç dövlət öz hərbi qüvvələrini İrana yeritsələr də, İngiltərə və ABŞ SSRİ-nin bu ölkədəki marağına qısqançlıqla yanaşırdılar. Bu qısqançlığı doğuran amillərdən biri kimi Sovet qoşunlarının İrandan çıxarılması məsələsi beynəlxalq məclislərdə xüsusi müzakirələr obyektinə çevrildi. Xatırladaq ki, 1945-ci ilin 12 dekabrında Cənubi Azərbaycanda Demokrat Partiyasının rəhbərliyi altında Azərbaycan Milli hökuməti yaradılmışdı. Azərbaycan sovet poeziyasında Cənub mövzusunun yaradıcıları sayılan şairlər də bilavasitə bu proseslərin içində olmuş Milli hökumətin süqutundan sonra, iki yerə parçalanmış millətin bütövləşmək arzusunun necə puç olduğunu öz gözləri ilə görmüşdülər. Məhz bu səbəbdən müharibədən sonrakı dövrlərdə Cənub mövzusu xüsusi aktualıq kəsb etmişdi.

Dahi tənqidçi Belinski lirikadan bəhs edərək yazırdı ki, lirikada predmet öz-özlüyündə heç bir qiymətə malik deyildir, hər şey subyektin ona verdiyi qiymətdən, hər şey xəyal və duyğunun predmetə verdiyi ruh və mənadan asılıdır. Milli istiqlalımız ərəfəsindəki onilliklərdə Cənubi Azərbaycan mövzusunda yazılan şeirləri müraciət obyektinə görə bir neçə qismə ayırmaq olar. Araz çayına müraciətlə yazılan şeirlər bu mövzunu əhatə edən əsərlər içərisində çoxluq təşkil edir. İkinci qisim şeirlər isə bilavasitə Cənubi Azərbaycanın azadlıq və müstəqillik mücahidləri olmuş tarixi şəxsiyyətlərin adları ilə əlaqəlidir. Bəri başdan deyək ki, vahid Cənub mövzusunun bir neçə yerə bölünməsi son dərəcə şərti səciyyə daşıyır, əslində bu bölgüyə daxil olan bədii nümunələr ruhu və strukturu etibarilə bir-birini tamamlayırlar, fərq yalnız müraciət obyektlərinin müxtəlifliyindədir. Bunun isə bir elə əsaslı əhəmiyyəti yoxdur – əsas məqsəd həm tarixi, həm müasir hadisələrin poetik dildə təsvirini verməklə o tayda yaşayan xalqın mübarizəsinə yardımçı olmaqdır.

Qeyd edilən illərdə poeziyamızda, xüsusulə Əliağa Kürçaylının şeirlərində illər boyu döyəcənlən mövzunun yekrəngliyini aradan qaldırmaq cəhdləri mövcuddur. Yəni, yarıya bölünmüş vətən torpağının tən ortasına ovsarlı qılınc kimi atılmış Araz çayı bu silsilədə yeri gəldi-gəlmədi qınaq obyektinə çevrilir.

Cənub mövzusunda bəhs edərkən bu mövzunun demək olar ki, banisi sayılan Süleyman Rüstəmin adını çəkməmək, onun şeirlərinin məziyyətlərindən bəhs etməmək qəbahətdir. Xalq şairi Süleyman Rüstəmin qeyd edilən illərdə yazdığı əsərlər başdan-başa müasirlərimizin mənəvi aləminin poetik şərhinə həsr edilmişdir. Bu şeirlərdə adamlarımızın vətəndaş düşüncələrinin narahatlığı ahəngdar, lirik inikasını tanımışdır...

Bu illərin poeziyasında «Azərbaycan lirikası həm o tayda, həm bu tayda ən mühüm tarixi, ictimai vəzifəsinə sədaqətlə xidmət edərək, öz nəğməsini S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, O.Sarıvəlli, Şəhriyar, H.Sahir, Səhənd, Savalan, Azəroğlu kimi sənətkarların kökləndikləri söz üstündə, onların ölməz əsərlərinə inamla oxuyur.»²

Süleyman Rüstəmin ustad şair M.Şəhriyarla məktublaşması da maraqlıdır. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, S.Rüstəm M.Şəhriyara üç mənzum məktub yollamış, ondan isə dörd cavab almışdır. «Yazılan məktublar da, alınan cavablar da Cənubun siyasi, ictimai vəziyyətini, xalqın həyatını, iki sahilin bir-birinə köklü məhəbbətini, vüsəl həsrətini, qovuşmaq arzusunu ifadə edir.»³

Rəsul Rzanın şeirlərində də Cənubi Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsi özünün geniş poetik əksini tapmışdır. Şair yaradıcılığının əvvəlki illərində olduğu kimi, sonralar da Cənubi Azərbaycan mövzusunda üstünlük vermiş, xalqımızın azadlıq, istiqlaliyyət uğrunda apardığı ölüm-dirim

mübarizəsinin real bədii mənzərəsini yaratmışdır. Qeyd edilən illərdə istiqlal ideyasının tərənnümçülərindən biri də Balas Azəroğludur. Uzun illərdir ki, öz ilhamı, ildən-ilə rəvnəqlənən istedadı ilə istiqlal uğrunda aparılan qələm mübarizəsinin önündə gedən Azəroğlu bu mövzuda çoxlu bədii əsərlər yaratmışdır. Balas Azəroğlu Cənubdan gələn şairdir və Cənubda gedən proseslərin canlı şahidi olmuşdur. O taydan bu taya Vətən torpağının canlı tarixi ensiklopediyası kimi adlanan şairin söz xəzinəsi kitablara, əsərlərə çevrilmiş, illər keçdikcə qəmli bir əhvalata, sirli bir dastana dönmüşdür. Balas Azəroğlu Vətənin konkret dərdini, konkret tarixi hadisələri, iki tayın da tarixində silinməz izlər buraxan səhnələri öz yazıları ilə bir daha canlandırır. Ədəbi tənqiddə dəfələrlə qeyd edildiyinin əksinə olaraq biz bildirmək istəyirik ki, Balas Azəroğlu öz spesifikliyini bir mövzuya – qanlı-qadalı Cənub tematikasına vaxtaşırı olaraq müraciət etməsinə baxmayaraq, heç bir şeirini bu yolda nə səngərə, nə odlu silaha, nə də süngüyə çevirməmişdir. Onun şeirləri, irili-xırdalı bütün poemaları istiqlal ideyasının hüdudsuz olduğuna inandırır. B.Azəroğlu şeirinin başlıca məramı, dialektikası bundan ibarətdir. Balas Azəroğlu «Təbrizim mənim» şeirində yazırdı:

Babamın babasının yadigarı,
Qara gözlü, şirin sözlü gözəllərin,
Qəhrəman oğulların diyarı,
Keçmiş əzəmətli,
Bu günü həsrətli,
Gələcəyi ümid dolu,
Bir əli yaraqda,
Bir əli torpaqda,
Döyüşə-döyüşə yaşayan,
Həyatın, nemətini qoruyan –
İki gözüm mənim,

Təbrizim mənim. ⁴

Cənub mövzusu, bütöv Azərbaycan problemi Nəbi Xəzrinin də yaradıcılığında müəyyən yer tutur. Şair öz üslubuna uyğun olaraq bu problemi ümumplanetar miqyaslı bir problem, ağrı kimi götürür, mövzuya da bu baxımdan yanaşır. Onun «İkiyə bölünmüş bir qitəyəm mən» şeiri dediklərimizə sübutdur:

... Sərhəd məftilləri zəncirdən betər,
Qan sızır, işləyir iliyə qədər.
Nə böyük dəhşətdir, cavab ver, cahan,
Kölə doğulmayıb, kölə olasan? ⁵

«Haçan doğma qitə qovuşacaqdır?»- deyə sual edən şair vətənin bölünməsinə dünyanın ən ədalətsiz, insafsız, haqsız işlərindən sayır, bütün cahanı bunu aradan qaldırmağa, haqqı bərpa etməyə səsləyir.

Cənub mövzusunda yazan ən maraqlı müəlliflərdən biri də tanınmış şair Nəriman Həsənzadədir. O, əsasən lirik bir şair kimi tanınsa da, tarixi mövzuda yazdığı bir sıra poemaları da kifayət qədər populyardır. Onun «Atabəylər», «Pompeyin yürüşü», «Bütün Şərq bilsin», «Zümrüd quşu» kimi dramatik poemaları bu sahədə yazılan mükəmməl əsərlərdəndir. Bu əsərlərin Milli teatrımızın səhnəsində müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulması bir daha sübut edir ki, Nəriman Həsənzadənin tarixi mövzuda qələmə aldığı əsərlər dramatik poema kimi uğurla qələmə alınmışdır və janrın tələblərinə kifayət qədər cavab vermək gücündədir.

Şair Nəriman Həsənzadənin Cənub şeirlərinin əksəriyyəti seçilən əsərlərdir. Onun «Şair Əli Tudə ilə eyvanda söhbət», «Azəroğlu» kimi şeirləri, zənnimizcə, Cənub mövzusunda yaranan poeziyamızın ən yaxşı nümunələrindəndir. İstiqlalımız ərəfəsindəki son onilliklərdə Cənub həsrəti ilə, Vətən dərdi ilə üzülən qəhrəmanını əsgərliyi şairliyə dəyişdiyi üçün qınayan müəllif bilməmiş deyildi ki, azadlıq mücadiləsini, bütöv Azərbaycan mücadiləsini söz-sənət səngərində müdafiə etmək Əli Tudə kimilərinin taleyinə yazılmış ağır bir sınaqdı. Vətənin bir tayını o biri tayından keçilməz sərhədlərlə, tikanlı məfillərlə ayıranların xofunu, vətənpərvər oğullar qarşısındakı qorxusunu Nəriman Həsənzadə başqa bir şeirində sərrast və ifadəli bir şəkildə açıqlayır:

...Arazı ovuc-ovuc
İçərsən, Azəroğlu.
Sən nə qorxulu düşmən,
Nə böyük qəhrəmansan.
Sən axı, mehrəbansan,
Şairsən, Azəroğlu.
Niyə qorxuya düşüb
Bu qədər yağı, səndən? ⁶

Hökümə Billurinin şeirlərində də xalqımızın Cənub dərdi müxtəlif prizmalardan işıqlandırılır. Əslən Azərbaycanın Güneyindən-Zəncandan olan və ömrünü Bakıda keçirən, doğulduğu yurda qayıda bilməyən şairin şeirlərində bir tərəfdən həsrət və ayrılıq dərdi baş qaldırsa da («Səndən məndən soruşmadan», «Təbriz», «Məni Astaraya apar», «Vətən həsrəti», «Yaralı çinar», «Neyləyim», «Anar» və s.), digər tərəfdən o, Cənubi Azərbaycanın azadlığı və istiqlaliyyətinin carçısı kimi çıxış edir. İqor Belyayevə açıq məktub şəklində qələmə aldığı «Bu, haman qılındır!» adlı

şeirində Hökümə Billuri ikiye parçalanmış xalqının əsarətdə yaşayan parçasının da azad olacağını bəyan edir. Şair şeirlərinin birində belə düşünür ki, Vətəni əsarətdən yalnız süngüylə xilas etmək mümkün olacaq. «Göndərin məni» adlı şeirində isə Hökümə Billuri fədai olub, Vətənin azadlığı uğrunda mübarizə meydanına atılmağı arzulayır:

...Həyatda bu olmuş diləyim yalnız,
Çıxmadım ellərə bir də vəfasız.
Tufana, küləyə döndərin məni,
Göndərin Vətənə, göndərin məni.⁷

Şair Sabir Rüstəmxanlının vətəndaşlıq lirikası da Azərbaycan oxucusunun diqqətini neçə illərdir ki, bu dərdlərimizə yönəldir:

Bu vətən torpağı çox qəribədi.
Hələ sərhəddini tapa bilmirəm!
Arzu da beləcə sərhədsiz olur,
Ümman da beləcə, göy də beləcə.
Ruhumuz sərhədsiz olduğu üçün,
Payımız gəlibdi göydən beləcə...⁸

«Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinin 1984-cü il 16 noyabr sayında P.Movcan «Könül sərrafı» məqaləsində yazır ki, “ən çətin yol insanın özünə doğru yoludur. Bu – başqalarına yola bərabərdir. Adi həqiqət: sən olarsan, onlar isə – sənsən – fikri Azərbaycan şairində çıxış nöqtəsinə çevrilir.”⁹ Bu sətirlər xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə haqqında yazılsa da, əslində poeziyanın missiyasını ifadə edir və belə olduğu üçündür ki, hər bir həqiqi şairin yaradıcılıq yoluna tətbiq edildikdə özün doğrudur. Sabir Rüstəmxanlının da Cənub mövzusunda münasibətində məhz belə bir məram üstünlük təşkil edir. Bu şeirlərdə gedilən yol bir qanadlı ifadə ilə desək, məndən Özə doğru gedilən, qasırgalardan keçən yoldur. Məndən Özə doğru keçilən yol isə başqa sözlə millətin gələcək taleyidir.

Ədəbiyyat

1. V.Q. Belinski. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1948, səh.143
2. Bəkir Nəbiyev. Müasirlşmiş bədii ədəbiyyatda. Bakı, 1983, səh. 125
3. Almaz Əli qızı. Cənubi Azərbaycan şeirinin inkişaf mərhələləri. Bakı, BDU nəşriyyatı, 1992, səh.128.
4. Balaş Azəroğlu. Əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1995, səh.105
5. Nəbi Xəzri. Qəm dəftəri. Bakı, Azərnəşr, səh.36

6. Nəriman Həsənzadə. Əsərləri, Bakı, Qənclik, 1995, səh 108
7. Hökümə Billuri. Nə qərribə dünya imiş, “Azərbaycan nəşriyyatı”, Bakı, 1997, səh.121
8. Sabir Rüstəmxanlı. Qan yaddaşı, Bakı, 1986, səh.5
9. P. Movcan. Könül sərrafi, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 16 noyabr 1984
- 10.

**Т.Абдулхасанли,
Н.Салманова**

Южная тема в азербайджанской литературе

Резюме

Известно, что в поэзии Азербайджана история южной азербайджанской темы широка и многогранна. Имеются много причин появления стихов южной литературы. Это может создать некоторую путаницу для неподготовленного читателя, который неразобравшись в этих причинах, не может говорить напрямую об этой теме. Статья оправдывает, что призыв к этой теме усилился после второй мировой войны, но несмотря на свое интенсивное развитие первые плоды начали расти в тридцатых годах нашего века. Необходимо сказать, что решение проблемы темы «Тоска по югу» в азербайджанской поэзии исходить из интересов советского государства, которое сохранялось в своей зигзагообразной перспективе.

Поэты, которые были создателями южной темы Азербайджана в советской поэзии, также видели, что их желание интегрироваться в нацию распавшаяся на две части после распада национального правительства, которое находилось в процессе руководства этими процессами, было неэффективными. Именно по этой причине, в послевоенный период эта южная тема приобрела особую актуальность.

**T.Abdulhasanli,
N.Salmanova**

Southern theme in Azerbaijani literature

Summary

It is known that the history of South Azerbaijan in the poetry of Azerbaijan is extensive and fluent; there are many reasons for the formation of these poems - Southern literature. Talking about a direct topic that has not investigated these causes may create some confusion for the unprepared reader. The article justifies that the appeal to this topic has intensified after the Second Cahan war, but the first seedlings have begun to grow in the 30s of our century. It is necessary to say that allowing the dissolution of the Southern dispensation in the poetry of Azerbaijan aroused the sovereignty of the Soviet state, which was kept in perspective.

Poets, who were the creators of the Southern theme in Soviet poetry in Azerbaijan, also witnessed how their desire to unite in a divided nation after the collapse of the National Government, which was in these processes, was in vain. That is why, in the post-war era, the Southern issue was of particular relevance.

Rəyçi: Mahirə Hacıyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

QƏNİRƏ ƏMİRCANOVA
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
qaniraamircanova@gmail.com

XALQ YAZIÇISI İLYAS ƏFƏNDİYEVİN “MAHNI AĞLARDA QALDI” PYESİNDƏ TARİXİ HADİSƏLƏRİN TƏSVİRİ

Açar sözlər: Sosialist inqilabı, tarixi hadisələr, dram, mühacirət dövrü, Qarabağ musiqi beşiyi

Key words: Historical drama named, tradition of Gharabakh, the cradle of music, public.

Ключевые слова: Драма, революцией, Карабахских беков, музыкальной колыбельней

Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin tarixi mövzuda yazdığı “Mahnı dağlarda qaldı” dramı təkcə dramaturqun deyil, XX əsr reallığını əks etdirən əsərlər silsiləsində xüsusi yer tutur. Bütün həyatı boyu Qarabağa olan sevgisini tərənnüm edən İ.Əfəndiyev “Mahnı dağlarda qaldı” adlı dram əsərini 1970-ci ildə yazıb. Üç pərdə, 16 şəkildən ibarət olan “Mahnı dağlarda qaldı” pyesindəki hadisələr XX əsrin əvvəllərində - inqilab ərəfəsində qədim Şuşa torpağında baş verir. Pyesdə sosialist inqilabının insanlara vurduğu ziyanlar Şahnaz xanım surətində ümumiləşdirilib. Hadisələr Qarabağ bəylərindən olan Böyük bəyin malikanəsində baş verir. Bir-birinə zidd iki dünyagörüş, iki qüvvənin təsvirini əks etdirən “Mahnı dağlarda qaldı” pyesində Azərbaycanın “musiqi beşiyi” adlandırılan Qarabağın tarixi mədəniyyəti, adət-ənənəsinə geniş yer verilib. Surətlərin dilində ifadə olunan fikirlərdə müəllifin millətində olan sevgisi könül oxşayır. Müəllif bir-birini sevən iki gəncin – Nicatla Şahnazın ictimai bərabərsizlik zəminində olan məhəbbətini təsvir edir. Onların saf məhəbbəti zamanın sınağından çıxma bilmir. Nəticədə Şahnaz xanım qardaşı Böyük bəyi xilas etmək istərkən özünün faciəsinə səbəb olur. Şahnazın intiharı sosializm quruluşunun məhvi təsiri bağışlayır. İ.Əfəndiyevin mətnaltı mənalardan istifadə edərək yazdığı “Mahnı dağlarda qaldı” pyesindəki fikirləri kommunizm ideologiyasının məhvində öz təsdiqini tapdı. Elə ona görə də həqiqətpərəst xalq yazıçısı İ.Əfəndiyevin yaradıcılığı daima sevilir.

... Şuşanın çox hörmətli bəylərindən olan Böyük bəyin ailəsində bir gərginlik var. Buna səbəb yeganə bacısı Şahnaz xanımın baltaçı oğlu Nicata aşiq olub onu sevməsidir. Pyesin əvvəlində baş verən bu gərginlik getdikcə artaraq final hissədə faciəyə çevrilir. Amma bu faciə təkcə Böyük bəyin ailəsinin faciəsi deyil, bütövlükdə sosializm quruluşunun faciəsi idi.

Dram baltaçı Həsənalının oğlu Nicatla Böyük bəyin bacısı Şahnaz xanımın Cıdır düzündə görüşü ilə başlayır. Məlum olur ki, onlar bir-birini sevirlər. Lakin ailələr arasındakı ictimai bərabərsizlik onların izdivacına mane olur. Digər tərəfdən də Böyük bəyin arvadı Fəxrəndə xanım Şahnazı qardaşı oğlu tarixi şəxs olan Cəfərqulu xanın nəvəsi Yunis bəyə nişanlamaq istəyir. Bu izdivac isə daha dəqiq desək, kapital yığımina xidmət edir. Nicatın kişi gözəlliyini etiraf edən Fəxrəndə xanım hiss edir ki, Şahnaz da Nicatı sevirlər. Odur ki, o, bu sevgiyə mane olmağa çalışır. Qapılarında işləyən çörəkçi arvadın gətirdiyi xəbəri (Nicatla Şahnaz tez-tez görüşüb, saatlarla söhbət edirlər) Böyük bəyə çatdırmaqla həyəcan təbili çalır. Lakin Böyük bəy bunu iftira sanır, Şahnaz kimi təhsilli bir qızın Nicat kimi kasıb bir oğlanı sevmə biləcəyinə şübhə edir.

Şahnaz xanım yaxşı bilir ki, onu heç vaxt Nicata verməzlər. Odur ki, o, özü Nicata təklif edir ki, bir-birinə qoşulub qaçsınlar. Lakin Nicat Şahnazı qaçıрмаğa tərəddüd edir, çünki bilir ki, Böyük bəy heç vaxt bunu ona və ailəsinə bağışlamaz, bu heyfi ondan və atasından can bahasına alar. Amma böyük məhəbbət Böyük bəyin nüfuzuna qalib gəlir və onlar bir-birinə qoşulub qaçmağa qərar verirlər. Böyük bəyin etirazına baxmayaraq, Fəxrəndə xanımın zənni doğru çıxır: Nicatla Şahnaz bir-birinə qoşulub qaçırlar. Lakin Böyük bəyin vaxtında gördüyü tədbir onları yarı yolda qoyur. Geri qaytarılan Şahnaz və Nicat cəzalandırılır. Şahnazın bir kimsə ilə görüşməsi yasaq edilir, Nicat isə Böyük bəy tərəfindən həbs edilir. Baltaçı Həsənalı onun yanına minnətə gəlsə də, Böyük bəy Nicatı bağışlamır:

“H ə s ə n a l ı. Bəs indi onun haqqında nə fikirdənsən? Bəy, bilmək olarmı?”

B ö y ü k b ə y. Nə üçün olmur? Naçalnik burada yoxdur, gələn kimi mən sənin oğlunu verəcəyəm onun sərəncamına, qoy nə etmək lazım olduğunu ədalət məhkəməsi özü həll etsin.

H ə s ə n a l ı. Məlum məsələdir ki, çarın ədalət məhkəməsi də sən deyənə deyəcək, bəy.

B ö y ü k b ə y. Kişi, mən artıq-əskik söz deyib, səni bihörmət eləmirəm. Gedə bilərsən.

H ə s ə n a l ı. Bəy, Ağa Məhəmməd şah Qacar Qarabağa hücum eləyəndə, mənim babam Güzdəki Bayandır sənin babanı bütün əhli-əyalı ilə birlikdə ölümdən qurtarıb. Bunu Qarabağda bilməyən yoxdur.

B ö y ü k b ə y. Mən də bilirəm. Özüm də namusla söz verirəm ki, əgər ikinci dəfə elə bir hadisə baş verərsə, Güzdəki Bayandurun nəvəsinə, yəni sənə öz borcumu qaytarım. Oğlun isə mənim adıma-sanıma, nəsil-nəcabətimə toxunduğu üçün cəzalandırılmalıdır! (İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri” II cild, Bakı, “Təhsil”, 2014, səh. 370-371)

Qaçaq Bahadırın Nicatı qaçırması hadisələrin istiqamətini dəyişir. Şuşadan qaçaq düşən Nicat inqilabçılara qoşulur, sonra təhsil alır və nəhayət, bir neçə ildən sonra yenidən doğma yurduna qayıdır. Lakin əvvəlki Nicat kimi deyil, baltaçı oğlu adı ilə tanınan inqilabçı komissar kimi... Bu artıq elə bir vaxt idi ki, xalq ayağa qalxıb özlərinin itirilmiş haqlarını tələb etməyə başlamışdı. Kəndlilər min bir əziyyətlə əkib-becərdiyi məhsuldan varlılara haqq vermək istəmirdilər. Nicatı komissar kimi görəcəyini təsəvvür belə etməyən Şahnaz tərəddüd etmədən onunla ailə qurur. Amma onlar ailə ola bilmirlər, çünki ictimai münasibətlər onların münasibətlərinə kölgə salır və o məhəbbət yarıda qalır. Nicatın atası Həsənalı bu izdivaca qəti etiraz edərək “Sən kişisən! Əgər o sənin ürəyinin bir parçasıdırsa, o parçanı kəs at, qoy Böyük bəy görsün ki, bir olan Allah nahaq işi qisassız qoymaz!”- deyərək oğlunun Şahnazdan tamamilə uzaqlaşmasını tələb edir. Atasının fikirləri ilə razılaşmayan Nicat Şahnazla evlənsə də, bu, ona xoşbəxtlik gətirmir. Dramın təhlili zamanı Nicatla Şahnazın birgə xoşbəxt ola bilməməsinin səbəbsiz olmadığı məlum olur: hər kəs mənsub olduğu ailəyə məxsusdur və ayrı-ayrı dünyaların adamı olanlar üçün birgə həyat işgəncədən başqa bir şey deyil, çünki dövr onların xoşbəxtliyi üçün hazır deyildi. Nicatı çox sevməsinə baxmayaraq, Şahnaz qardaşı Böyük bəydən keçə bilmir. Həyatda özünün yeganə doğması olan Böyük bəyin həbsdə olması Şahnazı dərdə salır. O, gecə-gündüz qardaşına necə, hansı yollarla kömək etmək barəsində düşünür və qardaşının həbsxanadan qaçmasına şərait yaradır, ona silah verir. Böyük bəy gözətçini tapança ilə vurub, qaçmağa cəhd etsə də, bolşeviklər tərəfindən tutulur. Böyük bəyin xilasını ilə bağlı düşünülmüş plan baş tutmur və yenidən həbs olunur. Artıq son ümidinin də məhv olduğunu görən Şahnaz çıxış yolunu özünü məhv etməkdə görür.

Əsər dramın qəhrəmanı Şahnazın intiharını başa çatır. Nicatın dilindən “Sən nə üçün belə etdin, Şahnaz, axı sənin yaşamağa haqqın vardı!” harayı finalı daha təsirli, eyni zamanda düşündürücü sonluqla başa çatdırır. Şahnazın ölümünə ictimai mənə verən müəllif yalanla dolu olan kommünizm quruluşunun çürüklüyünə işarə edir. Zahirən Nicat və Şahnaz xanımın məhəbbəti üzərində qurulan süjet xəttində siyasi məqam xalqın azadlıq uğrunda apardığı mübarizənin təsviridir.

Nicatın dilindən səslənən “Biz öz vətənimizdə vətənsiz idik. Bizim ana dilimiz iş keçmirdi. Bizi dövlət işlərinə yaxın buraxmırdılar. Ölkənin daxili, xarici siyasəti haqqında bizə heç nə demirdilər. Bizim milli vüqarımızı ayaqlar altına salıb tapdalayırdılar” fikirlərində böyük həqiqət var. Nəzərə alaq ki, bu əsər sovet ideologiyasının, yalançı kommünizm xülyasının cəmiyyətə zorla yeridildiyi bir vaxtda - 1970-ci ildə yazılıb. Belə bir dövrdə İ.Əfəndiyev yaratdığı surətlərin dilində həyata baxışını,

dünyagörüşünü və arzu etdiklərini əks etdirirdi. Ağıllı adamlardan, onların bilik və bacarıqlarından öz məqsədləri üçün istifadə etmək sovet ideologiyasının əsas istiqamətlərindən biri idi. Müəllif, görünür, Bayram bəy, Qaçaq Bahadur surətlərini də bu məqsədlə yaradıb. Bolşeviklər 70 il hakimiyyətdə olduğu dövrdə milləti öz quluna çevirməyə çalışdı. İnsanları yalan üzərində qurulan dünya ilə vuruşa hazırladıqlarını düşünən bolşeviklər özləri də 70 il sonra bu xülyanın gerçək olmadığına şahidi oldu.

Bolşevizm və kommunizm ideyaları ilə barışmayan bəylərin çoxu Araz çayını keçib, mühazirə həyatına başladılar. Bu, bütün ölkədə faciələr yaratdı. 70 il hakimiyyətdə olan kommunizm üsuli-idarəsi qanla hakimiyyətə gəlmiş kimi, elə qanla da (20 Yanvar faciəsi nəzərdə tutulur) hakimiyyətdən getdi. Bu millətə həm maddi, həm də əsrlərlə unudulmayacaq mənəvi ziyanlar vurdu. Bunları yada salmamaq ən azından vətənə xəyanət olar. Ona görə də yüzillikləri əsrlərində təsvir edən Xalq yazıçısı İ.Əfəndiyev yetişən gəncliyə varislərinə örnək ola biləcək tale yaşamağı tövsiyə edirdi.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. İ.Əfəndiyev “Seçilmiş əsərləri” II cild, Bakı, “Təhsil”, 2014.
2. Nizami Cəfərov “Tarixin müasirliyi və müasirliyin tarixiliyi”, Bakı. “Elm və təhsil”, 2011.
3. İlyas Əfəndiyev – 100, Respublika Elmi Konfransının Materialları. “Elm və təhsil”, 2014.

Г.Амирджанова

Драма "Песня осталась в горах", написанная в исторической теме народным писателем Ильясом Эфендиевым

Резюме

Драма "Песня осталась в горах", написанная в исторической теме народным писателем Ильясом Эфендиевым, входящая в цикл работ, отображает не только драматурга, но и реальность XX века. Несчастье, данное людям социалистической революцией, обобщены в пьесе образом Шахназ. События происходят в усадьбе одного из Карабахских беков Бюк бека. В этой пьесе отображаются два противоречащих друг другу мировоззрения и уделяется большое место исторической культуре и традициям Карабаха, именуемой "музыкальной колыбельной" Азербайджана. Любовь И.Эфендиева к народу и нации передается через язык и мысли образов. Автор описывает любовь, на основе социального

неравенства, любящих друг друга молодых-Ниджата и Шахназ. Но их чистая любовь не выдерживает испытание времени. В результате Шахназ ханум ,стараясь спасти от смерти брата Бейук бека , становится причиной своей трагедии. Самоубийство Шахназ оповещало о разрушении социалистической структуры. В результате события в пьесе "Песня осталась в горах" ,написанной И.Эфендиевым с использованием подстрочных значений , подтвердились разрушением в XXI веке коммунистической идеологии. И поэтому творчество правдолюбца И.Эфендиева вечно любимо.

Q.Amirdjanova

Historical drama named “The songs are left in the mountains” , which is written by national writer Ilyas Efendiyev

Sammry

Historical drama named “The songs are left in the mountains” , which is written by national writer Ilyas Efendiyev, is not only included to the list of dramas that reflect the realities of the writer, but also reflect the realities of XXth century. The agony, which socialist revolution gave to people, is generalized in the image of Shahnaz character. Events are occurring in the palace of one of the beys of Gharabakh, Boyuk bey. This play, which is considered as “the cradle of music” of Azerbaijan and represent two contradictory points of views, generously demonstrates the culture and tradition of Gharabakh. Ilyas Efendiyev’s love for his nation, which is passed through the language of characters of the play, pleases the soul. The author describes love of two young lovers, Nicat and Shahnaz, who have different social statuses. However, their pure love could not survive the challenges of time. As a result, Shahnaz khanum creates her own disaster, while trying to save her brother Boyuk bey from death. Shahnaz’s suicide was indicating the distraction of socialism. As a result, the events in Ilyas Efendiyev’s play “Songs are left in the mountains”, which is written by using figurative language, were proved by destruction of socialistic ideology in XXI century. This is the reason why works of Ilyas Efendiyev is always loved by the public.

Rəyçi: Sarı Osmanlı
filologiya elmləri doktoru

SƏRXAN XAVƏRİ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutu
sarxanxaveri@gmail.com

FOLKLOR FAKTURASININ TƏSNİFİ PROBLEMİ FUNKSIONAL STRUKTUR ASPEKTİNDƏ

Açar sözlər: folklor, təsnifat, narrativ, situativ, performans, temporal, kommunikativ, sosioloji, estetik, filoloji, növ, janr

Ключевые слова: фольклор, классификация, нарратив, ситуативный, перформанс, темпоральный, коммуникативный, социологический, эстетический, филологический, вид, жанр

Key words: folklore, classification, narrative, situate, performance, temporal, communicative, sociological, aesthetic, philological, kind, genre

Problemin qoyuluşu. Nəzəri folklorşünaslığın ən mühüm istiqamətlərindən biri folklorun predmet sahəsini tam şəkildə əhatə edən fakturanı, folklor resurslarını küll halında təsnif etməkdən ibarətdir. Nəzəri folklorşünaslıqda predmet sahəsinin və sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi ("nə folklordur?" sualının dəqiq cavabının verilməsi) nə dərəcədə mürəkkəb bir nəzəri problemdir, müəyyənləşdirilən fakturanın təsnifi də bir o qədər elmi baxımdan zəruri və mürəkkəb bir məsələdir. Ümumiyyətlə, bu iki istiqamət bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Ona görə də "folklor fakturası hansı prinsiplərlə hansı hissələrə ayrılır?" sualından əvvəl, "nə folklordur?" sualına cavab vermək lazımdır.

Əsas mətn. Folklorşünaslıq baxımından məna daşıyan formalar yalnız söz vasitəsilə deyil, həmçinin hərəkət(oyunlar) və maddi vasitə(rəsm, xalçıqılaq, dulusçuluq və s.) əsasında da funksionallaşa bilər. Ona görə də birmənalı olaraq deyə bilərik ki, folklor yalnız sözlü mətnləri əhatə etmir. Görkəmli rus folklorşünası K.V.Çistov özünün "Folklor kulturoloji aspektdə" məqaləsində folklorun mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı dörd konsepsiya ayıraraq fərqləndirir:

a) Folklor şifahi şəkildə ötürülən sadə xalqın təcrübə və biliyidir. Bu halda mənəvi mədəniyyətin bütün formaları və maksimum geniş anlamda maddi mədəniyyətin də bir sıra nümunələri nəzərdə tutulur.

b) Folklor sadə xalqın bədii yaradıcılığı və yaxud da daha müasir ifadə ilə "bədii kommunikasiyasıdır". Bu konsepsiya imkan verir ki, sadə xalq yaradıcılığının musiqi, xerioqrafik, təsviri nümunələri də folklorlara daxil edilsin.

v) Folklor sadə xalqın verbal ənənəsidir. Bu halda sadə xalqın sözlə bağlı bütün fəaliyyət sahələri ayrılıb fərqləndirilir.

q) Folklor şifahi ənənədir. Bu halda şifahilik əsas əlamət kimi qabardılır. Bu halda folkloru digər verbal folmalardan, xüsusən də ədəbiyyatdan ayıraraq fərqləndirmək mümkün olur (Çistov 2005: 12).

Daha sonra müəllif folklorlara yanaşmada bu dörd baxışı dörd konsepsiya kimi təqdim edir:

1. Sosioloji(tarixi mədəni);

2. Estetik;

3. Filoloji;

4. Nəzəri kommunikativ(birbaşa şifahi kommunikasiya) (Çistov 2005: 12).

Qəribə olan cəhət ondan ibarətdir ki, folklor öz predmet dairəsinə görə filologiya ilə etnoqrafiyanın qovuşağındadır. Şübhəsiz ki, xalq tərəfindən yaradılan verbal mədəniyyət nümunələri də folklorlardır, onun məişəti ilə bilavasitə bağlı olan qeyri-verbal mədəniyyət nümunələri də folklorlardır. Folklorun verbal nümunələri müəyyən özünüməxsusluqlar nəzərə alınmaqla, şübhəsiz ki, bədii mətn tipləridir. Və bədii mətn tipi kimi də filoloji olaraq təhlil oluna bilər. Heç bir halda onu filoloji tədqiqatın predmeti olmaqdan uzaqlaşdırmaq olmaz. Digər bir tərəfdən, xalqın yaşamının uzun əsrlər boyu əsas rəqulyatoru olmuş, bu funksiyasını bu gün də davam etdirən adət ənənələr də, mərasimlər də folklorlardır. İstər fərbal folklor nümunələri olan nağılları, dastanları, lətifələri, istərsə də, toy və yas adətlərini, novruz bayramını folklor çətiri altında birləşdirməyə əsas verən onların “xalq bilisi”, “xalq təcrübəsi” deyilən ümumi sistemin tərkib hissələri kimi çıxış etməsidir.

Lakin bununla yanaşı, folklorun verbal nümunələrinin filologiyanın, adət ənənələrin etnoqrafiya tərəfindən öyrənilməsi də tamamilə təbiidir. Əgər belədirsə, onda folklorşünaslıq araşdırmalarına nə ehtiyac qalırdı. Folklorşünaslığın bir elmi fənn kimi spesifikasiyasını müəyyənləşdirən əsas amil tədqiqatın predmeti və bu predmetin spesifikasiyasıdır. Şifahi şəkildə nəsilə nəsilə ötürülən, xalq yaddaşında aktiv olaraq mövcud olan (və yaxud olmuş) hər şey folklorun predmetinə daxildir. Məsələnin həlli üçün mətnə funksional struktur aspektindən yanaşmaq lazımdır. Beləliklə, "nə folklorudur?" sualının cavabını aşağıdakı kimi modelləşdirmək olar:

Folklor kollektiv insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan ümumbəşəri mədəni metasistemin diaxron və sinxron olaraq bütün artefaktlar sistemidir: ilkin primitiv daş əmək alətindən tutmuş kontinentləri idarəçiliyi altında birləşdirən, nəhəng imperiya və dövlətlər şəklində təzahür edən sosial idarəçilik modellərinə qədər! Yəni, folklor kollektiv fəaliyyət nəticəsində yaranan və kollektiv informasiyaya çevrilən “folk”un yaratdığı maddi və mənəvi olan hər şeydir.

Folklorun təsnifi modeli bütün hallarda arxasında bu və ya digər nəzəri konsepsiya dayanan prinsipə və ya prinsiplər məcmusuna əsaslanır. Ən ümumi mənada hansı folklorşünaslıq məktəbinin nəzəri bazasına əsaslanmasından asılı olmayaraq istənilən təsnifat təcrübəsi folklor materialına struktur yanaşmanı nəzərdə tutur. Çünki təsnifat ilk növbədə “vahidin hissələrə” ayrılmasına, “bütövdə hissələri, hissələrdə bütövü” dərk etməyə xidmət edir.

Propp özünün “Folklor janrlarının klassifikasiya problemləri” məqaləsində belə bir fikir irəli sürür ki, bütün xalqların folkloru üçün universal təsnif prinsipi tətbiq etmək təcrübəsi özünü doğrultmur. Hər bir xalqın folkloru üçün ayrıca bir tətbiq modeli müəyyənləşdirmək daha effektivdir. O hesab edir ki, bu halda ayrı-ayrı xalqların folklor fakturasının bir-birindən kəmiyyət fərqi də asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkündür (Propp 1976: 38).

Propp belə bir maraqlı fikir irəli sürür ki, bizdə (rus folklorşünaslığını nəzərdə tutur – S.X.) folklorun təsnifi sahəsində onu kiçik hissələrə bölməkdən qərribə bir qorxu hiss olunur. Klassifikatorlar mümkün qədər ən ümumi və ən geniş təsnif növləri ilə kifayətlənirlər. Alim hesab edir ki, folklor mətnlərini bölünə bildiyi ən kiçik hissələrə qədər bölmək lazımdır. O qeyd edir ki, təsnifatda birsəviyyəli bölgü yetərli deyil. Hətta, alim, folklorşünasları zooloqların canlılar aləminin bölünməsində istifadə etdikləri çoxpilləli bölgülərdən nümunə götürməyə çağırır (Propp 1976: 40).

Folklor fakturasının təsnifi ilə bağlı ən geniş yayılmış modellərdən biri yazılı ədəbiyyatın növ və janr strukturunun folklorə tətbiqi təcrübəsidir. Folklorşünas alim Füzuli Bayat yazılı ədəbiyyatın növ və janr modelinin folklorə tətbiqinin uğurlu olmadığını olduqca inandırıcı dəlillər və konkret mətn faktları əsasında sübut edir. Lakin alim son nəticədə bu modeldən imtina etməyin mümkün olmadığı qənaətinə gəlir (Bayat 2012). Füzuli Bayatın bu mövqeyi rus folklorşünası Putilovun mövqeyinə yaxındır. O da “janr” anlayışının folklorə tətbiqinin uğurlu olmadığını qeyd edir. Eyni zamanda onu da vurğulayır ki, artıq folklor mətninin klassifikasiyasında “janr” kateqoriyası elə bir səviyyədə normativləşmişdir ki, yeni bir anlayış axtarmaq gecdir (Putilov 1994: 155).

Diqqəti cəlb edən digər bir mühüm məqam Putilovun məsələyə “Folklor materialının təsnifi” problemi kimi deyil, “Folklorda növ və janr məsələsi” kimi yanaşmasıdır. Əgər biz problemə elə bəri başdan növ və janr məsələsi kimi yanaşırıqsa, bu o deməkdir ki, əvvəlcədən nəzəri-metodoloji olaraq yazılı ədəbiyyatın təsnif modelini qəbul etmiş oluruq. Bəlkə də bunun nəticəsidir ki, müəllif problemi nə qədər dərinlən hiss etsə də, sonda yenə də sərlövhədə qoyduğu növ və janr təsnifi prinsipinə gəlib çıxır.

Tədqiqatın çevrəsi qapanır, spiralvari olaraq inkişafın yeni pilləsinə keçid baş vermir.

İstər dünya folklorşünaslığında, istərsə də milli folklorşünaslığımızda folklor materialının çoxlu sayda təsnifi təcrübələri vardır. Bu təsnif təcrübəsinə əsaslanan folklorşünas alim Seyfəddin Rzasoyun da təsnifi öz struktur yanaşması və orijinallığı ilə fərqlənir: “Folklor xalq ənənəsi kimi etnosun:

- inandıqları;
- etdikləri;
- yaratdıqları;
- söylədikləridir.

Bu göstərilənlər folklorun reallaşma səviyyələrini, etnosun gerçəkliyə münasibətinin davranış kodlarını özündə əks etdirir. Məsələn, reallığa inam folklorlarda ən mühüm məsələlərdəndir. Bunun aydın görünən hissəsi folklor şüurunda yaşayan inanclardır. Folklor inancları ilkin mifoloji arxetipləri özündə yaşadır. Digər tərəfdən, folklor etnosun fiziki və mənəvi təcrübəsinin gerçəklikdə təsdiq olunan, reallığı şübhə doğurmayan təcrübəsinə əks etdirir. Bu halda həmin təcrübənin əkinçiliyə, ailə münasibətlərinə və s. aid olmasının fərqi yoxdur. Həmin münasibətlər bütün hallarda reallığı, həqiqiliyinə, etibarlılığına, əlverişliliyinə, müsbət nəticəsinə inanılanı özündə əks etdirir. Folklorun kollektivin «etdiklərinin» olması etnosun gerçəkliyə hər cür münasibətinin hərəkət hissəsini (hərəkət kodunu) nəzərdə tutur. Buraya hərəkətlə bağlı olan hər cür folklor «janrı» aiddir. Folklorun xalqın yaradıcılığının «söyləmə» hissəsini özündə əks etdirməsi sözlü mətnləri nəzərdə tutur. Bu baxımdan, şifahi ənənədə söz vasitəsi ilə reallaşan hər bir mətn folklor sayılır. Amerika Folklor Cəmiyyətinin baxışlarına görə, folklorun yuxarıdakı bölgələrinin heç biri onun mahiyyətini dəqiq şəkildə əks etdirmir: bölgələrin hamısı, müəyyən mənada, şərtidir. Bir bölgüyə aid olan folklor mətnini digər əlamətləri əsasında başqa tipə də aid etmək olar. Bu da öz növbəsində folklorun elmi cəhətdən mənimsənilməsinin dinamikliyini göstərir (Rzasoy 2008: 16).

Milli folklorşünaslığımız tarixində folklorun dünyadakı təsnif təcrübəsi folklorşünas alim Ağaverdi Xəlil tərəfindən uğurla ümumiləşdirilmiş və müəllif tərəfindən yeni bir orijinal təsnif modeli təqdim edilmişdir. Bunun üzərində xüsusi dayanmaq istərdik. Müəllif “Folklor terminləri” kitabının ön sözü kimi nəşr olunmuş “Folklorşünaslığa giriş” məqaləsində yazır: “Folklor bir neçə prinsiplə təsnif oluna bilər. Yaranma zamanına, təbiətinə və funksionallığına görə folklor mərhələlərə bölünür:

1. Arxaik folklor
2. Klassik folklor
3. Postfolklor

Bu təsnifat folklor nümunələrinin diaxron xarakterini, yaranma və işlənmə özəlliyini və mükəmməllik dərəcəsini özündə ehtiva edir.

Digər bir təsnifat klassik ədəbiyyatşünaslıqdan gələn ənənəvi filoloji yanaşmaya əsaslanır. Bu təsnifat “Poetika”dan başlanan növ xüsusiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə görə aparılır:

1. Lirik növ
2. Epik növ
3. Dramatik növ

Folklor bu təsnifat sisteminə yerləşmədiyi üçün buraya “epik-lirik”, “lirik-epik” və ya “sintetik” kimi qruplar da əlavə edilir.

Folklor yaş qruplarına görə də təsnif edilir:

1. Uşaq folkloru
2. Böyük folkloru.

Folklor cinsə görə də təsnif edilir:

1. Qadın folkloru
2. Kişi folkloru.

Folklor sosial qruplara görə təsnif edilir:

1. Ovçu folkloru
2. Maldar folkloru
3. Əkinçi folkloru
4. Toxucu folkloru
5. Peşə folkloru
6. Kübar folkloru və s.

Ümumi şəkildə folklor xalqın əsas sosial strukturuna görə iki yerə ayrılır:

- Kütlə folkloru
- Elita folkloru.

Folkloru yaşayış yerinə, şəraitə və mühitə görə də təsnif etmək mümkündür:

- Elat-tərəkəmə (yörük) folkloru
- Oturaq (yatuk) folkloru
- Kənd folkloru
- Şəhər folkloru
- Saray folkloru
- Küçə folkloru
- Bazar folkloru və s.

Folklor funksiyalarına görə də təsnif edilə bilər. Ümumilikdə, folklor məlumatı ilk növbədə fəlsəfi-estetik funksiyanı yerinə yetirir. Folklorun yerinə yetirdiyi konkret funksiyalar aşağıdakıları əhatə edir:

1. Modelləşdirmə
2. Öyrətmə

3. Kommunikativ(ünsiyyət)
4. Magik
5. Proqnozlaşdırma
6. Əyləndirmə
7. Ornamental (bəzək) (Xəlil 2010: 30-32).

Mövcud təcrübə ilə yanaşı müəllifin ən maraq doğuran yanaşması özü tərəfindən təqdim edilən təsnif modelidir: “Bizə görə folkloru təqdimata görə və ya təqdimatın xarakterinə görə təsnif edilə bilər:

1. Deyilən folklor(situativ-kommunikativ). Xalq deyimləri. Paremiyalar.
2. Söylənən folklor (temporal-reçitativ). Lirik nümunələr.
3. Danışılan folklor (narrativ). Epik nümunələr.
4. Göstərilən folklor (teatral-performans). Xalq oyunları və tamaşaları (Xəlil 2010: 31).

Ağaverdi Xəlilin təqdim etdiyi bu təsnifat müəyyənləşdirən prinsipin folklorun funksional strukturu, kommunikativ-prosessual təbiəti ilə bilavasitə şərtlənməsi baxımından digər təsnifat nümunələrindən daha təkmildir. Bu təsnifatda meyar kimi götürülən prinsip folklorun tekst və kontekst münasibətlərini tam nəzərə alır. “Demək”, “söyləmək”, “danışmaq” “göstərmək” folklorun şifahilik xassəsinin, kommunikativik səciyyəsinin göstəriciləridir. Lakin bu təsnifatda çatışmayan cəhət folklorun maddi materiala bağlı olaraq meydana gələn “hazırlanan”, “düzəldilən”, maddi nümunələrini (müəllifin başqa bir kontekstə tamamilə başqa məqsədlə təsnifləndirdiyi kimi oyma, tikmə, döymə, toxuma, qayırma və s.) nəzərə almır. Halbuki onlar xalq mədəniyyətinin həm kəmiyyət, həm məzmun keyfiyyəti baxımından olduqca mühüm hissəsini təşkil edirlər.

Digər tərəfdən müəllifin yalnız deyilən folklor nümunələrinə aid etdiyi situativ-kommunikativlik keyfiyyəti ümumiyyətlə bütün folklor nümunələrinə aiddir.

Ona görə də müəllifin təqdim etdiyi təsnif modelinə göstərilən və səsləndirilən bəndlərinin artırılmasını da məqsədəuyğun hesab edirik.

Nəticə. Nəticə olaraq yuxarıda qeyd edilən müxtəlif təsnif modelləri içərisində folklorşünas alim Ağaverdi Xəlil tərəfindən əsaslandırılmış təsnif modelinin aşağıdakı kimi veriməsi təklif olunur:

1. **Deyilən folklor(situativ-kommunikativ). Xalq deyimləri. Paremiyalar;**
2. **Söylənən folklor (temporal-reçitativ). Lirik nümunələr;**
3. **Danışılan folklor (narrativ). Epik nümunələr;**
4. **Göstərilən folklor (teatral-performans). Xalq oyunları və tamaşaları;**
5. **Səslənilən folklor. Xalq mahnıları, xalq melodiyları;**

6. Düzəldilən folklor. Maddi xalq mədəniyyəti nümunələri.

Əlbəttə, hər bir təsnifat bölgüsü kimi, bu təsnif modeli də folklor fakturasını tam əhatə etmək və ən ümumi, universal prinsiplərə əsaslanmaq gücündə deyil. Bu da mövcud prinsiplərdən biridir. Sadəcə olaraq bu təsnifatda əsaslanılan bölgü prinsipi folklorun əsas mahiyyətini təşkil edən kommunikativliklə, folklorun funksional strukturu ilə bağlı olduğundan biz bu bölgünü daha məqsədmüvafiq hesab edirik.

Ədəbiyyat

Bayat 2012 – Bayat F. Folklor dərsləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012. 424 s.

Çistov2005 – Чистов К.В. Фольклор. Текст. Традиция. М., 2005.

Xəlil 2010 – Folklor terminləri/Tərtib edəni A.Xəlil. Bakı:Nurlan,2010, 140 s.

Propp 1976 – В.Я.Пропп. Фольклор и действительность(избранные статьи), Москва, 1976.

Putilov 1994 – Путилов Борис Николаевич. Фольклор и народная культура. СПб.: Наука, 1994.

Rzasoy 2008 – Rzasoy Seyfəddin. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı: Nurlan, 2008, 188 s.

S.Khavari

The problem of the classification of folklore texture in the aspect of functional structure

Summary

In the article it said about determining the folklore texture and the classification problems of the texture which is one of the most important problems of the theoretical folklore-study. The author puts a consideration forward that first of all determining the folklore texture demands the method of approaching with the folklore principles to the folklore. Approaching with these principles all creation, the material and spiritual, wordy and non-wordy culture examples created as the result of the collective are folklore. In order to determine such texture the author looks through the different classification principles based on the different principles. As a result the author offers the classification model according to the performing style of the folklore texture which is said, told, shown, sounded and made. In the article the thought is based that this classification principle is more advisable as it belongs to the nature of folklore and its functional structure.

Проблема классификации фольклорной фактуры в аспекте функциональной структуры

Резюме

В статье исследуются один из основных вопросов теоретической фольклористики – определение фольклорной фактуры, а также проблемы классификации этой фактуры. Автор выдвигает такую гипотезу, что определение фольклорной фактуры, в первую очередь, требует подхода к фольклору с фольклористическими принципами. А согласно этим принципам все материальные и духовные, словесные и несловесные образцы культуры, созданные коллективным творчеством являются фольклором. Для определения такой фактуры автор рассматривает различные принципы классификации. И как результат, автор предлагает модель классификации по способу исполнения фольклорной фактуры, таких как сказанный, рассказанный, показанный, послушанный и созданный. в статье обосновывается такое предположение что, этот принцип классификации напрямую связан с природой фольклора и его функциональной структурой и поэтому является более целесообразным.

Рәуғи: **Şakir Albalyev**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYNURƏ BABAYEVA
SDU
femida278@mail.ru

MİFOLOJİ DÜŞÜNCƏDƏ QUŞ KULTU

Açar sözlər: mifologiya, əcdad, təbiət, türklər, totemizm

Ключевые слова: мифология, предок, природа, тюрки, тотемизм

Keywords: mythology, ancestor, nature, Turkish, totemism

Bu gün mövcud olan bütün dünya fəlsəfəsi mifologiyanın, mifoloji düşüncənin qılabının altından çıxmışdır. Olum və ölümün arasındakı yaşamın dərki müxtəlif yanaşmaların, baxışların yaranmasına rəvnəq olmuşdur. Əcdadların axtarışı, yaranma həqiqətlərini “həzm etmək” üçün insan ətrafında var olan təbiətə müraciət edir. Həyatda hər bir şeyin bir-biri ilə bağlı olduğunu anlayan qədim insan öz yaradılışını, əcdadını heyvanların, quşların, bitkilərin, bir sözlə, təbiətlə, onun xüsusiyyətləri ilə uzlaşdırıb eyniləşdirməyə cəhd göstərir. Beləcə, ilkin təsəvvürlər animizm, totemizm, şamanizm, animatizm, kult və s. şəklində sistemləşmə imkanı yaradır.

Mifoloji mətnləri tədqiq edərkən görmək olar ki, quş kultu bir çox xalqların mifoloji düşüncəsində xüsusi yer alıb. Bu da totemizmlə, xalqların mifik təfəkkürü, inancları ilə əlaqəlidir. Quş türkdilli xalqların mifoloji düşüncəsində xüsusi yer tutmaqla yanaşı, həm də slavyan, skandinav xalqlarının mifologiyasında önəmli mifik obrazdır. Quşlar bir mistik obraz kimi işıqlı və qaranlıq dünya arasında körpü rolunu oynayır. Quş onqonu türklərin folklorunda da çox istifadə olunub. Məsələn, əldə olan çoxsaylı mənbələr toğanın (qartalın) bəzi türk soy və boyları tərəfindən onqon-əcdad kimi qəbul edildiyini söyləməyə əsas verir.[7, 147]. Eləcə də hər bir oğuz soy və boyunun ayrıca quş onqonunun olduğunu Fəzlullah Rəşidəddin də göstərmişdir [8, s.54-60]. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”unda Tüklü quşun adı çəkilir və Oğuz tayfalarının onqonu (müqəddəs quş) sayılan Ağ sunqur (şahin) quşuna işarə edilir [5, s.140]. Azərbaycan mifologiyasında quş kultuna daha çox nağıl və əfsanələrdə rast gəlinir. Nağıllarda quşun köməyi ilə şahlıq taxtına oturacaq insanı, şah qızının ərə gedəcəyi adamı seçirlər. Elə bu epizodlardan da xalq arasında “başına şahlıq quşu qonub” məsəli yaranıb. Yaxud quş qəhrəmanın xilaskarına çevrilir, ya yatmağa qoymayaraq ona həqiqətləri açıb düz yol göstərir, ya da qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya gətirir. Məsələn, “Məlikməmməd” nağılında divin canı şüşədəki quşda olur. Burada quş divin həyatını simvolizə edir. Yalnız bu quşu öldürməklə divə qalib gəlmək olar [6,18]. Elə həmin nağılda Zümrüd quşuna da rast gəlirik. Zümrüd quşu

balalarını xilas edən Məlikməmmədin yaxşılığının əvəzində onu işıqlı dünyaya qaytarır [6, s.21].

“İsgəndər Zülqərneyn” nağlında yuxarıda qeyd etdiyimiz padşah seçmə prosesini izləyirik: “İş belə gətirdi ki, İsgəndərin atası öldü. Gətirib oğlunu yerində padşah qoymax istədilər. Padşahın paxıl vəzirlərindən biri dedi:

- Bizim dədə-baba qaydamız var, gərək quş uçurdax, kimin başına qonsa, onu da padşah seçək.

Elə də elədilər. Quşu uçurtdular. Quş düz gedib qondu İsgəndərin başına. Gətirib atasının yerinə onu padşah qoydular” [6, 79].

Bu nağıldan belə qənaətə gəlmək olar ki, padşah mifik təfəkkürə görə Tanrının yer üzündəki simasıdır, onu da Tanrının elçisi olan quşlar seçə bilər.

“Ağ quş” nağlında isə Ağ quş Şirzadə həqiqətləri söyləyib onun gözünü açır, ona yol göstərir. Məsləhətləri ilə onu nəfsdən, yersiz əməllərdən, ölümdən xilas etməyə çalışır. Lakin Şirzadənin nəfsi və nankorluğu ucbatından Ağ quşun cildinə girən gözəl qız daş olur [6, s.296]. Bu nağıldan görünür ki, sədaqət, təmənnaşlıq və xeyirxahlıq rəmzi olan quş (qız) nankorluğun, namərdliyin qurbanı olur.

Əfsanələrdə isə bu obraz zərif qadınların xilas nöqtəsidir. Təcavüzdən, əsarətdən və ya utanıdan qorunmaq üçün bu qadınlar Tanrıdan xilas diləyirlər. Tanrı da onları, əfsanəyə görə, quşa çevirir. Qadının turac, kəklik, şanapipik, tovuzquşu, qu quşu kimi quşlara çevrilməsi ilə onların gözəllikləri, incəlikləri, köməksizlikləri müqayisə edilib eyniləşdirilir.

Eyni zamanda mifik təfəkkürə görə, quşlar o dünya ilə bu dünya arasında körpü rolunu oynayır.

Humay. Qutsal quşlardan sayılır. Yer üzündə qızılısaçlı qadına və ya ağsaçlı qarıya çevrilə bilər. Əvvəllər Tanrının (Tanrının) həyat yoldaşı kimi qəbul edilirdi, lakin sonralar o, meşədə məskunlaşmış və hamilə qadınların, uşaqların himayədarına çevrilmişdir. Hamilə qadınlar həyatı, körpələr (danışmağa başlayana qədər) isə təbiətlə ruhlar arasındakı bağı simvolizə edir. Hətta xalların da Humay quşunun toxunuşundan əmələ gəldiyi göstərilir. Göydə uça, yerdə gəzə, suda üzə bilən bu quşun həm də dünyanın yaranmasında iştirakını da qeyd edirlər. Böyük okeandan torpaq çıxaran quşun məhz humay quşu olduğu göstərilir. Bu torpaqdan da dağlar, düzlər, çaylar əmələ gəlir [9]. Bu quşu türklər həm də Tanrının elçisi kimi qəbul edirlər. Humay (Həmayun) Tanrının şərəfinə himnlər oxuyur. O cənnətdən gələn bir quş kimi getdiyi hər bir yerə xoşbəxtlik və səadət bəxş edir və yaradılışın bütün sirli məqamları onda gizlədir. Onun səsinə eşidən kəsə bu həqiqətlər aşkar olur. Miflərə görə, humayın kölgəsi düşən insanların taleyi

uğurlu, həyatı xoşbəxt olur. Xəstə uşağa öz kisasından süd içirtsə, həmin uşaq tez sağalar.

Qartal. İlahi bir varlıq, xilaskar kimi təqdim olunur. Türk mifoloji düşüncəsində qartal səma və günəşi əks etdirir. Qədim türklərə görə, onun insanla vəhdəti, yəni insana çevrilə bilməsi əcdadlara söykənir.

Bir gün insan oğlu fikirləşir ki, hər şeyin padşahı, böyüğü var. Quşların da gərək padşahı olsun. Bütün quşları yığıb deyir ki, hansınız lap yuxarı qalxsanız onu padşah qoyacağam. Quşlar razı olur. Uçullar, ancaq qartal hamısinnan hündürə uçar. Bı dəmdə insan oğlu görür ki, qartalın tükləri arasınnan cırt-cırt quşu çıxdı, lap yuxarı uşdu. Bını quşdar da gördü, pərt oldular ki, binnan bizə padşah çıxmaz. İnsan oğlu cırt-cırt quşuna deyir ki, sən lap yuxarı uşdun, ancaq kələyinən. Ona görə gərək sənə bir iş də tapşırım. Onu da eləsən, səni padşah qoyacağam. Get mənə elə bir çöp gətir ki, nə əyri olsun, nə də düz.

Deyillər ki, cırt-cırt quşu o vaxtdan həmişə kolluqda gəzir, həmin çöpü axtarır, ancaq tapammır. Qartal isə quşların padşahı olur [3, 67].

Tuğrul . Tog/Doğ kökündən yaranan və yenidən doğan mənasını daşıyan bu quş fəvqəltəbii xüsusiyyətə malik qırmızı rəngli nəhəng, yırtıcı quşdur. Bu ada Türk və Monqol mifologiyasında rast gəlinir. Ölümsüzlüyü və yenidən dirilişi simvolizə edir. Fərqli xüsusiyyətlərindən də biri əkizinin (Qonrul Kuşu) olmasıdır. Oğuz Kağan ilk yoldaşını başında Tuğrul quşu olan bir ağacın kovuğunda tapmışdır. Köməksevər və xeyirxah Tuğrul quşu sehirlil quşlardandır. Onun iki tükünü bir-birinə sürtəndə cin peyda olar və 3 diləyi həyata keçirərmiş. Üfüq nöqtəsinin kənarındakı sonsuz dənizdə olan Qaf dağının arxasındakı qaranlıqda yaşayarmış. Attilanın və bəzi Oğuz boylarının birinin bayrağında Tuğrul quşu təsvir olunmuşdur.

Göyərçin. Mifologiyada aşıq və məşuq, xəbər gətirən, xilaskar obrazlarını əks etdirir. Eyni zamanda Yaxın Şərqdə göyərçin quşu ilahi “Ana İlahə” simvolu kimi də işlənirdi. Nuhun əfsanəsinə görə, insanlığı xilas edən quşlardan biridir.

Durna. Durna mifoloji düşüncəyə görə cavan qızı və gözəlliyi simvolizə edir. Onlar haciləyləklər kimi monoqamdır. Yaşadıqları müddətdə yalnız biri ilə cütləşirlər. Tərəflərdən birinin ölümü digərini də məhvə aparır. İkinci tərəf ölümü seçib özünə qəsd edib suda boğulur. Bu xüsusiyyətlərinə görə ən uzaq məsafələri qət edə bilən köçəri quşlar – durnalar türk xalqları üçün ailə, sədaqət, xoşbəxtlik, bərəkət rəmzi kimi qəbul edilir. Hətta xalq arasında belə bir deyim var ki, durna qatarının səfini pozan şəxs günaha batar, evinə bədbəxtlik gətirər.

Türk xalqlarının folklorunda doğmalardan, vətəndən xəbər verə bilən, çoxlu səyahət edən bu quş ilə bağlı vətən, ailə həsrətli xalq mahnıları, bayatılar mövcuddur.

Evlərinin dalı təpə,
Yağış gəlir səpə-səpə,
Oyadaram öpə-öpə.
Üçtelli, dördtelli, beştelli durna,
Sən haralısan, haralı durna?
Ovçu əlindən yaralı durna,
Yaralı, yaralı, yaralı durna.
Evlərinin dalı qaya,
Qayadan baxarlar aya,
Mənim yarım ağca maya.
Üçtelli, dördtelli, beştelli durna,
Sən haralısan, haralı durna?
Ovçu əlindən yaralı durna,
Yaralı, yaralı, yaralı durna.

Azərbaycan onomastikasında belə durnaya olan inancla bağlı xüsusi isimlər, toponimlər də müşahidə olunur.

Durnalar hətta bəktəşlərin mədəniyyətində də xüsusi yer tuturlar. Ələvilərə görə durna və göyərçin müqəddəs quş sayılır. Sürətli dövrə vurmaqla rəqs edən dərvişlərin rəqsi belə durnaların göydəki uçuşuna bənzəyir. Ali Yaman “**Alevilik və kızılbaşlığın gizli tarixi**” kitabında qeyd edir: “Tesevvüf inancında önəmli bir yeri olan Turna quşu ilə ilişkilendirilən Turnalar Semahı'nda, Turna quşunu simgeleyen hareketlər canlandırılmaktadır. Semah sırasında cemde bulunan canlar “Seyr için olmaya, aşk için ola” gibi sözlərlə semaha eşlik ederler”. Təsəvvüf ozanı Pir Balım Sultan bir şeirində durnanı belə təsvir edib:

Gitme, turnam, gitme, nerden gelirsin,
Sen nazlı canana benzersin, turnam.
Her bakışta beni mecnun edersin,
Gönülde mihmana benzersin, turnam [1, s.268].

Bu şeir parçası və başqaları, Turnalar semahında istifadə edilir.

Qu quşu. Sevgi, saflıq, müdriklik, alicənablıq, hikmət və cəsarət rəmzidir. İnsan qəlbinin göy üzündə qu quşu şəklində uçduğu haqda rəvayətlər yazılır. Özündə hava və suyu birləşdirən qu quşu həyatdakı varlığın quşu hesab edilir, eyni zamanda özündə ölümü cəmləşdirir. Bu səbəbdən əfsanələrdə ağ və qara qu quşları birgə əks olunur. Hətta bəzi türk folklorunda qu quşunun Humay quşunun nəslindən olduğunu qeyd edirlər.

Bayquş. Müqəddəs sayılan quşlardan biri hesab olunur. Tenqrinin istəyi ilə uçan bu quşlar pis ruhları izləyirmişlər. Hətta qazaxlar vaxtilə gəlinin saçını bayquş lələkləri ilə bəzərmişlər. Bu da bayquş lələklərinin gəlini pis ruhlardan qoruya biləcəyi inancı ilə əlaqəli imiş.

Qədim miflərdə pəri qızlar quş cildinə girib insanların yanına gəlmişlər. Bu da totemlə bağlı məqamdır. Qu quşu, qaz şəklində çimib sərinləməyə gələn pəri qızlar hansısa bəni-adəmin gözünə görünər və nəfsinə sahib olmayan insanın ucbatından ya doğmalarından ayrılıb həmin insanın yanında qalır, ya da bu günah həmin insanın həyatını məhvə gətirər. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Basatın Təpəgözi öldürdüyü boy”unda rast gəlirik: “Aruzun bir çobanı vardı. Qonur qoca Sarı çoban deyərtilər adına. Oğuzların önündə bundan əvvəl kimsə keçməzdi. “Uzun bulaq” deyilən məşhur bir bulaq vardı. O bulağa pərilər qonmuşdu. Birdən qoyunlar ürkdü. Çoban qabaqdakı təkəyə hirsələndi, irəli getdi. Gördü ki, pəri qızlar qanad-qanada bağlayıb uçurlar. Çoban öz yapıncısını üzərlərinə atdı. Pəri qızının birini tutdu. Tamah salıb qucaqladı... Qoyun hürkməyə başladı. Çoban qoyunun qabağına qaçdı. Pəri qızı qanad çalib uçdu. Dedi: “Çoban, il tamam olanda məndəki əmanətini gəl, al! Amma oğuzların başına bəla gətirdin!” [5, s.196]. Burada çoban “qadağa olunmuş alma”nı yemək kimi bir günaha batır. Mümkünsüz olanı edib özünü və elini bəlaya salır.

Hacıleylək. Bu iri məğrur, insanlardan qorxmayan quş öz yuvasını insanların evinin damında, evə yaxın ağaclarda qurur. Hər il öz köhnə yuvasına qayıdan hacıleylək insanlar üçün evlərinin, yurdlarının qoruyucusu, ruzi və bərəkət gətirən bir varlıq kimi tərənnüm olunur. Həşərat, siçan, ilanlarla qidalanan hacıleylək mifik təfəkkürdə insanları ətraflarını bürüyən şərdən təmizləmə gücünə malikdir. Şərq ölkələrində hacıleylək uzunömürlülük və sakit, rahatlıq dolu qocalığı simvolizə edir.

Tovuz quşu. Bu quş özünü sevən, gözəlliyi ilə fəxr edən qadını simvolizə edir. Gözəlliyi ilə məşhur olan bu qadının bir eybi olur. Ayaqları onun üçün utanc yeridir. Əfsanəyə görə, onun həyat yoldaşı Süleyman peyğəmbər bir gün ondan həmişə gizlətdiyi ayaqlarını göstərməyini istəyir. Bundan da xəcalət çəkən Tovuz Tanrıdan quşa çevrilməyini diləyir. Tanrı da onun səsini eşidir. Bu gün də öz gözəlliyi ilə öyünən tovuz quşu ayaqlarına baxanda xəcalət çəkir.

Şahişonqar. Əfsanələrin birində göstərilir ki, Şahişonqar bütün quşların padşahı imiş və onun vəziri tərflan, vəkili qırqovul, məsləhətçisi isə qartal imiş. Bir gün o hirsələndi vəziri vəkilini qovur. Ala qarğanı özünə vəzir, qaraqarğanı vəkil, quzğunu məsləhətçi götürür. Lakin onların nəfslərinin ucbatından Şahişonqar insanlar tərəfindən tutulur. Ətrafına qarğa-quzğunu yığdığına görə peşman olan Şahişonqar azad olduqdan sonra belə yaxınına heç kəsi buraxmır, heç vaxt evlənmir, nəslə törəmir. Buna görə də indi nəslə kəsilib. “İsgəndərin quşlar şahından xərac alması” nağlında hər yerdən bac alan İsgəndərin quşların şahı olan Şahişonqardan da bac ala bilməsi təsvir edilir. Xərac əvəzinə İsgəndərə Şahişonqarın lələyi verilir. Həmin lələk o

qədər qiymətlidir ki, ona heç bir sərraf, zərgər qiymət qoya bilməz. Bu da mifik obraz olan Şahişonqara olan inancdan, dəyərdən irəli gəlir.

Şahişonqar həm də Oğuz xanın dördüncü oğlu Gök xanın övladları olan Bayındır və Çəbninin onqonu olmuşdur.

“Bayındır- adının anlamı – həmişə bolluq içində olan;

Onqonu- şunqar; ət payı – qabaq ayağının sol qolu.

Çəbni –adının anlamı-bahadır, harada düşmən görsə, dərhal döyüşə atılan;Onqonu – şunqar; ət payı – qabaq ayağının sol qolu” [8, s.58].

Şeşə. Azərbaycan əfsanələrində rast gəlinir. Deyilənə görə, qeybdən gələn quşdur və ancaq gecələr uçar. Uşaq olan evə girsə, uşaq qalmaz, ölür. Bu xüsusiyyəti ilə şəri, qaranlığı simvolizə edir.

Azərbaycan mifoloji mətnlərində qadınların quşa çevirmələrini əks etdirən bir sıra rəvayət və əfsanələr var. Alabaxta, şanapipik, tovuz quşu, kəklik, turac, hip-hop kimi quşlarla bağlı olan əfsanələr bunlara misaldır.

Kəkliklə bağlı rəvayətdə deyilir:

Qədimlərdə çox gözəl, ağıllı, namuslu bir qız varmış. Bu qız öz əmisi oğluna adaxlı imiş.Qızın toy günü olur. Onun əl-ayağına xına qoyurlar. Hamının başı həyəət-bacada toy işlərinə qarışır. Qız tək-cə yengə ilə evdə oturubmuş. Bu vaxt çoxdan bəri qızı izləyən, onu ələ gətirməyə çalışan başqa bir oğlan başının dəstəsi ilə içəri girir. Yengənin əl-ayağını, ağızını bağlayıb yerə yıxır. Qızı da götürüb dağlara qaçır.

Qız nə qədər dartınır, qışqırır, yalvarır, ona qulaq asan olmur. Hər yerdən əlacı kəsilən, əli üzülən qız üzünü göyə tutub deyir:

Tanrı, məni quş elə,

Qanadı gümüş elə.

Eldə rüsvay eləmə,

Dağda günüm xoş elə,

Daşlara yoldaş elə.

Qız bunu deyən kimi dönüb kəklik olur, pırıltı ilə uçub çəmənliyə düşür. Qızın əl-ayağı xınalı olduğu üçün, kəkliyin də ayağı xınalı olur. [4, s.75]

Və ya şanapipiklə bağlı əfsanədə gəlinin həya edib tanrıdan quşa çevrilməsini diləməsi zərif qadının quşla simvolizə olunduğunu da göstərir.

Qoca bir kişinin gözəl, həyalı bir gəlini varmış. Bir neçə vaxt keçir, gəlin hamilə olur. Qayınata evdə olmayanda gəlin su gətirib uzun qara saçlarını yumağa başlayır. Saçını daradığı vaxt qayınatası evə gəlir. Gəlin darağı saçına taxır, əllərini göyə qaldırır deyir:

- İlahi, məni ya daş, ya da quş elə.

Söz gəlinin ağızından çıxar-çıxmaz quş olub göyə uçar. O həmin quşdur ki, indi də darağını başında gəzdirir. Ona Şanapipik, Daraqçin deyirlər. [4, s.69]

Xalq arasında belə bir deyim var ki, qaranquşu öldürmək günahdır. Kim onu öldürsə, başına bir iş gələr. Qaranquşun adından oxunulur:

Qaranquşam, qaranquş,
Qanadlarım ayırıc-ayırıc.
Məni vuran bəy oğlu
Qan qussun oyuc-oyuc. [4, s.69]

Buna səbəb də qaranquşun insanın dostu, xilaskarı olmasıdır. Başqa bir rəvayətdə insanın qaranquşu niyə qorumasının səbəbi də göstərilir. Bu rəvayətdə deyilir ki, Nuhun gəmisini batmaqdan qoruyan ilan (açılan deşiyi tutur) ondan dünyadakı ən şirin şeyi yeməyi ona icazə verməyi xahiş edir. Nuh da razı olub arı ilə qaranquşu axtarmağa göndərir. Hər şeyin dadına baxdıqdan sonra arı deyir ki, dünyada ən şirin şey insan ətidir. Qaranquş da dostu insanı qorumaq üçün arının dilini qopardıb deyir ki, sən insanın ətinin şirin olduğunu gördün, amma onların bizə ev qurduqlarını, bizi qoruduqlarını yaddan çıxartdığına görə bu hala düşdün (qədirbilməzliliyinin nəticəsi). Nuhun yanına gələndə isə arı artıq danışa bilmirdi, ona görə də qaranquş ən şirin şey kimi torpağı qələm verir. İlan bunun yalan olduğunu anladığına görə qaranquşu məhv etmək istəyir, amma yalnız quyruğundan dişləyə bilir. O vaxtdan insanı – dostunu xilas edən qaranquş haçaquyruq qalır.

Bütün dünyaya yayılan türk xalqları bu gün islamı qəbul edib təkəllahlığa sitayiş edir. İnam yerimiz dəyişsə belə, hələ də əcdadlarımızın qanla bizə ötürdükləri inancları, adət-ənənələri qalmaqdadır.

Bir sözlə, mifologiya hər bir xalqın tarixini yazmaq üçün əla vasitədir.

Ədəbiyyat

1. A.Yaman. Alevilik və kızılbəşliğin gizli tarixi. İstanbul: Kalipso,2010, 326 s.
2. Azərbaycan folkloru külliyyatı, I cild, Bakı: Səda, 2006, 399 s.
3. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988, 194 s.
4. Əsətlər, əfsanə və rəvayətlər. Bakı: Şərqlər-Qərb, 2005, 302 s.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
6. Nağıllar. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Bakı: Yazıçı,1985, 506 s.
7. Ögel. Türk mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), 1-ci cilt, Ankara:
Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, 644 s.
8. Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” NPB, 2003,
108 s.
9. http://revolution.allbest.ru/religion/00381975_0.html
10. <http://arab.com.ua/ru/place-crane-in-the-Turkic-to-culture>

А.Бабаева

Культ птицы в мифологическом представлении

Резюме

Статья посвящена изучению птицы как культ в мифологическом представлении - в легендах, сказках, эпосах. Рассматриваются причины возникновения культовых представлений в сознании наших предков. В исследовательской работе проводятся параллели между культом и монотеизмом.

Изучая мифологические тексты, можно видеть, что культ птицы занимает особое место в мифологической мысли многих народов. Это связано с тотемизмом, мифами и убеждениями этих народов. Птица как культ добра и предков играет роль моста между видимом и невидимом миром. Она является мифическим образом в мифологии тюркских народов. Культ птицы для них отражение добрых начал жизни, которым следует поклоняться. Этот процесс явно тяготеет в сторону единобожия.

A.Babayeva

Cult bird in mythological representation

Summary

The article is devoted to the study of birds as a cult in the mythological representation - in legends, fairy tales, epics. Examined are the cause of origin of cult representations in consciousness of our ancestors. In the research work, parallels between the cult and monotheism are conducted.

Studying the mythological texts, it can be seen that the cult of the bird occupies a special place in the mythological thought of many peoples. It is connected with totemism, myths and beliefs of these people. The bird as a cult of good and ancestors plays the role of a bridge between the visible and the invisible world. It is a mythical image in the mythology of the Turkic peoples. The cult of birds is for them a reflection of the good beginnings of life, which should be worshiped. This process clearly has a tendency to monotheism.

Rəyçi:

Aslan Bayramov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ŞEYDA QULUYEVA
SDU
folklorshunas@mail.ru

MİFOLOJİ DÜŞÜNCƏDƏ SU VƏ DAĞ KULTU

Açar sözlər: kult, mifologiya, inam, nağıl, dastan

Ключевые слова: культ, мифология, вера, сказка, эпос

Key words: cult, mythology, faith, fairy tale, epic

Mifologiya folklorun əsasını, ilk bünövrəsini təşkil edir. Bəşər mədəniyyətinin inkişafı ilə bağlı mifologiya ictimai şüurun başqa formaları – fəlsəfə, folklor, din və s. elmlərlə əvəz olunmuşdur.

İnsanın yarandığı ilk vaxtlardan onu əhatə edən aləmdə baş verən təbiət və cəmiyyət hadisələri qarşısında özlərini gücsüz hesab etmişlər. Odur ki, bir sıra mifik varlıqlara, fəvqəltəbii hadisələrə inanmağa məcbur olmuşdular. Hər hansı bir təbiət hadisələrini bir ilahi qüvvə ilə əlaqələndirirdilər. Beləliklə, qədim insan zəkasının məhsulu olan mifik surətlər yaranırdı. Odur ki, mifologiya mənəvi mədəniyyətin qaynağı və özülüdür. Türk xalqlarında da mifoloji düşüncə əski çağlardan təşəkkül etmişdir. Türk xalqlarının mifoloji təfəkkürü, qaynaqları birdir. Odur ki, əcdad, dağ, ağac, su, at və s. bu kimi kultlar türk xalqlarının mifoloji düşüncəsindən yaranmışdır. Kult - yəni dinin əsas ünsürlərindən biri, fəvqəltəbii qüvvələrə və bütələrə sitayiş anlamındadır. Oda, suya, torpağa, havaya eləcə də ağaca, daşa tapınan türklər onlara inanaraq dualar etmiş, qurbanlar kəsmişlər. Saxa (yakutlar), fuva, xakas və altay türklərində bu ənənə hələ də yaşamaqdadır. Türk xalqlarının inam sistemində su müqəddəsdir, yaranışın ilkidir, bütün həyat da ona bağlıdır. Dünya mifologiyasının hamısında su dünyanın yaradılışının ilkin əsaslarından birini təşkil edir. Su ilə bağlı Azərbaycan mifoloji fəlsəfi düşüncəsində də çox qədimlərdən bəri varlığın əsasını təşkil edən dörd ünsürdən biri hesab olunmuşdur. Eyni zamanda su saflığın, təmizliyin, diriliyin, sonsuz həyatın simvoludur. Həm də insanlarda belə bir inam meydana gəlmişdir ki, suyu gözəgörünməyən ilahi bir qüvvə idarə edir. Odur ki, bunlar türk dünyasının folklor yaradıcılığının bütün janr və növlərində öz əksini tapmışdır. “Dünyanın yaranması” əsətirində deyilir:” Yazıb-pozan pıranların söz-sovuna görə, qoca dünya hələ binnət olmamış, nə yer var imiş, nə də göy. Yerlə göy bir-biri ilə göbəkbitişik imiş. Bir dəfə ənşər-mənşər başlayır. Qapalı dünyanın göbəyi tən ortadan partlayır. Dünya alt və üst qata bölünür. Üst qat çox hündürlüyə atılır, alt qat su olur. Əvvəlki yerini özünə yurddaş edir” [11, s.187]. Deməli, bütün yaradılış su ilə

başlayır. Məsələn, verilən nümunəyə diqqət edək: "Lap qabaxlar Allahdan başqa heç kim yox imiş. Yer üzü başdan-ayağa su imiş. Allah bu suyu lil eyləyir, sonra bu lili qurudub torpaq edir. Torpaqdan palçıq qayırib insanları yaradır, onlara ruh verir" [14, s.125]. Deməli, Azərbaycan mifoloji mətnində ilk əvvəl Allah və su var. Allah bütün qalan şeyləri sudan istifadə etməklə yaradır. Bu nümunədə də suyun başlanğıc olduğuna hər şeyin ondan sonra yaradıldığına işarə edilir. Həm də suyun çox möcüzəli bir qüvvəyə malik olduğu nağıllarda da öz əksini tapır. Xalqımızın çox sevilən nağıllarından biri olan "Göyçək Fatma" nağılında suyun möcüzəli qüvvəsi diqqəti cəlb edir. Nağılda oxuyuruq: "Fatma qarının yanından çıxıb gəldi, yolda günçıxan tərəfdə qabağına bir bulax çıxdı, suyu dümağ süd kimi. Girib suda çimdi. Bir az gedib günbatan tərəfdə bir də bulağa rast oldu. Bu bulağın suyu qarqara idi. Orada başını yuyub, bir az da qaşlarına, kirpiyinə çəkdi. Qırmızı sudan da bir az yanaxlarına və dodaxlarına çəkdi. Fatmanın gözəlliyi bir idi, indi min oldu" [1, s.39]. Deməli, nöqsanlara, ədalətsizliyə möcüzəli qüvvələrlə qalib gəlmək mümkündür. Burada verilən müxtəlif rəngli möcüzəli sular saflığın, təmizliyin, inamın simvoludur.

Azərbaycan nağıllarında suyun əsas mifoloji xassəsi verimlilik, bəxşedicilik xassəsidir. Nağıllarda suyun gözəllik bəxş etməsi, onun dirilik suyu – abi-həyat olmasını göstərir.

Dastanlarımızda da suya inamla bağlı nümunələr çoxdur. Məsələn, "Koroğlu" dastanında Koroğlunun bir qəhrəman kimi formalaşmasında Qoşabulağın möcüzəli suyunun böyük əhəmiyyəti var. Dastanda Qoşabulağın möcüzəsi belə təsvir edilir: "Gecədən xeyli keçmişdi, birdə məşriqdən bir ulduz doğdu, məğribdən də bi ulduz, bu uduzlar gəlib düz Qoşabulağın üstündə toquşdular. Ulduzların toquşmağından Qoşabulaq coşub-daşdı, ağ köpük adam boyu qalxdı. Rövşən köpükdən bir qab götürüb içdi. İkinci dəfə atasına götürmək istədi, baxdı ey dadi-bidad...köpük hayanda idi" [12, s.57]. Yəni insana qeyri-adi güc, qüvvət verən su eyni zamanda sudan içənə şairlik verilir. Bu suya salınan qılinc heç vaxt kəsərdən düşməz, yaşlı içərsə cavanlaşar. At bu sudan içərsə sahibini darda qoymaz. Bu kimi xüsusiyyətlərə malik olan sular-dirilik suyu-dirilik çeşməsidir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da suya güclü inam və etiqad var. Dastanın "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"unda Qazan öz dərini suya söyləyir və ondan əlac istəyir. Odur ki, suya deyir:

Çağnam-çağnam qayalardan çıxan su,
Ağac gəmiləri oynadan su,
Həsənlə Hüseynin həsrəti su,

Bağ və bostanın ziynəti su,
Ayışə ilə Fatimənin niğahi su,
Şahbaz atlar gəlib içdiği su,
Qızıl dəvələr gəlib keçdiyi su,
Ağ qoyunlar gəlib çeşməsində yatdığı su,
Ordumun xəbərini bilirmisin, değıl mana!
Qara başım qurban olsun, suyum sana! [13, s.55].

Belə bir səsləşmə müqəddəs suya müraciət “Əsli və Kərəm”
dastanında da var.

Kərəm üzünü tutdu çaya, ondan kömək dilədi:

Abi- həyat kimi daim axarsan,
Haqqın camalına hərdə baxarsan,
Dolana-dolana evlər yıxarsan,
Mənim Əslim buralardan keçdimi?

Çay da dilə gəlib Kərəmə belə cavab verdi:

Kərəm saxlar onun həmişə yasın,
Yanına almışdı ata-anasın,
Həm içib , həm də doldurdu tasın,
Atların suyuma saldı da getdi [6 , s.56].

Hətta arxaik janrlarda belə bu günümüzə gəlib çıxan nümunələrdə
suyun həyat vermə qaviliyyəti, insanların suya bağlılığı, dərdini,
yuxusunu ona söyləməsi, ondan sanki kömək gözləməsi inanclarla, suya
inamlarla bağlıdır. Yəni bütün bunlar mifik təfəkkürdən süzülüb gəlir.
Məsələn:

Yuxu yozmalarda su-Yuxuda su aydınlıqdır [2, s.111].

Qorxulu yuxunu suya söyləmək lazımdır ki, bədbəxt hadisə yuxy
görənnən uzaxlaşsın [3, s.86].

Andlarda su-Suyun axarı haqqı. Suyun mələhləri haqqı [2, s.112].

Alqışlarda su-Suyun gəlmiş,çörəyin bişmiş olsun. Suyun kəsilməsin
[2, s.115]

Qarğışlarda su-Su sənə qənim olsun. Öləndə üstündə su tapılmasın
[2, s.118].

Su ilə fala baxma – İlin axır çərşənbəsində su dolusu kasa götürüf
onun ucuna pambıx dolammış iki iynə atılar. Əgər iynələr bir-birinə
yaxınlaşır, görüşürlərsə, onda ürəyinizdə tutduğunuz niyyətə çatajaqsınız
[4, s.10].

Su ilə bağlı inanclar – Evdən çıxıb bir səfərə gedən adamın arxasından su atarlar ki, həmin adamın işi uğuru olsun [3, s.100].

İlin axır çərşənbəsində hamı bir-birinin üstünə su çiləyir ki, təzə il onlar üçün uğuru olsun [3, s.100].

İlin - ayın axır gəjəsi axar su durur. Suyun qırağında nə ki, gözün görün nəfəssiz şey varsa hamısı başını əyif suya səjdəyə gedir. Ağaşdar dümdüz yerə sərilir. Sonra yenə qalxır. Həmin vaxtı sudan kim götürsə ona deyirlər “zəməzəm suyu”. Ona “lal suyu” deyirlər. Onu gətirən gedif-gələndə danışmır [5, s.142].

Yazda birinci dəfə sel gəlir ha, onda o selin qabağınan kim su doldurur işsə bütün xəstəlikləri sağalar [5, s.143].

Türk mifologiyasında da kainatın sudan yaranması aparıcı motivlərdən biridir. Su ilə bağlı inanclar Azərbaycan folklorunu bütövlükdə əhatə edir. Folklorun bütün janrlarında su ilə bağlı inanclara rast gəlirik. Mif yaddaşının qədimliyi sübut edir ki, türk xalqlarının su ilə bağlı inancları tarixi də çox uzaqlara gedib çıxır. Yəni mifoloji düşüncədə su dünyanın ilkin başlanğıclarından biridir.

Türk xalqlarının inancında dağa inam güclü olmuşdur. Hətta insanın dağ ruhundan yarandığına inanmışlar. Dağa mifik baxış onun əcdad kimi qavranılmasına səbəb olmuşdur. Onun nəticəsidir ki, Qarababa, Ağbaba, Babadağ, Sarıbaba və s. dağ adları yaranmışdır. Türk xalqları, xüsusilə qəbilələr dağlara ulu baba, ulu ana, soykökün başlanğıcı kimi baxmışlar. (Buna görə də qadınlar belə dağları “qaynata” adlandırmış onları uzaqdan görəndə başlarını örtərmişlər). Bu da öz əksini müxtəlif dövrlərdə yaranmış və xalqın yaddaşında yaşamış xalq yaradıcılığı nümunələrində bu günümüzdə gəlib çatmışdır.” Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı Qazılıq dağı buna gözəl misal ola bilər. Eyni zamanda Qazılıq dağı kult baxımından da diqqəti cəlb edir. Yəni başqa türk xalqları kimi azərbaycanlılarda inanmışlar ki, dağ, daş hətta bir çox dərdlərin dərmanıdır. Dastanın “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”nda yaralı Buğac anasına deyir:”Ana, ağlama; qorxma, bu yaradan mənə ölüm yoxdur. Boz atlı Xızır yanıma gəldi. Üç dəfə yaramı sığadı. “Bu yaradan sənə ölüm yoxdur. Dağ çiçəyi ilə anan südü sənə dərmandır”dedi [13, s.137]. Burada müəyyən çiçəyin həqiqətən də yaranı sağaltmaq imkanı və dağın mif baxımından yardım etməsi göz qarşısına gətirilir. Dağ-daş məişətlə, təsərrüfatla bağlı olduğu üçün onunla bağlı inam da uzun ömürlü olmuşdur.

Daşarlada da, bağlı çoxlu inanclar mövcuddur. Bu inam bütün Azərbaycan üçün xarakterikdir. Hər hansı bir xüsusiyyətinə görə xoşa gəlməyən bir adamın bir daha geri qayıtmaması üçün onun arxasınca daş atarmışlar. Bəzi ərazilərdə indi də insan ölənin kimi onun meydi üstünə

qohum olmayan bir adam tərəfindən qara daş qoyurlar. Meyid evdən çıxarırlarkən həmin daşı qoyan adam həyətə atmalıdır.

Azərbaycanda belə bir inam varmış ki, daş övlad verir. “Ağ daş, qara daş, Allah mənə bir yoldaş” deyimində görünür ki, qardaş istəyənlər təkcə tanrıya yox, eyni zamanda ağ və qara daşa da müraciət edərmişlər. Bunu göstərilən nümunədə daha aydın görürük.

“Bir gəlin vaxt gəlir, vədə çartır, yükünü yerə qoyur. Gəlin uşağa baxanda az qalır dəli olsun. Uşaq anadan ölü doğulubmuş. Gəlin ərinin qorxusundan tez uşağı gizlədib onun yerinə beşiyə daş qoyur və başlayır yırğalamağa. Əri evə qayıdanda arvadının bar-yükünü yerə qoyduğuna çox sevinir. Beşiyə tərəf gedir ki, övladına baxsın. Gəlin tez yerindən qalxır. Dili tutar-tutmaz deyir ki, təzə yuxuya gedib oyadarsan. Kişi day getmir, bir az gözləyir, gözlüyür, amma səbri çatmır. Arvadının sözüne baxmır özünü salır beşiyi. Görür kin beşikdə gözəl bir uşax var. Amma hər ikisini heyrət bürüyür. Arvad görür ki, beşiyə qoyduğu daş uşax olub. Kişidə çəşir ki, bir günlük uşax “nə atam var nə anam, yaranmışam daşdan mən” – deyə mahnı oxuyur”[5, s. 81-82]. Dağ, daş və mağara çox vaxt müqəddəs yerlər hesab olunmuşdur. Belə ki, bu günümüzdə qədər gəlib çıxan müqəddəs yerlərin çoxu dağ, daş və mağara ilə bağlıdır. Müqəddəs dağlar və mağaralar səmavi dinlərdə də diqqəti cəlb edir. Dağ kultunun Ərəb mifologiyasında da özünəməxsus yeri var. Məsələn, Hz. Peğənbərimizə (s.ə.v.) ilk vəhy Hira dağında gəlmişdir. O, təqiblərdən Sevr mağarasına sığınmaqla xilas olmuşdur. Həmin hadisə Hz. Məhəmmədin həyatından bəhs edən aşağıda adı çəkilən kitabda belə təsvir edilmişdir. Müşriklər Həzrəti Peyğəmbəri axtardıqları vaxt mağaranın ağzına qədər gəldikləri zaman birisi içəri girib baxmaq istədi. O zaman Ümeyyə ibni Xələf içəri girmək istəyəndə: – Orada nə işin var? Aqlını itirmisən? Bax, Məhəmməd doğulmamışdan əvvəl, hörümçəklər orada tor qurub, quşlar yuva salıb, deyə səslənmişdi. Mağaranın ağzında hörümçəklər tor qurmuş, orada bir ağac bitmiş, budaqlarda bir cüt göyərçin yuva tikmişdir. [10, s. 184] Qaranlıq mağarada yaxın adamları ilə bu söhbətləri eşidən Hz. Məhəmməd bu xətadan xilas olurlar. Hz. Musa (ə.s.) Peyğəmbərə vəhyin Turu-Sinada gəldiyi məlumdur. Hz. İbrahim (ə.s.) Peğənbərin Hz. İsmayılı (ə.s.) qurban kəsmə mərasimi də dağda-Mina dağında olmuşdur. Azərbaycan bayatlarında və aşıq yaradıcılığında belə dağlara müraciət var. Məsələn:

Aşıqəm, ulu dağlar,
Çəşməli sulu dağlar,
Döşündən eli köçmüş,
Başında bulud ağlar [9, s. 28].

Dağlarla dərdləşmə, dağlara inam görkəmli aşıqlarımızda düzüb-qoşduqlarında nəzərə çarpır. Miskin Abdal “Dağların” qoşmasında deyir:

Adəmdən cavandı, Nurdan qocadı,

Bir sirdi, bilinməz yaşı dağların...[7, s. 27]

və yaxud Aşıq Alının “Ağrı dağı” qoşmasında rast gəlirik:

Səkkiz irizvandı cənnətin bağı,

Neçə qapısı var, neçə otağı,

Nuh gəmissi, peyğənbərin bulağı,

Səndə hər nişanə var, Ağrı dağı [8, s.42]

Ulularımızın dərdlərini ulu dağlarla bölməsi, sanki dərdlərini yüngülləşdirir. Bütün bunlarda dağlara inamdan yaranmışdır.

Türk xalqları həmişə dağ kultuna tapınmış, onu hami, mühafizəçi, böyük qismində qəbul etmişdir. Eyni zamanda dağlara çəkilən qəhrəmanlarda onlardan güc, qüvvət olmuşlar. Həmdə dağlarda salınan qalalar, məskənlər basılmaz olmuşdur. Əcdad düşüncəsində dağ cəngavərlik və rəşadət rəmzi olmuş, insanı öz qoynunda himayə etmişdir.

İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Nağıllar. Bakı, Yazıçı, 1985, 506 səh.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. XII kitab (Zəngəzur folkloru). Bakı, Səda, 2005, 464 səh.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab (Göyçə folkloru), Bakı, Səda, 2000, 767səh.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. VII kitab (Qaraqoyunlu folkloru). Bakı, Səda, 2002, 464 səh.
5. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, Elm, 1988, 196 səh.
6. Azərbaycan dastanları. Vcilddə, IIcild, Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, 448səh.
7. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. IIcilddə, Icild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 376 səh.
8. Aşıq Alı. Əsərləri. Bakı, Avrasiya press, 2006, 192 səh.
9. Bəhcət B. Sarı aşığın bayatıları. Bakı, Səda, 2006, 99 səh.
10. Bərkl Ə.H., Kəskloğlu O, Xatəmül-Ənbiya Həzrəti Məhəmməd və həyatı. Ankara, 1997, 437səh.
11. Xalqımızın deyimləri və duyumları. İkinci nəşri, toplayanı və tərtib edəni M.İ. Hə-kimov Bakı, Maarif, 1988, 384 səh.
12. Koroğlu. Bakı, Lider, 2005, 552 səh.
13. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, 265 səh.

14. Şükürov A. Mifologiya. 6-cı kitab, Qədim türk mifologiyası. Bakı, Elm, 1997, 232 səh.

Ш.Гулиева

**Культ воды и горы в мифологическом мышлении
Резюме**

В статье в основном исследуется культ воды и горы. Из исследования культа воды в фольклорных образцах различных жанров очередной раз становится ясно, что сотворение мира прежде всего связано с водой. Главным мифологическим свойством воды является плодородие, щедрость. В то же время в статье высказываются мнения по поводу культа горы, где выяснилось, что у всех тюркских народов вера в гору проявляется еще сильнее. Культ горы поясняется на примере эпоса «Китаби-Деде Горгуд» и баяты. Для тюркских народов гора- это предок, начало рода. В то же время целебные свойства горы отражаются в различных жанрах и видах фольклора. Кроме того, так как горы и камни были связаны с бытом и повседневной жизнью, то и вера в них была долговечной.

Sh.Guliyeva

**The cult of water and mountain in mythological thinking
Summary**

The article mainly studies water and mountain cult. In the folklore samples of different genres, it is quite clear from exploring the water cult that the world's first creation is related to water. The main mythological feature of water is productivity, goodness. At the same time, the article mentions the mountain cult, and it is clear that the in all Turkic peoples, mountain confidence is stronger. The mountain cult is explained on the basis of the epic "Kitabi Dede Gorgud". The mountain is considered to be the great-grandfather of the Turkish people, the beginning of the genealogy. At the same time, the healing properties of the mountain are also reflected in various genres and species of folklore. Also, because of the mountain-stone and daily life, confidence about it were also alive.

Rəyçi: Aslan Bayramov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

BALAKIŞI İSGƏNDƏROV

SDU

babaxanli64@mail.ru

**TÜRK EPOS VƏ DASTAN MOTİVLƏRİ YAZILI ƏDƏBİYYATDA
(“Kitabi- Dədə Qorqud” dastanı əsasında)**

Açar sözlər: epos, Dədə Qorqud, folklor, poema, motiv, Azərbaycan ədəbiyyatı, Səhənd

Ключевые слова: эпос, Деде Горгуд, фольклор, поэма, мотив, азербайджанская литература, Саханд

Key words: epos, Dede Korkut, folk, motive, poem, Azerbaijan literature, Sahand

Folklor motivləri dünya xalqlarının ədəbiyyatında əvəzolunmaz mənbə olaraq qalmaqdadır. Bu bir ənənə olaraq tükənmək bilməyən folklor qaynaqlı nağıl, rəvayət, əfsanə, epos və dastan motivlərinə digər dünya xalqlarının ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında da mütəmadi olaraq müraciət edilməkdədir. “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanı milli mədəniyyətimizin iftixarı olmaqla bərabər, qədim türk bədii təfəkkürünün qiymətli inciləri sırasındadır. Böyük ədəbiyyatın parlaq nümunəsi hesab edilən bu dastan bədii yaradıcılıqda da çox zəngin qaynaqlardan sayılır. İfadən çıxıb ədəbi abidəyə çevrilmiş bu eposun tarix, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətimizin tükənməz qaynağı olması fikrini təsdiq edən çoxlu sayda ədəbi- bədii faktlar mövcuddur. Qeyd edək ki, “Kitabi- Dədə Qorqud” motivlərindən istifadə etməklə ədəbiyyatımızda bir- birindən oxunaqlı əsərlər yazılmışdır. Belə ki, “Dədə Qorqud” motivləri və qəhrəmanları milli poeziyamızda xüsusi yer tutur. Yaradıcılıqlarına tez- tez müraciət etdiyimiz xalq şairlərimizdən Qabilin “Dəli Dömrül” poeması, Nəbi Xəzrinin “Əfsanəli yuxular”, “Torpağa sancılan qılınc” və “Burla xatun” pyeslərini misal göstərə bilərik. Bu sıradan çağdaş poeziyamızda öz orijinal dəst- xətti ilə tanınan Nəbi Xəzrinin yaradıcılıq dünyası mövzularının məzmun yeniliyi və forma müxtəlifliyi ilə hər zaman seçilib. Belə ki, şairin müxtəlif illərdə qələmə aldığı “Gecə döyülən qapılar”, “Torpağa sancılan qılınc”, “Burla xatun,” “Əfsanəli yuxular” kimi pyesləri söylədiklərimizə yaxşı nümunədir. Sənətkarı “Dədə Qorqud motivli əsərləri sırasına daxil olan “Əfsanəli yuxular” poemasının ərsəyə gəlməsi barədə yazır:” ...Xəyalım uzaq əsrlərə getdi... Xatirimə Burla Xatın gəldi. Nüşabə göz önündən keçdi. Məhsətini düşündüm. Həcərin qəhrəmanlığını xatırladım. Azərbaycan mədəniyyətinin qədim abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorquda” müraciət etdim. Burla Xatın göz önümədə canlandı. Onun tək-cə oğlu Uruzun yolunda keçirdiyi ağlasıgmaz kədər və iztirabların

ağrısı elə bir əks-səda kimi mənim ürəyimdə səsləndi... Və “Əfsanəli yuxular” poeması yazıldı”[2, s.61]. “Burla xatun” pyesinin motivləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ikinci boyunda baş verən hadisələrlə eynilik təşkil edir. “Dastandakı hadisələrdən göründüyü kimi, “Dədə Qorqud” dastanı bu gün də öz müdrik bəşəri məzmunu ilə gənclərə vətənpərvərliyi, qəhrəmanlığı, saf məhəbbəti və gözəlliyi tərənnüm etməsi ilə tərəvətlidir [1, s.8]. Müqtədir şair “Torpağa sancılan qılınc” mənzum pyesini yazarkən dastana bu mövqedən yanaşmış, gələcək naminə keçmişdən sözaçmışdır. Onun bu əsəri dünyanın taleyi üçün sağlam düşüncə sahiblərinin, yer üzünün bütün sadə insanların qayğı və həyəcanlarını əks etdirmək baxımından maraqlıdır. Xalq yazıçısı Anar da öz yaradıcılığı boyu Azərbaycan türklərinin ən qədim mədəniyyət, ədəbiyyat və zəngin mənəviyyat abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”a müraciət edərək, “Dədə Qorqud” adlı povest və “Səhra yuxuları” adlı bir pyes də yazmışdır. Müəllifin “Dədə Qorqud” adlı povestində qədim əcdadlarımızın həyatı, məişəti, dünyagörüşü əks olunmuş, Azərbaycan ərazisində təxminən min beş yüz il bundan qabaq baş vermiş hadisələr öz əksini tapmışdır. Yazıçı əsəri işləyərkən eposun ruhunu, dilini və obrazlarını mümkün qədər olduğu kimi saxlamağa çalışmışdır. Uşaq və gənclərə vətənpərvərlik, dostluq, milli mənlilik hissələrini aşılıb tərbiyə etmək niyyətilə epos və dastanlarımızdakı xəlqilik və humanizmlə dolu epizod və motivlərin epos və dastanlarımızdan alınıb yazılı ədəbiyyatımıza uşaq ədəbiyyatına gətirilməsi ədəbi faktları keçən əsrin 30- 40- cı illərilə bağlıdır. Məhz həmin illərdə orta məktəblərin ədəbiyyat dərslərlərinin tərtibi ilə məşğul olan tanınmış yazıçı Mikayıl Rzaquluzadə “Dədə Qorqud” dastanının boylarından mövzu və ideyanı alaraq, “Ana ürəyi, dağ çiçəyi”, “El gücü” və “Dəli ozan” adlı povestlər qələmə almışdır. Keçən əsrin 90-cı illərinə qədər ibtidai sinfin ədəbiyyat dərslərində özünə xüsusi yer tutmuş “Anan ürəyi, dağ çiçəyi” hekayəsi dastandakı birinci boy əsasında yazılıb. Mövzunu dastandan alan müəllif məzmununda çox kiçik ixtisarlar aparmaqla “Dədə Qorqud” qaynaqlı dəyərli bir nəsr əsəri araya- ərsəyə gətirmişdir. Əsərin baş qəhrəmanı Buğac Oğuz elinin özü ilə meydanda olan digər yeniyetmələri qızmış buğanın xəncər kimi iti buynuzlarından xilas edir. Qorqud atanın ad qoyub ömür dilədiyi Dirsə xanın oğlu Buğacın səxavət və hünəri, mərdlik cəsarəti qoca atasının ətrafını sarmış xainləri qorxuya salır. Onlar Dirsə xanı el töhməti, Bayındır xanın qınağı və cəzası ilə qorxudub, onu az qala oğul qatilinə çevirirlər. Dastanda olduğu kimi, povestdə də oğul ovdan dönməyən ananın narahatlığı və ürək çırpıntıları lirik- psixoloji nəsrin üslubunda təsvir olunmuşdur. Vətən uğrunda igidlik göstərmə, xəyanətin ciddi cəzalandırılması, atalar- oğullar, və ana məhəbbətinin dərinliyi kimi motivlərdən güc alan əsər yaranmışdır.

“Dədə Qorqud” boylarının dilinin istedadlı, tədqiqatçısı, görkəmli dilçi alim Əbdülzəl Dəmirçizadə keçən əsrin 40- cı illərində “Qaraca Çoban” adlı uşaq pyesi yazmışdır. “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyunun mövzu və ideyası əsasən gözlənilməklə qələmə alınmış pyesdə xalq içərisindən şıxmış Qaraca Çoban baş qəhrəman kimi təsvir olunmuşdur.

Yazıçı-alim Altay Məmmədovun yazmış olduğu “Dəli Domrul” pyesi mövzu və ideya mənbəyini “Dədə Qorqud eposundan almışdır. Müəllif “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyunda baş vermiş hadisələri pyesin süjet xəttinə daxil etmişdir. Yazıçı göstərir ki, Dəli Domrul körpü saldırır. O, döyüslərdən, talanlardan yorulubmu? Yox, Dəli domrul Dədə Qorqudun yuxuda verdiyi nəsihəti yerinə yetirir: “Elin adını tikili ucaldar...” Körpü salmaq davadan, bina uçurmaqdan, baş kəsməkdən min dəfə çətindir. Domrul bağ salmaq, torpaq üzərində gül- çiçək bitirmək, haqq yolundan sapanları düz yola qaytarmaq istəyir. Domrulun tikdirdiyi körpü Dədə Qorqudun sözlərində ülfət, sevgi, qüdrət, hörmət kimi mənalandırır. Dəli Domrul dilinin bəlasına düşür. O, igidlərin canını alan al qanadlı Əzrayılla üzləşir, həyat uğrunda çarpışır. Dramatik- komik planda cərəyan edən hadisələr boyu oxucu bu günümüzlə səsleşən fikirlərlə rastlaşır. Açıqürəkli, xoş əməlli bir igid olan Domrul hazırcavab, son dərəcə mübariz və heç də asanlıqla al qanadlı Əzrayıla can vermək istəməyən əsl Oğuz igidi kimi gözlərimiz önündə canlanır. Hadisələrin gedişində biz Dəli Domrulun özünəməxsusluğu ilə seçilən daha bir xüsusiyyəti ilə qarşılaşırıq. O kinli deyil, əvəzində can verməkdən boyun qaçırmış ata- anasını yenə də məhəbbətlə qarşılayır. Qeyd edək ki, sənətkarın “Dədə Qorqud” boylarına üz tutub ondan yaradıcı şəkildə istifadə etməsi təbii sayılmalıdır. Ən azından ona görə ki, müraciət olunan boyların ideya və məzmunundakı dostluq, vətənpərvərlik, humanizim, valideynlərə hörmət kimi nəcib hiss və duyğularla böyüyən uşaq və gənclərimizin gələcək illərdə əsl vətəndaş kimi böyüməsinə yol açmış olur. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin yaradılmasında bu gün folklor başlıca qaynaq olaraq qalmaqdadır. Dünya miqyaslı tipoloji araşdırmalar sübut edir ki, hər bir xalqın folkloru onun böyük fəlsəfi- tarixi, mədəni- ədəbi-sosial- bədii əhəmiyyətə malik milli dəyərlərimizin ən başlıca tərəflərindən biridir. Məhz buna görədir ki, dövrümüzün ən nüfuzlu yazarları belə günü bu gün də xalq yaradıcılığına xüsusi bir maraqla üz tutub öyrənir və bəhrələnilirlər. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının zənginləşməsində xüsusi xidmətlər göstərmiş görkəmli nümayəndələrindən biri də Teymur Elçindir. Fikri sadə şəkildə ifadə etmək, yeni formalar tapmaq və uşaqların qəlbinə, şüuruna təsir edə bilən əsərlər yazmaq şairi hər zaman düşündürmüşdür. Teymur Elçinin uşaqlara həsr etdiyi şeirləri şifahi xalq ədəbiyyatının bədii fikir qaynaqlarından bəhrələndiyi üçün təsirli, koloritli və məzmunludur. Şairin kiçik yaşlı oxucular üçün

yazdığı “Oğul Buğac” poeması da bu baxımdan dəyərli əsərlərdəndir. Bu poema qorxmaz və cəsarətli bir igid olan Buğacın timsalında kiçik oxucularda doğma torpağa, vətənə, ata- anaya məhəbbət aşılamaqda əhəmiyyətli rol oynayır. Eposdan mövzunu götürən Teymur Elçin mənbədən fərqli olaraq hadisələri bir neçə başlıq altında qələmə almışdır.

Teymur Elçin Dədə Qorqudu kiçik yaşlı oxuculara Oğuz elinin dar günündə məsləhətçisi, igidlərə cəsarət vetrən müdrik ağsaqqalı kimi təqdim edir. El şənliklərinə dəvət edilən Ulu ozan Dədə Qorqud qopuzu ilə gəlib qəhrəmanlıq göstərmiş Oğuz ərlərinə boy boylayıb, soy soylayaraq onları öyərmiş.

Dünya- böyük karvan yolu,
Gəlilidir, gedilidir.
Onun da bir ucu var,
Ölümlüdür, itilidir [4, s.36].

Teymur Elçin “Dədə Qorqud” eposunun şeir üslubuna yaxın sadə, anlaşılıqlı dildə yazamış olduğu “Oğul Buğac” poeması Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının dəyərli nümunələri sırasındadır. Dünya xalqları arasında şərəfli tarixi keçmişlə öyünən Azərbaycan xalqı haqlı olaraq, bu gün həmin keçmişlə qürur duyur. Xalqa bu qürur hissini yaşadan onun keçdiyi şanlı tarixi yoludur. Gələcək nəsillərə gözəl bir örnək olan yaşanılmış tarixi gerçəkliklər epos və dastanlarımızda ulu ozan və aşıqlarımız vasitəsilə günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Heç şübhəsiz ki, qəhrəmanlıq dastanlarımızda təsvir olunan və xalqımızın tarixi taleyində mühüm rol oynamış bu hadisələrin yazılı ədəbiyyatda yenidən işlənməsi, müasir gənclərimizin əsl vətənpərvərlik ruhunda böyüməsinə müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Nəbi Xəzri. Dövrən amansızdır, tarix qəhrəman. Bakı, XXI- Yeni Nəşrlər Evi, 2002, 184
2. Nəbi Xəzri. Seçilmiş əsərləri. Dörd cilddə. Dördüncü cild. Poemalar və tərcümələr. Bakı, Yazıçı, 1984, 263s.
3. Teymur Elçin. Oğul, Buğac. Bakı, Gənclik, 1988, 40 s.

Б. Искендеров

Мотивы тюркского эпоса и дастана в письменной литературе Резюме

Традиция использования мотивов дастана в письменной литературе исторически существовала в Восточной и Европейской литературе. Исследования показывают, что начиная с 30-х и 40-х годов

прошлого века мотивы глав дастана «Деде Горгуд» широко использовались в азербайджанской письменной литературе. Это связано с тем, что затронутые в главах дастана такие исторические традиции как государственность, патриотизм, героизм и другие морально-нравственные ценности становятся ведущим лейтмотивом новых литературных произведений, являются примером в воспитании современной молодежи, оказывают содействие укреплению национального менталитета. В ходе исследования выяснилось, что как традиция в художественных произведениях азербайджанской литературы было достаточно использовано, и сегодня используются мотивы дастана «Деде Горгуд». Отметим, что эта традиция прослеживается и в литературе Южного Азербайджана. Затронутые в главах дастана нравственно-этические вопросы нашли свое применение в соответствии с психологией азербайджанской молодежи, а в частности детской.

B.Isgandarov

Turkish saga and epos motives in written literature

Summary

Using tradition of epos motives in written literature existed in Eastern and European literature historically. It is clear from the researches that, motives of parts from the Book of Dede Korkut were widely used in written literature of Azerbaijan. It can be connected by statehood, patriotism, heroism and other moral – spiritual values turned the leading leitmotifs of new created works. It plays an important role (a model) in the moral upbringing of modern youth. It helps to the strengthening of national mentality. The research came to the conclusion that “Book of Dede Korkut” motives were used sufficiently in literary works of Azerbaijan literature and, they are being used now. We should mention that this tradition is continued in Southern Azerbaijan literature. Moral-ethical issues reflected in the parts of epos were expressed according to the psychology of modern Azerbaijan young people, especially child psychology.

Rəyçi:

Aslan Bayramov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

QARDAŞXAN ƏZİZXANLI
Xəzər Universiteti,
gardashxan.eziz@gmail.com

ÇAĞDAŞ VƏTƏNDAŞLIQ LİRİKASINDA MİLLİ BİRLİK MOTİVLƏRİ

(*Məmməd Araz, Söhrab Tahir AzərAzər və
Məmməd İsmayılın yaradıcılığı əsasında*)

Açar sözlər: vətəndaşlıq lirikası, milli birlik, Araz, Söhrab, Məmməd.

Key words: civic lyrics, nationalunity, Araz, Sohrab, Mammad.

Ключевые слова: гражданская лирика, национальная единства, Аракс, Сохраб, Мамед.

Lirika (və ya “melika”; “melos”/yunanca/– nəğmə) antik Yunanıstanda “yeddi simli liranın müşayiəti ilə oxunan nəğmələrə deyilirdi” (1,99). Bu mənada “vətəndaşlıq lirikası” “vətəndaşlıq nəğməsi” anlamına gəlir. Troya müharibəsinin onuncu ilinə aid olan “İliada” və yunan–Troya savaşıdan geri qayıdan Odisseyin başına gələn əhvalatları əks etdirən “Odisseyə” eposunun yazılmasından sonrakı dövrdə təşəkkül tapan lirika (monodik lirika və xor lirikası) geniş yayılmağa başladı, çağdaş dövrümüzə qədər gəlib çatdı və dünyada, o cümlədən Azərbaycan poeziyasında lirik janrın mükəmməl nümunələri yarandı. Bu janr çağdaş Azərbaycan poeziyasının öncüllərindən olan Məmməd Araz, Söhrab Tahir AzərAzər və Məmməd İsmayıl yaradıcılığının da əsasını təşkil edir. Onların poeziyadakı başlıca uğurları lirik növlə bağlıdır ki, bunun da müəyyən hissəsi vətəndaşlıq lirikasına aiddir. Vətəndaşlıq lirikasının mayasını, cövhərini yaradan əsas mövzulardan biri isə milli birlik motivləridir.

Milli birlik məsələsi ictimai həyatda olduğu kimi ədəbi aləmdə də, istər nəsrə, istərsə poeziyada bütün dövrlərin əsas problemlərindəndir. Bu problem xalqımızın həyatında da həmişə taleyüklü məsələlərdən olub. “Güc birlikdədir”, “El bir olsa, dağ oynadar yerindən, söz bir olsa, zərbi kərən sındırar”, “Birlik harada, dirilik orada” və s. bu kimi cəmiyyəti birliyə çağıran el deyimləri, təbii ki, təsadüflərin məhsulu deyil, millətin millət olaraq yaşamasına rəğmən yaranıb, “ölüm-qalım” məsələsində çıxış yolu tək zamanın sınağından çıxıb. Milli birliyə çağıran lirika, xüsusən də, xalqın yeniyetmə və gənclərdən ibarət kəsiminin vətən fenomeni ətrafında birləşməsində əvəzsiz rol oynayıb.

Çağdaş vətəndaşlıq lirikasının yaradıcıları milli birliyə mane olan neqativlikəri “poetik-analitik süzgəc”dən keçirib (“*Səndən, məndən ötən zərbə Vətən, vətən, sənə dəydi!*” /2, 163/), bir xalqın ikiyə bölünməsinin ürək

dağlayan ağrısını bircə beytlə “rəsm edib” (“İki bölünməkdən elə qorxmuşam, Çöpü də ikiye bölmərəm daha” /3,128/), yaşam dəyərini millətinin birləşməsi ilə ölçüb (“Qıvrıla-qıvrıla bir gürzə kimi Əsrin ovsununa yatıb Araz da, Dünyanın işini nə bilmək olar, Hələ yaşamağa dəyər bir az da!” /4,12/) və yüksək bədii-estetik meyarlara cavab verərək ədəbi hadisə səviyyəsinə yüksələn “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” (M.Araz), “Daha” (S.Tahir), “Hələ yaşamağa dəyər bir az da” (M.İsmayıl) kimi şeirlərin timsalında vətəndaşlıq lirikası nümunələri yaranıb. Onların yaradıcılığında vətəndaşlıq motivinin üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, araşdırmalarda bu problemə nəzər yetirilməmişdir. Onların yaradıcılığına həsr olunmuş monoqrafiya və elmi məqalələrdə vətəndaşlıq lirikasındakı milli birlik motivlərinə toxunulmamışdır və ya çox az toxunulmuşdur. Ümumiyyətlə, bu şairlərin vətəndaşlıq lirikası bir sıra hallarda araşdırma obyektinə olsa da, konkret olaraq milli birlik motivləri elmi şəkildə tədqiqata cəlb edilməyib.

Amma, misal üçün, gürcü, polyak, alman xalqının poeziyasında milli birlik məsələlərinə xüsusi önəm verilib; A.Seretelinin “Çal saç”, R.Eristavinin “Xevsurun vətəni”, A.Miskeviçin “Konrad Valenrod”, Y.V.Hötenin “Qets fon Berlixinqen” kimi əsərləri sözügedən kontekstdə tədqiq edilməklə müvafiq olaraq L.Asatiani, Ş.Kvasxvadze, M.F.Rılski, H.Jürgen tərəfindən dəyərləndirilib.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi kiçik istisnalardan biri də “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” şeiridir. Belə ki, adətən, bu şeirdən ayrı-ayrı misralar, yaxud ayrıca bir parça (bu parça böyük və kiçik də ola bilər) sitat gətirilir (5,36; 5,265), amma təhlilə gəlincə, iki-üç, bəzən də bir neçə pafoslu cümlə işlədilməklə məsələ bitmiş sayılır. Bir halda isə haqqında ikicə cümlə yazılmaqla şeirdən tam iyirmi altı misra misal çəkilir (5, 315).

Əlbəttə, yeri gəlmişkən, araşdırmaçılar indiyədək “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” məsələsinə şairin baxış bucağından baxıblar və nəticədə sözügedən şeiri də, təbii ki, elə həmin kontekstdə təhlil ediblər. Başqa sözlə, müəllifin həmin məsələsi “nəzmə çəkərək, şərh etdiyi” kimi,– onu neqativ fikir olaraq qəbul ediblər, yəni “məndən ötdü, qardaşıma dəydi” deyən (ulularımız), buna sevinib, şadlanıb ki, nə yaxşı, “ondan ötüb...”

Əslində, bu məsələ olsun ki, şairin (sonra da şeiri təhlil edənlərin) hesab etdiyi mənada deyilməyibdir; əgər məsələ, tutaq ki, “məndən ötdü, başqasına dəydi” şəkildə deyilsəydi, belədə deyimin ikinci hissəsində gizlənmiş bir “nəyimə lazım”, “yaxşı ki, məndən ötdü”, yaxud “nə yaxşı, doğma(ları)ma zərər yetirmədi (başqasına dəydi)” duyğusunu, düşüncəsini axtarmaq düzgün sayıla bilərdi. Amma məlum olduğu kimi məsələ “məndən ötdü, qardaşıma dəydi” şəkildə ifadə olunub və məsələnin özündə aşkar əksini tapmış ağrı dolu təəssüf hissi göz qabağındadır: “Məndən ötdü, qardaşıma dəyəcək ha!”

“məndən ha ötsün (yəni “ötdü” deyə sevinmə), onsuz da (uzağı) qardaşıma dəyəcək (başqa sözlə, belə olmaz, bunun qarşısı alınmalıdır); buna görə də, zərbənin ötməsinə, ötürülməsinə imkan vermək olmaz, yoxsa o öz əzizinə, doğmana– qardaşıma dəyəcək”.

Amma biz ortada olan poetik faktı araşdırırıq.

Şairin otuz beş yaşında, əlli il əvvəl milli birlik mövzusunda yazdığı “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” şeiri, fikrimizcə, çağdaş Azərbaycan poeziyasının ən yaxşı nümunələri sırasında ilk yerdə qərar tutubdur. Həqiqətən də, xalqımız üçün az qala manifest təsiri bağışlayan həmin şeir xalq təfəkküründə vətəndaşlıq motivlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayıb. Müəllif şeirdə milləti mənəm-mənəmlilik, laqeydlik, tamahkarlıq, yersiz yerliçilik kimi xalqa olmazın bəlalar gətirən zərərli keyfiyyətlərə “bac” verməməyə səsləyir, xilasımıza aparan milli birliyin həmin mənfi xüsusiyyətlərdən “min ağac” uzaqda olduğunu poetik-publisistik dillə bəyan edir. Şair sözünün xalqa daha yaxşı yetməsi, daha təsirli alınması üçün ruhları artıq “küləkləşən, dumanlaşan” ulu babaları “qədim tarix dərəsindən” səsinə səs verməyə çağırır. Amma şair babaları təkcə dəstək olmağa çağırır, eyni zamanda, onlardan hesab sorur və belə bir məsələ bəraət verənlərə “soysuz” damğasını vurur. Ululara nəsillərimizin sonsuz ehtiramı var, amma bu məsələ “imza atıb, möhür basıb”larsa, şair onların ruhunu “qıyma- qıyma” doğramağa hazırdır. Şair soydaşa, qardaşa qarşı biganəlik yaradan məsələnin necə bir qəza olduğunu, zaman-zaman xalqı tarixin “küllüklərinə” nə cür atdığını xatırladır: “*O qəza bir topa dönüb Səttarxanın tifaqına yaman dəydi*” (2,80). Şairin qəti fikrincə, bir vaxtlar Xətəinin süqutuna, Azərbaycanın xanlıqlara parçalanaraq, “Araz boyda şırım”la Güney– Quzey siyasi-coğrafi məkanına bölünməsinə səbəb elə “Məndən ötdü!” qeyrətsizliyidir və bu “namusunu yeyənlərin” düsturudur,– çünki “*Səndən, məndən ötən zərbə*”lər sonda Vətənə dəyir.

Şeirinin strukturu, çağırış– ittiham ruhu elə onun poetik məzmununa uyğun qurulub. Mətn təsir dairəsinə görə bir poema gücündədir və həcmcə bu kiçik əsəri nəzərdən keçirsək, əsl poemalarda olduğu kimi onun proloqa (“*Ey daşlaşan, torpaqlaşan, ulu babam! Bu günümdən dünənəmə uzaqlaşan ulu babam! Küləkləşən, dumanlaşan ruhumla sən Ayağa dur, sənənləyəm!*” /2,78/), zavvazkaya– düyünə (“*Sənə gələn, səndən ötən nəydi belə? Səndən ötüb qardaşıma dəydi belə? Bununlamı necə dəfə Ata-oğul, qardaş hissi haçalandı, Bir şəhərin Beş qardaşın xanlığına parçalandı? O zamanmı bitdi bizim dilimizin "sənin", "mənim" qabarı da? O zamanmı bitdi bizim dilimizin "haralısan" damarı da?.. Sənənləyəm, ulu babam! Bu məsələ kimdi yazan?*” və s. /2,79/), lirik ricətlərlə zəngin emosional süjet xəttinə və kuliminasiya nöqtəsinə (“*Zərbələri qardaşıma, Sirdaşına ötürən kəs Elə bli ki, bax bu gecə Qulağımın dibindəcə Xətəinin süqutuna qəh-qəh çəkdi. Sonra, sonra*”

Səhərəcən başına yüz qədəh çəkdi. O qəhqəhin dalğasından, O məstliyin baş fırladan Havasından qopan daşdı – Azərbaycan torpağında Araz boyda şırım açdı” və s. /2,80/), şair harayına bələnmiş razvyazkaya–aydınlaşmaya (“*Bunu dedi Şəki xanı, Bunu dedi Bakı xanı, Bunu dedi İbrahim xan, Fətəli xan, Kəlbəli xan... Qəza ötsün məndən, - dedi, Ötən kimi "mən-mən" dedi: "Mən-mən" dedi bir ölkədənə qədər xan. Onlar "mən-mən" deyən yerdə Sən olmadın, Azərbaycan! ... Ögey oldun doğma, ekiz qardaşmla – Məndən ötdü deyənlərin qeyrətindən, Namusunu yeyənlərin qeyrətindən!*” və s. /2,80/), nəhayət, epiloqa (“*Dəfn etdiyim məsəlinin baş daşına Bir təəssüf xatirəsi yazıb, yondur: Səndən ötən mənə dəydi, Məndən ötən sənə dəydi. Səndən, məndən ötən zərbə Vətən, Vətən, sənə dəydi*” /2,81/) malik olduğunu aşkar müşahidə etmiş olarıq. Bu mənada akademik **İsa Həbibbəylinin**: “Milli birlik... Məmməd Araz şeirinin əsas ilham qaynağıdır” (6) fikrinin mayasında da, şübhəsiz, ilk növbədə şairin “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” kimi şeir nümunəsi dayanır.

Milli birliyin çox ciddi zədə aldığı və buna görə bir xalqın çox əsrlik uğursuz ayrılığa düşər olduğunu lirik “mən”in timsalında göstərən “Daha” (S.Tahir) adlı şeirdə isə ayrı poetik aspekt, “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” şeirindəki ittiham havasından fərqli bir poetik-publisistik mənzərənin şahidinə çevrilirik. Şeirin forma və quruluşu kimi poetik avazı da başqa cürdür; kədəri, ağrını, ümidi və əbədi ayrılıq qorxusunu sabaha inam yaradan mübarizə ruhu bənd-bənd əvəzləyir: “*Dərdi dərd olmuşdur elin də mənə, Ağladım, bir naşı güləndə mənə*” (3,128) deyər poetik “monoloquna” bədbin notlarla başlayan, amma tez də “*Heç kəs ağlamasın öləndə mənə, Mən heç vaxt, heç zaman ölmərəm daha*” (3,128) deyər “silkinib, qamətini düzəldən”, “azad qardaş”ını Arximedın Yer kürəsindən kənardakı dayaq nöqtəsi sanaraq, qəlbinin “sahili sahilə qoşmaq” məramı ilə çırpındığını söyləyən, Araz çayının onda ötrü ən böyük dəryalardan dənizlərdən də dərin olduğunu, amma bunun onu qorxutmadığını, azadlıqdan da uca bir amala– görüş arzusuna yetmək, “yiyəsiz keçmiş”indən qurtulub, ömründən “qürbətlər”i, “yadlar”ı qovub, nə olursa-olsun, özgür gələcəyinə sahib olmaq arzusuna çatacağını bəyan edən, “asan itən səadət”inin, uğursuz taleyinin qürurunu sındıra bilməyəcəyini “bütün dünya boyu” (3,124) bağırən lirik “mən” zamanın girdabında, tarixin burulğanında daha da mətinləşir və sonda, – “*Deyin azadlığa ardımca gəlsin, Mən onun ardınca gəlmərəm daha*” poetik şüarı ilə çərxi-fələyin bu tragikomediyasına heç bir qüvvənin silə bilməyəcəyi şair möhürünü vurur.

Şeirə xalqın azadlıq, birlik arzusunu və duyğularını tərənnüm edən lirik ricətlər və xitablar hakimdir.

“Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” şeirində “Azərbaycan torpağında Araz boyda şırım”ın açılmasına səbəb kimi “mənə nə?!” manqurtluğu

göstərilir və xilas yolu “doğma, ekiz qardaş”a ögey münasibət bəsləməməkdə görülür, “Daha” şeirində xalqı iki bölünmüş lirik “mən” bu acınacaqlı sonucun ağrısını yaşayır, fələyin gərdisinə üsyan edir. “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” və “Daha” şeirlərinin predmeti, məzmun və mövzusu, görüldüyü kimi, ayrı olsa da (birinci şeirdə– soydaş taleyinə laqeydliyi əks etdirən məsəl, ikinci şeirdə–vətənin ikiyə bölünməsi), hər iki bədii-publisistik parçanın mahiyyətində son nəticədə xalqın birliyi arzusu dayanır və şeirləri ifadə etdikləri milli məfkurə tərzini birləşdirir.

“Hələ yaşamağa dəyər bir az da” (M.İsmayıl) şeirində isə mətləb son beytlərdə, necə deyərlər, “möhürbənd”də məlum olur. Əvvəlində bir təbiət şeiri (“*Məşə cığıruları dönüb bir çaya, Torpaq yağışlardan bəhrələnibdi. Necə gözəl olub təbiət allah – Quru kötöklər də pöhrələnibdi... Talada cığırılar qafiyələndi*”/4,11/ və s.) təsiri bağışlayan poetik mətndə şair misramisra məqsədə doğru gəlir; hardasa onu duyan, sevən varsa, demək hələ yaşamağa dəyər, “gecikmiş məhəbbət”ə çatmaq olar,– bu vüsal isə sərhədə dönən Araz çayı “əsrin ovsunu”ndan çıxarsa, baş tuta bilər,– lap elə artıq özgürlük, müstəqillik səadətini yaşadığımız tək (“*Dünyanın işini nə bilmək olar, Hələ yaşamağa dəyər bir az da!*”/4,12/).

Hər üç mətndə, əslində, böyük milli birliyə gələn cığırılar, yollar görünür; amma bu milli birliyə “*dilimizin “sənin”, “mənim” qabarı... “haralısan?” damarı*” tək maneə olan əngəllər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” şeirində açıq mətnlə, “Daha”, “Hələ yaşamağa dəyər bir az da!” şeirlərində isə “pərdə arxası” verilmişdir.

M.Arazın “*Bir ocaq başında bir isinməsək, Sən kimə gərəksən, Mən kimə gərək?!*” (2,170; “İlhamım”), “*Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik!*” (7,594; “Ayağa dur, Azərbaycan!”) S.Tahirin “*Bütün qərib balaları Öz yurduna çağıraram... Qardaş, qayıt öz evinə, İşləməyə karxanan var, Yaşamağa uca damın, Öz ayağı altındaca olmalıdır Öz torpağı hər adamın*” (3,126; “Təbrizi gəzirəm”), “*Vətən birləşəndə, xalq birləşəndə Mən də öz qəbrimdən boylanacağam*”(3, 416; “Öləndə”), M.İsmayılın “*İkiyə bölünmüş qındı bu torpaq, Araz qılıncını sıyır qınından... Arazı qınından çəkib sıyır gəl: Cənublar, şimallar bir ola bəlkə, Ayrılan mahallar bir ola bəlkə, Məqsədlər, amallar bir ola bəlkə!*” (4,13; “Savalanda yatan igid”), “*Nar bütövlük sözüdür, Aranı Araz kəsib. Nara bax, iki para, Kim ala, kim apara...*” (4, 218; “Nar nağılı”) kimi “bütün dünya boyu bağırən” (S.Tahir) neçə-neçə misrasını da sərf-nəzər etmək olmaz. Elə bu poetik nümunələrin timsalında görürük ki, M.Araz, S.Tahir və M.İsmayılın milli birlik mövzusunda yazdığı şeirlər çağdaş Azərbaycan poeziyasının ən xarakterik nümunələrindəndir. Onların yaradıcılığında azərbaycançılıqla milli birlik motivləri biri-birilərinə qovuşmuşdur. Tayfabazlıq, yerlibazlıq kimi neqativ hallara qarşı hər üç şairin mövqeyi birmənalı və güzəştisizdir.

M.Araz yaradıcılığında milli birliyə çağırış motivləri, istənilən mövzuda yazdığı şeirdə, məsələn, “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil” şeirində olduğu tək qəfil meydana çıxma bilir (“*Ələyib sovur da bölünənləri... Dağlıya, düzlüyə bölünənləri*” /7, 573/ və s.) və qeyri-təbii görünür:

...Çıxmasın bu doğma yurd əlimizdən,
Sən bizi kiçiklər kinindən qoru...
...Qəbir qazmağınan məşğuluq hələ;
Külüng də bizimdi, torpaq da bizim,
Batmış da, yatmış da, oyaq da bizim.
...Hələ mürgülüyük, xeyli mürgülü,
Zurnalı, qavallı, neyli–mürgülü (7, 573).

Şeirin sitat gətirilən parçasında söhbət sözaltı olaraq, əslində, milli birliyimizə əngəl olan “kiçiklər kinindən”, özümüz özümüzdə “qəbir qazmağınan” məşğul olmağımızdan (“*Öz qövmümüzün başına əngəl-kələfiz biz*” /8,92/) gedir və burada “*Batmış da, yatmış da, oyaq da bizim*”kilərdir (“Sarı özümüzdən olan baltalar” el sözünü yada salaq) və hələ də “mürgülü”yük, bu münvalla, deyəsən, bir “əl-üzümüzdə su vurub” ayılmaq fikrimiz yoxdur (“*Atılan toplara diksinməyiriz*” /8,275/).

“*Keçib ayrılıqdan yüz altmış beş il, Bükülü bəli də qeyrətin, şair*” (3,388) deyən S.Tahir öz ən ali, ümdə arzusunun “Bir ovuc torpaq”dan cücməsini diləyir (Amma bu arzunu hələ ki, “*Dünya öz alınının qırışlarında*” (3,391) gizlətməkdə və şairi gözlətməkdədir):

...Üzümə qapılar, yollar bağlıdır...
... Təbriz bağlarının hər bucağında
Bakı güllərinin qoxusu vardır...
...Mənisi kiçiklər kiçildir ancaq...
...Bir gün köməyimə çağırısam səni
Bir də gecikməyib gələsən, qardaş!..
...Təbriz yuxusunu Bakıdan görür (3,388–391) və s.

S.Tahirin lirik “mən”i də öz müasiri və poeziya silahdaşı M.Arazın lirik qəhrəmanı kimi onu (millətini) “kiçiklərin (yerlibazların, tayfabazların, bir sözlə, arxadan kürəyimizə bıçaq saplayan həmin “Sarı özümüzdən olan baltalar”ın) kiçiltiyini”, buna və bu tipli səbəblərə görə də, böyük bir xalqın əsrlər boyunca ayrı salınaraq, bir-birinə həyan olub, qovuşa bilmədiyini bütün vücudunu silkələyən ağrı ilə bəyan edir.

M.İsmayıl da öz yaxın sələfləri kimi eyni düşüncədədir. O, həm də, “Savalanda yatan igid”in bir gün “qəflət yuxusundan” oyanacağına çox ümidlidir:

Orda, Savalanda bir igid yatır,
Hələ ki, uyuyur qılıncı qında...
...Qınından sıyrılar o qılınc haçan?..

...Bir Vətən ikiye parçalanıbdır...

İkiyə bölünmüş qındı bu torpaq,

Araz qılıncını sıyır qınından...

...Ayrılan mahallar bir ola bəlkə... (4,12–13)

M.İsmayılın lirik qəhrəmanı giley-güzar, umu-küsü etmir, günahı bir növ özündə bilir və “Cənublar, Şimallar... Məqsədlər, amallar...”ın bir olması üçün çıxış yolunu “*Arazı qınından çəkib sıyır”maqda*”(4,13) görür.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, M.Araz yaradıcılığında milli birlik məsələsi, əsas etibarilə, indiki müstəqil Azərbaycanı rayonlara, zonalara (əyalətlərə) bölənlərə qarşı lirik “mən”in poetik mübarizəsindən ibarətdir, bu bölünmənin məmləkəti parçalamaq təhlükəsi qabardılır, eyni zamanda, şairin şeirlərində mərzə dönən bədnam Araz çayı yurdumuzu Cənuba, Şimala ayıran rəmzə çevrilmişdir. Həmin problem S.Tahir AzərAzər lirikasında ikiye– Güney və Quzey Azərbaycanına ayrılmış Vətənin bütövlüyünə nail olmaq uğrunda lirik “mən”in poetik harayı olaraq ortaya çıxır, bununla bərabər, poetik mücadilə ana dilində ən yüksək kürsülərdən danışmaq hüququ əldə etmək naminə aparılır,– şair sözün geniş mənasında böyük bir xalqın öz dilinə sahib çıxmaq arzusunun ürək dağlayan çıxırtyla hayqırsa da, “dünyanın kar qulağı” onu eşitmək istəmir.

Çəkilən misallardan məlum olur ki, M.Araz və S.Tahir yaradıcılığında olduğu kimi M.İsmayıl lirikasında Təbrizlə Bakının qovuşması, həm də milli birliyin leytmotiv istiqamətlərindəndir; onun poeziyasında başqa bir tendensiya da, xüsusən, qabarıq görünür; belə ki, yalnız yerlibazlığın, tayfabazlığın aradan qaldırılması milli birliyin etibarlılığı üçün kifayət deyildir, bu birliyin davamlı olması bütün türk dilli xalqların ortaq məxrəcə gəlməsindən, bir bayraq altında toplaşa bilməsindən asılıdır.

Vətən müəyyən mənada, həm də, ideologiyadır.

Ədəbiyyat

1. Tronski İ.M., “Antik ədəbiyyat tarixi”, Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 624 s.
2. Araz M., ”Seçilmiş əsərləri” (şeirlər, poemalar), Bakı, “Azərnəşr”, 1986, 480 s.
3. AzərAzər S. T., “Əsərləri”, I c., Bakı, “Zərdabi LTD”, 2012, 528 s.
4. İsmayıl M., ”Seçilmiş əsərləri” (şeirlər), Bakı, Azərnəşr, 1992, 304 s.
5. “Haqqın var yaşamağa” (toplu), “Kaspi” nəşri, Bakı, “OL” MMC, 2013, 572 s.
6. <https://news.milli.az/culture/219688.html>
7. Araz M., ”Seçilmiş əsərləri” (şeirlər), Bakı, “Xalq Bank”, 2010, 656 s.
8. Sabir M.Ə., “Hophopnamə”, Bakı, “Yazıçı”, 1980, 558 s.

Q.Azizxanlı

Motives of national unity in modern civic lyrics

(Based on Mammad Araz, Sohrab Tahir AzerAzer and Mammad Ismayıl's activities)

Summary

Article displays that the issue of national unity has been copnsidered number one problem of all times in poetry too like in public life. Theme of national unity occupies an important place in the world poetry. The problem has always been the main issue in the destiny of our nation. Motives of national unity were the leitmotif of civic lyrics of the prominent poets like M. Araz, S.Tahir and M. Ismayıland have run through the creativity of all three poets. They always urged nation via the language of poetry to be free from harmful qualities like boasting, indifference, and cronyism and stated poetically that our relief is in national solidarity. Civic lyrics of of these poets played key role in mobilization of nation around motherland phenomenon.

Though their civic lyrics was the subject of research in some cases, national unity motifs in their activity was never researched thoroughly not considering small exceptions.

The article analyzes the most typical poems by M. Araz, S.Tahir and M.Ismayıl on this theme by reviewing theoretical literature as well.

Г.Азизханли

Мотивы национального единства в современной гражданской лирике

(на основе творчества Мамеда Араза, Сохраба Тахира АзерАзера и Мамеда Исмаила)

Сохраб, Мамед.

Резюме

В статье показано, что вопросы национального единства считались проблемами номер один всех времён, как в общественной жизни, так и в поэзии. В мировой поэзии тема национального единства занимает важное место. Также в судьбе нашего народа данная проблема все время была одной из самых приоритетных вопросов. Мотивы национального единства наших выдающихся поэтов, таких как: А.Араз, С.Тахир и М.Исмаила, составив леймотивы гражданского

лирики, прошли как красные нити по творчеству всех этих трех поэтов. Они своей поэзией все время призывали народ избегать таких вредных качеств, как: мание величия, равнодушие, местничество, на поэтическом языке отобразили спасение нашей национальной солидарности. Гражданская лирика этих поэтов играет важную роль в объединении народа вокруг феномена родины.

Но несмотря на то, что в ряде случаев, их гражданская лирика, будучи объектом исследований, конкретно не учитывая мелких исключений из мотива национального единства, подробно не изучена.

В статье наиболее характерные стихи М.Араза, С.Тахира и М.Исмаила на тему национального единства, с рассмотрением соответствующей теоретической литературы, привлекаются к анализу.

Rəyçi: Bədirxan Əhmədov
Filologiya elmləri doktoru, professor.

HƏCƏR VƏLİYEVƏ
AMEA-nın M. Füzuli adına Əlyazmalar
İnstitutdoktorant2011@yandex.ru

GÜLŞƏNİ BƏRDƏİ ƏDƏBİ İRSİNDƏ ƏXLAQİ DƏYƏRLƏR

Açar sözlər: sufi təriqəti, təsəvvüf, fəlsəfi baxışlar, ilahi sirlər, mənəvi-ruhi aləm

Ключевые слова: суфийское братство (тарикат), мистика, философские взгляды, божественное тайна, духовная жизнь

Key words: sufi order, mysticism, divine mystery, spiritual life

Şeyx Gülşəni nəsihətamiz öyüdlərini, təriqət ulularının əxlaqi-didaktik baxışlarını, dərvişlərin ədəb-ərkanını təsəvvüfi-estetik düşüncə tərzində mücəssəm etdirməklə fəlsəfi-idraki konsepsiya şəklinə salmışdır. Mütəsəvvif şəxsiyyət olan Gülşəni ilahi eşqin tərənnümünü, varlıq ünsürünün şərhini, hikmət, fəzilətin faydalarını, bədən-ruh dualizmini irfani baxımdan əsaslandırmaqla, mütləq varlığın təcəllisi, mənəvi dünya görüşünə, batini aləmə, həqiqi varlığın dərkinə dair aforizmlərini sərgiləmiş olur:

1. “Başımıza gələn müsibətlər günahımızın çoxluğundan deyil, həyəmin azlığından”

2. “Alim olduğunu söyləyən cahildir”.

3. “Xəyal olan bu gündür sabah isə gerçək”.

4. “Ölməkdən deyil, son anda imansız getməkdən qorxuram”.

5. “Dünyada 2 şey çox təhlükəlidir: 1) özünü bəyənmək; 2) başqasını bəyənməmək” [13].

6. “Ən qiymətli əməl ədəbdir”.

7. “Dil könlün, könül ruhun, ruh insan həqiqətinin, insan həqiqəti isə Haqq Təalanın aynasıdır” [14].

Təsəvvüf yoluna qədəm qoyan arifləri izləyən cəzbə halı şeyx Gülşənini də ağışına almaqla, təriqət pirinin mistik baxışlarında, irfani dünyagörüşündə özünü biruzə verərək tanrı feyzini dadmaqla statik məqama yetişən, cümlə masivadan kənar, batini aləmin mənəvi əsirinə çevrilən, ilahi hikmət nuruna qərq olmuş mütəsəvvif şəxsiyyəti ruhi-emosional cəhətdən ekstaz vəziyyətində saxlayır. Gülşəni Bərdəinin poetik yaradıcılığına hakim kəsilmiş irfani-təsəvvüfi ruh haqq aşiqinin bədii dilinin sənət özəlliklərində istər qəzəl-ilahilərinə, istərsə də ədəbi külliyyat-divanlarında bərqərar etməklə mütəsəvvif şəxsiyyətin yaradıcılıq üslubunda folklor ünsürləri, ümumxalq deyim tərzilə çulğalaşmışdır. Gülşəninin ədəbi mövqeyi ilahiyyə hüsn-rəğbətlə yanaşı, lirik qəhrəmanın ruhi-emosional qəlb sızıntılarını, mənəvi dünyanın əxlaqi keyfiyyətlərini gözəlin simasında təcəssüm etdirən

şərqilərlə insanı cəzb etməkdədir. Gülşəninin poetik irsini ədəbi qaynaq və məxəzlərə istinad etməklə risalə, şərh, təfsir, intixab, mənəvi və Divanlarının, məcmuə və topluslardakı şeirlərinin əlyazmalarını aşağıdakı kimi 14 sayda təqdim etmək olar:

1. “Mənəvi” - farsca
2. “əl-Mənəviyyə-l-xəfiyyə” eyni əsərdir.
3. “Şərhi-Məsnəvi”
4. “Kənzül-cəvahir”
5. “Raznamə”
6. “Ma`yi-məin” (“Axar su”) və ya “Risalətül-ətvar”
7. “Təfsiri-ayəyi-Faxilə” “[Təfsiri-ayəyi-faxlə`- naleykə]”
8. “Əzhari - gülşən”
9. “Çubannamə”
10. “Pəndnamə”
11. “Divan” – farsca
12. “Divan” – ərəbcə
13. “Divan” – tükçə
14. “Müntəxəbati-məqalati-Gülşəni” – “İntixab”
15. Məcmuə, cüng, bəyaz və toplularda şeirləri - farsca, türkcə [3, 1, 91-92].

Gülşəninin “Mənəvi” və “Şərhi-Məsnəvi” əsərləri Şeyx Gülşəni və Mövlanə Cəlaləddin Rumi arasında ruhi bağlılıq tellərinin mövcudluğunun, hikmət sahibləri arasında daxili rabitənin, könül eşqinin bir təndə can atmasının göstəricisi olub, arifi-billahın gövhər xəzinəsini bəzəyən “Məsnəvi”yə peyrəviliklə yazmış olduğu “Mənəvi” rəməl bəhrində 40000 beytlik farsda məsnəvidir. [11, 269]. Əbdülbaqi Gölpınarlı Mövlanə Rumi həzrətlərinin “Məsnəvi”sinə 40 000 beytlik “Mənəvi”ni nəzirə olmaq yazmasını bihudə və lüzumsuz əziyyətə qatlaşmaq kimi səciyyələndirir [10, 334]. Kamandar Şərifli dünya kitabxanalarını bəzəyən Azərbaycan yazılı abidələrindən bəhs edərkən Gülşəni Bərdənin Dərül-kütub vəl-vəsaiqül-qaumiyyə kitabxanasında “Şərh-əl məsnəvi əl-mənəvi”nin farsca nüsxənin yer aldığını vurğulayır [6, 14]. Mehmet Rıhtım “Mənəvi”ni “Məsnəvi”dən alınma müxtəlif hekayələri ehtiva edən kitabın müəllifi həyatda ikən tamamilə üzü köçürülən, dəyərli cildlərdə çoxlu sayda nüsxəsi olan ədəbi nümunə kimi xarakterizə edir [4, 143].

“Kənzül-cəvahir” farsca məsnəvi olub yeganə nüsxəsi İstanbul Universiteti kitabxanasında №1233 altında qeyd olunmuşdur. 218 vərəq həcmində, ölçüsü 21x31 (18x28) sm, nüsxə təliq xətti ilə köçürülmüş, əsərin sonundakı tarixə istinad etsək istinsahı h.920(1514) il şəklində təsvir olunmuşdur [3, 1, 92]. Qahirədə istinsah olunsa da, müstəsihi bəlli olmayan nüsxə əbru kağız qapaqlı, qırmızı meşindir. Tuyuğ və rübai şəklində qələmə

alınan əsər 7500 beytdən ibarət Gülşəninin ilahi eşq, cümlə masivadan uzaqlaşma, batini paklıq, könül rahatlığı, mürşidi Rövşəniyə sevgi motivlərini əks etdirməkdədir.

“Əzhari-gülşən” Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsəri motivində işlənmiş bu əsər farsca yazılmış məsnəvidir. Araşdırma nəticəsində əlyazmalarının 6 nüsxəsi aşkarlanmışdır. Bunlardan 4-ü Tehrandə, 1-i Təbrizdə, 1-i isə Bakıdadır. Lakin müəllifin əsərinin əlyazma nüsxələrinə dair ziddiyyətli fikirlər tədqiqatçılar tərəfindən bu gün səslənməkdədir [3, 1, 95]. “Əzhari-gülşən” hikmət incilərini poetik dillə tərənnüm edən Gülşəni ədəbi üslubuna xas əxlaq, davranış qaydaları, hörmət və ehtiram prinsiplərini rəhbər tutmaqdadır.

“Çobannamə” əsəri Mövlana Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sində yer alan 97 beytlik “Musa və çoban” hekayəsinin türkcəyə tərcüməsidir. Əsərin 2 nüsxəsi Himmət Konurun fikirlərinə əsaslanaraq bunlardır:

1) Süleymaniyyə kitabxanası, Uşşaki təkkəsi – 26. Həcmi 122-133 vərəq, ölçüsü 10x14,5 (6,7x10) sm olub, xətti təliq, sətir sayı 13, qırmızı çərçivəli, cildi yaşıl karton, köçürülmə tarixi h. 1036 (1626/1627)-ci il, katibi bəlli deyil, yazısı oxunaqlıdır. Tərtibsizdir.

2) Süleymaniyyə kitabxanası, Vəlüyiddin əfəndi- 1805. Həcmi 118b-156a. [3, 1, 103-104].

Mənsur müqəddimə ilə başlanan əsərdə Hz. Peyğəmbərin mübarək camalı, onun ailə üzvləri, əshabının ünvanına salat və salam göndərilməklə Musa ilə çoban arasında keçən əhvalatın nəqlinə başlayır. “Məsnəvi”ni mədh edən əsərin xatimə hissəsində 1475-ci il göstərilib [8, 58].

Farsca divanı – Gülşəninin farsca yazdığı ilahilələr külliyyatı olub, mövcud 5 nüsxəsi haqqında bilgiyə maliklik: 1) Süleymaniyyə kitabxanası. Fateh - 3866; 2) Millət kitabxanası, Farsca əsərlər - 418; 3) Dil və Tarix-Coğrafiya Fakültəsi kitabçı cavid Purdan alınan nüsxə; 4) Süleymaniyyə kitabxanası Halət əfəndi - 272; 5) Bəyazid kitabxanası – 5820 [3, 1, 108-109]. Gülşəninin Farsca divanında mütləq eşqlə bağlı haqq aşiqinin ilahi sevginin təsiri altında sərxoş vəziyyətə düşər olması, ilahi eşq atəşində əriyib ruhən tanrıya qovuşma ideyalarının təbliği geniş yer almışdır. Bunula yanaşı, Kamandar Şərifli Şeyx Gülşəninin farsca Divanından 2 nüsxənin Dərül-kütub vəl-vəsaiqül-qaumiyyə kitabxanasında olduğunu söyləyir [6, 14]. Ərəbcə divanı – Qasım Kufralı divan haqqında yazır; Ərəbcə divanı şathiyat (əyləncəli xarakter daşıyan hekayət, mənzumələr) qəbilində şeirlər ilə dolu olub, Ömər ibn əl-Farizin (h.632/m.1235) “Taiyyə”sinə yazdığı nəzirələri də ehtiva edir [3, 1, 110-111]. Gülşəni ərəbcə yazdığı şeirlərdə “Xəlil” təxəllüsündən istifadə etməklə Tanrı dərğahına yaxın bəndə, haqq yolçusu, əqli-küllün yer üzündə mütləq hamisi kimi çıxış edir. Gülşəninin ərəbcə “Divan”ının əlyazmaları: 1) Ankara Universiteti Cavad Purdan satın

alınmış nüsxə ; 2) AMEA Əlyazmalar İnstitutunda B-778 şifrli Rövşəni divanında yer almış “Xəlil” təxəllüslü şairin ərəbcə şeirləri [3, 1, 112]. İbrahim Gülşəninin ərəbcə poetik irsi ictimai məzmunlu, çəkişmə meydanına çevrilən dövrdən şikayət ruhlu lirik örnəkləri özündə ehtiva edir.

Türkcə divanı – Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbi prosesinin təşəkkülündə Şeyx Gülşəninin Türkcə divanı dəyərli bilgi qaynağı, ilahi hikmət toplusu, bədii məxəz rolunu oynayır. Ümumilikdə, sayı 10-dan çox olmayan əlyazmalar məzmun, həcm etibarilə bir-birindən fərqlənir. Tədqiqatçı Təhsin Yazıçı Himmət Konura istinad edərək bunların sayını 8 şəkildə göstərir: 1) Dil və Tarix-Coğrafiya fakültəsi kitabxanası - 982; 2) Millət kitabxanası. Carullah Vəlüyudin Əfəndi - 1661; 3) Dil və Tarix-Coğrafiya Fakültəsi kitabxanası. Mustafa Çon. – 289; 4) İstanbul Universitet kitabxanası - 890; 5) Millət kitabxanası. Mənzum əsərlər - 379; 6) Kitabçı Rauf Yelkənçinin əlindəki nüsxə; 7) Ədirnə. Səlimiyyə Yazmalar fəhristi - 1353; 8) Prof. Şərəfəddin Yaltakayanın kitabları arasında bir məcmuədə. Tədqiqatçı hətta bunlardan ikisinin tam, beşinin müntəxəbat, birinin məcmuədəki şeirlər şəkildə olduğunu bildirir [3, 1, 120-121]. Prof. Mehmet Akay Gülşəni “İbrahim Gülşəni “Divan”ı (Mətn-Dil xüsusiyyətləri-Sözlük) adlı doktorluq işində əlyazmanın Konyadakı İzzət Koyunoğlu muzeyi kitabxanasındakı TY-13196 sayı altında saxlandığını göstərir [8, 54]. Eyni zamanda Gülşəninin türkcə “Divan”ının tədqiqatçıları T.Yazıçı, H.Konur, M.Akay tərəfindən üzə çıxarılmayan nüsxələri isə bunlardır: 1) Avstriya Milli Kitabxanası, 2625 (Mixt.1090); 2) Avstriya Milli Kitabxanası, 2806 (Mixt. 1401); 3) Rusiya Sankt-Peterburq, Əlyazmalar bölməsi B-1206; 4) Vatikan Apostol kitabxanası Vat. Turco. 216 [3, 1, 121]. Türkcə “Divan” Gülşəni Bərdəninin təsəvvüfi-irfani-fəlsəfi dünyagörüşünün məntiqi davamı kimi səslənməklə sufi simvolikasına əsaslanan istilahlarla ilahi eşq, mütləq nura dair baxışları, ilahi feyzə tutunma, fənafillah mərtəbəsinə yüksəlməklə haqqda yoxa çıxmaq, batini aləmi tanrı işığı ilə nurlanmış fəqir kəslərin ruhi durum və yaşam amalını əks etdirir. Mürşidə tapınan salik bəndənin ilahi məqamları aşma ardıcılığı bədən təmrini, ruhun mənəvi arınması, pis xislətlərdən kənarlaşma kimi səciyyəlməklə tanrı dərğahına (vücudi-mütləq) ilahi vəcdlə yolçuluğu labüd edir.

Eşqə könül verməyən canını qıymaz bana,

Bənliğini tərək edüp, eşq ilə gəlməz bana [3, 1, 324].

Göründüyü kimi, ilahi eşqə könül vermə insan ruhunu özündən çıxaran, mənliliyini yox edən vasitə, tanrı ilə qul arasında mənəvi körpü, yarıdanla rabitə, ilahi qovuşma zənciridir. Haqqda təcəlli naminə salikin ilahi mərtəbələri adlaması, onun hüzuruna yetişmə, mənəvi zövqlərdən gen dolanmaqla zərrəcik kimi ayrıldığı əqli-küllə qovuşma məramı Gülşəni örnəklərində poetik məharətin göstəricisidir.

İstəyübən bulmazam eşq ilə həmdəm bana,

Anun üçün qılmazam yetəni məhrəm bana [3, 1, 331].

Gülşəni simvolikasını şərtləndirən bədii yaradıcılıq metodunda lirizm, hissi-emosional düşüncə tərz, ümumxalq folklorundan süzölmüş ədəbi ənənə, xalq ruhu ilə bağlılıq motivləri poetik örnəklərin aparıcı istiqaməti kimi səslənməklə şairin bədii obrazlar aləmi, düşüncə qabiliyyətinə təsir edir.

Nə dilərsən, könül, biçarələrdən?

Sənün kimi gəzən avrələrdən? [3, 2, 850].

Həyat hadisələrinin bənzər poetik boyalarla təsviri, üslubi çalar oxşarlığı, bədii təxəyyül faktının orijinallığı, surətlər aləminin təhkiyəvi təsviri, lirik ricətlərin emosional-duyğusal tərənnümü yaradıcı şəxsiyyətlərin bənzər dəsti-xətlərinin oxşarlığının poetik göstəricisidir. İbrahim Gülşəni şəxsiyyətinin Nəsimi ədəbi ruhuna bağlılığı paralel fəlsəfi məzmunlu poetik bənzətmələr, kamil insan probleminin mənəvi həlli, ilahi haqqın dərki naminə fəal tərəfdaşlıq mövqeyi ilə şərtləşməkdədir. Gülşəni poetik ruhuna hakim kəsilmiş ədəbi-məfkurəvi yaxınlıq türkdilli poeziyanı ədəbi prosesin fəvqünə ucaltmış Nəsimi bədii fikrindən süzölmən hikmətamiz, lətif kəlmələrlə həmahənglik təşkil edir. Belə məqam mənəqibin real bədii lövhələrində paralel ideya bağlılıqları şəklində qəbul olunmaqdadır.

Nəsimi:

Ey nuri-dilü didə, didarünə müştəqəm,

Vey yari-pəsəndidə, didarünə müştəqəm.

Ey mahi-pəripeykər, vey huri-mələkmənzər,

Vey lə'li-ləbi şəkkər, didarünə müştəqəm [2, 3, 54-138].

Mənəqibi-İbrahim Gülşəni:

Ey hüsn eyləyənin şahı, didarına müştəqəm,

Vey hər gözəlin mahi didarına müştəqəm,

Ey dilbəri can surəti mən yüzünə hikmət,

Ey qibleyi hər millət didarına müştəqəm [12, 410]

Nəsimi yaradıcı təxəyyülünün, bədii qüdrətinin, ideya-məna komponentinin, poetik bənzətmələrinin təcəssümü mənəqibin bədii tərtibat, qafiyələnmə sistemi, lirik lövhələrin dolğun-emosional tərənnümü ilə səsləşməkdədir. Nəsimi yaradıcılıq metodunda əxz olunan ideal mühit uğrunda çarpışma, mücərrəd həyati faktlardan uzaqlaşma, realist bədii ünsürlərin ümumiləşdirilmiş xarakterinin təsviri mənəqibin nəzm quruluşunda ədəbi ənənələrin davamı, zahiri forma baxımından bənzər ifadələrin işləkliyi yaradıcı ideyaların bağlılığı, mənəvi keyfiyyətlərin müqayisəli təhlilinə təsadüf edilmişdir. Gülşəni Bərdəi ilə Nəsimi kimi örnək şəxsiyyətlərin bədii yaradıcılıq metodu arasında bənzərlik qəlb

oxşayan, şəfqət diləkləri aşılaman, eşq, məhəbbət yoluna işıq saçan, mənəvi idealın intişarına doğru yol alan, haqsız zamanənin qeyri-səmimi simasını tənqid atəşinə tutan irfani incilərin təzahürü, həqiqət motivlərinin kamillik zirvəsinə ucılması üçün vəsilə olmuşdur.

Nəsimi:

Məndə sığar iki cəhan, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam [2, 1, 552-554].

Gülşəni:

Bəndə sığar əzəl-əbəd, sanə görə zühur edüb,
Vüs'ət ilən vəleyk mən an ilə şənə sığmazam [1, 2, 422].

İbrahim Gülşəninin ədəbi irsində ümumxalq ruhuna yaxın, folklor ünsürlərini ehtiva edən Yunus Əmrə tərzinə xarakterik bədii örnəklər də yer almışdır. Gülşəni və Yunus Əmrə poeziyası məzmun-ideya baxımından paralel səsləşməklə üslubi yaxınlıq, bədii dil tərkibi, atalar sözü, xalq deyimlərinin oxşarlığı cəhətdən vahid ənənəyə bağlıdır.

Yunus Əmrə:

Eşqin aldı bəndən bəni, bana Səni gərək Səni,
Bən yanaram düni günü, bana Səni gərək Səni [7, 169-170].

Gülşəni:

Zikrim budur, ya Rəbb, həman, bana Səni gərək Səni,
Fikrim kibi, ey Müstəan, bana Səni gərək Səni [1, 65a-66a].

Nihad Sami Banarlı İbrahim Gülşəni yaradıcılığında Yunus Əmrə tərzində qələmə aldığı nümunələrində incə lirizmin hökm sürdüyü fikrini söyləyir [9, 625]. Gülşəni lirizmi dilinin həzinliyi, vəznin ahəngliyi, sufi leksikadan uzaqlığı, axıcı melodikliyi ilə könülləri rıqqətə gətirən, oxunaqlı bədii nümunələri, ifadə üslubu baxımından diləyatan lətif kəlmələrdən təşkil olunmuşdur. İbrahim Gülşəninin sufilərle bağlı fikirləri Yunusla həmahəng səslənir. Gülşəninin bütün ən gözəl ilahi şeirlərini oxuduqda belə qulaqlarımıza həm də Yunus Əmrə şeirləri səslənir [3, 1, 193]. Gülşəni yaradıcı irsində duyulan Yunus Əmrə nəfəsi əsrlərlə sönməyən ilahi nur, hikmət bilgisi olub, mütəsəvvif şəxsiyyətin poetik qələminə bələdçilik edir.

Yunus Əmrə:

Nə varlığa sevinirəm, nə yoxluğa darılıram,
Eşqin ilə avunuram, bana səni gərək Səni [7, 169-170].

Gülşəni:

Tərk edübən canü cəhan, Sənin için, ey cani-can,
Zikr edübən verdim aman, bana Səni gərək Səni [1, 65a-66a].

Beləliklə, Gülşəni poeziyasına hopmuş Yunus Əmrə ideyaları milli birlik, ümummilli mənafe naminə vahid cəbhədə mübarizə aparmaq, bəşəri ideallar üçün bərabər mövqə tutmaq düşüncələrini əks etdirməklə dəyərli bədii incilərin intişarı prosesini sürətləndirməyə xidmət edir.

Mürşidi-kamil Dədə Ömər Rövşəninin yetirməsi olan İbrahim Gülşəninin bu mütəsəvvif şəxsiyyətin mərifət nuruna boyanıb, könül aləminin səcdəgahı kimi ona tapınması, vücudunda eşqi qərarlaşdırması iki ümmanın qovuşması, ruhun bütövləşməsi qədər dəyərlidir. Rövşəni ədəbi ruhunu poeziya aləminə hopduran Gülşəninin elm-irfan kəlmələri mürşidinin mənəvi dünyası, könül iniltiləri, batini aləmindən süzülən ilahi ünsür xarakteri daşıyır.

Rövşəni:

Gəl-gəl ki, gülüstəndə həman bir sənü bir mən,
Seyr edəlim, ey sərvi-rəvan, bir sənü bir mən [5, 130a].

Gülşəni:

Gəl bağə girüb, seyr edələm bir sənü bir mən,
Gül kimi ələ cam alalum bir sənü bir mən [1, 2, 509].

Beləliklə, Gülşəni və Rövşəni arasındakı ruhi-mənəvi tellər poetik anlamda bədii düşüncə tərzinin bənzər xarakteri, obrazlı məfhumların işlənmə prinsipi, lirik ünsür və elementlərin qovuşuq işləkliyinə təkan vermiş, ədəbi nümunələrin oxşar şəkil və məzmun poetikasında hər iki sənətkarın yaradıcılıq ideyalarının bənzərliyi ifadə olunmuşdur. Gülşəni ən çox Dədə Ömər poeziyasından bəhrələnmişdir. Bir şəxsiyyət tək onun yetirməsi olduğu kimi, şair kimi də onun arxadaşdır [3, 1, 209].

Rövşəni:

Eşq ayağın ki, basdi bənim başım üstünə,
San sanki ömür tazə qoydu yaşım üstünə [5, 131a].

Gülşəni:

Dilbər qədəm qoyuban gəlsə başum üstünə,
San ömür tazə qoydi gələb yaşım üstünə [1, 2, 628].

Gülşəni Bərdənin təsəvvüfi mahiyyət kəsb edən poetik örnəkləri Dədə Ömər in ilahi hikmətlərindən mənəvi qidalanan, ilahi eşqin ali mərtəbəsinə ucalma, ilkin başlanğıca qayıtma motivlərini ehtiva edən tanrı şərqlərini xatırladır. Gülşəni və Rövşəni əsərlərinin dili, mövzu və motivləri müqayisəli öyrənildikə bir tərəfdən onların birinin digərlərilə sıx bağlılığı, ifadə tərz i, leksikasının yaxınlığının, digər tərəfdən isə hər iki şairin xalq yaradıcılığı, sadə xalq danışığı dilinə uyğunluğunun şahidi oluruq [3, 1, 214].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Gülşəni Türk Divanı. Vatikan Apostol kitabxanası: Vat Turco 216, 148 v.
2. İmadəddin Nəsimi. Əsərləri. 3 cilddə. Bakı, Elm, III c., 10+367 s.
3. Musabəyli A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və Türk divanı. 2 cilddə. I c., 610 s; 2012, II c., 605 s. Bakı: Elm və təhsil
4. Rıhtım M. Şərq ədəbiyyatında xəlvətlik təsəvvüfi görüşlərinin təşəkkülü və Seyid Yəhya Bakuv i yaradıcılığı (əlyazma qaynaqları əsasında) təq.ed.dis. Bakı 2005, 165 s
5. Rövşəni Divanı. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. B-778, 148 vərəq
6. Şərifli K. Misirin Dərül-kutub və vəl-vəsaiqül-qaumiyyə” kitabxanasındakı Azərbaycan əlyazmaları. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 104 s.
7. Yunus Əmrə Divanı. 1298, 186 v.
8. Akay M. “İbrahim Gülşəninin Divanı”. Metin-dil hüsusiyyətləri-sözlük. Doktora tezi. Konya, 1996, 368 s.
9. Banarlı N. Resimli türk edebiyatı tarixi. 2 ciltte. I c., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2001, 634 s.
10. Gölpınarlı A. Mevlana Celaleddin : hayatı, felsefesi, eserleri, eserlerinden seçmeler. İstanbul: İnkılap kitabevi, 1985, 334 s.
11. Karatay F. E. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu. İstanbul: 1961, VIII+395 p.
12. Yazıcı T. Muhyi-yi Gülşəni Menakib-i İbrahim-i Gülşəni ve Şemleli-zade Ahmet Efendi. Şive-i tarikat-i gülşəniye. Ankara: Türk tarih Kurumu Basımevi, 1982, 71+572+12 s.
13. <http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/İslam-Alimleri-Ansiklopedisi/Gulşeni>
14. <https://www.youtube.com/Yolumuzu aydınlatanlar>

X. Veliyeva

**Моральные достоинства в литературном наследии Ибрахима
Гюльшани
Резюме**

Принципы морали, божественная любовь, тайны мироздания, теория и практика «единства бытия» сыграли незаменимую роль в религиозно-духовном развитии Ибрахима Гюльшани.

В своих произведениях Ибрахим Гюльшани описывая идеи суфизма, показывает, что олицетворение истинной любви, социальная справедливость, мистический дар человека оказывает заметное влияние на духовно-религиозные взгляды путника.

Великий мыслитель убежден, что гармоничного единства можно достичь благодаря внутренней чистоте, самопознанию. Сборник его лирических трудов обогащен газелями, которые пропитаны любовью к окружающей среде, к творцу.

H. Veliyeva

**Moral dignity in literary heritage of Ibrahim Gulshani
Sammary**

The great thinker Ibrahim Gulshani`s literary heritage were full of human emotions, moral dignity, religious views and philosophical thoughts.

The spiritual disciplines of dervishes`, moral ideas, human rights mention in his poetry with sufi symbols and poetic figures.

Philospher and sufi thinker Gulshani Bardai`s works expressed his mystical belief system, theory of truth, spiritual life, relationship between murshid and murid. The doctrine of vahdati-vujud, ritual spaces and scientific views influenced his creation.

Ibrahim was a great figure in his day and celebrated mystic of the gulshaniyya order. He built the first dargah beside the Muayyadiya Mosque. Ibrahim Gulshani was invited by Sultan Suleyman the Magnificent to Istanbul and his religious views influenced all of them. Gulshani darvishes head-dress is called “taj” which covers eight strips.

Rəyçi

Azadə Musabəyli
filologiya elmləri doktoru, professor

ŞƏLALƏ ƏLİYEVƏ
BDU
shaleleliyeva@mail.ru

SABİR ƏHMƏDLİNİN POVEST VƏ ROMANLARINDA İNSAN TƏMSİLİ

Açar sözlər: insan konsepsiyası, zaman, Azərbaycan ədəbiyyatı, roman, povest.

Key words: the concept of the person, time, Azerbaijan literature, novel, narrative

Klöçevie slova: konüepüia çeloveka, vremə, Azerbaydjanskə literatūra, roman, povestğ.

Tarixiliyin müasirliyə nüfuzu, keçidi başqa bir bədii obrazda özünəməxsusluğu ilə seçilir. Sabir Əhmədlinin «Yamacda nişanə» povestinin qəhrəmanının simasında folklorumuzda rast gəlinən dəli - dolu, dəliqanlı obrazının müasir forması verilir. «Yamacda nişanə» povestinin qəhrəmanı Laçın öz dəliqanlılığı, münasibətlərdə ölçü - biçü gözlənməyi ilə yaşadığı bütöv bir rayonda günün qəhrəmanına çevrilir. Təsvir xalq dastanlarında, nağıllarında rast gəldiyimiz dəliqanlıları, dəliləri, igidləri xatırladır. Lakin «Yamacda nişanə» povestinin qəhrəmanı Laçını həmin folklor qəhrəmanlarından fərqləndirən bir neçə xüsusiyyət var. Yazıçı əsərdə onu düşündürən və tarixən mövcud problemlərin yaratdığı motivlərə ekskurs etsə də, hadisələr və problemlər birbaşa müasirliklə bağlıdır, cəmiyyəti məşğul edən qayğıları əhatə edir. Sabir Əhmədli milli xarakteri, fərdi insan psixologiyasını vəhdətdə verməyi bacaran bir sənətkardır. Çünki o, kütlə psixologiyasını, kütlənin sosial-psixoloji problemlərini ayrı-ayrı fərdlərin simasında verməyi bacarır. Yəni, yazıçı fərdi insan psixologiyalarını öyrənməklə, onu bütünlükdə cəmiyyət, kollektiv, kütlə psixologiyası səviyyəsində ümumiləşdirərək milli psixologiyanın dərin qatlarını, yəni folklordan, klassik əsərlərdən gələn ideya və problemləri xalqın etno-psixologiyasında aramağa müvəffəq olur.«Yamacda nişanə» povestinin qəhrəmanı Laçın enerji ilə dolu, işləmək, yaratmaq arzusu ilə aşıb-daşan XX əsr gəncidir. O, daxilini, onu ağırdan məsələləri, sevindirən hadisələri, bir sözlə, düşüncə tərzini heç bir təhlilə varmadan, təfəkkür süzgəcindən keçirmədən təbii, olduğu kimi ifadə edən dəliqanlıdır. Eyni cür xarakterə folklorda, klassik əsər qəhrəmanlarında da rast gəlinir. Zaman etibarlı ilə bir-birindən fərqlənən hər iki tip obraz qarşısında onlara müqavimət göstərən cəmiyyət üzvləri var. Hər iki tip obrazın, yəni tarixiliklə müasirliyin vəhdətini yaradan bədii əsər qəhrəmanlarının

sosial-psixoloji varlıqla əlaqədar problemləri var. Hətta deyə bilərik ki, zamanın, şəraitin, mühitin yaratdığı fərqlər nəzərə alınmasa, xarakterlər eynidir. Cəmiyyət daxilini olduğu kimi zahirdə ifadə edən fərdləri hər zaman birmənalı qarşılamayıb. Lakin da folklardan, klassik əsərlərdən üzü bəri gələn həmin problem qarşısında bir növ «sındırılır». Lakin sosial-psixoloji problemin həlli, onun ifadə forması Sabir Əhmədli yaradıcılığının prinsiplərinə tam uyğundur, müasir müstəvidə həllini tapır.

Sabir Əhmədlinin «Axirət sevdası» romanında zamanla birbaşa əlaqəli və bağlı olan problemlər, daha doğrusu, zamanın yetişdirdiyi və kifayət qədər aktuallıq kəsb edən faktorların sosial-psixoloji həllinin bədii inikası ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi tənqid üçün kifayət qədər maraq doğurmaq imkanına malikdir. Belə ki, bu romanda sosial-psixoloji problemlər tək bir rakursdan bədii həllini tapmır, məsələyə, problemlərə bir neçə aspektdən - zaman, mühit, şəxsiyyət, sosial-ictimai faktorlar mövqeyindən yanaşılır. Sabir Əhmədli Azərbaycan-Ermənistan toqquşmalarından, Qarabağ savaşından, müharibədə törədilən vəhşiliklərdən bəhs edən bir əsər yazmışdır. Roman mövzu aktuallığı, real həyat həqiqətlərinin təsviri baxımından diqqəti cəlb edir. Sabir Əhmədli burada insanların mənəvi aləmini, fəlsəfi-psixoloji mühakimələrini bədii lövhələrdə əyaniləşdirir. Roman fəlsəfi düşüncələrlə başlanmaqla oxucunu daha da məsuliyyətli olmağa sövq edir və əsəri oxuduqca şəxsiyyətə, insanlara məhəbbət, dövrümüzün dəhşətli hadisəsi olan müharibəyə nifrət daim dərinləşir. Müharibənin dəhşətlərini yazıçı müxtəlif tərəflərdən işıqlandıraraq, onun doğurduğu bütün faciələri bəzən xəsis, bəzən də qabarıq şəkildə açır. Yazıçı müharibə dövründə gedən mənəvi-əxlaqi prosesləri də arxa planda qoymur, önə çəkir, bütün bələlərdə müharibəni və onu törədən qüvvələri təqsirkar görür. Burada yazıçı mürəkkəb və rəngarəng priyomlarla süjet xəttini zənginləşdirməyə nail olur. İnsan amilinə yüksək qiymət verdiyindən əsərlərində mütləq olaraq bu problemi önə çəkməklə mənəvi cəhətdən təmiz və mürəkkəb xarakterlər yaradır. Özü də bu mürəkkəblik obrazın dərin qatlarındadır. İlk baxışda obrazlar sadəlik təəssüratı yaradır.

Sabir Əhmədlinin «Axirət sevdası» əsəri həm müasir həyatla, həm də tarixlə səsleşir. Əsər bir növ bədii-tarixi bir memuara bənzəyir. Əsərin bədii xüsusiyyətləri də diqqəti cəlb edir. Romanın süjet xətti boyu maraqlı metaforalara müraciət etməsi əsərin lirik ruhunu daha da artırır və poetik-psixoloji boyaları daha da əlvanlaşdırır. Fəlsəfi mühakimələrlə, düşüncələrlə başlayan roman sonradan məişət təsviri ilə davam etdirilir. Yazıçının mürəkkəb düşüncələrdən birdən-birə sadə təsvirə keçməsi əsərin bədii xüsusiyyətinə də təsirini göstərir.

Müharibə mövzusunda müraciət etmək Sabir Əhmədli yaradıcılığı üçün müəyyən qədər səciyyəvi bir xüsusiyyətdir. Onun «Dünyanın arşını» əsərində döyüş səhnələrinin təsvirinə müəyyən hallarda aludəçilik göstərməsi də, Azərbaycanın yaşadığı, daha doğrusu, dövrün ictimai-siyasi amillərinin təsiri altında qoşulduğu digər bir müharibənin - Böyük Vətən müharibəsinin izlərindən danışılır. Eyni bir mövzuya, müharibə ilə bağlı və onun yaratdığı problemlərə, çətinliklərə həsr edilmiş hər iki romanda sosial-psixoloji problemlərə həm eyni, həm də fərqli yanaşma özünü göstərir ki, bunun da obyektiv səbəbləri var və bu səbəblərin özəyində zaman, mühit faktorları öz sözünü demiş olur. Əsərin qəhrəmanı Arif yaradıcı şəxsiyyətdir və onun faciəsi də zamanın faciəsidir. Arif filosofdur və onun fəlsəfi düşüncələri hakimiyyət və kresloya böyük sevgi bəsləyən, həyatını bunlarsız təsəvvür etməyən, raykom katibi işləyən qardaşı və onunla eyni fikirdə olan iqtidar nümayəndələri tərəfindən rəğbətlə qarşılanmır. «Dünyanın arşını» romanında müharibə səhnələri «Axirət sevdası»nda olduğu kimi təsvir edilmir. «Axirət sevdası» romanı müstəqil Azərbaycanın düçar olduğu qanlı-qadali illəri kifayət qədər dolğunluqla əks etdirə bilər. «Dünyanın arşını» romanında müharibə səhnələri yoxdur. Ancaq onun doğurduğu bəlalər, vəhşiliklər sosial-psixoloji problem kimi qabardılır. «Axirət sevdası» romanı isə müharibə səhnələri ilə zəngindir. Burada həm zəngin, geniş təsvir, həm də problemin yaratdığı sosial-psixoloji məqamlar müharibədənkənar vəziyyətdə də qabardılır, önə çəkilir.

Yazıçının «Yamacda nişanə» povesti də bu baxımdan xüsusi bir dönüş mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər. Əsərin qəhrəmanının dəlidoluluğu, hamının adət etdiyi və ətrafı təəccübləndirməyən davranış qaydalarından kənara çıxması onun ən yaxın qohumları, ailə üzvləri, dost və tanışları tərəfindən belə birmənalı qarşılanmır. Ətrafda bu personajın yaratdığı vahimə, qorxu əsər boyu açıq-aydın hiss olunur. Əslində isə «Yamacda nişanə» povestinin qəhrəmanı onu başa düşdüləri kimi deyil, tamamilə fərqli bir fərddir və oxucu həmin qənaətə məhz yazıçının müraciət etdiyi bir üsul sayəsində gəlir ki, bu da fərdin emosiyalarının sərbəst mövcudluğunu təsvir etməklə reallaşır. Yəni, əsərin qəhrəmanının emosiyaları əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş ideoloji məramla, məqsədə tabe deyil. Nəticədə bütün mühit, həmin əsər daxilində dünya adlandırılacaq toplum bu şəxsiyyətə qarşı yönəlib və dünya şəxsiyyətə düşməndir fikrini açıqlayır. Ancaq Sabir Əhmədli əsərin qəhrəmanının fərdi-psixoloji təhlilində başqa bir üsula müraciət etsəydi, onun emosiyalarını ideoloji məramla, məqsədə tabe etdirdiyi, belə bir qənaət əldə edilərdi ki, şəxsiyyət dünyanın yaradıcısıdır.

Bədii ədəbiyyatda insan, şəxsiyyət problemi əsas konsepsiya kimi hər zaman diqqəti cəlb edir. İstənilən dövrə xas zamanın mürəkkəb və

ziddiyyətli formada yetişdirdiyi insanın bədii ədəbiyyatın əsas problemi kimi təqdim edilməsi ümumi qanunauyğunluqdur. Tənqidçi Y.Qarayev də cəmiyyətlə bədii ədəbiyyat arasındakı əlaqələrdə insan amilinə, şəxsiyyətə xüsusi dəyər verərək, şəxsiyyəti bütövlükdə millətin müqəddəratını, varlığını həll edən, müəyyənləşdirən əsas tərkib hissəsi kimi obrazlı şəkildə aşağıdakı kimi qələmə verir: «Meyar şəxsiyyətdir. Şəxsiyyət yoxdursa – «mən», milliyyət yoxdursa – xalq yoxdur... «Mənəm haqq!», yoxsa... «mən və haqq?». Məncə, «mənəm haqq!». Təsadüfi deyil ki, bizim klassik milli fəlsəfi fikir «mən»i və haqqı, insanı və vicdanı, şəxsiyyəti və əqli bir-birindən ayırmır. Hətta Tanrı da burada «mən»in hüsnündə, şəxsiyyətin cismində təzahür edir». (2.s.11).

İnsan probleminin həlli Sabir Əhmədli yaradıcılığında fərdi və ümumi xüsusiyyətlərin dərki baxımından maraqlıdır. İnsan probleminin bədii təhlilinə böyük həssaslıqla yanaşan ədəbi tənqidin Sabir Əhmədli yaradıcılığı ilə maraqlanması təsadüfi deyil. Folklor poetikası və roman münasibətlərini problemlərin prozası və fəlsəfi aspektindən təhlil edən T.Salamoğlu Sabir Əhmədli yaradıcılığını «Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü» romanı əsasında araşdırmış, mühit və şəxsiyyət probleminin həmin əsərdə nə dərəcədə həllini tapmasına aid belə bir qənaətə gəlmişdir: «S.Əhmədli süjetin bu yönümü ilə insan və mühit, insan və zaman probleminə ailə münasibətləri müstəvisində yanaşır. Onun bu məsələyə münasibəti Hikmətin arvadı Cəmilə ilə rəvayətdəki ərinin qızıla çevrilməsini istəyən və bu istəyin ona heç bir şey vermədiyinə görə qadınla psixoloji və dünyagörüşü yaxınlığındakı assosiasiyada önə çıxır». (3.s.128-133). Sabir Əhmədli yaradıcılığı ayrı-ayrılıqda fundamental bir əsərin tədqiqat obyektinə olmasa da, müvafiq elmi və dövrü mətbuatda geniş ədəbi təhlilə cəlb edilib. Bütün bu münasibətlərin bu və ya digər dərəcədə bir-birindən müəyyən cizgilərlə, münasibətlə fərqlənməsini nəzərə alaraq, tənqidçi Əsəd Cahangirin sözləri ilə verdiyimiz belə bir fikrin doğruluğunu və dəqiqliyini təsdiq edə bilərik: «Sabir Əhmədli, ilk növbədə öz fərdi şüuraltı yaşantılarının, mənsub olduğu qəhrəman bir nəslin, öz tarixi keçmişindən zorla ayrılış bir xalqın yazıçısıdır. O, eyni zamanda, XX əsrin yazıçısıdır». (4.s.139-144). Bu iqtibasa əsərin yazılma tarixindən irəli gələn bir çatışmazlığı, yalnız bir əlavəni qeyd etmək mümkündür: «Həm də XXI əsrin yazıçısıdır».

ƏDƏBİYYAT

1. Paşayeva N. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında insanın bədii-estetik dərki: Filol. elm. dok. ... dis. Bakı, s. 240.
2. Qarayev Y. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 11.

3. Salamoğlu T. Ən yeni mərhələdə romanın mövqeyi // ADPU-nun Xəbərləri, Bakı, 2004, № 4, s. 128-133
4. Cahangir Ə. «Kitabi-Dədə Sabir» // Azərbaycan, 2000, № 7, s. 139-144

Ш.Алиева

**Human representation in Sabir Ahmadlys narratives and nivels
РЕЗЮМЕ**

Статья посвящена одному из фундаментальных вопросов литературоведения – проблеме концепции человека. Здесь рассматриваются различные аспекты проявления этой важной проблемы главным образом в классической азербайджанской, русской советской, в мировой художественной литературе. Особенно подчеркивается необходимость подхода к данной проблеме не только в зависимости от типа литературы, но и времени создания художественного произведения, учитывая при этом гражданскую позицию самого автора. Здесь основное внимание уделяется общей проблеме взаимосвязей человека и общества, рассматриваются и систематизируются факторы, оказывающие влияние на социально-психологическое развитие личности литературного героя. В связи с этим затрагиваются вопросы концепции человека в литературе, ее отношение к эстетическим категориям современности.

Sh Alieva

**Представление человека в повестях и романах Сабира Ахмедли
Summary**

The article is devoted one of fundamental questions of literary criticism as a problem of the concept of the person. Here are considered various aspects of display of this important problem mainly in classical Azerbaijani, Russian and Soviet, also in world literature. There is especially with necessity underlined of the approach to the given problem not only depending on literature type, but also time of creation of an art work, considering thus a civic stand of the author. There the basic attention is given to the general problem of interrelations of the person and a society, are considered and systematised main factors influencing on socially-psychological development of the literary hero's person. In this connection, questions of the concept of the person in the literature, and are mentioned its relation to aesthetic categories of the modernity.

Rəyici: Tofiq Hüseynoglu
filologiya elmləri doktoru, professor

PAKİZƏ ZAKİROVA
Azərbaycan Universiteti
ADPU-nun Şəki filialı
zakirova.pakize@mail.ru

ARIF ABDULLAZADƏ POEZİYASINDA İNSAN

Açar sözlər: Arif Abdullazadə, bədii yaradıcılıq, şeir, insan, lirik qəhrəman
Ключевые слова: Ариф Абдуллазаде, художественная деятельность, стихи, человек, лирический герой
Key words: Arif Abdullazadeh, literary activities, poem, human, lyrical hero

İnsanın mahiyyətindən çıxış edən fəlsəfi fikir daha çox milli-mənəvi konkretliyin özünü təsdiqi kimi üzə çıxan ədəbi-tənqidi fikrin tamamlanmasına xidmət edir. [7,384]

Bir zamanlar “gələcəyin fəlsəfəsi” adlandırılan ekzistensializm insan fəlsəfəsi, humanizm və ya həyat strategiyasıdır. İnsanı xoşbəxt etmək onun idealıdır, o insana mövcudluğun mahiyyətini dərk etməyi, özünü və öz xoşbəxtliyini tapmağın yollarını öyrədir. İnsan öz mövcudluğunu dərk etmə, anlama prosesində onu əhatə edən dünyanı, kainatı, mövcud olan hər şeyi də dərk etməyə başlayır. Ekzistensializm insan, fərd, şəxsiyyət, varlıq və mövcudluq, yoxluq və heçlik, həyat və ölüm, ünsiyyət, tənhalıq kimi məfhumları ekzistensiallıq nöqtəyi-nəzərindən yenidən bir fəlsəfi kateqoriya kimi şərh etməyə çalışır və bu zaman insanı ilk yerə qoyur. Bu fəlsəfi sistemin əsas tarixi xidməti XX əsrdə insanı fəlsəfənin predmeti kimi “kəşf etməsidir”. Lakin bir çox Qərb fəlsəfi cərəyanları kimi ekzistensializm də materialist yönümlü sovet fəlsəfi məktəbi tərəfindən tamamilə irticaçı ruhlu, pessimist bir təlim olaraq təqdim olunurdu. Təbii ki, kollektivin maraqlarının fərdin maraqlarından üstün tutulduğu (ən azından bu kağız üzərində belə idi) bir cəmiyyətdə insanın öz içinə enməsi, xoşbəxtliyini axtarması gərəksiz və hətta zərərli bir tendensiya idi. Lakin 60-cı illərdə - repressiya dalğasının sovuşduğu, geridə qaldığı bir zamanda yeni nəsillər artıq bu məcburi etalondan qaçmağa başladılar.

XX əsrin 60-cı illərində ekzistensializm fəlsəfi cərəyanı mədəniyyətin, incəsənətin, ədəbiyyatın inkişaf dəsti-xəttinə hiss olunacaq dərəcədə təsir göstərə bilmişdi. Həmin illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında digər müxtəlif istiqamətlərlə bahəm insanın mövcudluğu ilə bağlı baxışlar sisteminin yer aldığı bir sıra bədii nümunələr işıq üzə görürdü. Bu ədəbi görüşlərin nümayəndələri içərisində Arif Abdullazadənin məxsusi yeri vardır. Onun yaradıcılığı ədəbi prosesin inkişaf tendensiyasına təsirsiz qalmamış, əksinə ədəbiyyatın ictimai həyatın əksi, ictimai mübarizənin

kəskin silahına çevrilməsində əhəmiyyətli təsir gücünün olduğunu “görmək” çətin deyildir. Belə dəyər kəsb etməsinə baxmayaraq, Arif Abdullazadənin yaradıcılığı lazımı səviyyədə tədqiq olunmamış, onun müxtəlif aspektlərinə, o cümlədən ekzistensialist təbiətinə aydınlıq gətirilməmişdir. Bu, ədəbiyyatşünaslıqda araşdırılması vacib olan məsələlər sırasına aid edilə bilər və edilməlidir də.

Adı yaşamı boyunca birmənalı şəkildə hamı, hətta özü tərəfindən də “qəribə”, “fərqli” təyinləri ilə birgə çəkilən şair, nasir, dramaturq, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas alim, Filologiya elmləri doktoru, professor Arif Abdullazadənin dünyası da özünəməxsusluğu ilə seçilir desək, yanılmazıq. Çünki 60-cıların üsyankar ruhunun təmsil və təbliğçisi olmaq üçün bu orijinallıq əsas şərtlərdən bəlkə də birincisi idi. Bütün 60-lar kimi o da xorda yox, solo oxumağı sevməli idi.

Arif Abdullazadə şair, yaradıcı insan kimi dünyanı necə görürdüsə eləcə, bəzək-düzəksiz, soyuq tonlarla, lakin gerçək əks etdirməyə çalışmaqda bərabər, ədəbiyyatşünas-alim kimi XX əsr Azərbaycan poeziyasında üslub məsələlərinin (əslində fərqliliklərin) yorulmaz tədqiqatçısıdır. Professor Abdullazadənin “Novatorluq və üslub”, “Şairlər və yollar”, “Şair Cəfər Cabbarlı”, “Od nə çəkdi” kimi monoqrafiyaları bu gün də ədəbiyyatşünaslığımızda qiymətli elmi araşdırmalar hesab olunur. Təqdim olunan yazının mövzusu professor Arif Abdullazadənin fərdi üslublar haqqında bir-birindən dəyərli düşüncələrinin yer aldığı elmi araşdırmaları yox, şair Arif Abdullazadənin poeziyasında çevrilmə yaşayan lirik qəhrəmanına - İnsana orijinal yanaşmasıdır.

Ədibin on bir şeir kitabını kəlmə-kəlmə varaqladıqdan sonra belə bir qənaətə gəlmək olar ki, onun qələmində insan sözün həqiqi mənasında bir növ tədqiq olunur. Arif Abdullazadənin şeirlərində müəllifi ilə bərabər böyüyən, dəyişən, yaşlanan, müdrikləşən lirik qəhrəmanı da görürük. Bu qəhrəman düşünən, sevən, inanan, duyan, gülən, əylənən, həyatdan zövq alan, sonra yenə düşünən, düşünən, düşünən İnsandır.

Həyat, kainat, yaşam, ömür, ölüm, arzu, təklük kimi poeziyanın əbədi mövzularına müraciət edən şair kitabdan-kitaba İnsanı yaddan çıxarmır (axı poeziya insanşünaslığın əlifbasıdır). Onun “İnsanlar düşünür”, “İnsan kimi”, “Bir günün ömrü”, “Yaxşı, yaman insanlar”, “Arzulara borcumuz”, “Mənimdir”, “Öldürən, ölən”, “Həyat fraqmentləri”, “Son ölüm”, “Ömrümüz”, “Həyat eşqi”, “Düzlük ömrü”, “Bu ölüm”, “Hər şey gözəldir həyatda”, “Günəş kimi bir ömür”, “Dünyanın adiliyi”, “Bu dünyanın işləri”, “Mənim dünyam”, “Mənim bu dünyada nə işim vardı” və daha neçə-neçə şeirləri müəllifin “İnsan tədqiqatı”nda əvəzsiz nümunələrdəndir.

*Bu dünyaya gəlmişiksə,
Ya az, ya çox*

*Bu dünyada qalmalıyıq,
biz insanıq!
...Bircə sözlə,
Çiyinizdə ömür adlı bu şərəfli,
ağır yükü
borcumuzdur, daşıyıraq,
Bu dünyada yaşamaq da
Bu dünyaya borcumuzdur –
yaşayıraq,
biz insanıq! [1, 32]*

Bu misralar Arif Abdullazadənin ilk şeirlər kitabı “Arzular”a daxil etdiyi “Borcumuz” adlı şeirdəndir. Sanki bu misralarla “insanşünaslıq” sahəsində ilk qədəmlərini atmağa başlayan şairin poetik axtarışları zaman keçdikcə “bərkdən- boşdan çıxır”, dünyanın düz üzü ilə yanaşı min bir tərs üzünü də görən, “görə-görə” yaşayan və yaşlanan müəllifin özü kimi misraları da tündləşir, ağırlaşır, onlar zamanla daha ötkəm səslənir:

*Bir-bir seçilməsə ömürdə qış,yaz,
Bəxtinin dərsinə adi bir üç yaz,
Ulduz tək yanmasan, işığın uçmaz,
Özünə nur saçmaq çıraq işidir.*

*Həyatda göyərən daş olmalısan,
ömrünü sabaha daşmalısan,
bəxti sona qədər yaşamalısan,
dünyaya baş çəkmək qonaq işidir. [2,48]*

Misralardan görünür ki, şair bu dünyaya sadəcə gəlib-getməyi, “baş çəkməyi” dünyanın əbədi sakini, ev sahibi saydığı İnsana yaraşdırmır, onu həyatı həyat kimi yaşamağa – göyerməyə, sabah da yaşamaq haqqını qazanmağa çağırır. Bəs görən şairə görə İnsana sabah da yaşamaq haqqını verən nədir? Bəlkə bu günkü əməlləri? Bəlkə dünyaya gətirdiyi, tərbiyə etdiyi nəsil? Bəlkə də yazıb-yaratdıqları, düzüb-qoşduqları? Hiss olunur ki, bu misraları yazarkən şair üçün həyatın anlamı birmənalı şəkildə “çiyinlərində ömür adlı ağır yükü çəkmək” cəsarətidir.

Opponentlik fikrində olanlar iddia edə bilərlər ki, “ömür adlı ağır yükü çəkmək” bərdə bu və ya digər ifadə şəklində “daim yeni olan istedadlar” (B.Pastenak) – yaradıcı şəxsiyyətlər bəhs etmişlər. Onların fikirlərinə biz də şərikik. Müxtəlif mənbələrdən götürülmüş mülahizələrə diqqət yetirməklə, əslində mövqeyimizi ortaya qoymaq üçün opponentlərin

fikirlərini əsaslandıraraq. Fikrimizcə, bu məqbul yanaşma olar. Müdrik Roma imperatoru Mark Avleri “Öz-özümü səhbət”də qeyd edirdi: “Hər kəsin dəyəri onun nəyə can atmağındadır” [6,50]

Dünya şöhrətli milli mənsubumuz Azad Mirzəcanzadə sözügedən məsələdən bəhs edərkən “Ömrün mənasını ana öz körpəsini heç kəsin üstünə atmadığı tək sən də heç kimin üstünə atmayaq özün yaratmalı və onun uğrunda ən çətin döyüşlərdən qorxmamalısən” çağırışını etmişdir. [8,219]

Bu qəbildən olan fikirlərə onlarla misallar gətirmək mümkündür. Həmin müəlliflərinə də, opponentlik edənlərin iddiasına da hörmətlə yanaşırıq, lakin bu fikri də bir daha vurğulayırıq ki, Arif Abdullazadə “çiyinlərində ömür adlı ağır yükü çəkmək cəsarəti” mülhizəsində özünəməxsus anlamı olan çalarlara diqqət çəkir və poetik boyalarla onu interpretasiya edir. Müəllif burada ədəbiyyatın funksiyalarına həssas münasibəti ilə diqqəti çəkir. Onun baxışlarında fəlsəfi yanaşma qabarıq şəkildə təzahür edir, gerçəyin dərkində hissi ilə məntiqinin vəhdətinə, tamlıq, kamillik kateqoriyalarına münasibət özünə yer alır. Şair bəzən vurğulanan cəsarəti tapmaq üçün qəhrəmanına həyatı duymağı, bəzən anlamağı, bəzən isə onların hər ikisini birdən məsləhət bilir. Təbii ki, “duymaq”da hissi tərəf üstündürsə, “anlamaq”da idrak, dərkətmə, düşüncə önə keçir. Ağıl və məntiqlə hiss və duyğuların əksliyəndən doğan bir tamlıq poeziyanın (bəlkə də insan yaradan hər şeyin) kamilliyinin göstəricisidir.

Yadımdadır, Universitetdə oxuyarkən müəllimlərimizdən biri Şah İsmayıldan danışarkən belə deyərdi: “O, şairliyin zirvəsinə çatanda hökmdarlığı qarşısını kəsirdi, hökmdarlığın zirvəsinə də şairliyinə görə qalxa bilmədi”. Nədənsə, indi Arif müəllimin misralarını oxuyarkən şair və alim Arif Abdullazadənin zaman-zaman az da olsa əlbəyaxa olduğunu görürəm. Belə ki, şair bəzi şeirlərində ağıl, məntiq və düşüncə cəbhəsinin tərəfində durur, “düşünmək azadlığı”nı təbiətin İnsana bəxş etdiyi yeganə azadlıq kimi qiymətləndirir:

*İrqi, millətini,
Dərisinin rəngini,
Dilinin ahəngini
Baxmadan, ayırmadan –
Təbiət insanlara
Bir azadlıq bəxş edib:
düşünmək azadlığı!
... görəsən fikrini də
əllərindən alsalar
bəs insana nə qalar?! [3, 123]*

Müəllif təbiət tərəfindən “düşünmək azadlığı” verilən insana “birçə dəfə yaşadığı işıqlı dünya”dan nə olursa-olsun ikiəlli yapışmağı tövsiyyə edir. Ancaq oxucu bir-birini təkrarlamayan bu poetik nümunələrlə tanış olduqca düşünür ki, hər halda şair üçün hiss, duyğu daha üstündür. Sanki “dünyada qonaq” olmamaq, özünü gələcəyə daşımaq üçün “bir zərrə gözəllik yaratmaq” qədər asan və eyni zamanda çox çətin bir yolu tutan şairin dərinindən-dərin dünyasında dünyanı duymaq (Təsadüfi deyil ki, Arif Abdullazadənin romanlarından biri elə “Duyum” adlanır) qədər vacib heç nə yoxdur. Ədib “Mənindir” adlı şeirində yazır:

*Hər şey insan üçündür, insan insan üçündür,
Bu dünyada nə varsa, onu duyan üçündür.* [4,117]

və yaxud

*Zövqdən iz tutsa hissini, gümanın,
dünya sənin olar, sən də dünyanın.* [4,186]

Ədəbiyyatşünas alim və şair A.Abdullazadə burada oxucunun diqqətini “Kim yaşayır?”, “İnsanı yaşadan, ölməzliyə qovuşduran nədir?” kimi fəlsəfinin əbədi diskussiyaya səbəb olan suallarına çəkir və burada da ədəbiyyatın vasitəsilə tərbiyə metoduna dayanır. 60-cı illər ədəbi prosesi üçün bu xarakterik haldır. Belə yanaşma V.Korolenkonun “quş uçmaq, insan isə xoşbəxtlik üçün yaranıb” fikrini yada salır.

Qeyd edək ki, yaşamağın məna çalarları rəngarəngdir və bu, daim ədəbiyyatın diqqət yönəltdiyi anlayışlar cərgəsində özünə yer almışdır. Yaradıcılığının ayrı-ayrı dövrlərində A.Abdullazadə insan yaşamının müxtəlif stadiyalarına fərqli şəkildə münasibət bildirir, hər nə olursa-olsun, insan yaşamında bir məna axtarmağa çalışır.

90-cı illərin əvvəllərində ictimai-siyasi həyatda baş verən köklü dəyişikliklər hamı kimi Arif Abdullazadənin də yaradıcılığından yan keçmir. Qarabağ hadisələri, “dost”ların düşmən üzünün açılması, yüz minlərlə soydaşımızın yurd-yuvasından didərgin salınması, cəbhədən hər gün gələn qara xəbərlər şairin misralarına bir kədər, niskil notları gətirir. Əllisi 90-cı ilə təsadüf edən, saçları çallaşan, təkliyi yeganə həmdəmi olan şair həyatdan getdikcə uzaqlaşır. Ömrün qürubuna çatdığını duyan şair yaşamış ömrünə - İnsan ömrünə bir daha baxır:

*Vuruşlarda kim kimindi, bilmədim,
Düşmən, yoxsa dost qənimdi, bilmədim,
Səpilənlər öz dənimdi, bilmədim
Bu səpilən ilk dənimdə ölmüşdüm.* [5,280]

Yaxud da

*Həyat deyildi ki, adi qaçışdı,
Qayğı yığın-yığın, söz qucaq-qucaq... [5,276]*

Arif Abdullazadənin lirik qəhrəmanı böyük dünyanın içində özünü axtaran, lakin heç də tapa bilməyən fərddir. O, Məcnunun, İskəndərin, Fəxrəddinin, Aydınımın sələfidir. Təkdir, dünya ilə onun arasında böyük bir uçurum var və nədənsə bu qəhrəman uçurumun lap kənarında dayanıb var səsi ilə bağırır ki, bəlkə onu kimsə duydu. Sanki o hələ də məhv olmaqda olan dünyanı xilas edəcəyinə ümid edir, bunu özünə borc bilir. Çünki doğuluşdan dünyanın yükü çiyinlərinə qoyulmuş bu qəhrəmanın fədakarcasına göy qübbəsini çiyinlərində saxlayan Atlant kimi onu yerə qoymağa haqqı yoxdur. Lakin gəncliyində yaşamağı insana borc bilən bu İnsanın indi yaşama, öz varlığına münasibəti artıq çox dəyişib:

*Elə bezmişəm ki, mən bu dünyadan,
Ona bir də dönüb başdan-binadan,
Keçirib ömrümü bu lal rüyadan,
Sonra həmişəlik sönməyim gəlir... [4,119]*

Onu başa düşməyə, duymağa qadir olmayanların içində yaşamağa məhkum olmuş şair öz dünyasındakı orijinallığı getdikcə daha aydın hiss edir:

*Bir divəm sıx meşədə,
Qalmışam bir köşədə,
Canım bir boş şüşədə,
Məzarım Yurda qalıb. [5,287]*

və yaxud

*Suydum, atəşdə yanmışam,
Başdan-ayağa qanmışam,
Dünyanı indi qanmışam,
Qayıt, axşam deyil hələ... [5,52]*

Hiss olunur ki, bir zamanlar dilindən düşməyən “mavi axşamlar”, “çəhrayı rüyalar”, “bəyaz saxtalar”ın romantikası artıq şairi özünə çəkmir. “Dünya dünya boyda qayğılarıyla” onu elə yormuşdur ki, son şeirlərindəki misralar heç də süni səslənmir, oxucu duyum dolu bir ürəyin bir an belə

tərəddüd etmədən dünyanı tərk edəcəyinə şübhə etmir. “Arzular”dan başlanan uzun yol nəhayət müəllifin son sözü kimi “Tövbə duaları”nda tamamlanır (əslində tamamlanmır, onu bundan sonra da oxuyanlara ünvanlanır):

*Haraya baxdımsa milçək sürüsü,
Bir-bir adam olur heyvan kürüsü,
Az qalıb dünyanı təklük bürüsün,
Tövbə bu adada keçən ömrümə,
İtəm, həyat desəm belə ömrə mən.*

*Zaman taleyimi içindən oydu,
Ömür tabutuma tərsinə qoydu,
Gəlişim matəmdi, gedişim toydu,
Tövbə, Ömür adlı kəlməyə tövbə,
Bir də bu dünyaya gəlməyə tövbə. [5,199]*

Deyilənlərdən belə qənaət hasil etmək olur ki, A.Abdullazadə ədəbiyyatımızda ən qədim zamanlardan üzü bəri gələn didaktik çağırışlı poeziyaya yaradıcı yanaşması ilə seçilən, milli dəyərlərə sədaqətin öncüllərindən olan yaradıcı şəxsiyyətdir. Onun yaradıcılığı XX əsrin sonlarında Azərbaycan poeziyasında insan varlığına, mahiyyətinə orijinal baxışı ilə seçilir, müəllifin qələmində İnsan yaşamının ayrı-ayrı mərhələləri bədiiləşdirilir, insanın mövcudluğunun mahiyyətini açan ekzistensializmin təməl suallarına cavablar axtarılır. Arif Abdullazadənin qəhrəmanı necə gəldi yox, insan kimi yaşamağı üstün tutan, özü ilə cəmiyyəti arasındakı fərqi aydın görən, həyat yolu boyunca onu izləyən çoxsaylı problemlərdən asılı olmadan haqqa, ədalətə sadıq qalan, siması dəyişməyən İnsandır.

Ədəbiyyat

- 1.Abdullazadə A.A. Arzular. Bakı. Azərənəşr, 1964, 143 s.
- 2.Abdullazadə A.A. Sevin Azərbaycanı! Bakı. Gənclik, 1979, 104 s.
- 3.Abdullazadə A.A. Bəxtimizin kitabı. Bakı. Yazıçı, 1988, 240 s.
- 4.Abdullazadə A.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Azərənəşr, 1991, 336 s.
- 5.Abdullazadə A.A. Tövbə duaları. Şeirlər. Bakı. Çarşıoğlu, 2003, 358 s.
- 6.Əlisa Nicat. Dünya fəlsəfi irsindən yarpaqlar. B. Azərənəşr, 1991, 167 s.
- 7.Xəlilov S.S. Təhsil, təlim, tərbiyə. Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2005, 650s.
- 8.Mirzəcəzadə A.X. İxtisasa giriş. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 1990, 368s.

П.Закирова

Человек в поэзии Арифа Абдуллазаде

Резюме

В статье исследуется отношение к человеку в поэзии одного из представителей Азербайджанской литературы 60-ых Арифа Абдуллазаде. Экзистенциализм не является основным направлением в Азербайджанской литературе, но отношение к человеческой натуре в литературе 60-ых имеет общие корни с экзистенциализмом. В стихах поэта чувствуется живой интерес к человеку, к его проблемам, а в особенности к его духовному миру. В разные периоды творчества А.Абдуллазаде интерес к духовному миру человека не уменьшается, хотя с годами к нему прибавляются пессимистические ноты. Лирический герой поэта отлично ощущает свое отделение от окружающего его мира. Герой Абдуллазаде иногда затрудняется в выборе между разумом и чувством. Поэт в определенные периоды творчества зовет своего героя в борьбу за великие идеалы, а иногда воспекает веселье и земные наслаждения, что приводит к противоречию в его характере. Но, не смотря на все противоречия в характере, герой Абдуллазаде является типичным представителем Азербайджанской поэзии 60-ых.

P.Zakirova

Human in Arif Abdullazadeh's poetry

Sammary

The attitude towards human is explored in one of the delegates of the XX century Arif Abdullazadeh's poetry in the article. Although existentialism doesn't show itself as a tradition in Azerbaijan literature, the attitude to human existence – extensiveness shows itself as the main feature of 60s. In the poet's works it is paid attention to a man, his problems, specially his inner world. In different stages of A. Abdullazadeh's creativity it isn't decreased attention to human existence. But over time, the attitude to human appears with different shade. The author who loves hilarity in the early years of his creativity becomes pessimist over time. Lyrical hero of the poet feels the distance between the world and himself clearly. As the hero of A.Abdullazadeh tries to understand the world from time to time, and enjoy the life, the contradiction and conflict appear in his character. But this hero with his two cases reflects the characteristics of 60s poetry.

Rəyçi:

Məhərrəm Qasımlı
filologiya elmləri doktoru, professor

NAĞIL BAŞLANGICINDA KORLUQ MOTİVİ

Açar sözlər: nağil başlanğıcı, korluq motivi, хаос, inisiasiya, ölüb-dirilmə

Ключевые слова: начало сказок, мотив слепоты, хаос, инициация, умершвление-воскрешение

Key words: beginning of fairy tales, motif of blindness, chaos, initiation, death-resurrection

Nağil başlanğıcında möcüzəli doğuluş, səfərə bəhanə motivləri ilə yanaşı korluq motivinə də rast gəlmək olar. Nağıllarda padşahın, sövdəgərin və s. gözləri kor olur: “Biri var idi, biri yox idi, bir padşah var idi. Bir gün bu padşahın gözləri tutuldu. (2, 102); “...Qəzayi-rəbbani bir gün padşahın gözləri tutuldu. Nə qədər həkim gəldisə, çarə tapılmadı.” (2, 169); “...Bir padşah vardı. Gözünün biri bozarmışdı, adına “Kor paçcah” deyərildilər.” (1,149); “Biri vardı, biri yoxdu, bir sövdəgər vardı. Günlərin bir günündə bu sövdəgər səfərdən qayıdırdı. Yolda onu tozanaq tutub, iki gözlərini kor elədi” (3, 200). “Şəminin nağılı” və “Şah oğlu Bəhrəmin nağılı”nın süjetləri padşahların kor olması, gözlərinin açılması üçün oğlanlarını çətin tapşırıq dalınca (ağ balığın gətirilməsi; ağ bulaqdan daş gətirilməsi) göndərməsindən ibarətdir. Birinci nağılda korluqla bərabər nağil başlanğıcında tez-tez rast gəldiyimiz yaxşılıq motivi, ikinci nağılda isə öncəgörmə-fal motivi də verilir. Digər iki nağılda isə kor olmuş atanın sağalması üçün atanın tək oğlu səfərə çıxır. “Balıqlar padşahı ilə Yaqub” , “Şəminin nağılı”, “Bulud” nağılında korluq motivindən sonra yaxşılıq motivi verilir. Hər ikisində qəhrəman etdiyi yaxşılığa görə atasının kor qalmasına bais olur. Bununla da aralarında konflikt yaranır, bu da qəhrəmanın doğma elini tərk etməsinə, sonda atasını öldürüb, onun yerinə taxta çıxmasına səbəb olur. F. Bayat “Mifoloji ziddiyyət paradigmatında ata-oğul mübarizəsi” adlı yazısında oğul-ata mübarizəsinin kosmos-хаос ziddiyyətini işarələdiyini qeyd edir (10). Müəllif burada konfliktin müxtəlif səbəblərini göstərir. Bu konfliktin əsasında inisiasiya ilə bağlı təsəvvürlər də durur. V. Proppun da qeyd etdiyi kimi, fərdin inisiasiyadan keçməsinin, müvəqqəti ölümünün təşəbbüskarı atasıdır (11). “Balıqlar padşahı ilə Yaqub” və “Şah oğlu Bəhrəmin nağılı”n da isə ata ilə oğul arasında konflikt yaşanmır. Burada “korluq” motivindən sonra qarının söylədiyi çətin tapşırıq (“Balıqlar paşahı və Yaqub”), öncəgörmə-fal (“Şah oğlu Bəhrəmin nağılı”) motivləri verilir.

Demək olar ki, bütün mədəniyyətlərdə korluq ölülər səltənətinin atributu kimi verilir. Ölümün mifoloji simvolları, ümumiyyətlə, görünməzliklə bağlıdır. Belə ki, ölümlərə münasibətdə dirilər kordur, kora münasibətdə dirilər (13). S. Neklyudov “Şeytanın korluğu və onun bədii ədəbiyyatda perspektivləri” adlı məqaləsində qəhrəmanın bəzən öz sevgilisini tanımamasını “korluq” motivinin mifoloji paradıqmalarından biri kimi qiymətlənir (14). Yunan mifologiyasında falçının mütləq atributu korluq idi. Tiresi öncəgörmə qabiliyyətinə malik idi, lakin gözləri kor edilmişdi. Rəvayətlərdən birində Hera onu Zevslə mübahisə etdiyinə görə, digərində isə Afinanı çılpaq gördüyünə görə cəzalandırılmışdı. Tiresi bütün məşhur yunan öncəgörelərinin səciyyəvi obrazıdır. Yunan mifologiyasında digər kor falçı obrazı Kassandradır (15). Günümüzdə qədər öncəgörmələri aktuallığını itirməyən kor qadın Vanqanı xatırlayaq. Korluq hadisələrin real görünüşünü qəbul etməməyi və ya daxilə baxışı simvolizə edir. Ədalət ilahəsi Femidanın korluğu onun öz daxili dünyasına, vicdanına baxmasını simvolizə edir. Femidanın, Homerin kor təsvir edilməsi korluğun qazandığı fəlsəfi anlamı göstərir. Fikrimizcə, korluq atributunun qazandığı bu məna daha sonrakı dövrün məhsuludur. V. Propp Baba Yaqaanın korluğunu təhlil edərkən bu fikrin ilk dəfə A. Potebnya tərəfindən irəli sürüldüyünü qeyd edir. Qaranlıq, korluq və eybəcərlik oxşardır və bir-birini əvəz edə bilər. V. Propp Polifemin təkgözlüyünün də korluq atributu ilə bağlı olduğunu qeyd edir (11, 166). İnsan nəyəsə münasibətdə kor hesab edilə bilər. İncisiyada neofitin kor edilməsini təsvir edən V. Propp onun meşədəki daxmaya gətirildiyini, ölüm səltənətinin sahibi və heyvanlar aləminin hökmdarı sayılan dəhşətli bir varlığa təqdim edildiyini, bundan sonra onun gözlərinin simvolik olaraq kor edildiyini qeyd edir. O, ölüm səltənətinə enir ki, yenidən “yuxarıdakı işığa” doğru geri dönə bilsin. İncisiya bitdikdən sonra neofitin gözləri simvolik korluğuna səbəb olan sıyıq suvağından təmizlənir. O, yenidən gözlərini açır və yeni ad qazanır. Bu mərasimin sonuncu mərhələsidir. V. Proppun da qeyd etdiyi kimi, ayin zamanı gəncin kor edilməsi ilə Baba Yaqa və ona bənzər digər personajların kor edilməsi arasında uyğunsuzluq var. Azərbaycan nağıllarının əvvəlində qəhrəmanın özü yox, atası kor olur. Həm də bu kiminsə iştirakı ilə olmur, hadisə öz-özünə baş verir. Bəzi nağıllarda bu korluq müvəqqəti xarakter daşıyır (“Şah oğlu Bəhrəmin nağılı”, “Balıqlar padşahı ilə Yaqub”), bəzi nağıllarda isə korluğun ardınca ata öldürülür (“Bulud”). Müvəqqəti korluq ölülər aləminə gedişə işarədir. Dərman tapa bilən oğlun atası işıqlı dünyaya yenidən qayıda bilər, amma oğlu ilə arasında konflikt olan ata ölümə məhkum edilir.

“Koroğlu” dastanında da Rövşənin atası zalım paşa tərəfindən kor edilir (6, 8). Aydın ki, burada zalım paşa şər qüvvələrin təcəssümü kimi təqdim edilir. Alı kişinin kor edilməsi Rövşənin yeni status (“Koroğlu”)

qazanmasına səbəb olur. Burada korluq motivi başlanğıcda verilməsə də, nağıllardakı kimi Rövşənin inisiyasına-yenidən doğuluşuna zəmin yaradır.

C. Bəydili “Marginal təbiətli türk demonik varlıqlarının xtonizmi” adlı məqaləsində qaranlıq dünya ilə bağlı demonik varlıqların stixiyalarından birinin “korluq” olduğunu qeyd edir. Demonologiyada şeytan da kor və topal təsvir edilir. Korluq ölüm statusunda olmağın işarəsi yerində çıxış edir (4, 214)). V. Propp korluğun mifoloji element kimi demonik ruhlu obrazların atributu olduğunu vurğulayır (11, 140). Hətta bəzi tədqiqatçılar “gizlənpaç” oyununun əslində ölümlərlə dirilərin imitasiyasına əsaslandığını qeyd edir (12). Bu oyunda kor olan və ölünün rəmzinə çevrilən şəxs dirini axtarır.

Türk mifoloji dünyagörüşünü özündə əks etdirən “Oğuz kağan” dastanında da bu motivə rast gəlmək olar. “Korluq” motivini bu aspektdən ətraflı tədqiq edən

S. Rzasoy Oğuzun öz atasının gözünü kor edərək öldürməsini Buxaridə ilkin astral kosmik invarianta uyğun olaraq yaddaş arxetipi kimi birbaşa “Günəşin gözü və onun kor edilməsi” metaforasında qorunub qaldığını qeyd edir (8, 106). S. Rzasoy bir məqama xüsusi diqqət yetirərək yazır: “Oğuz-türk epik-mifoloji yaddaşının daha arxaik qatlarına endikcə Oğuz-Qara xan oppozitiv modelinin astral-kosmik kodu (Gündüz-gecə, Günəş-Ay, Işıq-Qaranlıq qarşılıqlıdırması) və “gözün kor edilməsi” motivi daha aydın təzahür edir. Hun oğuzlarının mifoloji yaddaşında sürəkli arxetip kimi qorunmuş Mete-Tuman qarşılıqlıdırma modeli bunun canlı sübutudur (8,109).

P. Əfəndiyev isə, ümumiyyətlə, bir sıra türk-oğuz dastanlarında oğul-ata arasında gedən mübarizədə oğulun qələbəsinin əsas motiv kimi götürüldüyünü göstərir (7, 69).

S. Rzasoy aşağıdakı paradiqmatik sütunu təqdim edir:

Subyekt-----Obyekt-----Predikat

Oğuz-----Ayın gözündən-----doğulur

Oğuz-----Qara xanın gözünü-----çıxardır (kor edir)

Müəllif daha sonra predikatda “doğulma” ilə “göz çıxartma”nın (“kor etmə”) eyni semantikaya malik olub, vahid predikativ formulu-ekvivalent işarəni bildirdiyini, “gözün çıxarılması”nın “doğulma” olduğunu vurğulayır (7, 118).

Bu motivə “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlmək olar. Dastanda Qazan xanın oğlu Uruz əsir düşərkən atası onu xilas etməyə gedir. “Birdən göz qapağına qılınc toxundu. Qara qanı şoruldayıb, gözünə töküldü. Özünü xəlvət yerlərə saldı. Görək, indi yaradan neyləyir. Boyu uzun Burla xatun oğlunu andıqca qərarı qalmadı. Qırx incə belli qız-oğlanla Qara aygırını çəkdirib mindi. Böyük qılıncına qurşandı.. “Başımın tacı Qazan gəlmədi”, -deyə izinə düşüb getdi. Gəlib, gəlib Qazana yaxınlaşdı. Qazan öz

arvadını tanıya bilmədi” (5, 237). Dastanda Beyrək əsir düşərkən atasının gözləri ağlamaqdan kor olur. Atasının gözlərinin açılma səhnəsi bu cür təsvir edilir: “Baybörə bəy dedi: “Oğlum olduğunu ondan bilərəm ki, kiçik barmağını qanatsın, qanını dəsmalla silsin, gözümə çəkim: gözüm açılrsa, oğlum Beyrəkdir!”. Baybörənin gözləri ağlamaqdan görmürdü. Dəsmalla gözünü silən kimi Allahın qüdrəti ilə gözü açıldı.” (5, 221). A. B. Alptəkin kor edilmiş gözün sağalması yollarından biri kimi qanla sağalmanı göstərir və “qan candır” deyimini misal göstərərək bunun mifoloji kökünü “qurbankəsmə” ritualı ilə bağlayır (9). Adını çəkdiyimiz Azərbaycan nağıllarında sonda qəhrəman atasının gözünü Balıqlar şahının qanı (“Balıqlar padşahi və Yaqub”) və ağ deryadan gətirilmiş daşla (“Şah oğlu Bəhrəmin nağılı”) sağaldır: “Oğlan tez daşı çıxarıb atasının gözünə sürtdü, atasının gözü o saat açıldı” (2, 181); “Yaqub qızı götürüb atasının vilayətinə gəldi, həmin qandan (Dəniz oğlanının qanı-G. Xəlilova) atasının gözünə çəkdi, gözləri açıldı. Sonra qırx gün, qırx gecə toy eləyib, gətirdiyi qızı aldı” (3, 207). İnsan qanı ilə korluğun sağaldılması motivinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Beyrəklə bağlı süjetdə də rast gəlmək olar. Bu boyda əsirlikdən qayıdan Beyrək ağlamaqdan gözü tutulmuş atasının gözlərinin açılması bu cür təsvir olunur: “Oğlum idigin andan biləyim, sırça parmağını qanatsun, qanını dəstmalə dürtsün, gözümə sürəyin, açılacaq olursa, oğlum Beyrəkdir”-dedi. Zira ağlamaqdan gözləri görməz olmuş idi. Dəstmalı gözünə silcək Allah Taalanın qüdrətiylə gözi açıldı (5, 211).

V. Propp Baba Yaqanın kor edilməsini belə izah edir: “Zamanla mifin iti ucu onu icra edən tərəfə çevrilir. Yəni əgər əvvəllər neofit müvəqqəti kor edilirdisə, zamanla artıq etiraz olaraq nağıllarda əks tərəf kor edilir, yandırılır” (11, 168). Azərbaycan nağıllarında atanın oğul tərəfindən kor edilməsi motivinə rast gəlmədik. Lakin başlanğıcda korluq motivindən sonra yaxşılıq motivi verilən nağıllarda qəhrəman atasının gözünün əlacını gətirməkdən imtina edir. Tutulan balığa mərhəmət göstərərək onu buraxır, sonda da buraxılan balıq insan cildində ona kömək edir. Ümumiyyətlə, ata-oğul konfliktindən danışarkən qeyd etməliyik ki, hər hansı konflikt xaosun yaranması deməkdir və bu konfliktin aradan qaldırılması xaosdan kosmosa keçidi təşkil edir, kosmik harmoniyanı bərpa edir. S. Rzasoy, doğru olaraq, oğuz eposunda harada Ata-Oğul paradığı varsa, orada hökmən göz//korluq semantemi olduğunu qeyd edir (8, 127). Bu baxımdan tədqiqatçı Beyrəklə Baybura, Qazan xanla oğlu Uruzun münasibət modelini Oğuz-Qara xan invariantı ilə əlaqələndirir. Ümummifoloji düşüncədə gözün oğurlandıqdan, yaxud kor edildikdən sonra uyğun olaraq yerinə qaytarılması, yaxud sağaldılması yaradılış aktı sayılır (8, 119). Kosmoqonik süjetin funksional struktur sxemini nağıl süjetində də izləyə bilərik. Beləliklə, nağıl mətni qəhrəmanların inisiasiyadan keçib yenidən doğulması üçün zəmin

yaradır. Digər tərəfdən kosmik bilginin ötürücüsü olan mətnin başlanğıcda korluq semantemi xaosu işarə edir və xaosdan kosmosa keçidə-yaradılış aktına zəmin yaradır. Tədqiq etdiyimiz nağıllarda əvvəldə atanın gözünün kor olması Xaosu simvolizə edir, Xaosdan Kosmosa növbəti keçiddir.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 səh.
2. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 səh
3. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 səh.
4. Cəlal Bəydili. Türk mifoloji obrazlar sistemi:struktur və funksiya (monoqrafiya). Bakı:Mütərcim, 2007, 272 səh.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, 376 səh.
6. Koroğlu. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 552 səh.
7. Paşa Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 səh.
8. Seyfəddin Rzasoy. Oğuz mifologiyası. Bakı: Nurlan, 2009, 363 səh.

Türk dilində:

9. Ali Berat Alptekin. Türk masal ve halk hikayelerinde görmeyen gözün tedavi edilmesi motifi üzerine.
<http://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=81&Sayfa=15>
10. Füzuli Bayat. Mitolojik zıtlık paradıqmasında baba-oğul mücadelesi.
http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt2/sayi6pdf/bayat_fuzuli.pdf

Rus dilində:

11. Владимир Пропп. Слепота Яги.
http://society.polbu.ru/propp_fairytale/ch21_ii.html
12. Константин Богданов. Игра в жмурки: Сюжет, контекст, метафора..<http://ec-dejavu.ru/b/Blindekuh.html>
13. Вячеслав Иванов.Глаз. <http://philologos.narod.ru/myth/eye.htm>
14. Сергей Юрьевич Неклюдов. Слепота демона и ее литературные перспективы <http://www.ruthenia.ru/folklore/neckludov77.pdf>
15. Юрий Пернатъев. Пророчество знаменитых ясновидящих.

<https://books.google.az/books?id=4mDuAwAAQBAJ&pg=PT15&lpg=PT15&dq=слепота+тиресия&source>

Г.Халилова

Мотив слепоты в начало сказок

Резюме

В начале сказок в ряду с мотивами чудесного рождения, предлог для путешествия можно встретить и мотив слепоты. В сказках исследованных нами, в начале текста царь, купец и др. ослепнут.

Можно сказать, во многих культурах слепота является атрибутом мира мертвых. Функционально-структурная схема космогонического сюжета присутствует и в сказочных мотивах. Текст сказки создает основу для инициации героя.

С другой стороны, текст передатчик космической информации и семантема слепоты в начале символизирует хаос, создает основу для перехода из хаоса в космос. В начале сказок слепота отца дает начало умершвлению сына ради рождения в новом статусе.

G.Khalilova

The motive of blindness at the beginning of fairy tales

Sammary

At the beginning of fairy tales can be encountered not only miraculously birth, a pretext for travelling, but also the motive of blindness. In the fairy tales investigated by us at the beginning of the text, the king, merchant and others are blinded. It is fact that in most of cultures blindness is an attribute of the world of the dead.

The functional and structural scheme of the cosmogonic plot is also inherent in fairy-tale motifs. The text of the tale creates the basis for the initiation of the hero.

On the other hand, this text is the transmitter of space information and the semantem of blindness in the beginning symbolizes chaos, creates the basis for the transition from chaos to space. At the beginning of fairy tales, the blindness of the father gives rise to the death of the son for the birth in a new status.

Rəyçi: Muxtar İmanov
AMEA-nın müxbir üzvü

ZÜLFİYYƏ RÜSTƏMOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
zulfiyye_rustemova@hotmail.com

**SOL BELLOUNUN “HENDERSON, YAĞIŞ KRALI”
ROMANINDA EKZİSTENSIAL PROBLEMLƏR**

Açar sözlər: eksiztensializm, Sol Bellou, “Henderson, Yağışlar kralı”.

Key words: existentialism, Saul Bellow, “Henderson, the Rain King”.

Ключевые слова: экзистенциализм, Сол Беллоу, “Хендерсон, повелитель дождя”.

XIX əsr dünya elm tarixinə möhtəşəm nəliyyətləri ilə həkk olundu. İnsan əqlinin gücü, elmin inkişafı gələn yeni əsr üçün pozitiv fikirlər yaratdı. Lakin bu uzun çəkmədi. Birinci dünya müharibəsi misli görünməmiş qırğınıyla insanlığı böhrana məruz qoydu. Müharibədə heç kəs qalib gəlmədi, insanlıq uduzdu. Məhz belə bir şəraitdə insan mövcudluğunun mənası və dünyanın absurdluq problemi ortaya atıldı.

Ekzistensializm latın dilində “exsistentia”-“mövcudluq” sözüdür. Bir fəlsəfi cərəyan kimi Birinci və İkinci dünya müharibələri arasındakı dövrdə Almaniyada Haydeger, Yaspersin əsərlərində konseptual sistem kimi təşəkkül tapmışdır. Almaniyada fəlsəfi cərəyan kimi təşəkkül tapsa da, ədəbi-estetik cərəyan kimi bir qədər sonra Fransada formalaşmışdı. Keçən əsrin 50-60-cı illərində J.P.Sartrın, S.Bovuarın, A.Kamünün, Q.Marselin əsərləri vasitəsilə dövrün hakim ədəbi-estetik cərəyanına çevrilmişdi. Ekzistensializmin məhz Fransada təşəkkül tapması heç də təsadüfi deyildi. Fransada XIX əsrin sonlarında impressionizm, dadaizm, sürrealizm və başqa ədəbi-estetik cərəyanların timsalında yaranan insanın özgələşməsi prosesinin təsviri, insanın mənəvi böhrana məruz qalması ətraflı izahını ekzistensializmdə tapmışdır. Dünya ədəbiyyatında insanın azadlığı fikri ekzistensialist bədii fikrində olduğu kimi daha kəskin şəkildə hələ yazıya alınmamışdı.

Ekzistensializmin dayağı Nitschenin fəlsəfi görüşləri hesab olunur. Ekzistensial əsərlərdə əsas problem kimi insanın azadlığa yaxınlaşmaq və azadlıqdan uzaqlaşmaq cəhdləri, azadlıq uğrunda mübarizənin elə azadlığın özünün olması, bu mübarizədə insanların qarşılıqlarına çıxan müxtəlif maneələr, döngələr, ziddiyyətlər göstərilir. “Azadlıq əbədi, son nəfəsə qədər davam edən aramsız hərəkətdir. Azadlıq ekzistensialistlərin fikrincə, insanın özünə qayıtması nəticəsində öz mövcudluğunu dərk etməkdir”(3,53). “İnsan azad olduğu üçün etdiyi seçimlərdən məsuliyyət daşıyır. Ancaq ateist ekzistensial olan Sartr Tanrını qəbul etməməklə məsuliyyəti daha da artırır.

Çünki Tanrının olmadığı dünyada bütün məsuliyyət insanın özünə aiddir. Buna görə də insan mövcudluğunun təməlini məcburiyyət deyil azadlıq təşkil edir. Azadlıq mümkün olandan gerçəyə dönüşmənin, ortaya çıxmanın əsas şərtidir. Bu şərt eyni zamanda mövcudluğun niyə insana məxsus olduğunu açıqlayır” (4,65).

Sol Bellounun yaradıcılığı öz ekzistensial problemləri ilə daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Yəhudi əsilli Amerikalı müəllif müharibədən sonrakı müasir absurd dünyada varlığın identifikasiyası, insan mövcudluğunun mənasızlığı, bəşər sivilizasiyasının itirilmiş mənəvi dəyərlərini romanlarında əsas xətt kimi işləmişdir. O, yaradıcılığında Amerika ədəbiyyatının romantikasını və Fransız ekzistensializmini eyni dərəcədə zirvəyə qaldırmağa nail olmuşdur. Nitzşe fəlsəfəsini Amerika mədəniyyətində Yəhudi ənənələri fonunda roman janrında işləyərək XX əsr dünya ədəbiyyatına öz töhvəsini vermişdir.

Bellounun ailəsi Birinci dünya müharibəsində Rusiyadan Kanadaya köçmüş yəhudi ailələrindəndir. Daha sonra Bellou 9 yaşında olarkən əsərlərinin əsas personajlarından birinə çevrilən Amerikanın Çikaqo şəhərinə yerləşmişlər. Çikaqo Universtetində ingilis ədəbiyyatı üzrə təhsilinə başlayan Bellou 2 ildən sonra buranı tərk edərək təhsilini Northwestern Universitetinin Antropologiya fakültəsində davam etdirmişdir. Oxumağa kiçik yaşlarından marağının olması və özünün də qeyd etdiyi kimi “Tom dayının daxması” əsərini oxuması ilə yazıçı olmağa qərar vermişdir. İlk əsəri olan “Sallanan adam” romanını 1944, ikinci romanı “Qurban”-nı 1948-ci ildə nəşr etdirmişdir. Ona dünya şöhrəti gətirən əsəri isə “Agi Marçın macəraları” romanıdır. “Günü yaşa” romanından sonra 1959-cu ildə “Henderson, yağış kralı” romanı yazarın 1960-2000-ci illər arasındakı yaradıcılığının xəbərçisi kimi çıxış edirdi. Bellounun “həyatın mənasını axtaran intellektual qəhrəman”larının ilki olan Henderson, içində olduğu böhrandan çıxış yolu tapmaq üçün Afrikaya köçür və burada yerli qəbilələr tərəfindən “Yağış Kralı” ünvanına layiq görülür. Bellounun sonrakı beş ildə yazdığı ən böyük romanı olan “Hersoq”un qəhrəmanı Moses də eyni Henderson kimi orta yaş krizinin, intellektual və psixoloji bir çöküşün içindən oxucuya xitab edir. Ailəsi, akademik həyatı darmadağın olmuş, Hersoq ailəsinə dostlarına, yaşayan və həyatını itirən məşhurlara heç vaxt göndərməyəcəyi məktublar yazır və dünya ilə, tarixlə, öz həyatı, məhv olmuş xeyalları ilə bağlı suallar verir, üzr istəyir, şikayət edir. Bu kitabla Bellou ikinci dəfə Beynəlxalq Kitab Mükafatına layiq görülmüşdür.

Bellou 1970-ci ildə “Cənab Sammlerin planeti” əsərini yayımlandı. Bu kitabla Bellou üst-üstə Beynəlxalq Kitab mükafatına layiq görülən ilk Amerikalı yazıçı olmuşdur. 1975-ci ildə Pulitser mükafatına layiq görülən “Humboltun hədiyyəsi” kitabını yazmışdı. 1976-cı ildə isə İsveç

Akademiyası tərəfindən “dərindən bir insanlıq qavrayışı ilə çağdaş mədəniyyətin incəliklə açıqlanmasının əsərlərində birləşdirməsi”nə görə Nobel mükafatı ilə mükafatlandırıldı. Bundan sonra Bellou silsilə kitablar çap etdirdi. Bellou öz orijinal yaradıcılığı ilə keşməkeşli XX əsr dünya ədəbiyyatı tarixinə adını yazdırmağa nail olmuşdur. Romançı 2005-ci ildə 90 yaşında vəfat etmişdir.

Bellounun romanları qəhrəmanlarının öz mövcudluq axtarırları, həyat uğrunda mübarizələri ilə diqqəti cəlb edir. Müasir reallığın xaosunda rahat yaşamaqdansa, öz reallıqlarını yaradır və orada “rol” oynamağa çalışırlar. Müxtəlif sosial situasiyalarda “uyğun” “rol”ları ifa etməkdənsə, özünü bütün saxtakarlıqdan uzaqlaşdırmağı üstün tuturlar. “Henderson öz mövcudluğunu axtaran ekzistensial qəhrəmandır”. Bu varlı və kobud qəhrəman modern Amerikanın qarışıq həyat tərzində öz kimliyini itirib. Həyatının ona bəxş etdiyi yalan “rollar”ı ifa etməkdənsə, hər şeyi atıb həqiqi kimlik axtarışına çıxır.

“When I think of my condition at the age of fifty five...all is grief. The facts begin to crowd me and soon I get a pressure in the chest. A disorderly rush begins – my parents, my wives, my girls, my children, my farm, my animals, my habits, my money, my music lessons, my drunkenness, my prejudices, my brutality, my teeth, my face, my soul!” (1,7). “Əlli beş yaşında bütün bunları düşünməyə başladım. Olanlar beynimdə qarmaqarışmış canlanır, nəfəsimi kəsirdi-valideynlərim, arvadlarım, qızlarım, uşaqlarım, fermam, heyvanlarım, vərdeşlərim, pulum, musiqi dərslərim, sərxoşluğum, kobudluğum, dişlərim, üzüm, ruhum!”

Həqiqi kimlik axtarışına çıxan Hendersonun daxili səsi ona yalnız “istəyirəm, istəyirəm, istəyirəm” deyirdi, nə istədiyini bilməyən qəhrəman pul, cinsi münasibət, azgınlıq, ağır əl əməyi, skripka dərsləri, donuzlarla özünü realizə etməyə çalışsa da, heç biri işə yaramırdı. 5 uşaq atası, yüklü miras sahibi, ailə başçısı olsa da uşaqların adını xatırlamağa tənəzzül belə etmir. Bu günə qədər yaşadığı həyatın bir heç olduğunu düşünən Henderson öz ruhunu tapmaq üçün Afrikaya getməyə qərar verir. Afrika öz eczakər qaranlığı və vəhşi təbiəti ilə Hendersonun ruhuna bənzəyir, buna görə də o özünü orada axtarıb tapacağına əmindir. 5 uşaq, həyat yoldaşı, mal-mülk, malikənəsi və donuzlarını tərk edərək Afrika səhralarına kimlik axtarışına çıxır. Özünün də dediyi kimi “hər kəsin öz Afrikası var”. Afrika qitəsi romanda bir obraz kimi iştirak edərək özündə insanlığın başlanğıcını, insan mövcudluğunun əsl mənasının tapılmasında açar rolunu oynayır. Romanı oxuyarkən sanki Afrikanı qiyabi səyahətə çıxırsan. Halbuki yazar heç romanı yazarkən heç Afrikaya getməmişdir. Müsahibələrinin birində bunu belə açıqlayır ki, niyə getməliyəm, mən xəyalımdakı Afrikanı yaratmışam. Bütün dünyada sarı olan ay, mənim Afrikamda mavidir.

Hendersonun Afrikada qarşılaşdığı iki yerli qəbilə Sartrın şəxs və başqaları arasındakı münasibətini açıqlayan iki əsas fundamental fikri təmsil edir. Sartra görə insanlar arasında mükkəmməl, harmonik münasibət qeyri-mümkündür. Buna baxmayaraq, insanlar arasındakı münasibət şəxsin özünü tanıması, özünü başa düşməsi üçün lazımdır. “Bizim özümüzü anlamağımız üçün başqalarına ehtiyacımız var”.

Afrikadakı hər iki qəbilə Sartrın bu fikirlərinin sanki təstiqidir: Arnevilər insanlar arasındakı münasibətin mozaxistik aspektini simvolizə edir. Onlar başqaları tərəfindən idarə olunmağı üstün tutur, çünki məsuliyyət daşımağa qadir deyillər. Varirilər isə sadistik aspektdən yanaşaraq başqalarını öz arzu və istəklərinə uyğun olaraq idarə etməyə çalışırlar. Bellou Sartrın fikirlərini qəbul etsə də, Hendersonun təmsalında Sartrın əsl insan münasibətlərinin imkansızlığı nəzəriyyəsini yumşaldaraq qeyd edir ki, insan və başqaları arasında harmoniya yaratmaq mümkündür.

İlk öncə Henderson Arnevilərin məskəninə səyahət edir. Su hövzəsi qurbağalarla dolu olduğu üçün su qıtlığı yaşayan qəbilə çox acınacaqlı vəziyyətdə idi. Qəbilənin kraliçası ilə danışdıqdan sonra “Qruntu-molani”ni öz həyat fəlsəfəsinə çevirən Henderson özünü kəşf etdiyini düşünür. “Qruntu-molani” “insan yaşamaq istəyir” mənasını daşıyır. Arnevilərin kraliçasının bir gözünün kor olması simvolik xarakter daşıyır. Tək gözlə o ölüm haqqındakı həqiqətin yalnız bir üzünü görməyə qadirdir. Buna görə də Henderson suallarının yalnız bir hissəsinə cavab verə bilər. Qəhrəmanımız kraliçanın “Sən kimsən?” sualına cavab tapmaqda acizdir. O, həyatındakı bütün sosial və mənəvi “rollar”ı oynayan aktyordur. Onun kimliyi yoxdur, kim olduğunu anlamır, buna görə də yaşlı kraliçanın sualına verəcək cavabı yox idi.

“ I began to suffer. I wish I could explain why it oppressed me to tell about myself, but so it was, and I didn't know what to say”. (1,73) “Bu sualı eşidən kimi əziyyət çəkməyə başladım. Özümdən danışmağımın bu qədər çətin olduğunu kaş açıqlaya biləydim, amma elə idi və mən özüm haqqımda nə deyəcəyimi bilmirdim”.

Henderson düşünür ki, həyatın mənasını artıq anlayır və buna görə də Arnevilərə təşəkkür etmək, onları ən böyük dərdlərindən-qurbağalardan xilas etmək istəyir. Hazırladığı bombanı (müharibədə iştirak etdiyi üçün bomba hazırlamağı bacarırdı) gölə yerləşdirir. Bomba partlayır, ölü qurbağalar bütün əraziyə səpələnir. Qəbilə üzvləri bundan çox hiddətlənir və Henderson tez oradan qaçmağa məcbur olur.

Dünyadan uzaqlaşmaq istəyi, lakin eyni zamanda ölümdən qaçmaq Hendersonu öz kimliyindən uzaqlaşdırır, özgələşdirir. Sartrın fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Hendersonun içindəki insan onun real həyatda yerinə yetirməli və ya oynamaq olduğu “rollar”dan qaçmağa vadar edir.

Öz kimliyini tapmaq üçün axtarışa çıxan Henderson Arnevilər qəbiləsinə səyahəti ilə kifayətlənmir. Köməkçisi Romilayunun bələdçiliyi ilə Variri qəbiləsinə tərəf gedir. Bura mövcudluq, həyatın mənası və ölüm haqqında bilmədiklərini öyrənmək, nə üçün yaşadığını tam dərk etmək üçün Hendersona bir qarşı idi. Varirilərə qonaq olduğu ilk gecə çadırında bir cəsəd var idi. Henderson vaxtaşırı ölümün müxtəlif formaları ilə qarşılaşır (qardaşının ölümü, evdəki xidmətçi, Arnevilərin qurbağaları). Təbiətin bir qanunu olan ölümü dərk və qəbul etmək əvəzinə Henderson öz “pis tale”indən üz döndərir və ölümdən qaçmağa paranoid cəhd göstərir, sadistcəsinə onu özünə tabe etməyə çalışır. Buna görə də Henderson cəsədi çadırından çıxarır və dərəyə atır. Səhər oyananda isə cəsədi yenidən yanında görür. Bu da simvolik olaraq baş qəhrəmanımıza ölümdən qaçmağın imkansız olması barədə bir mesajdır. Variri kralı Dahfu isə Hendersonun tam əksidir. Simvolik mənada Dahfunun funksiyası Hendersonun ikinci məni (alter ego) olmaqdır. Kral Dahfu ilə söhbət edərkən Henderson anlayır ki, Arnevilərin “Qrun-tu-molani” fəlsəfəsi yalnız başlanğıcdır. Medalyonun digər üzünü Dahfudan öyrənəcəkdir: “Grun-tu-molani is much, but is not alone sufficient, Mr.Henderson more is required”.(1,204) “Qrun-tu-molani böyük bilikdir, lakin təkliddə mükəmməl deyil. Henderson, daha çoxunu tələb edir.” “Tələb olunan”ı izah etmək üçün kral Hendersonu sarayının zirzəmisində olan Atti adlandırdığı aslanın yanına apardı. Dahfu Attinin timsalında reallığı görürdü. Henderson hər gün Atti ilə görüşür və Dahfunun başçılığı ilə hər gün yeni bir seans keçirilirdi. Dahfu Hendersondan Atti kimi, yəni aslan kimi davranmağı, kükrəməyi tələb edirdi. Bununla Dahfu onu reallıqla qarşılaşdırmaq və onu olduğu kimi qəbul etməyə məcbur edirdi. Başlanğıcda o, qorxusundan geri çəkilir. Atti ilə görüş onun üçün inanılmaz və möhtəşəm bir hadisə idi. Eyni zamanda Atti onu özünü realizə etməyə sövq edirdi. Henderson ölüm düşüncəsi ilə yanaşı, ruhun qeyri-insani tərəflərini və ibtidai ehtirasını dərk etməli idi.

Dahfunun bu “müalicəvi” seansları Reixan psixoanalizinin nümunəsidir: Henderson öz mənəvi əzablarını bədəninə fiziki əziyyət verməklə sanki yüngülləşdirmək istəyirdi. Dahfu səhrada başqa aslan tərəfindən parçalandı, bununla da Henderson üzərindəki təcrübəsi də başa çatmış oldu. Henderson Dahfunun ölümü ilə simvolik olaraq özünün sonunu görürdü. Kralın ölümü Hendersonu insanın qaçılmaz ölümünü qəbul etməyə sövq edirdi. Beləliklə, Dahfu Hendersona son dərslərini keçmiş oldu.

Afrikadan geri döndükdə Henderson artıq təməllə başqa cür düşünürdü. Əvvəllər ailə anlayışını qavramayan, hətta övladlarının adlarını belə unudan qəhrəmanımız ailəsinin yanına dönüb, onu sevən qadınla ömrünün axırını gününə kimi yaşamağı həyatının yeni əsas qayəsi olduğunu hesab edirdi.

İnsanın itmiş kimliyinin axtarışı, mövcudluğunun mahiyyətini anlamağa çalışması Bellou yaradıcılığına məxsus olan əsas cəhətlərdəndir. Henderson obrazının timsalında biz öz həyat tərzinə təməmilə biganə olan, yaşadığı cəmiyyətdə özgüləşmiş, ölüm kimi faktiki gerçəkliyi qəbul etməyən unikal bir qəhrəman görürük. Bellou qəhrəmanlarının Sartr qəhrəmanlarından fərqi odur ki, Bellou qəhrəmanları sonda öz kimliyini tapır və normal həyata qayıdır. Sartrda isə biz təməmilə əksini görürük. Mövcudluğun mahiyyətinin axtarışına çıxmış qəhrəmanlar daha da qarmaqarışılığa düşər olurlar.

Ekzistensia - var olmaq, mövcud olmaq və bunun mahiyyəti dünya dövr etdikcə insanları narahat edəcəkdir. Biz nə üçün varıq? Müvcudluğumuzun məqsədi nədir? Bu sualların cavabı daim axtarılacaq. Buna görə də, Henderson və onun kimilərin problemləri aktuallığını itirməyəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Saul Bellow, Henderson, The Rain King, Penguin Classics, 2012.
2. Tamilselvan.C, A Study Of Existentialism In Saul Bellow's "Henderson The Rain King", Vol. 3. Issue.3.,2016 (July-Sept.).
3. Qorxmaz Quliyev, Dəliddən Doğru Xəbər, Mütərcim nəşriyyatı, Bakı 1999.
4. Vedat Çelebi, Jean Paul Sartre'nin Varoluşçuluk Düşüncəsi. Beytulhikme An International Journal of Philosophy, Vol. 4. Issue.2.,2014 (December).
5. <https://www.nytimes.com/2015/05/03/books/review/whats-it-like-reading-saul-bellows-henderson-the-rain-king-today.html>
6. <http://www.nytimes.com/books/97/05/25/reviews/bellow-henderson.html>

Z.Rustemova

Existential Problems In Novel "Henderson, The Rain King" By Saul Bellow Summary

In Saul Bellow's book, 'Henderson the Rain King', he portrays many sides of a complex man. The main focus of the book tends to be on the drastic changes that occur to Eugene Henderson when he leaves the comfort of his million-dollar artificial life in America, and ventures into the unspoiled regions of Africa. Once starting upon the journey in Africa,

Henderson slowly begins to realize what he really wants to achieve in his life and comes out of the adventure with a greater sense of who he really is, and his new ambitions. African world gives time to show his character development and the complexity in the issues he faces in finding his identity.

З.Рустамова

**Екзистенциальные проблемы в романе "Хендерсон повелитель
дождя" Саула Беллоу
Резюме**

В книге Саула Беллоу «Хендерсон повелитель дождя» он изображает множество сторон сложного человека. Основное внимание в книге, как правило, уделяется резким изменениям, которые происходят с Юджином Хендерсоном, когда он уходит от комфорта своей искусственной жизни в миллион долларов в Америке и отправляется в нетронутые регионы Африки. Начав путешествие в Африку, Хендерсон медленно начинает осознавать, чего он действительно хочет достичь в своей жизни, и выходит из приключения с большим чувством того, кто он на самом деле, и его новыми амбициями. Африканский мир дает время показать свое развитие персонажа и сложность проблем, с которыми он сталкивается в поиске своей идентичности.

Рәуҗи: Ülviyyə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

LALƏ HACIYEVA
filoloqiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti
osmanqizi@gmail.com

1917-1918-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN MİLLİ MÜQƏDDƏRATI MƏSƏLƏLƏRİ BAKININ RUSDİLLİ MƏTBUATINDA

Açar sözlər: milli müqəddərat, “Müsavat”, bolşeviklər, rusdilli mətbuat

Ключевые слова: национальное самоопределение, «Мусават», большевики, русскоязычная пресса

Key words: national self-determination, “Musavat”, Bolsheviks, Russian-language press

1917-ci ildə Rusiyadakı burjua-demokratik inqilabdan və Tsar Nikolay II devrilməsindən sonra ölkədəki bütün hakimiyyət yeni yaradılmış Müvəqqəti hökumətə verilmişdi. Müvəqqəti hökumət Rusiya imperiyasının gələcək taleyini həll edəcək Məclisi Müəssana seçkilərin keçirilməsini təşkil etməliydi. Rusiya imperiyasının xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı Məclisi Müəssisanın çağırılmasını səbirsizliklə gözləyirdi. Azərbaycanın demokratik qüvvələri məmləkətin milli müqəddəratının təyin edilməsi ideyasını irəli sürdülər. Bu ideya ətrafında gərgin müzakirələr yerli mətbuat səhifələrində yer aldı. Azərbaycanın gələcək idari üsuluna dair müzakirələr Bakıdakı rusdilli mətbuatda da aparılırdı. “Kaspi” (1881-1919), “Baku” (1902-1918), “Bakinets” (1907-1920), “Bakinski raboçi” (1906-), “İzvestiya Sovetov raboçix i soldatskix deputatov Bakinskoqo rayona” (1917-1918), “İzvestiya Komiteta Bakinskix musulmanskix obşestvennix orqanizasiy”(1917) v. s. qəzetlər bu məsələləri geniş işıqlandırırdılar. Həmin müzakirələr təqdim olunan məqalənin tədqiqat obyektidir.

Fevral burjua-demokratik inqilabından ötən bir il ərzində bütün Rusiya və, o cümlədən Zaqafqaziya, “hakimiyyətsizlik və anarxiya” vəziyyətində idi (4, s.2). Oktyabr çevrilişindən sonra hakimiyyət məsələsini həll etməli olan Məclisi Müəssisan çağırılanadək regionun ərazi bütövlüyünü qorumaq məqsədi ilə Tiflisdə yaradılmış Zaqafqaziya komissarlığı heç bir nüfuza malik olmadığından özünü buraxmaq məcburiyyətində qaldı. 1918-ci ilin fevralında müsavətçilərin və menşeviklərin təşəbbüsü ilə Zaqafqaziya Seymi yaradıldı. Bolşeviklər Seymi tanımadılar, daşnaklar və sol esərlər isə onu mənfi qarşıladılar. Bolşeviklər Seymə sinfi nöqtədən baxırdılar və hesab edirdilər ki, Seym “mürtəce müsəlman bəy və xanların, gürcü knyaz və dvoryanların və erməni burjua elementlərinin birliyidir” (8, s.1). Onlar

üçün Seymlə eyni vaxtda fəaliyyət göstərmək və əməkdaşlıq etmək qəbul edilməz və ağılasığmaz idi. Bu məsələyə toxunan bolşeviklərin “Bakinski raboçi” qəzeti qeyd edirdi ki, Zaqafqaziya Seymi öz sıralarında imkanlı təbəqədən olan sosialistləri birləşdirir, onların da əksəriyyəti “Türkiyəyə meyilli olanlardır”(23, s.1).

Digər tərəfdən, sıralarında proletar kütlələrini cəmləşdirən Sovetlər Zaqafqaziya Seymində əksəriyyət təşkil edən burjuazianın maraqlarına tamamilə zidd məsələlər həll etməli idilər. Bununla əlaqədar “Bakinski raboçi” yazırdı: “Biz üçillik qanlı qırğının bütün ağırlığını çiyinlərimizdə daşımışıq, qanımızı axıtmışıq, üzgün qalmışıq və aclıq çəkmişik. Buna görə də burjuakapitalist köləliyi buxovunu lal-dinməzə boynumuza salmaq istəmirik və bunu edə bilmərik” (yenə orada). Professor C.Həsənlinin fikrincə, Seymin yaradılması ideyasına fəal dəstək verməklə Azərbaycan fraksiyası “Zaqafqaziyada parlament üsul-idarəsinin bərqərar olmasına kömək edirdi” (11, s.77). Alim bildirir ki, Seymə Məclisi Müəssisəyə seçkilərdə iştirak edən on partiyanın nümayəndəsi daxil oldu. Seymdə parlament çoxluğunu Azərbaycan müsəlman partiyaları bloku təşkil edirdi, bunlardan da nüfuzlu “Müsavət” partiyası idi.

Həmin vaxt “Müsavət” Zaqafqaziyada da ən nüfuzlu partiyalardan idi. Bunu 1918-ci ildə partiyanın kəskin opponenti S.Şaumyan öz məruzəsində etiraf edirdi: “Əvvəllər zəif siyasi partiya olan, bu inqilab zamanı təşkilatlanan, heç bir təşkilatı, siyasi ənənəsi olmayan, inqilabın başlanğıcında heç bir rol oynamayan “Müsavət” ikinci ilin əvvəlində Zaqafqaziyada ən güclü siyasi partiya oldu” (20, s.2).

Tədqiq edilən dövrdə “Müsavət” partiyasının Azərbaycanın muxtariyyəti uğrunda apardığı mübarizədən və ölkənin müsəlman əhalisinə artan təsirindən narahat olan Şaumyan başda olmaqla Bakı bolşevikləri, sosial-inqilabçılar (eserlər) və Daşnaksütun partiyasının Bakı komitəsi öz mətbu orqanlarında “Təyin-müqəddərat və müsəlman burjuaziyası” mövzusunda geniş polemika açdılar. “Bakinski raboçi” qəzeti “Müsavət” partiyasını orta əsrlərin mürtəce nümayəndələri olan ağalar və bəylərin partiyası adlandırır. Qəzetin təbirincə, “rus istibdadı yarıməhşi xan və bəylərin hakimiyyəti ilə müqayisədə irəli atılan böyük bir addım idi” (14, s.1). “Müsavət”i cəmiyyətin gözündən salmağa çalışan bolşevik mətbuatı, Azərbaycanın milli-ərazi muxtariyyəti məsələsini gündəmə gətirdiyinə görə partiyayı cəza ilə hədələyirdi : “Rusiyada qələbə çalan heç bir partiya fəhlə partiyası qədər bu qaniçən millətçiliyə qarşı amansız olmayacaq...” (yenə orada).

Bakı sosialist-inqilabçıların (eserlərin) “Znamya Truda” (1917-18) qəzeti xalqların öz müqəddəratını həll etmək məsələsinə daha sivil yanaşırdı. Muxtariyyət ideyasını partiya o şərtlə dəstəkləyirdi ki, bu ideyanın əsasında “tayfa, dini və ya ərəzi mübarizəsi, imtiyazlı siniflərin hakimiyyət uğrunda

mübarizəsi dayanmasın” (15, s.1). Qəzetin yazdığına görə, əgər istək zəhmətkeş kütlələrin və istismar olunan xalqların yaşamaq hüququndan irəli gəlsə, bu tam başqa məsələdir. Məhz bu səbəbdən onlar millətçilik ideyasının əksi olan, hansısa millətə qarşı deyil, millətlərarası düşmənçiliyə qarşı yönələn, onların bərabərliyi və geniş mədəni inkişaf imkanı yaradan beynəlmilətçilik ideyasını təklif edirlər. Qəzet izahat verirdi: “Belə dövlət haqqında deyirlər ki, o federativdir” (13, s.2).

Oktyabr çevrilişindən sonra bolşevizm istiqamətini dəstəkləyən “İzvestiya Sovetov raboçix i soldatskix deputatov Bakinskoqo rayona” qəzeti sol eser Mir Həsən Vəzirovun “muxtariyyət” məsələsinə toxunulduğu çıxışını dərc etmişdi. M.H.Vəzirov hesab edirdi ki, təkcə Azərbarcan xalqı deyil, bütün Rusiya müsəlmanları “Sovetlərlə birlikdə” muxtariyyət əldə edib öz milli məsələlərini həll edə bilərlər (12, s.3). Göründüyü kimi, M.H.Vəzirov xalqların müqəddəratının federativ əsaslarla Sovet Rusiyasının tərkibində həllinin tərəfdarı idi. Lakin onun dediyi sözlər “İzvestiya”-nı qane etməmişdi. Vəzirovun çıxışını dolaşmaq, proqramı qeyri-müəyyən, fikirləri isə anlaşılmaz və natamam hesab edən qəzet yazırdı: “yoldaş Vəzirov milli dəmi aradan qaldırmalı və müsəlman demokratik hərəkatın sosial təbiətini göstərməli idi” (22, s.1).

Qəzet əmin idi ki, Qafqazda yerli sosialist partiyaları öz milli istəklərinə çatmaqdan ötrü inqilabi və demokratik ibarələrlə, hətta sosialist şüurları ilə pərdələnirdilər. Nəşrin fikrincə, yalnız “Hümmət” sosial-demokratik təşkilatı “demokratiyanın sol qanadıyla” həmrəydi (1, s.1). Göründüyü kimi, qəzet dar milli və siyasi mövqelərdən çıxış edir, sol rus sosialist partiyaları ilə əməkdaşlıq edən siyasi partiyaları demokratik sayır, xalqların öz müqəddəratını həll etməyi sovetləşmiş Rusiyanın tərkibində federativ əsaslarda təsəvvür edirdi.

Onlardan fərqli olaraq Azərbaycanın demokratik qüvvələri rus inqilabçı demokratalara minnətdarlıqla yanaşırdı, onları “demokratik respublika uğrunda mübarizədə” azad mübarizə üçün şərait yaradan inqilabın aparıcı qüvvəsi hesab edirdi (6, s.6). Bu haqda “Bakı müsəlman ictimai təşkilatlar komitəsinin xəbərləri”nin birinci sayının baş məqaləsində bildirilirdi. “Xəbərlər” fevral inqilabından az sonra, 1917-ci ilin 30 aprel (13 may) tarixində “Kaspi” qəzetinin 6-cı səhifəsində yer almışdı. Burada milli demokratik qüvvələrin ən görkəmli nümayəndələri – Behbud Ağa Şahtaxtinski, Hüseyin Minasazov, Ceyhun Hacıbəyli və başqaları çap olunurdular. “Xəbərlər”də həmçinin Volqaboyu, Türkünstan, Şimali Qafqaz və s. vilayətlərdən olan qabaqcıl müsəlman ziyalıların imzalarına da rast gəlirik. Qəzet bütün müsəlman ictimai qüvvələrini milli-siyasi ideallar uğrunda, öz mənafeələrinin daha yaxşı qorunması, müsəlmanların tam və hərtərəfli dirçəlişi naminə birləşməyə çağırırdı. Qəzet qeyd edirdi: “Biz

vahid xalqların mədəni-tarixi ailəsinə mənsubuq. Cüzi fərqlər istisna olmaqla dilimiz də birdir. Eyni tarixi və mədəni şəraitdə olduğundan biz özümüzü kollektiv kimi təyin edirik” (yenə orada).

Qəzetin səhifələrində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qadın hərəkatının görkəmli nümayəndəsi Əynülhəyat Usubbəyova çıxış edirdi. O, fevral inqilabının gündəmə gətirdiyi xalqların öz müqəddəratının həlli baxımından müsəlman türklərinin maariflənməsi məsələsini qaldıraraq yazırdı: “Bu “müqəddərat” məsələsi əsasında qarşımıza qoyduğumuz məqsədlərə çatmağın düz yollarını bizə göstərən indiki və yaxın gələcək işimizin planını başa düşməliyik” (21, s.6).

Azərbaycanın demokratik ictimaiyyəti kimi, “Xəbərlər” də Rusiyada yaşayan xalqların taleyini həll etməli olan Məclisi Müəssisana böyük ümid bəsləyirdi. “Bizim milli-siyasi idealımız ərəzi-federativ əsaslarda qurulmuş demokratik respublikadır” fikri qəzet səhifəsində təsadüfən yer almamışdı (6, s.6).

Bu məsələ Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında (15-20 aprel 1917-ci il – L.H.) konkret şəkil aldı. Qurultayda Qafqaz müsəlmanlarına müraciət qəbul olunmuşdu. Sənəddə əsas etibarilə türk mənşəli olan Rusiya müsəlmanlarının bir millət kimi maraqlarını təmin edə biləcək idarə üsulu” kimi demokratik respublika göstərilirdi (3, v.4). Bu bəyanatla Azərbaycan siyasi partiyaları yeniləşən Rusiyanın siyasi quruluşunu hansı şəkildə görmək istədiklərini açıq elan etdilər və Rusiyanın siyasi partiyalar və hərəkatları arasında Rusiya tərkibində demokratik respublika ideyasını irəli sürən birincilərdən oldular.

Həmin məsələ ətrafında diskussiyalar bir qədər sonra Moskvada keçirilmiş Qafqaz müsəlmanlarının ikinci qurultayında davam etdirildi. Professor C.Həsənlinin fikrincə, burada “Müsavat” partiyasının lideri - son illərin siyasi proseslərində mətinləşmiş peşəkar inqilabçı M.Ə.Rəsulzadənin parlaq obrazı irəli çəkildi. O, qurultayın mərkəzi fiquru idi. M.Ə.Rəsulzadə təkzibedilməz dəlillərlə ərəzi muxtariyyətinin zəruriliyini əsaslandırmışdı. Lakin M.Ə.Rəsulzadə hadisələri qabaqlamaq istəmirdi. O, Bakıda birinci qurultayda səsləndirdiyi fikri təkrar etdi: “Biz Rusiyanın məhəlli muxtariyyət üzərinə cumhuriyyəti-ənam şəklində idarə olunması amalındayız. Fəqət biliyoruz ki, bu arzumuz ancaq Rusiya məmləkətinin əsil sahibi olan Məclisi-Müəssisanda bəravərd olacaq» (18, s.157).

Azərbaycanın gələcək siyasi quruluşuna dair diskussiyalarda ictimai xadim, tədqiq edilən dövrdə “Hümmət” siyasi təşkilatın liderlərindən biri Behbud Ağa Şahtaxtinski fəal iştirak edirdi. O, müsəlman “Xəbərləri”nin səhifələrində tez-tez çıxış edir, Rusiya müsəlmanlarının mövcud vəziyyətindən söz açıq, ərəzi-federativ əsaslı demokratik respublikanın məsələlərini qaldırırdı (19, s.6). Sosialist ideyaların sol cərəyanının tərəfdarı

olan B.A.Şahtaxtinski müharibənin əleyhinə idi, onu işğalçı hesab edirdi, və əmin idi ki, Rusiyada respublika quruluşu forması bərqərar olsa belə, ölkə işğalçı siyasətini davam etdirəcəkdə. Məhz bu səbəbdən o, sol demokratik platformanı dəstəkləyirdi. Onların bəzi mühüm məsələlərdə, misal üçün müharibə məsələsində, baxışları rus müsəlmanlarının baxışları ilə üst-üstə düşürdü. İdarəçiliyin mərkəzsiz idarə olunması məsələsində fikir ayrılığına gəldikdə, B.A.Şahtaxtinski fikrincə, Rusiyada demokratik respublikanın qurulması və möhkəmləndirilməsi uğrunda birgə mübarizəni istisna etmirdi. O, qeyd edirdi: “İnsan haqlarını əldə etmək, vətəndaş hüquqları və vəzifələrini dərk etmək, adi azad şəraitdə yaşamaq və daim şübhə altından olmaqdan qurtulmaq istəyi bizi Rusiyada demokratik respublika qurulması naminə sol partiyalarla əl-ələ verib irəli getməyimizi vacib edir. Çünki, yalnız demokratik respublika müsəlmanlara onları mədəniyyət, sivilizasiya və tərəqqiyə aparan yürüşün başlanğıcı olan azadlığı verə bilər” (orada). Hətta sol demokratiya ilə ayaqlaşarkən o, “hər bir xalqa öz həyat tərzinə uyğun daxili həyatını nizamlamaq hüququnun verilməsi” məsələsini qətiyyətlə qoyurdu, milli ənənələrin və maraqların üstünlüyünü diqqətə çəkirdi (19, s.6).

Bu zaman Zaqafqaziya Seymində birləşən Zaqafqaziya xalqları – azərbaycanlılar, gürcülər və ermənilər bölgənin müstəqillyini həll etməli idilər. Bu məsələdə mövqeyini birmənalı şəkildə müəyyən etmiş azərbaycanlı deputatlardan fərqli olaraq son vaxta kimi, yəni Məclisi Müəssisən çağırılanadək siyasi muxtariyyət tələb edən gürcü federalistləri və hələ birinci rus inqilabı dövründən Osmanlı imperiyasında və Qazqazda ermənilər üçün muxtariyyət istəyən “Daşnaksütun” partiyası qərar verməyə tələsmirdilər. Buna səbəb “Zaqafqaziyanı müstəqil, lakin öz təsir dairəsində görmək istəyən” Osmanlı imperiyası idi (11, s.74). Bakıda yaşayan erməni ictimai xadimlərinin nəşr etdiyi “Baku” qəzeti yazırdı: “Rusiyadan qoparılmış Zaqafqaziya “türk istiqamətinin” asan qəniməti ola bilər” (7, s.2). Onun səsinə gürcü menşeviklərinin Bakıda nəşr olunan “Naş Qolos” qəzeti (1918) səs verirdi: “Türkiyənin müvafiq təzyiqi gözləniləsidir (ümumi vəziyyət və Trapezundun boşaldırılması tələbi bundan xəbər verir)” (5, s.1). “Baku” qəzetinin yazdığına görə, indi ayrılmaq çətin deyil, faktiki ayrılma baş verib, Zaqafqaziya Rusiyadan qopmuşdur. Lakin, qəzetin fikrincə, bu ayrılma dövlət aktı kimi əhəmiyyət kəsb edə bilməz, etsə də, bu əsassız və zərərli avantüra olacaq. Dünənədək inqilabi mübarizənin (Osmanlı imperiyasında “suyser”) və siyasi aksiyaların (Qafqazda “naxaqis”) zəruriliyindən danışan qəzet (7, s.2) indi “Zaqafqaziyada müstəqil dövlətin yaranmasına nə tarixi, nə müasir reallıqdan irəli gələn əsaslar yoxdur. Əgər bu nə vaxtsa baş versə, Zaqafqaziyanı böyük fəlakət bürümüş olar”, - yazırdı (16, s.2). Fevral burjua-demokratik inqilabı zamanı qəzet yazırdı:

“Daşnaksütun partiyası heç vaxt ciddi şəkildə qarşısına geniş sosial-iqtisadi vəzifələr qoymayıb. Faktiki yalnız milli məsələyə maraq göstərib. Bu səbəbdən “vəzifələr”, “yeni mövqelər” deyildikdə əsasən Ermənistanın milli-ərazi muxtariyyəti başa düşülməlidir” (yenə orada).

Bolşeviklərin “Bakinski raboçi” qəzeti Zaqafqaziya Seyminin azərbaycanlı deputatlarının Türkiyə meyilli olmasına və diqqəti Osmanlı imperiyasının özünə yönəltməklə vəziyyəti daha da qızıqdırırdı. Qəzetin fikrincə, Zaqafqaziyanın müstəqilliyinin elan edilməsindən sonra Türkiyənin təcavüzkar siyasəti daha qabarıq özünü büruzə verəcəkdir. Bununla bağlı qəzet yazırdı: “Zaqafqaziyanın müstəqilliyi Qafqaz xalqlarını sürətlə məhvə aparacaq. Jordaniya cənabları marksizmi dəfn edib və kör millətçiliyin ağuşuna atılacaqlar, bununla da öz milli ideallarını dəfn etmiş olacaqlar. Məhvə gedərək arxaları ilə daşnakları da aparacaqlar. Sonuncular müharibənin əvvəlində öz talelərini qətiyyətlə rus imperializmi ilə bağlayıblar. İndi isə, öz talelərini rus demokratiyası ilə bağlamaq üçün həqiqi qətiyyət, həqiqi cəsarət tələb olunduğu zaman onlar böyük qətiyyətsizlik, ehtiyat və qorxaqlıq nümayiş etdirirlər” (2, s.1).

“Bakinski raboçi”nin bu məqaləsinə “Baku” qəzetinin cavabından görünür ki, Bakı daşnaklarını Azərbaycan demokratiyasının əleyhinə bolşeviklərlə birlikdə çıxış etməyə çox dilə gətirməyə ehtiyac olmadı. Qəzet yazırdı: “Əgər gündəmdə Zaqafqaziyanın fiziki ölümdən qurtarmaq durursa, əgər onun sərhədlərinin bütövlüyünü və toxunulmazlığını müdafiə etmək lazımdırsa və Rusiya ilə ayaqlaşmaq gərəkdirsə, bu halda, sözsüz, bizim böyük Rusiyanın ayrılmaz hissəsi mövcudluğumuz uğrunda mübarizədə bu və ya digər şəkildə gücümüzü zəiflədə bilən hər şeydən uzaq düşməliyik...” (7, s.2).

Mart soyqırımı ərəfəsi “Baku” qəzeti Bakı şəhərində əhalinin bir hissəsinin digərinə silahlı hücum edəcəyi haqda şayiələrlə bağlı “Daşnaksütun” partiyasının müraciətini dərc etmişdi. Müraciətdə millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsinə görə narahatlıq ifadə olunurdu və bunun əks-inqilabçılar və diyarın azadlığına təhdid edən türklər üçün əlverişli olduğu bildirilirdi. Müraciətdə deyilirdi: “Daşnaksütun” partiyasının Mərkəzi komitəsi qətiyyətlə bütün yoldaşları və vətəndaşları hər hansı təxribata uymamağa, təmkinli olmağa, bir an belə soyuqqanlılığı itirməməyə və inqilabi nizam-intizama ciddi riayət etməyə çağırır” (9, s.4). Bu, qəzetin, sonuncu, 1918-ci ilin martın 13-də çıxan 56-cı sayı idi. Belə düşünməyə əsas var ki, “Baku” qəzetinin naşiri X.Vermişev şəhərdə hansı hadisələrin baş verəcəyindən xəbərdar idi və bu səbəbdən təcili öz fəaliyyətini dayandıрмаğı qərara almışdı.

Professor C.Həsənli hesab edir ki, S.Şaumyan başda olmaqla Bakı Sovetinin və daşnak qüvvələrinin Bakıda törədilmiş mart qırğını

“bolşeviklərin bir zaman bəyan etdikləri xalqların öz müqəddəratını həll etmək hüququna və bütövlükdə Azərbaycana olan münasibətin inikası idi” (10, s.4). Bu fikrə onu əlavə edək ki, mart qırğınının bir səbəbi də “Daşnaksütun” Erməni inqilabi ittifaqının və onun bolşevik Saumyan kimi gizli tərəfdarlarının özlərinin kinini və türklərə bəslədikləri nifrətin acığını türklərlə dili və dini bir azərbaycanlılardan çıxmağın güclü arzusu idi. 1918-ci ilin martında azərbaycanlıların qırılmasında Bakı Sovetinin və “Daşnaksütun” partiyasının birgə iştirakını AKP (b) MK yanında keçmiş Partiya tarixi İnstitutunun “İnqilab və Bakıda vətəndaş müharibəsi” nəşri də təsdiq edir. Kitab hadisələrdən az sonra hazırlanmışdı. Onun müəllifi Y.Ratqauzer qanlı hadisələrdə erməni qoşun başçılarının xüsusi amansızlıq göstərdiklərini qeyd edir. O, yazır: “Sovetin təşkil etdiyi və şəhərin bütün rayonlarından olan fəhlələrdən ibarət Qırmızı qvardiya mülkədar və burjuaziyanın əks-inqilabi çıxışını yatıra bilmədiyindən Sovet şəhərdə yerləşən daşnak hərbi qüvvələrdən istifadə etmək məcburiyyətində qaldı. Heç şübhə yoxdur ki, erməni hissələrindən olan fəhlə və kəndlilər əks-inqilaba qarşı mübarizədə Sovet hakimiyyətini səmimi müdafiə edirdilər, lakin burjua və xırda burjua elementləri, əsasən zabitlər vətəndaş müharibəsini milli qırğına çevirməyə cəhd göstərirdilər” (17, s.149). Professor C.Həsənlinin məlumatlarına görə, üç gün ərzində Bakıda 12 min müsəlman qətlə yetirilmişdi. Şəhərdə türkçülüüyü və İslamı təcəssüm edən hər şey dağıdılmışdı (yenə orada).

1918-ci ilin mart hadisələri Azərbaycanın müstəqillik əldə edilməsi məsələsində azərbaycanlı deputatlarının qətiyyətini gücləndirdi. Zaqafqaziya Seymi özünü buraxdıqdan sonra Gürcüstanın ardınca Azərbaycan fraksiyası da Azərbaycanın müstəqilliyini elan etdi. Beləliklə, professor C.Həsənlinin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan Milli Şurası öz tarixi missiyasını yerinə yetirdi: “Türkdilli ölkələr öz dövlətçiliklərini dini əsaslar üzərində qurduqları bir zaman Azərbaycan Respublikası öz dövlətçiliyini sivil əsasda quran ilk türk dövləti oldu” (11, s.164).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. 3 yanvar 1918-ci il. “İzvestiya Sovetov raboçix i soldatskix deputatov Bakinskoqo rayona” qəz., 1918, s.1
2. Am. Düşülməmiş avantüta.”Bakinski raboçi” qəz., 1918, №47 (163), s.1
3. AR Dövlət arxivi, f..895, siy.1, iş. 202, vər. 4
4. Bakı, 28 fevral. «Bakines” qəz., 1918, №11, s.2
5. Bakı, 16 fevral. “Naş qolos” qəz., 1918, №34, s.1

6. Bakı, 30 aprel . “Bakı müsəlman ictimai təşkilatlar komitəsinin xəbərləri”. “Kaspi” qəz., 1917, №95 , s.6
7. Bakı, 2 marta. “Baku”qəz., 1918, №48, s.2
8. Bütün Sovətlərə çağırış. “Bakinski raboçi” qəz., 1918, №28 (144), s.1
9. Erməni inqilab partiyası Daşnaksütun”. “Baku” qəz., 1918, №56, s.4
10. Həsənli C. Mübarizə ilə dolu həyat. <http://www.zerkalo.az/2013/zhizn-prozhitaya-v-borbe-4/>
11. Həsənli C. Rus inqilabı və Azərbaycan: müstəqilliyə aparın çətin yol. 1917-1920. M.:Flinta, 2011, 672 s.
12. Xan Sarayının Müsəlman Arxeoloji Cəmiyyətə verilməsinə dair. M.H.Vəzirovun nitqi. “İzvestiya Sovetov raboçix i soldatskix deputatov Bakinskoqo rayona” qəz., 1917, №219, s3
13. Krestov V. “Sosial-inqilabçılar milli məsələni Rusiyada necə həll etməyi təkilf edirlər? “Znamya Truda” qəz., 1917, №22, s.2
14. Qavqaz xalqlarının öz müqəddəratını həll etməsinə dair .“Bakinski raboçi” qəz., 1918, №9(125), s.1
15. Milli məsələ. “Znamya Truda” qəz., 1917, №11, s.1
16. Piçikyan İ. Dövlət çevirilişi və “Daşnaksütun” partiyası. “Baku”qəz., 1917, №48, s.2
17. Ratqauzer Y.İnqilab və Bakıda vətəndaş müharibəsi. 1917-1918-ci illər. Bakı, “Qızıl Şərq”, 1927, s.149
18. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri 1917- aprel 1918. Bakı, “Elm və Təhsil”, s.157.
19. Şaxtaxtinski B. Müsəlman gerçəkliyinin quruluşu. “Bakı müsəlman ictimai təşkilatlar komitəsinin xəbərləri”. “Kaspi” qəz., 1917, №113, s.6
20. Şaumyanın məruzəsi. “Bakinski raboçi” qəz., 1918, №101 (217), s.2
21. Usubbəyova Ə. Bizim gələcəyimiz və hazırkı vaxtın vəzifələr. “Bakı müsəlman ictimai təşkilatlar komitəsinin xəbərləri”. “Kaspi” qəz., 1917, №263, s.6
22. Vəzirov müsəlman demokratiyasının vəzifələri haqqında. “İzvestiya Sovetov raboçix i soldatskix deputatov Bakinskoqo rayona” qəz., 1917, №219, s.1
23. Zakavkaziya Seymi yoxsa Deputatlar Soveti. “Bakinski raboçi” qəz., 1918, №59 (175), s.1

Лала Гаджиева

Вопросы национального самоопределения Азербайджана на страницах русскоязычной печати в 1917-1918 гг.

Резюме

После февральской буржуазно-демократической революции в России в 1917 году и свержения царя Николая II, вся власть в стране была передана Временному правительству, которому было вверено провести выборы в Учредительное Собрание.

Народы Российской империи с нетерпением ждали созыва Учредительного Собрания, призванного определить судьбу всей России и народов, заселяющих ее. Азербайджанские демократические силы добивались национального самоопределения своего края.

Вопросы национального самоопределения Азербайджана на страницах русскоязычной печати в 1917-1918 гг. Полемика вокруг будущего устройства Азербайджана развернулась и на страницах русскоязычной печати г.Баку, что и является предметом исследования данной статьи.

Lala Hajiyeva,

Questions of national self-determination on the pages of the Russian-language press in 1917-1918

Summary

After the February bourgeois-democratic revolution in Russia in 1917 and the overthrow of Tsar Nicholas II, all power in the country was transferred to the Provisional Government, which was entrusted to hold elections to the Constituent Assembly.

The peoples of the Russian Empire were eagerly awaiting the convocation of the Constituent Assembly, which was to determine the fate of all of the idea of national self-determination of their land.

Questions of national self-determination on the pages of the Russian-language press in 1917-1918. The controversy about the future structure of Azerbaijan unfolded on the pages of the Russian-language press of Baku, which is the subject of this article.

LEYLA RAMAZANOVA
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
leylamuellim@gmail.com

NORVEÇ ƏDİBLƏRİ AZƏRBAYCAN FİLOLOJİ FİKRİNDƏ

Açar sözlər: Norveç, Azərbaycan, K.Hamsun, H.İbsen, ədəbiyyatşünaslıq, XX əsr

Key words: Norway, Azerbaijan, K.Hamsun, H.Ibsen, literary criticism, XX century

Ключевые слова: Норвегия, Азербайджан, К.Гамсун, Г.Ибсен, литературоведение, XX век

XIX əsrdə Norveçin uzun müddət işğal altında olması, mədəniyyət və iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərməsinə baxmayaraq, bu əsrdə Norveç ədəbiyyatı Henrik İbsen və Knut Hamsun kimi görkəmli nümayəndələr yetişdirdi. Məhz belə bir zamanda Norveç dramaturqu Henrik İbsen ziddiyyətli və mürəkkəb bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. O, Norveç milli ədəbiyyatının və ədəbi dilinin banisi kimi dünya ədəbiyyatına daxil olmuşdur.

Yaradıcılığı daim inkişafda və təkamüldə olan, zamanın ziddiyyətlərindən çıxış yolu axtaran ədibin əsərləri haqqında dünya ədəbiyyatşünaslığında müxtəlif fikirlər səslənmişdir. Azərbaycan filoloji fikrində H.İbsen haqqında ilk məlumatı N.Nərimanov vermişdir. O, 1906-cı ildə “Həyat” qəzetində H.İbsenin ölümü münasibətilə yazdığı məqaləyə norveçli ədibdən aşağıdakı sitatları verərək başlamışdır:

“Yaşamaq, diri olmaq ağıl və qəlb vasitəsilə qaranlığın qüvvələri ilə mübarizə (qovğa) etmək deməkdir”.

“İbda etmək! – insan öz nəfsini təhti-mühakiməyə almaq deməkdir”

Məqalənin qısa olmasına baxmayaraq, N.Nərimanov H.İbsenin həyat və yaradıcılığına geniş nəzər yetirə bilmiş, onun əsərlərini, toxunduğu mövzuları şərh etmiş, dahi rus yazıçısı L.Tolstoyla müqayisə etmişdir. N.Nərimanov məqalədə norveç dramaturqunun pyeslərinin qısa zamanda Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasını arzu etmişdir. Onun bu arzusu 1933-cü ildə aktyor K.Ziya tərəfindən “Cəmiyyət sütunları” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunması ilə həyata keçmişdir.

Ötən əsrin 50-ci illərinə qədər H.İbsenin həyat və yaradıcılığı haqqında heç bir avməqalə, tədqiqat işi olmamışdır. Yalnız 1956-cı ildə professor Əli Sultanlı “Henrik İbsen” adlı geniş məqalə yazaraq onun yaradıcılığını ətraflı şəkildə təhlil etmişdir. Tədqiqatçı onun yaradıcılığını

belə səciyyəyəndirir: “H.İbsenin dramaturgiyasını sevdiren dərin ideyalılıq, o zamankı ictimai həyatın vəziyyətindən narahatlıq hissi və vicdan əzabıdır. Onun istər üsyankarlıq əhvali-ruhiyyəsi, istərsə də əsərlərindəki tək şəxsiyyətlərin qüssəsi subyektiv xasiyyət daşımırdı. H.İbsen cəmiyyətlə bağlı olduğu üçün ideyaları, tənqid və ifşaları da ümumi-ictimai mənaya malik idi” (1, 310).

H.İbsen mürəkkəb yaradıcılıq yolu keçmiş sənətkardır. Onun yaradıcılığında müxtəlif ədəbi cərəyanların və ictimai-fəlsəfi fikirlərin aydın təsirini görmək olar. İ.Şıxlı çox doğru olaraq H.İbsen yaradıcılığına təsir göstərən cərəyanları ümumiləşdirərək onun yaradıcılığının ilk dövründə ən çox romantik mövzulara əl atdığını, sonralar isə real hadisələrə müraciət etdiyini yazırdı. Bu cəhətdən yazıçının yaradıcılığını üç dövrə bölmək olar. O, yaradıcılığının birinci dövründə milli romantik, ikinci dövrdə tənqidi realizm, üçüncü dövrdə isə əsərlərində simvolizm təsiri güclənir (2, 128).

“İvanov gecəsi” (1852), “Müqəddəs Hansa gecəsi” (1852), “Estrotdan gələn xanım İnger” (1855), “Sulhanqda kef məclisi” (1855), “Ulaf Lilyekrans” (1856) dramlarında Henrik İbsen romantik sənətkar kimi çıxış etmişdir. Bu əsərlərlə bağlı Ə.Sultanlı yazırdı: “Romantiklərdən fərqli olaraq İbsen bu əsərlərdə tarixi keçmiş ideallaşdıraraq müasir dövrün zəruri məsələlərindən uzaqlaşmır, keçmiş cəngavərlərin mübarizə və möhkəm iradələrini nümunə alaraq müasir dövrdə eyni əzm ilə qüvvətli və müstəqil Norveç dövləti yaratmaq ideyasını, ölkədə milli mədəniyyəti əsarət altına alan mürtəce qüvvələrlə mübarizə ideyasını irəli sürür” (1, 313).

H.İbsenə tənqidi realizm cərəyanının təsiri ilə yazdığı “Cəmiyyət sütunları” komediyası (1877), “Kukllar evi” (1879), “Brand”, “Vahimə” (1891), “Xalq düşməni” (1882) dramları ona dünya şöhrəti qazandırır. Bu əsərlərində H.İbsen burjua ailəsində ikiüzlü əxlaq normalarına, qadın probleminə, şöhrət və qazanc üçün cinayət törədənlərin satqın, yalançı simalarının açılması problemlərini qaldırır. Onun bu dövrdə qələmə aldığı əsərlər Azərbaycan ədəbiyatşünaslarının diqqətini çəkmiş, müxtəlif paralellər aparılmışdır. Ədəbiyyatşünaslığımızda H.İbsen dramaturgiyasındakı bəzi obrazlar C.Cabbarlının qəhrəmanları ilə müqayisə olunmuş, “Kukllar evi” və “Sevil”, “Brand” ilə “Aydın” pyeslərində uyğunluqlar üzə çıxarılmışdı. M.Rəfilin Aydınla Oqtay obrazında Branda məxsus bir asketizmin hətta nitşəçilik olduğunu göstərir, bu obrazları fərdiyyətçiliyin sonu kimi qiymətləndirirdi (3, 19-21). M.Arif isə Rəfilinin bu fikirləri ilə razılaşımyaraq yazırdı: “Cabbarlının etirazçı qəhrəmanlarında əsas cəhət ifrata vardırılmış fərdiyyətçilik deyil, mənfur burjua cəmiyyəti ilə mübarizə və bu cəmiyyətə qarşı etirazdır. Bu mübarizə və etiraz isə qüvvətli və zəhmətkeş xalqla bağlı olan qəhrəmanlar tələb edirdi. Aydınla Oqtayda etiraz və nifrət qüvvətli idi, lakin onlar inqilabi qüvvələrlə bilavasitə bağlı olmadıqları üçün öz qüvvələrinə inanmırdılar” (4,

87). Hər iki alimin fikirləri ilə bəzi məqamda razılaşımaq olmur, belə ki Aydın və Oqtay M.Rəfilinin qeyd etdiyi kimi Brand qədər güclü və iradəli fərd deyildi. Brand böyük kütləyə təsir göstərir, alovlu nitqləri ilə kəndliləri inandırır, onları kənddən, kilsədən uzaqlaşdırıb dağlara aparır, qarşısındakı mübarizələrə çağırır. O, belə düşünür ki, əzablarla, çətinliklərlə insanları mənən təmizləyəcək və Norveçi xilas edəcəkdir. Brandın, eləcə də H.İbsenin özünün bu əsərdəki ideali mücərrəddir. Brand güclü şəxsiyyətdir, ancaq onun nə üçün vuruşduğu, hansı ideali təbliğ etdiyi aydın deyil. C.Cabbarlının müsbət qəhrəmanları daha çox romantik qəhrəmanlardır, onların gücü mənsub olduqları meşşan cəmiyyətdən yüksəkdə durmasında, onunla barışmamasındadır. M.Arifin sosializm ideologiyasından çıxış edərək Aydının, Oqtayın inqilabi qüvvələrlə bağlı olmadıqları üçün mübarizələrində tək qaldığını, məğlub olduğunu qeyd etməsini birtərəfli yanaşma hesab etmək olar.

XIX əsrin ikinci yarısında Norveç mühitində kapitalizm əlaqələri genişləndikcə kapitalla mənəviyyat arasındakı ziddiyyətlər dərinləşirdi. Belə çətin şəraitdə yaşayan qadınlar öz hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxdılar. Qadınların bərabərlik və azadlıq uğrunda mübarizəsi mütərəqqi ziyalıların nəzərindən kənarda qalmadı və beləliklə zamanın tələbindən doğan bir sıra qadın obrazları silsiləsi yaranırdı. H.İbsenin yaratdığı qadın obrazları xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu obrazlar yalnız Norveç qadınlarının deyil, həm də Avropa qadınlarının üzləşdiyi problemləri gündəmə gətirirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaranan siyasi-ictimai proseslər və sosial problemlərin tələbi ilə ədəbiyyatımızda yeni qadın obrazları meydana gəldi. Y.V.Çəmənşəminli, H.Cavid, C.Cabbarlının 1920-ci illərdə yaradığı qadın obrazları öz mütiliyi, hüquqsuzluğu ilə diqqəti cəlb edirdilərsə, sovet dönəmində yaranan qadın obrazları sosializm ideologiyasından doğan obrazlar idi. C.Cabbarlının məhz sovet dönəmində qələmə aldığı Sevil obrazı ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən H.İbsenin Nora (“Kuklalar evi”) obrazına bənzədilmişdir. M.Rəfili Sevilə Noraya bənzətdiyi halda, M.Arif Sevilə Noradan ayırır. O yazırdı: “Cabbarlı “Sevil” pyesində tamamilə müstəqil olmaqla bərabər, qadın məsələsinə İbsendən daha qabaqcıl bir nöqtəyi-nəzərlə baxa bilməmiş, daha düzgün nəticəyə gəlmişdir. İbsen kapitalizm cəmiyyətində qadının hüquqsuz və həqir vəziyyətini gördüyü halda, qadının tam azadlığını qoya bilməmişdir. Onun ideal qadın surəti öz yaxşı ərinə sədaqətlə xidmət edən qadındır. İbsen qadın ilə kişinin tam bərabərliyini inkar edir. Onun fikrincə, ər birinci, arvad isə ikincidir. İbsen qadın məsələsini burjuva əxlaqına uyğun bir şəkildə həll etmişdir” (4, 136-137). Hər iki alimizdən fərqli olaraq qeyd etmək istərdik ki, Sevil və Norada baş verən dəyişikliklər ayrı-ayrı mühitin doğurduğu sosial şərtlər altında baş verir. Nora əri Helmer Torvaldın sağlması üçün atdığı addımın,

fədakarlığın üstü açılan zaman ərinin əsl simasını görəndə mənən sarsılır. Böyük fədakarlıqlar göstərdiyi bu insanın ona layiq olmadığını başa düşür, ərindən ayrılaraq müstəqil yaşamaq, bir şəxsiyyət kimi cəmiyyətdə özünü təsdiqləmək istəyir. Təhqir olunmuş Nora ərinin evini tərk edərkən bu evdə yaşadığı illəri xatarlayaraq ərinə deyir: “İndi keçən günləri yada salanda mənə elə gəlir ki, burada-sənin evində çox yazıq həyat sürmüşəm...Məni yedirirlər, içirdilər, geyindirirlər, əvəzində mənə işim ancaq səni əyləndirməkdən ibarətdir. Torvald, mənə həyatım beləcə fərəhsiz keçir. Onu sən belə qurmusan. Sən də, atam da mənə qarşımda çox günahkarsınız. Siz günahkarsınız ki, mən heç nəyə çevrilmişəm, heçnəyəm” (5, 79).

Sevil isə tamamilə başqa şəraitdə evi tərk etməli olur. Əri Balaşın onun qadınlıq qürurunu tapdalayaraq günüsü Dilbəri evə gətirməsi, ona qulluq etdirməsi kimi həqarətlərlə qarşılaşan Sevil özündə güc taparaq Balaşın evini tərk edir. Noradan fərqli olaraq Sevil sovet hakimiyyətinin qadınlara bəxş etdiyi M.Arifin deyimi ilə desək, özünü əməyə, sosializm əməyinə, fabrik-zavoda həsr edir, çünki qadınların azadlıq yolu ancaq ordadır. Nora insanı, xüsusilə qadını öz arzusu, istəyi, müstəqil fikirləri olması hüququndan məhrum edən cəmiyyətə, qanunlara qarşı çıxır. Sevil isə əksinə ərinin həqarətinə qarşı çıxaraq sosializmin himayəsi altında dəyişib, Şərq qadınına, Azərbaycan xanımına xas millilikdən uzaqlaşaraq xarakterik bolşevik qadınına çevrilir.

H.İbsenin Nora obrazını Sevildən çox “Aydın” əsərindəki Gültəkinə bənzətmək olar. Belə ki, hər iki qadın həyat yoldaşlarının sağlması üçün böyük fədakarlıq göstərir. Doğrudur, qadınların etdiyi bu fədakarlıqlar həm Qərb, həm də Şərq aləmində müsbət qarşılanmır, həmçinin onların ərləri də bu addımı yetərinə dəyərləndirə bilmirlər. Müxtəlif dünyagörüşü, özünəməxsus təfəkkürü, iqtisadi inkişafı olan fərqli mühitdə yaşayan Nora ilə Gültəkinin fədakarlıqları bir-birindən fərqlənir. Nora əri Helmerin şiddətlənən xəstəliyini müalicə etmək üçün bankdan aldığı borc pulun sənədini dünyasını dəyişmiş atasının imzası ilə imzalayır. Bir tərəfdən Helmerin xəstəliyi, digər tərəfdən atasının ölüm ayağında olması Noranın fikrini yayındırdığından o, vekselləri atasının ölümündən sonrakı tarixə imzalayır. Nora bütün əzablara qatlanaraq Helmerdən gizli gördüyü əl işləri və ailə büdcəsindəki qənaətlə bu borcu ödəyib qurtardığı halda saxta imza hər şeyi dəyişir.

Gültəkinin yaşadığı iztirablar isə tamamilə başqadır. Varlı ailənin övladı Gültəkin çox sevdiyi əri Aydını xəstəlikdən qurtarmaq, ailənin maddi cəhətdən sıxıntı çəkməməsi üçün bütün qızıklarını, var-dövlətini qurban verir. Xəstəlikdən yeni sağalan Aydın iş tapa bilmədiyi üçün çox fikir edir. Həkim çox fikir edərsə, ya ürəyi partlayar, ya da dəli olar deyir. Bunu düşünən Gültəkin Dövlət bəyin iyrənc təklifini istəmədən qəbul etmək məcburiyyətində qalır. Düzdür, onun hərəkətinə heç cür qazandırmaq olmaz,

amma o, Aydını hər cür xəstəlikdən qorumaq istərkən, onun dəli olmasına səbəb olur. Yalnız Aydın üçün özünü məhv edən Gültəkini həyatın dözülməz əzabları, çətinliyi xəyanətə sürükləyir.

Müxtəlif regionlara mənsub olan, müxtəlif sosial-ictimai problemlərlə qarşılaşan sənətkarlar mənsub olduqları xalqın milli mənsubiyyətinə və mentalitetinə uyğun qəhrəmanları ədəbiyyata gətirdilər. Qərbin xristian mədəniyyəti ilə Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın müsəlman psixologiyası arasında kəskin fərqlər olsa da, insanı istismar edən cəmiyyəti lənətləmək, qadın mənəviyyatını, onun zərif və zəif varlığını əks etdirmək H.İbsen və C.Cabbarlına yaxınlaşdıran sənətkarlıq amilləridir.

Ə.Sultanlı Norveç dramaturqunun yaradıcılığını haqlı olaraq aşağıdakı kimi ümumiləşdirir: “İbsen dramaturgiyasının əsası həqiqət, azadlıq və məhəbbət uğrunda mübarizədir. İbsenə görə, həqiqət həyatdırsa, yalan ölümdür. Azadlıq insan üçün əsl nemət isə, əsarət onun həyat faciəsidir. Məhəbbət insan üçün xoşbəxtlik isə, düşmənçilik bədbəxtlik gətirir. Bu məsələləri əsas alan böyük dramaturq, öz ideyalarını real həyat həqiqətləri şəraitində təsvir etmiş, həyat hadisələrilə bağlı olan yeni, orijinal ideyalar əsasında mübarizə proqramı yaratmışdır. Hər əsərin dövrün vacib, zəruri məsələsinə həsr edən müəllif, mahir sənətkar olmaqla bərabər, böyük bir əməlpərvər idi” (1, 325).

Son dövrlərdə də H.İbsenin bir neçə əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş və nəşr edilmişdir.

Norveç ədəbiyyatının dünyaca məşhur ikinci nümayəndəsi Nobel mükafatı laureatı Knut Hamsundur. 1920-ci ildə ilk dəfə Nobel mükafatı bir əsərə görə təqdim olunurdu, bu əsər K.Hamsunun “Torpağın bərəkəti” əsəri idi. Bu da əbəs deyildi, belə ki, norveçli ədibin əsərlərində həyat eşqi olduqca güclü idi, kəndlilərin torpağa bağlılığını, sevgisini, torpaq qoxusunu, gecənin sükutunu, axan çayın şırıltısını eşidirmiş, duyurmuş kimi əsərləri oxunur. Ziddiyyətli ömür yolu keçən ədibə 1890-ci ildə qələmə aldığı “Aclıq” romanı dünya şöhrəti qazandırır. Müasir dövrə qədər ədəbiyyatşünaslığımızda K.Hamsun haqqında məlumat olduqca az olmuşdur. 1930-ci ildə “Aclıq” romanı Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Çox təəssüf ki, mütərcimin adı qeyd olunmamışdır, bəzi alimlərimiz üslub baxımından Mikayıl Rəfilini tərəfindən tərcümə olunduğunu iddia etsələr də, heç bir yerdə bu barədə dəqiq məlumat əldə edə bilmədik. Amma bu da danılmaz faktdır ki, XX əsrin birinci yarısında M.Rəfilidən başqa heç kim K.Hamsun haqqında məqalə ilə çıxış etməmişdir. Burada tənqidçi daha çox “Aclıq” romanın təhlili üzərində dayanır. Əsərdəki baş qəhrəmanın maddi, mənəvi əzabları o qədər dərin və təsiredici işlənmişdir ki, oxucu var gücü ilə ona kömək göstərməyə çalışır. Əsərin ən təsiredici məqamı aclıqla bağlı olan hissələrdir. M.Rəfilini yazırdı: “Mütəmadi aclıq hər bir sağlam insan

üzviyyətində müdhiş təxriblər gətirə bilər. Sanki Hamsun qeyri-müəyyən aləmə dalmak üçün öz kahramanını böyük əzablar keçirməyə vadar etmişdir. Ac insan Hamsunun istədiyi kimi normal təbiəti kayb edir. Kefli insanlar kimi real həyatdan uzaqlaşır, düşüncələrində bir xaos əmələ gəlir. O, əcaib və gözəl və eyni zamanda tuhaf xəyallər, uykular görür. Rəya həyat yerini tutaraq ac insanın məntiqini öz qanunlarına tabe edir” (6). Bəzi ədəbiyyatşünaslar bu əsəri avtobioqrafik əsər hesab edirlər, məşhurlaşana qədər çox çətin günlər keçirən K.Hamsunun həyatı ilə baş qəhrəmanın həyatında oxşar məqamlar çoxdur. Amma baş qəhrəmandan fərqli olaraq, K.Hamsun heç bir zaman yazıb-yaratmaq istəyindən dönməmişdir. “Aclıq” romanında sonra o, “Misteriyalar”, “Pöhrələr”, “Pan”, “Viktoriya”, “Xəyalpərvər”, “Qızıl gül” romanlarında da fərdin şüuraltı dünyasını, insanın təbiətlə bağlılığını mükəmməl bir şəkildə işləmişdir.

Knut Hamsun Azərbaycan filoloji fikrində həm də ona görə önəmli yer tutur ki, o, Azərbaycana gəlmiş, ölkəmiz haqqında maraqlı qeydlər etmişdir. 1898-ci ildə K.Hamsun Rusiya və Osmanlı imperiyasına səyahət etmək qərarına gəlir, yol qeydlərini oxuyanda aydın olur ki, o, əvvəlcədən yol təəssüratlarını birləşdirərək əsər yazmaq qərarında imiş. Səyahətinin sonunda Rusiyadan, Vladiqafqazdan, Tiflisdən, Bakıdan bəhs edən “Nağıllar ölkəsində, Osmanlı imperiyasından bəhs edən “Aypara ölkəsində” əsərləri meydana çıxır. K.Hamsun gördüyü hadisələri, insanları təfsilatı ilə şəkildə qələmə alır, milli koloriti, Qafqaz qadınlarının həyatını göstərməyə çalışır. Azərbaycanla bağlı K.Hamsun maraqlı fikir səsləndirir: “Ağstafada mən başqa bir ifrat üsula da əl ataraq su içdim. Kür çayından. Bu əməlli-başlı dəlilik idi. Çünki Kürdən bircə dəfə doyunca su içən kəs bütün ömrü boyu Qafqazın həsrətini çəkəcək...” (7, 223). Bakı səfərində K.Hamsun neft mədənlərində, dəniz sahilində, Qaraxərdə, İçərişəhərdə və Şirvanşahlar sarayında-müəllif isə əsərdə buranı “Xan sarayı” adlandırır, Atəşgahda olmuşdur. K.Hamsunu Bakıda təəccübləndirən məsələlərdən biri buranın havası idi. O yazırdı: “Burada hər şey ya ağ, ya da qara rəngdədir. Əhəngli toz insanların, heyvanların, evlərin, pəncərə şüşələrinin, azsaylı bitkilərin və parkdakı alçaq ağacların üzərinə qonur. Ağ neft qoxusu bütün şəhərə yayılıb. O hər yanı, bütün küçələri, evləri başına götürüb. Ağ neft nəfəs aldığımız havaya qarışır, bu havaya öyrəşməmişdən qabaq durmadan öskürürsən” (7, 225-226). Həmin illərdə Bakı haqqında yazan bir çox başqa müəlliflərdən fərqli olaraq, Norveç yazıçısı neft sənayesinin coşqun inkişafından vəcdə gəlmir, əksinə, dünyagörüşünə uyğun olaraq, Qərb texnologiyasının şəhəri və onun sakinlərini öz təbii həyatından uzaqlaşdırdığını, təbiəti çirkləndirdiyini xüsusi vurğulayır. K.Hamsunun bu əsərində üzücü məqamlardan biri Bakı xanı Hüseynqulu xan haqqında verilmiş yanlış məlumatdır. Əsərdən aydın olur ki, Hamsun ailəsini müşahidə edən rus

poruçik tarixi faktları təhrif etmiş, Hüseyinqulu xanı qadın düşkününü, qorxaq kimi təqdim etmişdir (7, 235).

K.Hamsun Bakını tərk edərkən çox gözəl ifadə etmişdir ki, şəhər müsəlman şəhəri olduğu qədər Avropa şəhəri, Avropa şəhəri olduğu qədər də müsəlman şəhəridir (7, 233).

XX əsr sovet ədəbiyyatşünaslığında Knut Hamsun haqqında araşdırmanın az aparılması səbəbsiz deyildi, belə ki, Norveçli ədib nadir şəxslərdən idi ki, faşizmi alqıslamış, hətta Norveçin Almaniyaya birləşdirilməsini tələb etmişdi. Bu səbəbdən sovet respublikalarında onun əsərlərinin tərcümə və nəşr olunması qadağan idi. Yalnız müstəqillik illərində K.Hamsunun əsərləri doğma dilimizə tərcümə olunmuşdur. Onun əsərlərini Nadir Qocabəyli tərcümə və nəşr etmişdir. K.Hamsunun “Seçilmiş əsərlər”i tərcüməçinin “Ziddiyyətlər burulğanında” adlı geniş və maraqlı ön sözü ilə açılır. Burada N.Qocabəyli Norveçli yazıçını belə xarakterizə edir: “...O həm insan, həm də yazıçı kimi ziddiyyətli şəxsiyyət idi. Lakin Hamsunun bədii dühası və istedadı o qədər qüdrətli və əzəmətlidir ki, dünya durduqca oxucular tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanaqdadır. O, yaddaşlarda daim gözəlliyi və sevgini tərənnüm edən böyük ədib, insan ruhunun dərinliklərini, dünyanın əbədi təzadlarını ustalıqla təsvir edən dahi sənətkar kimi qalacaqdır” (8, 16).

Ziddiyyətli həyat və yaradıcılıq yolu keçən ədiblərin əsərləri bu gün də öz aktuallığını, ruhlara xitab etmək xüsusiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda Norveçli ədiblərin yaradıcılığının yenidən öyrənilməsinə və tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Sultanlı Ə. Məqalələr. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1971
2. Şıxlı İ. XX əsr xarici ədəbiyyat tarixi, Bakı, 1974
3. Рафили М. Джафар Джаббарлы. Труды Азербайджанского Университета, т. 3, вып. 1, Баку, 1941
4. Arif M. Seçilmiş əsərləri 3 cildə, II cild, Bakı, Az.SSR Elmlər AK Nəşriyyatı, 1968
5. İbsen H. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Elm və həyat, 2002
6. Rəfili M. “Aclıq” romanı haqqında. “İnqilab və mədəniyyət”, 1931, №1
7. Hamsun K. Nağıllar diyarında, Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2015
8. Hamsun K. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2009

L.Ramazanova

Norwegian writers in the concept of azerbaijan philology

Summary

Despite Norway having economic and political crisis within the country and being listed among undeveloped countries in Europe in XIX century, during this period world-famed writers as H.Ibsen and K.Hamsun were contributed to the literature. In this article, the discrepant lifestyle and creativity of H.Ibsen and researches about him in Azerbaijani literature were analyzed.

The similar and different characteristics of female characters in works of H.Ibsen and J.Jabbarli were researched. In the article, Nobel prize laureate K.Hamsun's works also were included in the research and about his visit to Baku based on "In the fairy Tales country" was widely informed.

Л.Рамазанова

Норвежские писатели в концепции азербайджанской филологии

Резюме

Несмотря на то, что Норвегия пережила экономический и политический кризис внутри страны и была переименована в неразвивающихся стран Европы в XIX веке, в этот период в литературу вносились всемирно известные писатели, такие как Х. Ибсен и К. Хамсун. В этой статье был проанализирован несогласованный образ жизни и творчества Х. Ибсена и его исследования в азербайджанской литературе.

Были исследованы аналогичные и разные характеристики женских персонажей в работах Х. Ибсена и Дж. Джаббарли. В статье также были включены работы лауреата Нобелевской премии К. Хамсунса, а также о его визите в Баку на тему «В сказочной стране».

Rəyçi: Bədirxan Əhmədov
filologiya elmləri doktoru, professor

Mündəricat

DİLÇİLİK

HÜSEYN ƏSGƏROV PEŞƏ-SƏNƏT LEKSİKASI, TERMİN VƏ ÜMUMİŞLƏK SÖZLƏR	3
GARIBA MAMMADOVA THE IMPORTANCE OF LISTENING IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING	16
GÜNAY RƏFİBƏYLİ İNGİLİS DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ	21
ХАДИДЖА МУСАЕВА РАБОТА С ПАРОНИМАМИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ	33
СЕВИДЖ ГАСАНОВА ЭВФЕМИЗМ КАК СРЕДСТВО РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ТОЛЕРАНТНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ ..	39
FIZULİ MUSTAFAYEV KİNO DİLİNDƏ SAİTLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ	44
MAHMUDAĞA QASIMOV CƏLİLƏBAD RAYONUNDA BƏZİ TOPONİMİK ADLARDƏ DİALEKTOLOJİ FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏR	52
CEYRAN PİRAVDİYEVA DEYKSİS NƏDİR?	59
ARİF KAZIMOV AZƏRBAYCAN TAPMACALARININ FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (Fonetik hadisə və qanunlar üzrə)	65
MƏSMƏ ZOHRAV-MƏCİD İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ <i>AĞIZ</i> KOMPONENTLİ FRAZEOLÖİİZMLƏRİN FRAZEOYARATMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ ..	73
СААДАТ АСЛАНОВА ПОНЯТИЕ “ ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА” В ЯЗЫКОЗНАНИИ	79
СЕВИНДЖ САМЕДОВА О РОЛИ СЛОВАРНОЙ РАБОТЫ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ	87
HƏQİQƏT MEHDİYEVA ALMAN DİLİNDƏ FEİL BƏHSİNİN TƏDRİSİ ZAMANI RAST GƏLİNƏN TİPİK SƏHVLƏRİN TƏHLİLİ	92
VÜSALƏ HƏSƏNOVA FONEM ANLAYIŞININ YARANMASINA DAİR	99

ELNARƏ HASANQULİYEVƏ	
FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTURUNDA BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLƏRİN SƏBƏBLƏRİ	106
KÖNÜL FƏTİYEVƏ	
ÜZEYİR HACIBƏYLİNİN KOMEDİYALARINDA SİNONİM FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR.....	112
ŞƏBNƏM HÜSEYNOVA	
İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN SƏBƏBİ, TARİXİ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ	119
KHATİRA NAJAFOVA	
IMPLEMENTATION OF TASK-BASED LEARNING IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH	127
CEYRAN ZEYNALOVA	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İSMİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ	149
NİGAR HƏMİDOVA	
AKADEMİK DİSKURSDA KOMMUNİKATİV ŞƏXSİYYƏT ANLAYIŞI	154
GÜNAY QARAYEVA	
SÖZ VƏ CÜMLƏ DANIŞIQ AKTİNİN VAHİDLƏRİ KİMİ	159
NƏRMİN MƏMMƏDOVA	
İQTİSADİYYAT VƏ DİLÇİLİYİN ƏLAQƏSİ	164
TAMERLAN ŞAHBAZLI	
FƏRQLİ DİLLƏRDƏ KONSTATİV KONSTRUKSİYALARIN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	169
ФИКРЕТ ГУСЕЙНОВ	
ВЗГЛЯДЫ СОВЕТСКИХ ЛИНГВИСТОВ НА ТЕОРИЮ Н.ХОМСКОГО	174
RAMİLƏ SÜLEYMANOVA	
ƏDƏBİ DİL VƏ DİALEKT	179
ЗЕНФИРА ОРУДЖЕВА,	
ИРАДА АЛИЕВА	
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ И КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ (СВЯЗЬ МЕТОДИКИ С ДРУГИМИ НАУКАМИ)	187
AYNUR MƏMMƏDOVA	
DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ XARİCİ DİLLƏRİN TƏLƏBƏYÖNÜMLÜ TƏDRİSİNİN METODİK ƏSASLARINA DAİR	196
NİGAR MƏHƏRRƏMOVA	
BRİTANIYA MULTİKULTURALİZMİNİN LEKSİK İNKİŞAFINA DAİR	201

XƏYALƏ RƏSULZADƏ	
TEKNİKİ ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ TƏHSİL ALAN ƏCNƏBİLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DİOLOJİ NİTQİNİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ FRAZEOLJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ATALAR SÖZLƏRİNDƏN İSTİFADƏ	206
GÖYÇƏK RƏHİMLİ	
TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ	214
АЛИЕВА ГЮЛЬШАН	
ЛЕКСИКА НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ	219
UKLEYN DIANA YURIEVNA	
МНОГОФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СЛОВА И СПОСОБЫ ИХ ПЕРЕВОДА	225
GÜLCAN MÜSEYİBOVA	
СТРУКТУРА УЧЕБНОГО ПОСОБИЯ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ	230
SARELLA QAİBOVA	
FONETİK BİLİKLƏRİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ	235
ZENFİRA ABDULLAYEVA, ELNARƏ MÜRSƏLİYEVA	
TƏHSİLDƏ İNFORMASİYA-KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN BƏZİ ÜSTÜNLÜKLƏRİ	240
AYTƏN SADIQOVA	
AZƏRBAYCAN DİLİNİN TİMSALINDA QURANİZMLƏRDƏ FRAZEOLJİ SISTEMİN ƏN FƏRQLİ SEMANTİK SFERALARI	249
LƏMAN BAYRAMOVA	
SİYASİ DİSKURSDA ÜSLUBİ VASİTƏLƏR	255
LEYLA ƏLİYEVA	
SÖHBƏTİN YAZILI VƏ ŞİFAHİ FORMADA OLAN NÖVLƏRİ	262
NƏRMİN HACILI	
ÜMUMİ FONETİKA VƏ SAİTLƏR	269
ЕЛЕНА ВЕЛИЕВА	
МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ	276
XƏYALƏ ABDULLAYEVA	
SİTAT NÖVLƏRİNİN MƏTN QURUCULUĞUNDA ROLU (Azərbaycan və İngilis dillərinin materialları əsasında)	282
NİGAR HACIYEVA	
“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN DİLİNDƏ SİNONİMLİK VƏ ANTONİMLİK	290
SƏFİYYƏ ABDULLAYEVA	
DİSKURSDA ƏLAQƏ YARADAN VASİTƏLƏR	299

GÜNAY AĞAYEVA	
İNGİLİS DİLİNDƏ FİTONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYTLƏRİ	307
VƏFA MƏMMƏDOVA	
ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNƏ DAİR	314
НУРИЯ ИБРАГИМОВА	
ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА	319
TOVUZ HƏMİDOVA	
DİLÇİLİKDƏ SƏRBƏST VƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ	325

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

TOFIQ ƏBDÜLHƏSƏNLİ,	
NİSƏXANIM SALAMOVA	
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA CƏNUB MÖVZUSU	321
QƏNİRƏ ƏMİRCANOVA	
XALQ YAZIÇISI İLYAS ƏFƏNDİYEVİN “MAHNI AĞLARD A QALDI” PYESİNDƏ TARİXİ HADİSƏLƏRİN TƏSVİRİ	338
SƏRXAN XAVƏRİ	
FOLKLOR FAKTURASININ TƏSNİFİ PROBLEMİ FUNKSIONAL STRUKTUR ASPEKTİNDƏ	343
AYNURƏ BABAYEVA	
MİFOLOJİ DÜŞÜNCƏDƏ QUŞ KULTU	351
ŞEYDA QULUYEVA	
MİFOLOJİ DÜŞÜNCƏDƏ SU VƏ DAĞ KULTU	359
BALAKIŞI İSGƏNDƏROV	
TÜRK EPOS VƏ DASTAN MOTİVLƏRİ YAZILI ƏDƏBİYYATDA (“Kitabi- Dədə Qorqud” dastanı əsasında)	366
QARDAŞXAN ƏZİZXANLI	
ÇAĞDAŞ VƏTƏNDAŞLIQ LİRİKASINDA MİLLİ BİRLİK MOTİVLƏRİ	371
HƏCƏR VƏLİYEVA	
GÜLŞƏNİ BƏRDƏİ ƏDƏBİ İRSİNDƏ ƏXLAQİ DƏYƏRLƏR	380
ŞƏLALƏ ƏLİYEVA	
SABİR ƏHMƏDLİNİN POVEST VƏ ROMANLARINDA İNSAN TƏMSİLİ	389
PAKİZƏ ZAKİROVA	394
GÜNEL XƏLİLOVA	
NAĞİL BAŞLANGICINDA KORLUQ MOTİVİ	402

ZÜLFİYYƏ RÜSTƏMOVA

SOL BELLOUNUN “HENDERSON, YAĞIŞ KRALI” ROMANINDA
EKZİSTENSIAL PROBLEMLƏR 408

LALƏ HACIYEVA

1917-1918-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN MİLLİ MÜQƏDDƏRATI
MƏSƏLƏLƏRİ BAKININ RUSDILLI MƏTBUATINDA 415

LEYLA RAMAZANOVA

NORVEÇ ƏDİBLƏRİ AZƏRBAYCAN FİLOLOJİ FİKRİNDƏ 424

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Yadigar Bağirova

Çapa imzalanmış **30. 11. 2017.**
Şerti çap vərəqi **27,2** Sifariş № **18.**
Kağız formatı **70x100 1/16.** Tiraj **300.**

*Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426-72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayn: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Yadigar Bağirova

Çapa imzalanmış **25. 10. 2017.**
Şərti çap vərəqi **52** Sifariş № **14.**
Kağız formatı **70x100 1/16.** Tiraj **300.**

*Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.